

નવી પુસ્તકો નીકળ્યાની તથા વીજી સાસ સૂચનાઓ

૧—વિવિધ અંગ્રેજીના આ ૧૧૭-૧૮ માં આંતરી સાથે તેનું મોડર્ન નવું સમાપ્ત થાય છે. આ સં. ૧૯૮૦ ના વર્ષનો પુસ્તકો નીકળેલાં વિક્રે ૧૫૦૦ ને બદલે ૧૬૦૦ નો થયો છે. ઉપરાંત છ મિશ્રે વધુ વધારામાં.

અંક	પુસ્તકનું નામ	૧૨મા	૧૪	મિલ
૧૫૭ થી ૧૬૦	સ્વામી શક્તીશ્વર-અંથ ૩ ને	૩૨૫	૪૨૦	૪
૧૬૧ થી ૧૬૬	મદન નેપોલિયન	૪૨૫	૮૪૦	૬
૧૬૭ થી ૧૬૮	મર્મનર	૧૫૫	૨૪૮	૪

કુલ-૧૦૦૫ ૧૬૦૮ ૬

૨—આપુ પોરબુને અનુસરીને આ પુસ્તક સં. ૧૯૮૧ ના સવાળમ જાણ માટે તરફ પી. પી. થી મોકલારો. આ પી. પી. સ્વીકારી સર્વ માદકમાં આપુ રહેવાની જગ્યા છતાં પણ ઠાક આસ કારણથી પા મુદ્દતથી નેમનું પી. પી. પાપું વગે તેઓ ને પોતાનું વાર્ષિક સવાળમ તથા રદ ગ્રેસા પોરટેજ ૪૦ જણના પાંચ આના મોકલી આપશે, તે આ પુસ્તક તેમને તરતજ મોકલી અપાશે. સવાળમ ફગરમાં કરીને પુસ્તક સર્વ જનાર પાસેથી આવ નામનો એકજ આનો વધુ લેવાશે.

૩—નીચેનાં પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિઓ છપાઇને તૈયાર થઈ ચુકી છે.

નામ	કદ ઈંચ	૧૪	પાકા	મૂલ
ગિરધરજી રામાયણ-કવિના ચરિત્ર સાથે ...	૫૫x૨૬	૭૫૦	૫૫૫	૨૧
અખાની વાણી-મનદરપદસહિત.....	૫x૮	૫૦૦	૫૫૫	૧૫
મુખ્યધિક નીતિદ્ધા-ગિરજાજીત	૫૫x૭	૧૮૪	સાદા	૦.૭
બંદિમ નિબંધમાળા-મર્મતત્ત્વસાથે,	૫૫x૮	૫૮૦	૫૫૫	૧૫

એ પુસ્તક વિષે વધુ માહિતિ આ પુસ્તકની છેવટે જાહેર ખબરમાં આપી છે.

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-અંથ પહેલો..... ૫૫x૮.....૭૧૨ પાકા

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-અંથ બીજો..... "..... ૬૪૦..... " નવું અંગ્રેજી

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-અંથ ત્રીજો..... "..... ૬૫૦..... " નવું અંગ્રેજી

ઉપર પેટા સ્ત્રીરત્નોનાં બે અંથ તૈયાર હોઇ માદકને તરતજ અપાશે અને મુદ્દત ત્રણ અંથનું લેવાશે. ત્રીજો અંથ એકાદ બે માસમાં તૈયાર થતાં પ્રથમ ખબર આપીને પોરટેજ જોડલી રકમનું પી. પી. કરીને મોકલી અપાશે.

૪—ઉપરનાં સર્વ પુસ્તકોનું મુદ્દ આવતી હોળી સુધી ૧૦ થી ૧૨ ટકા ઓછું લેવાશે.

૫—ઉપર મુદ્દ અમદાવાદનું જ દોષને મુગ્ધ માટે મદજ વધુ હોય છે.

૬—૫રીવારજીત સર્વનાં કેટલાક પુસ્તકો હોળી સુધીમાં છપાઈ જશે.

૭—સં. ૧૯૮૧ થી વિવિધ અંગ્રેજીમાં નીચે પ્રમાણેનાં એક નરીન વર્ગ હિમેરી તેજારા મદાન સીપુરોનાં જીવન ચરિત્ર તથા સંતમહાત્માઓની બોધપ્રદ વાણીને સગતાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું રાખ્યું છે, તે તરફ પ્રત્યેક વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

વિવિધ ગ્રંથમાળામાં નવા વર્ષથી ઉમેરાનાર નવીન વર્ગ

આમણાં વરસોમાં 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' ની સાથે સાથે 'ચરિત્ર માળા' પણ આ સંસ્થા તરફથી ચાલતી હતી, અને સં. ૧૯૭૨ સુધીનાં પાંચ વર્ષ ચાલુ રહ્યા પછી છપાવવાની અવગત વગેરેને લઇને તે બંધ કરવી પડી હતી. એ પછી ગઇ સાલથી વિવિધ ગ્રંથમાળાના પેટામાં એકાદ જીવન ચરિત્રનું પુસ્તક પણ અપાતું રહે છે; પરંતુ તેને બદલે અન્ય પુસ્તકો ઓછાં અપાય છે. વળી સંત મહાત્માઓની વાણી પ્રસિદ્ધ કરવાની ધારણા અનેક વર્ષોથી ચાલી આવે છે તેના તો એમાં વારોજ આવવો મુશ્કેલ છે.

ઉપર પ્રમાણે હકીકત હોવાથી તેમજ સંસ્થાનું પોતાનું પ્રેક્ષ્ય ચર્તા છપાવવાની મુશ્કેલી દૂર થવાથી નવા-૧૯૮૧-ના વર્ષથી વિવિધ ગ્રંથમાળાના પેટામાં નીચે મુજબનો એક નવો વર્ગ અથવા વિભાગ જાહેર કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સં. ૧૯૮૧ ના કાર્તિકથી 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' માં નીચેના બે વર્ગ રહેશે.

ચાલુ વર્ગ:-આ વર્ગ 'પહેલો વિભાગ' ના નામથી પણ ઓળખાશે. વિવિધ ગ્રંથમાળામાં હાલ જે ગ્રાહકો ચાલુ છે; તેઓ સર્વ આ 'ચાલુ વર્ગ'માં એટલે કે 'પહેલા વિભાગ' ના ગ્રાહક ગણાશે. એમાં વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકો અપાતાં આવ્યાં છે, તેજ પ્રમાણે અપાતાં રહેશે. વળી સં. ૧૯૮૦ ના વર્ષથી મોટા-કદનાં પૃષ્ઠો આપવાનું જાહેર થયું છે, તે પણ જાહેર રહીને ઈચ્છા પામતા તથા પામતા કદનાં મળીને ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો એક વર્ષમાં અપાતાં રહેશે.

નવીન વર્ગ:-આ વર્ગ 'બીજો વિભાગ' એવા નામથી પણ ઓળખાશે. આ વર્ગમાં દેશવિદેશનાં મહાન સ્ત્રી પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર, સંતમહાત્માઓની ઉપકારક વાણી, અને બીજી શકશે ત્યારે ત્યારે ચાલુ જમાનાના કવિઓની શ્રેષ્ઠ કવિતાઓ પણ અપાશે. વળી કોઇ કોઈ વખત સાહિત્ય કોટીની નાની મોટી ઉપકારક વાર્તાઓ આપવાનો યોગ હશે ત્યારે તે પણ અપાશે. આ બીજા વર્ગનાં ગ્રાહકોને પણ પહેલા વર્ગની પેઢી દર વર્ષે (પામતા અને પામતા કદનાં મળીને) ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો અપાતાં રહેશે; તેમજ વાર્ષિક મૂલ્ય પણ પહેલા વર્ગ પ્રમાણેજ-એટલે કે સાદા પૂર્ણ માટે રૂ. ૪) અને પાકા પૂર્ણ માટે રૂ. ૫) તથા પોસ્ટેજ માફ રહેશે.

બંને વર્ગમાં ગ્રાહક થનાર પાસે કુલ રૂ. આઠ ને બદલે સાત અને પાકા પૂર્ણ સાથે દસ ને બદલે નવ રૂપિયા લેવાશે. પોસ્ટેજ માફ.

સૂચના પહેલી:-ઉપર જણાવેલી બીજા વર્ગ માટેની યોજના, તેમજ બંને વર્ગમાં ગ્રાહક થનાર માટે ઓછું લગાજમ લેવાની યોજના માત્ર એક વર્ષ માટે અજમાયશીજ સમજવાની છે. ગ્રાહકોની સંતોષકારક સંખ્યા એ સમય દરમિયાન થયેલી જણાશે, તોજ તે યોજના તથા ધોરણ ચાલુ રહેવા સંભવ છે.

સૂચના બીજી—જ્યાં નીચીન વર્ગમાં આદક થતા કમ્પોઝિટને વર્ગનું લેખ
જમણાના પ્રજાગતું વાર્ષિક માલ્ય રૂપાં અથવા મનીએક્સચી પરીચાલનું અપવા તે
એ વિભાગનું પદેનું પ્રસ્તુત “મીનમની વાળી” જે એકાદ માનમાં તેનાર થયાર
છે, તે વી. પી. થી મોક્ષ થતા સખનું. નીચીન વિભાગમાં આદક થયાર એ માન
વિભાગમાં પણ આદક દોષ તો તેને સવનો રજીસ્ટર નંબર સખી મોક્ષદે. એકમે
તેની પાસે બને વિભાગમાં આદક થતા બદલ રૂ. ૧) એકો લેવાય.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અપાદ	શુદ્ધ
૩	૬	દોષ	દોષ
૪	૧૧	અપમની	અપમની
૩૯	૨૯	નિદર્શનાધી	નિદર્શનાધી
૪૭	૨૬	પરમાણે	પરમાણ
૪૮	૧૭	સ્વાંગીન	સ્વાંગીન
૫૫	૧૩	મ	સૌ
૭૧	૧૫	ચન	દેસના
૭૭	૨૯	બાદના	બાદના
૮૮	૧૪	કરશે	કરશે
૯૪	૨૧	મ	એમ
૧૧૨	૧૩	એટનાજ	એટનાજ
૧૧૫	૪	ભક્તિવાન	ભક્તિવાદ
૧૨૮	૧૬	પાછીની તથા બાળબોધી પંક્તિઓજ માત્ર રીપણી.	
		રૂપે છે, માટે તેનેજ પૃષ્ઠને છેડે મુકીને રીપણી.	
		તરીકે વચિરી, અને એની નીચે જે શુદ્ધતાની	
		લીટીઓ છે તે ચાલુ સખાણુ તરીકે સમાજવી.	
		દેવવાથી	કરવાથી
૧૩૨	૧૪	વના	વિના
૧૪૬	૧૭	પોતાની	પોતાની
૧૫૫	૨૫		

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ સંસ્થા તરફથી જે મહાન સાહિત્યસેવકની કૃતિઓ અગાઉ (સં. ૧૯૭૩ માં 'અંકિત નિર્ણયમાળા' રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલી, તેઓજ આ 'ધર્મતત્ત્વ' ના મૂળ લેખક છે. તેમનું સરકારી ઉપાધિસંદિત નામ "રાય ખલાલુર બંકિમચંદ્ર છત્રજી (ચેટરજી) ત્રી. બાઈ. ઇ." હતું. અસામાન્ય સાહિત્ય સેવાને લીધે જનસામુદયમાં તેઓ 'બંકિમ સાહિત્ય સંગ્રહ' ના નામથી વિશેષ વિખ્યાત છે. તેમની વિદ્વતા જેમ અસામાન્ય અને બહુ-દેશી હતી; તેમ તેમનામાં લેખનશક્તિ અને ચારિત્ર્ય બળ પણ અસામાન્ય હતી. સામાજિક આંતરોના તેઓ નેટલા ઉંઘા અન્વયાસી અને વિચારક હતા, તેટલોજ તેમની પાર્શ્વિક અભ્યાસ અને વિશ્વાસ પણ ઉંઘા હતો. દેશના સામાન્ય જનવર્ગની અનેકવિધ અવસ્થા અને અજ્ઞાન તેઓને જલ્પાર્થ ચૂક્યાં હતાં; તેમ શિક્ષિત લોકો પણ વિદેશી અને વિદ્યર્થી સત્તાના શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિથી અંતઃક્રમ જલ્પને નાબુદ, તેમજ આર્થિકની અજ્ઞાન અને વિમુગ્ધ થતા આવે છે; એ પણ તેઓ જોઈ શક્યા હતા. બંકિમનું દેશભક્ત હૃદય આવી સ્થિતિ જોઈને દ્રવીભૂત થાય અને ઉંઘા અભ્યાસ તથા લાંબા અતુલવતા ફેરફારે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા કલ્યાણકારી પાર્શ્વિક વિચારો પોતાના દેહબંધુઓને પહોંચાડવાને તેઓ પ્રેરાય એ સ્વાભાવિકજ છે.

'કૃષ્ણચરિત્ર' અને 'ધર્મતત્ત્વ' નામક તેમના બન્ને ગ્રંથો ગ્રામી ઉચ્ચ પ્રેરણા અને ઉંઘા પાર્શ્વિક અભ્યાસનું પરિણામ છે. 'કૃષ્ણચરિત્ર' માં તેમણે બાળવાન બોધપૂર્ણ, મહિમા જે અપૂર્વ રીતે દર્શાવી આપ્યો છે; તેવો આત્માર મુખી બીજા દોષોને દર્શાવેલા જણાયો નથી. 'ધર્મતત્ત્વ' માં તેમણે વિશુદ્ધ પ્રતુલશક્તિ તેમજ નિઃપ્રાપ્ત કર્મનાં ઉંઘા વડત્તો ઉઠેલી અત્યવશ પ્રવળ કર્યો છે; અને કૃષ્ણ-સ્ત્રી અસામાન્ય કથા, અન્વયોગ, સ્વચર્યાવાગ, તેમજ લોકકલિતાવલતા કરતાં જારતીય પ્રજાસતી ચેતના એ સર્વ આખરેમાં ફેરી અનુપમ છે; તે લંગાણથી તેમજ અસરકારક રીતે તેમણે સમજાવ્યું છે.

અલિપ્ત 'કૃષ્ણચરિત્ર' આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરીને વિશેષ પ્રયત્નિત થાય તેમ સરકારે હમી. અનેક વર્ષોથી છે. પરંતુ તેને બીજા કૃષ્ણવાલ મોદનસાલ પ્રવેશીત અનુવદ લખી સમયથી નોકરી નોકરી દેવથી એ આખર ત્વરાથી લાયક કરવાની કારણ હિરણ નથી.

આ 'ધર્મતત્ત્વ' ને અનુવાદ બોધન હરીતે જે સરકારી સંચાર કર્યો છે તેને સહી તેઓ અન્વયોગે મળે છે.

'અંકિત નિર્ણયમાળા' પહેલી આકૃતિ સારી નિવેદન દ્વારા કૃષ્ણચંદ્રનાં જે છેક કૃષ્ણ દેવના અન્વયોગે તેને કરતાં બીજા આકૃતિ મોટે ભાગે વિવેકવાળાં સમયે કૃષ્ણના પેશન્ટો દેવથી, અને સારાં દેવથી અસામાન્ય નિવેદન, અન્વય-

પ્રિયતા, દવાગુના, સત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ, વડીલો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ, વગેરે દર્શાવનારા અનેક બોધપ્રદ બનાવો વર્ણવેલા હોવાથી એ વર્તાત આ ધર્મતત્ત્વની સાથે પણ બેઠવામાં આવ્યું છે.

‘ધર્મતત્ત્વ’ અથવા તો ફોણ પણ મંચમતિ એકે એક વિચાર તો સર્વ જાણને સંમત નજ થાય, પરંતુ જકિમ બાણુ જેવા સમર્થ વિક્ષાને આ મંચમાં જે હેઠેલથી, જે દબથી અને જે જીદિમતાથી ધાર્મિક વિચારો ગ્રંથ્યા છે; તે જોતાં આજે તે સખાયાને ૩૬ વર્ષ થઈ જવા છતાં પણ દ્વિધર્મના અનુયાયી-ઓને માટે તેમજ સિદ્ધિત યુવકજર્મને માટે તેની એકંદરે ઉપકારકતા તો પ્રત્યેક વિચારકને સ્વીકારવીજ પડી.

આવું ઉપયોગી પુસ્તક એટ તેમજ હઠાણીતરીકે પુષ્કળ ફેલાય તેમ હોવાથી તેની એએક હજાર પ્રત વધુ છપાવી છે, અને સામગ્રી પ્રત લેનારને તે પાણી કિંમતે અપાશે.

ચરદ્રુષ્ટિમા. સં. ૧૯૮૦

આ સાથેનાં શુદ્ધિપત્ર મુંગળ સુધારી લીધા પછીજ પુસ્તક વાંચવું.

વંકિમ વાણુની ધર્મતત્ત્વની ભૂમિકાનો અનુવાદ

પ્રસ્તાવનામાં પુસ્તક સંબંધી જે બે બોલ કહેવામાં આવે છે, તે મેં પુસ્તકની અંદર કહેલા છે. જેઓ માત્ર પ્રસ્તાવના જોઈનેજ પુસ્તક વાંચવા કે ન વાંચવાના નિર્ણય ઉપર આવે છે, તેઓ આ પુસ્તક વાંચે એવો સંભવ મજાજ આછો રખાય. તેટલા સારૂ ભૂમિકામાં મારે વિશેષ લખવાનું પ્રયોજન નથી.

પહેલા દસ અધ્યાયજ એક પ્રકારની ભૂમિકારૂપે છે. અનુશીલન તત્ત્વ સંમંધ-માં મુખ્ય વાત જે લખવાની છે, તે અભિચારમાં પ્રકરણથી સારૂ થાય છે. પહેલા દસ અધ્યાય નીરસ અને વચ્ચે વચ્ચે કંટાળો આવે તેવા છે. એ દોષને સ્વીકાર કરવો એજ આટલી ટુંકો ભૂમિકા લખવાનો દેવ છે. સાતમો અધ્યાય ચોથી વધારે નીરસ છે, તેથી જે વાંચકને તે અધ્યાયમાં કંટાળો આવે તેઓ તેને છોડી ફેરે તો આસરી.

મુખ્યત્વે આ મંચ કેજરાયેલા વાચકવર્ગને સારૂ લખવામાં આવ્યો છે. તેટલા સારૂ સંબંધી બાબત દરેક રચને ખુલાસાવાર સમજાવવી નથી.

अनुक्रमणिका

अध्याय	विषय	पृष्ठ
	आष्टौ पश्चिम यंत्रां सविभक्तान् ...	१ थी ४८
१	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१
२	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	५
३	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	११
४	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१७
५	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	२८
६	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	३२
७	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	३७
८	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	४५
९	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	५१
१०	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	७२
११	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	८२
१२	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	८०
१३	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	८४
१४	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	८९
१५	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१००
१६	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१०४
१७	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१०८
१८	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१११
१९	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	११५
२०	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१२८
२१	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१३७
२२	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१४७
२३	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१५५
२४	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१६४
२५	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१६७
२६	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१६८
२७	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१६९
२८	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१७०
२९	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१७३
३०	श्री—पुष्प ज्योतिर्गुं १	१८५

बाबु बांकिमचंद्रनुं संक्षिप्त वृत्तांत *

जंगलाना मोलीम परमला उदयाभा जंगलानारे आवेला. 'हालायपाउ' नामे
 मोंमभां अनेक अंशरनोना लेभक. जंकिमयंद्र अष्टोपाध्यायने। जन्म धि० स०
 १८३८ ना जुननी २७ मीजे थोरो हतो। जंकिमनां माताज शरीरे जंहुन रयूज, रगे
 भाणां, मधुरभाषी, दयालु अने यांत स्वभावनां हतां। जंकिमना पिता यादवयंद्र
 तपावेला सुवर्णना जेवा रंगना, छिया, प्रतिभासाणी, तीक्ष्ण बुद्धिवाणा, छंदार अने
 तेजस्वी पुरुष हता।

आद्य वयभा जंकिम माथुनुं शरीर घरो जागे गिमार रहेतुं हतुं; परंतु तेमनी
 बुद्धि तो पहेलेथीज अहु तीक्ष्ण हती। पांच वर्षनी उमरे तेमने विद्याभ्यासने
 आरंभ करावो, अने आद्य जंकिमे पहेलेज हलाडे कझना जधा अक्षरो शीपी
 वीधा। सांगमे वर्ग तेमने मेस्त्रिपुत्रनी उदया स्कूलमां दाखल करवामां आल्या। ते समये
 तेमना पिता त्यांना उभुटी कलेक्टर थपा हता। जे वर्गमां जंकिम हमेसां पहेले
 नंबर रहेता। तेमना अनुपम गुणो जेष्ठ शिक्षकाने सांगदाखर् यतुं।

चार वर्षनी उमरे जंकिम माथुजे हुमली हांलेजमां प्रवेश कर्चो। त्यां पथु ते
 हमेसां पोताना वर्गमां छेजे नंबरज रहेता। विद्यार्थी अवरथाथीज तेमनामां यान-
 न्धा जेठवी जलवान हती के मात्र शागाभां आहतां पुस्तकांना वाचनथीज तेमने
 दक्षिं थती नहि। हांलेजना पुस्तकालयमांथी ते विविध विषयनां पुस्तकां लाचीने
 प्राप्त्या करता। परीक्षानो समय नज्क आवे त्यानेज मात्र शागाभां आहतां पुस्तकां
 संक्षेप इधने वाची जाता, के जेथी पोतानो छपरनो नंबर जावो पडे नहि.
 हुमली हांलेजमांथी तेमजे सिनियर स्टोडरथीपनी परीक्षा पसार करी अने पछी
 कलकत्तानी प्रेसिडन्सी हांलेजमां हायदानो अभ्यास सरे कर्चो। जे समये जेठले के
 छ. स. १८५२ मां जी. जे. नी परीक्षा लेवानुं घोरजु नीकथुं आथी जंकिम
 माथुजे हायदानो अभ्यास छेजे मुभी जी. जे. जनवानी तैयारी करवा मांडी। मात्र
 २० वर्षनी उमरे अने जेज महिनाना परित्रजे तेजो जी. जे. नी परीक्षाभां
 पहेला वर्गमां पास थपा। ते समयना जंगलाना लेस्टेन-ट गवर्नर मि. हांशीउजे
 जंकिम माथुनां गुणो जेष्ठ तेमने तरतज ३० मांजस्टेटना होदा छपर निम्मा।
 विद्यार्थी अवरथाथीज जंकिमयंद्रना उदयभां साहित्यसेवानो पवित्र जाव जंकुं-

* सुविष्णात 'सरस्वती'मां आवेला पंडित जालदत पडिपना लेभ छपरथी
 तेमज हविरल इपनायजु पडिपरमित जेज पुस्तकमागाना १५ मा पुठप "जंकि-
 मयंद्र अटल" छपरथी आ अरिज मोलवाभां आभ्युं छे.
 स'पादक

રિત થયો હતો. તે સમયે નીકળતાં “સંવાદ પ્રભાકર” અને “સાધુરંજન” નામનાં પત્રોમાં તે પોતાના લેખો તથા કવિતાઓ મોકલતા; અને તેમાં તે પ્રકટ થતાં. તેમને પત્રના સંપાદક બનવાની ધણીજ અભિલાષા હતી; પરંતુ સરકારી હોદ્દો અનાયાસે પ્રાપ્ત થયો એટલે તેનો અસ્વીકાર કરવો એ યોગ્ય લાગ્યું નહિ. આ પ્રમાણે કેવળ વીસ વર્ષની કાચી ઉંમરમાંજ બંકિમચંદ્ર કર્મક્ષેત્રમાં દાખલ થયા. સરકારી કામમાં નિરંતર જોડાઈ રહેવા છતાં પણ તેમનો વિદ્યાભ્યાસગ તો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિજ પામતો હતો. સરકારી કામકાજમાંથી તેમને જે કાંઈ અવકાશ મળતો તેમાં તે સાહિત્યસેવા કરતા; જ્યારે તે અંગ્રેજી સ્કૂલમાં ભણતા હતા ત્યારે પણ કોલેજના અભ્યાસ સાથે સાથે તેમણે મુઘાવબોધવ્યાકરણ તથા કેટલાક કાવ્યગ્રંથોનો અભ્યાસ કરેલો હતો.

બંકિમની કિશોરાવસ્થા બહુ સુખમાં ગઈ હતી. સવારે, બપોરે, સાંજે, રાત્રે, બધો વખત તે પુસ્તકો વાંચવામાંજ મગ્ન રહેતા. તેમણે ભરયુવાવસ્થામાં તેમના એક સહાધ્યાયીને કહ્યું હતું કે “મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવા આનંદ મળે છે તેવો આ જગતમાં બીજા કોઈપણ કામથી નથી મળતો.” એ પછી જુવાનીના અંતિમ ભાગમાં, બહેરામપુરમાં રહેતી વખતે, એક વાર બંકિમે મુનસફ નંદર બાળુને કહ્યું હતું કે “મને પુસ્તક લખવામાં જેટલો આનંદ મળે છે, તેટલો બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો.”

તેમનો પહેલો વિવાહ અગિયાર વર્ષની ઉંમરે થયો હતો; પરંતુ પાંચ છ વર્ષ પછી તેમનાં પહેલાંનાં પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બહુજ તપાસ કર્યા પછી એકવીશ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પોતાનો બીજો વિવાહ એક રૂપલાવણવાળી વિદુષી કન્યાની સાથે કર્યો હતો. તેનાપર તેમને ઘણો પ્રેમ હતો; અને તેને પોતાનો ‘નીતિશુર’ તથા ‘ધર્મશુર’ માનતા. એ પત્નીથી તેમને પોતાનું ચારિત્ર્ય ખીલવવામાં તથા ઉચ્ચ ક્ષત્રિયો બનવવામાં સહાય મળી હતી; અને ત્યારથી તે સ્ત્રીજનતિના ભક્ત બન્યા હતા. તેમનાં પુસ્તકોમાં એ વાતો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. એક સ્થળે તેમણે લખ્યું છે કે, “હાંઓ એ સાક્ષાત્ ક્ષમા, દયા અને સ્નેહની દૈવી મૂર્તિઓ છે.”

બંકિમે અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ દેશપ્રસિદ્ધ શિક્ષક ઇશાનચંદ્ર બંદોપાધ્યાય પાસે હુગલી કોલેજમાં કર્યો હતો અને સંસ્કૃતનું શિક્ષણ કોઈ ભટપક્ષીનિવાસી પંડિત પાસેથી લીધું હતું. સન ૧૮૫૩ થી ચાર વર્ષ સુધી તેમની પાસે બંકિમ બાળુ વ્યાકરણ અને સાહિત્ય શીખ્યા હતા, તથા એટલાજ સમયમાં દશ વર્ષનો અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યો હતો.

બંકિમે સોળ વર્ષની ઉંમર પછી કવિતા લખવાનું છોડી દીધું હતું. ત્યાર બાદ સાંભળ્યું છે કે કવિવર ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્તે (જેમના પ્રભાકર પત્રમાં ઘણે ભાગે બંકિમચંદ્ર

લખતા હતા) એક દિવસ બંદિમ બાળુને કહ્યું હતું કે " તમારામાં લેખનશક્તિ સારી છે; પણ તમે કવિતા ન લખતાં મદદ લખ્યા કરો."

ઇશ્વરચંદ્ર બંદિમને ક્યારે એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો તેની ખબર નથી. ગમે તે વખતે આપ્યો હોય, પરંતુ બંદિમે તે માથે ચડાવ્યો હતો. બંદિમચંદ્ર હમેશાં ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્તને ગુરુત્વ મળેલા હતા. પોતાના મૃત્યુ પહેલાં બે ત્રણ વર્ષ ઉપર બંદિમ બાળુ ' કવિરા પાઠા ' ગામમાં ઇશ્વરબાળુને ઘેર ગયા હતા. ત્યાં ઇશ્વરચંદ્રનાં સર્ગાવહારાં પાસે બેસીને તેમણે બહુ વાર સુધી આંસુ વહાવ્યાં હતાં. બંદિમ બાળુ બીજી વાર પણ કવિનો તે આશ્રમ જોવા ગયા હતા; તે વખતે તેઓ ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્તનું જીવનચરિત્ર લખતા હતા.

દુગ્ધીમાં છેલ્લી પરીક્ષા આપ્યા પછી પણ બંદિમે દુગ્ધી કોલેજ છોડી ન હતી. એ સમયે તેમની ઉંમર ૧૯ વર્ષની હતી. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એ સમયે અશક્તિ રોગાઇ ચૂકી હતી. ૧૮૫૭ ના બંગલાની આગ પારકપુર અને ખહેરામપુરમાં પણ સળગી ઉઠી હતી. મદ્રાસ અને અવધ એ આગમાં લાકડાં નાખતાં હતાં; દિલ્હી અને કાનપુર પણ એ આગગથી બચ્યાં ન હતાં.

બંગાળીઓ એ આગ સળગાવીને દૂર ખસી ગયા હતાં-આથે ઉભા રહીને પશ્ચિમ-આશામાં અમિત્રુ બચાવક રક્તચર્ચુ ચિત્ર જોઇ રહ્યા હતાં. મોગલોની આજ્ઞા પુનઃ તાજી થઇ હતી; અને મરાઠા જેર વાળવાને ચર્ચી રહ્યા હતા.

સિપાઇઓના બળવાની આગ આ પ્રમાણે ચારે બાળુ સળગી ઉઠી તે વખતે દુગ્ધી પાસેના ' ચંચુગ્રા ' રયાનમાં માર્શલ લૉ ચાલુ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે ચંચુગ્રામાં એક 'દાઉલેઝર' જોરાઓની પસંદગી રહેતી હતી. ત્યાં એક માટ પણ છે. તેને બારિકનો માટ કહે છે.

બંદિમચંદ્ર એક દિવસે સંખ્યાક્રમ પહેલાં તેમના નાના ભાઈ પૂર્ણચંદ્રને લખને એજ ઘાટમાં ઉતર્યા. તેઓ નાટક જોવા જતા હતા. ચંચુગ્રાના એક ધનવાન પુરુષે એક નાટકલાગા ઉભી કરી હતી. બંદિમચંદ્ર સિવાય કોટાલપાઝાનાં અનેક માણસોને પણ નાટક જોવા જવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. બધાય ભણા અને શિક્ષિત પુરુષો હતા.

બંદિમ બાળુ તેમના નાના ભાઈને લખને એક નાનકડી દોડીમાં ગયા હતા. પૂર્ણબાલુ બંદિમ બાળુથી ત્રણચાર વર્ષ નાના હતા. બારિકના માટથી તે ધનવાન પુરુષનાં ઘર પાસે ન હતું. બીજા માટ-પાટ માટથી પાસે હતું. બંદિમચંદ્ર જરા ફરવાના હસાટથી બારિકના માટે જીવ્યાં નહોતા. ' કોટાલપાઝા 'માં આવેલા બીજાં લોકો બીજી દોડીમાં હતા. તેમની દોડી ઘાટપાટ પાસે જઈને ઉભી રહી.

બારિકના માટથી તે ધનવાન પુરુષના ઘર સુધી જે રસ્તો ગંગાને કિનારે કિનારે જતો હતો તેજ રમણીય માર્ગે બંદિમ બાળુ દોડીમાંથી ઉતરીને ચાલ્યા.

રસ્તાને કિનારે-ગંગાની તરફ વાંસનો કઠેરા બનાવેલો હતો. વચ્ચે વચ્ચે માલિકા પણ હતા. થોડે દૂર ગયા પછી તેમણે જોયું કે કેટલાક લશ્કરી અમલદારો રસ્તાને કિનારે ધાસપર બેઠા હતા. તેમની સાથે બે એક ફૂતરા પણ હતા. એક ફૂતરાએ પૂર્ણચંદ્રનો પીછો પકડ્યો. ફૂતરાની ટેવ હોય છે કે જે ડરે છે તેનાપર તે વધારે હુમલો કરે છે. ફૂતરાને જોઈ પૂર્ણ બાપુ ખીન્યા અને તેથી ફૂતરા વધારે પાછળ પડ્યો.

ફૂતરાનો ગોરો માલિક એ બનાવથી રાજ થઇને ઉલટો તે ફૂતરાને ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યો ! ફૂતરા વધારે ઉત્સાહિત થઇને દોડ્યો અને પૂર્ણ બાપુની લગોલગ પહોંચી ગયો. પૂર્ણ બાપુ ખીને ઉપાય ન હોવાથી રસ્તાના માલિકા ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

બંદિમચંદ્રનું ધ્યાન પ્રથમ આ બાબત તરફ ખેંચાયું ન હતું. તેઓ ખીજ બાપુ ગંગાની શોભા જોતા જોતા ચાલ્યા જતા હતા. એકાએક તેમણે પાછળ ફરીને જોયું તો ફૂતરાને પૂર્ણબાપુ પર હુમલો કરવાને ઉદ્ધત થયેલા જોયો. બંદિમ બાપુનો ચહેરો લાલચોળ થઇ ગયો. તેમણે ક્રોધપૂર્વક સાહેબો તરફ જોઇને કહ્યું “સાચેજ ગમ્મત તો સારી કરી ! તમને શરમ નથી આવતી ?” બંદિમે એટલા તેજપૂર્વક આ વાક્યો કહ્યાં કે સાહેબે શરમાઈ જઇને તરતજ ફૂતરાને બેલાવી લીધો.

રાત્રે નાટક પૂરું થતાં મોડું થઈ ગયું. કાંટાલપાડાથી જે લોકો ગયા હતા તેઓ બધા સાથે ત્યાંથી પાછા ફર્યા. તે ટોળામાં બંદિમબાપુ પણ હતા. પહેલાં કહી ગયા છીએ કે તે વખતે ચંચુડામાં માર્શલ લૉ આલુ હતો. આ શુદ્ધના કાયદા અનુસાર ચંચુડાની હદની અંદર રાતના નવ વાગ્યા બાદ જે કોઇ બહાર રસ્તાપર નીકળે તો પહેરાપર ઉમેલો ગોરો તેને ગોળા મારી શકતો હતો. ઘંટાઘાટ ઉપરના પહેરા પર બે ગોરા બિલા રહ્યા હતા. કાંટાલપાડાના લોકો ટોળું જેવું ઘંટાઘાટ પાસે પહોંચ્યું કે તરતજ અધિકારમાંથી બહાર આવીને એક ગોરાએ આગલા ગૃહસ્થની છાતી ઉપર સંગીન ધરી. બધા ગૃહસ્થો આનંદપૂર્વક નાટકની વાતો કરતા કરતા ઘેર જતા હતા. સામે આ વિપત્તિ આવેલી જોઇને તેઓ ગભરાઇ ઉઠ્યા. બંદિમચંદ્ર થોડા પાછળ હતા. બધાને ઉભા રહેતા જોઇને તેઓ આગળ ગયા. જોયું તો એક ગોરો હાથમાં બંદુક લઇને રસ્તા રોકીને ઉભો છે અને ખીને ગોરો આગળના ભક્ષા માણસની છાતીપર સંગીન રાખીને અત્રેજમાં કંધક પૂછી રહ્યો છે ! તે વખતે બંદિમ બાપુને માર્શલ લૉનો ખ્યાલ આવી ગયો. તેમણે વિચાર્યું કે આ વિધાન અનુસાર ગોરો તે બધાની પણ હત્યા કરી શકે તેમ છે. એટલે આગળ ઉભેલા ધૂનજતા ગૃહસ્થને દૂર કાઢીને ખુદ બંદિમ તે ગોરાની સામે ઉભા રહ્યા અને શાંત સંયમ-પૂર્ણ લાપામાં ગોરાને સમજાવી દીધું કે અમે બધા માણસો ગંગાને પેલે પારથી અહીં નાટક જોવા આવ્યા હતા. ગોરાએ કહ્યું- “હું તે કેવી રીતે જાણું ?” બંદિમે જવાબ આપ્યો “તમે જલ્દીમાજીસ્ટ્રેટને પૂછજો. તે પણ ત્યાં દાગર હતા.”

ગોરાએ કહ્યું—“હું તમારું કહેતું સાચું માનું છું. તમે તરતજ આત્મા ભર્યો.”

ગોરા રસ્તે દોડીને અધધા ખસી ગયો. ઘૂંટ રહેલા ગામના ભલા માણસો વરોળાયાની પેઠે મંચાતટ તરફ દોડ્યા; પરંતુ ધાટપર પહોંચતા વિષાદિ દેખાઈ. ત્યાં દોડી મળે નહિ! ગોરા તો “આત્મા ભર્યો” કહીને છૂટે થયો; પણ બધા દલે ભલે કેવી રીતે? તરીને ભલા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. જમીન ઉપર ગોરાએનો ડર અને પાણીમાં જળજંતુઓનો ભય! કોઈ કોઈએ તો જળનેજ વધારે સલામતીમયું ગણીને કપડાં સંકેસવા માંડ્યાં. ત્યારે બાકિમ તેમને એમ કરતા દોડીને પાસેના દેલેજ ધાટમાં લઈ ગયા. બાકિમે તે ધાટ ઉપરથી ચાંદની-માં જોયું કે મામે રેનીમાં બે દોડીએ બે ધેલી છે. જૂમ પાડીને માછીએને બોલાવવાની પણ કોઈનામાં હિમન રહી નહોતી. બાકિમે માછીએને જૂમ મારી. તેઓ અબ્બા અને બીધિલા તથા આલેશ માણસોને દોડીમાં બેસાડીને પેરે પાર લઈ ગયા.

બાલિમથંદ્ર કિશોર અવસ્થામાં અને લુચનોની સરખાતમાં શરીરે દુર્ગંધ હતી; પરંતુ મનોભાવમાં સાદસિદ્ધિ હતી. નહેરુદિનારાના રોજખી રસ્તાઓમાં સંખ્ય કાળ પછી જ્યાં કોઈ સાદમ કરી શકતું ન હતું; એમ ત્યાં સાપ, ડિંગળ, વા વગેરે બહુ હતા; પણ કોઈ કોઈ દિવસ બાલિમથંદ્ર સંખ્યાકળ થઈ ગયા પછી એકાન્ત આ રસ્તેથી પેર આવતા. તે વખતે તેમના હાથમાં અવનું નામનિશાન પણ નહોતું જમીનું.

મીંદાવરમાં નહેરામપુરમાં રહેતા ત્યારે પણ બાકિમે પોતાના અપૂર્વ તેજનો પરિચય કરાવ્યો હતો. તેની હાજીન પણ નીચે પ્રમાણે છે. બાકિમને અને એક સાદેબને ઝમકો થયો હતો. સાદેબ પણ કોઈ રેલવેજી જેવો ન હતો. તેનું નામ ‘કર્નલ’ હોતું. તે વખતે નહેરામપુરમાં કમરની ધારણી દોષને અનેક ગોરાઓ ત્યાં રહેતા હતા. કર્નલ સાદેબ તે સેનાના સંચલક અર્થે રમ્યાન્ડીય બોર્ડિસર હતા.

અમરો કારે દોવા છતાં તેનું કારણ એટલું કારે ન હતું. શિરાએ જે બાકીમાં રહેતા હતા તેની મામે એક મેદાન હતું. તે મેદાન વચ્ચે કદને એક નાનકડી પગડદી જતી હતી. બાકિમ બાબુ એજ રસ્તે ચડતે કોઈ કબેરીમાં જતા આવતા હતા. કોઈ વાર આવતા જતા તો કોઈ વાર પાછાપાછા જતા હતા. બીજા દેવો પણ આ રસ્તેથી આવતા હતા. બીજે પણ એક રસ્તો કરેન્માં જતો હતો; પણ ત્યાંથી બહુ દૂરિને જવું. પણ તેથી તે જગતો. અન્ય કબીરે જઈ જોતા આવતા હતા. આથી એ તરફની ગોરા લોકોને ઘડી રહી હતી.

એક દિવસ બીજો પહેરે બાલિમથંદ્ર પાછાપાછા બેસીને કબેરી કાઢી આ રસ્તે ચડતો દેર આવતા હતા. કોઈકો આ રસ્તે ચડતા. પાછાપાછા એક જગતે જઈ હતું. પાછાપાછા જઈને રસ્તે પહેરે ત્યાં રેન્માં જઈ જતા હતા. દેર કોઈએ જોઈ દેલે કાપે. બાલિમ તરતજ પાછાપાછા જઈને દેલેને ખૂબ ૧૦

રસ્તાને કિનારે-ગંગાની તરફ વાંસનો કઠોરા બનાવેલો હતો. વચ્ચે વચ્ચે ચાલતા પશુ હતા. થોડે દૂર ગયા પછી તેમણે જોયું કે કેટલાક લશ્કરી અમલદારો રસ્તાને કિનારે ઘાસપર બેઠા હતા. તેમની સાથે જો એક ફૂતરા પશુ હતા. એક ફૂતરાએ પૂર્ણચંદ્રનો પીછો પકડ્યો. ફૂતરાની ટેવ હોય છે કે જે ડરે છે તેના પર તે વધારે દુમલો કરે છે. ફૂતરાને જોઈ પૂર્ણ બાણ બીન્યા અને તેથી ફૂતરા વધારે પાછળ પડ્યો.

ફૂતરાનો ગોરો માલિક એ બનાવથી રાહ ચમને ઉલટો તે ફૂતરાને ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યો ! ફૂતરા વધારે ઉત્સાહિત ચમને દોડ્યો અને પૂર્ણ બાણની લગોલગ પહોંચી મયે. પૂર્ણ બાણ બીને ઉપાય ન હોવાથી રસ્તાના ચાલતા ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

બંદિત્યંદ્રનું ધ્યાન પ્રથમ આ બાબત તરફ ખેંચાયું ન હતું. તેઓ બીજા બાણ ગંગાની શોભા જોતા જોતા ચાલ્યા જતા હતા. એકાએક તેમણે પાછળ ફરીને જોયું તો ફૂતરાને પૂર્ણ બાણ પર દુમલો કરવાને ઉલ્લેખ થયેલો જોયો. બંદિત્યંદ્ર બાણનો અંદરો લાલચોળ થઈ ગયો. તેમણે કોવપૂર્વક સાહેબો તરફ જોઈને કહ્યું “સાચેજ ગમ્મત તો સારી ફરી ! તમને શરમ નથી આવતી ?” બંદિત્યંદ્રે એટલા તેજપૂર્વક આ વાક્યો કહ્યા કે સાહેબે શરમાઈ જઈને તરતજ ફૂતરાને બેલાવી લીધો.

રાત્રે નાટક પૂરું થતાં મેકુનું ચર્ચા થયું. કાંટાલાગાથી જે લોકો ગયા હતા તેઓ બધા સાથે ત્યાંથી પાછા ફર્યા. તે ટોળામાં બંદિત્યંદ્ર પશુ હતા. પહેલાં કહી ગયા છીએ કે તે વખતે ચંચુડામાં માર્શલ હોવા છતાં આ યુદ્ધના કાયદા અનુસાર ચંચુડાની હદની અંદર રાતના નવ વાગ્યા બાદ જો કાંઈ બહાર રસ્તા પર નીકળે તો પહેલાંપર ઉભેલો જોડો તેને ગોળા મારી ચક્રોતો હતો. કાંટાલાટ ઉપરના પહેરા પર જો જોરા હિસા રહ્યા હતા. કાંટાલાગના લોકો ટોળું જોયું કાંટાલાટ પાસે પહોંચેયું કે તરતજ અધિકારમાંથી બહાર આવીને એક ગોરાએ આગલા ગુરુચની છાતી ઉપર સંજીવન ધરી બધા ગુરુચો આનંદપૂર્વક નાટકની વાતો કરતા કરતા ઘેર જતા હતા. સામે આ વિપત્તિ આવેલી જાણને તેઓ ગભરાઈ ઉઠ્યા. બંદિત્યંદ્રે ઘાસ પાછળ હતા બધાને હિસા રહેલા જોઈને તેઓ આગળ ગયા. જોઈને તો એક ગોરા હાથમાં બહુલકને રસ્તા મેટીને હિસા છે અને બીજા ગોરા આગળના લશ્કા મણકની છાતી પર સંજીવન રાખીને અગ્રેષ્ઠમાં કંકક પૂછી રહ્યો છે ! તે વખતે બંદિત્યંદ્ર બાણને માર્શલ હોવા છતાં તેમણે વિચાર્યું કે આ વિધાન અનુસાર ગોરા જ બધાની પશુ હવા કરી શકે તેમ છે. એટલે આગળ ઉભેલા દૂરજતા ગુરુચને દૂર કરીને ખુદ બંદિત્યંદ્ર તે ગોરાની સામે હિસા રહ્યા અને શાંત સંયમ-પૂર્ણ કાળમાં ગોરાને સમજાવી દીધું કે અને બધા માણસો જમાને પેલે પારથી અહીં નાટક જોવા આવ્યા હતા ગોરાએ કહ્યું- “હું તે કવી રીતે જાણું ?” બંદિત્યંદ્રે કહ્યું- “તમે કાંટાલાટ પર પહોંચે તે પશુ ત્યાં ધાગ્યો હતા.”

ગોરાએ કહ્યું—“કું તમારું કહેતું સાચું માનું છું. તમે તરતજ આજ્ઞા નહોતો.”

ગોરા રસ્તે રાહીને આજ્ઞા બરોડા ગયો. કૂચ રહેલા ગામના કાલા માણસો વરોળાવાની પેઠે મંઝાતટ તરફ દોડ્યા; પરંતુ ઘાટપર પશુ મદા વિપતિ દેખાઈ ત્યાં હોડી મળે નહિ. ગોરા તો “આજ્ઞા નહોતો.” કહીને છૂટા થયો; પણ બધા હવે નવથ દેવી રીતે તરીને જ્યાં સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો, જમીન ઉપર ગોરાઓનો ડર, અને પાણીમાં જળજંતુઓનો ભય. કોઈ કોઈએ તો જળનેજ વધારે સહાયતીમયું ગણીને કપડાં સંકલિત આડવા. ત્યારે બંધિમ તેમને એમ કરતા રાહીને પાસેના કાલેજ ધાટમાં લઈ ગયા. બંધિમે તે ઘાટ ઉપરથી આંદોની-માં જોયું કે સામે રેતીમાં બે હોડીઓ બેઠેલી છે. બૂમ પાડીને માછીઓને બોલાવવાની પણ કાંઈનામાં હિમત રહી નહોતી. બંધિમે માછીઓને બૂમ મારી. તેઓ અંબ્યા અને બીધેલા તથા થાકેલા માણસોને હોડીમાં બેસાડીને પેઠે પાર લઈ ગયા.

બંધિમયંદ્ર કિશોર અવસ્થામાં અને જુવાનીની સરખાતમાં શરીરે દુર્બળ હતા; પરંતુ મનોબળમાં સાહસિક હતા. નહેરકિનારાના બેબબી રસ્તાઓમાં સંખ્ય કાળ પછી જતાવું કોઈ સાહસ કરી શકતું ન હતું; કેમકે ત્યાં સાપ, સિયાળ, વર વગેરે બહુ હતા; પણ કોઈ કોઈ દિવસ બંધિમયંદ્ર સંખ્યાકાળ થઈ ગયા પછી એકલાજ આ રસ્તેથી ઘેર આવતા. તે વખતે તેમના હૃદયમાં ભયનું નામનિશાન પણ નહોતું જણ્યું.

મૌઠાવરમાં બહેરામપુરમાં રહેતા ત્યારે પણ બંધિમે પોતાના અપૂર્વ તેજને પરિચય કરાવ્યો હતો. તેની દક્ષિણ પણ નીચે પ્રમાણે છે. બંધિમને અને એક સાહેબને ઝગડો થયો હતો. સાહેબ પણ કોઈ રેંછપેંછ જેવો ન હતો. તેનું નામ ‘કર્નલ હર્નિન હતું’. તે વખતે બહેરામપુરમાં લશ્કરની ઓવરસી હોઈને અનેક ગોરાઓ ત્યાં રહેતા હતા. કર્નલ સાહેબ તે સેનાના સંચાલક અર્થાત્ કમાન્ડીંગ ઓફિસર હતા.

ઝગડો બારે હોવા છતાં તેનું કારણ એટલું બારે ન હતું. ગોરાઓ જે બરાકો-માં રહેતા હતા તેની સામે એક મેદાન હતું. તે મેદાન વચ્ચે થઈને એક નાનીથી પતંગડી જતી હતી. બંધિમ બાણ એજ રસ્તે થઈને રોજ કચેરીમાં જતા આવતા હતા. કોઈ વાર આવતા જતા તો કોઈ વાર પાલખીમાં જતા હતા. બીજા લોકો પણ આ રસ્તેથી આવજા કરતા હતા. બીજે પણ એક રસ્તો ચહેરામાં જતો હતો; પણ ત્યાંથી બહુ દૂરીને જવું પડતું તેથી તે બરાકો આવજા થઈનેજ બધા લોકો આવજા કરતા હતા. આથી એ તરફની ગોરા લોકોને ઝીડ થતી હતી.

એક દિવસ ત્રીજે પહેરે બંધિમયંદ્ર પાલખીમાં બેસીને કચેરીમાંથી આ રસ્તે થઈને ઘેર આવતા હતા. બોધેલા આ રસ્તેથી આવવા. પાલખીનું એક બારણું બંધ હતું. પાલખી ત્યારે અરધે રસ્તે પહોંચી ત્યારે તેના બંધ બારણું ઉપર કોઈએ નેરથી હાથ માર્યો. બંધિમ તરતજ પાલખીનું બારણું ઉઘાડીને બહાર ફી

પડ્યા. જોયું તો સામે એક હિંચા શરીરવાળો સાહેબ બહાર ઉભો છે અને થોડે દૂર ફેટલાક સાહેબ લોકા ક્રિકેટ રમતા હતા. બંદિમ જાણી ગયા કે પાસે ઉમેલા સાહેબે જ પાલખીના બારણાપર હાથ માર્યો છે. બંદિમયંદ્ર કર્નલ સાહેબને ઓળખતા હતા કે નહિ તેની ખબર નથી. બંદિમે પાલખીની બહાર આવતાંજ ક્રોધપૂર્વક સાહેબને કહ્યું—“હુ ધ. કેવીલ યુ આર ?” અર્થાત્ હું દુબ્બલ તું કોણ છે ?

સાહેબે કંઈ જવાબ ન આપતાં બંદિમનો હાથ પકડીને જોરથી તેમને ધક્કો માર્યો. પછી બંદિમ બાળુ બીજા જે સાહેબો રમતા હતા તેમના તરફ ગયા. તેમની પાસે જઈને જોયું તો બે ત્રણ સાહેબ તો તેમના ઓળખીતાજ હતા. તેઓમાં એક ન્યાયાધીશ બેનપિજ સાહેબ પણ હતા. બંદિમે ન્યાયાધીશ સાહેબને પૂછ્યું—પેલો માણસ મારી સાથે કેવી રીતે વર્ત્યો છે તે તમ જોયું ?

સાહેબે કહ્યું—બાળુજી ! હું દુકાં દરિયાજો છું; મેં કશું જ જોયું નથી.

તે સાથેજ ઓશું જોઈ શકતા હતા. ભગવાન જાણે તે બંદિમને ઓળખી શક્યા હતા કે નહિ; પણ પાછળથી તેમણે અને કર્નલ ડફિને કહ્યું હતું કે તેઓ તે વખતે બંદિમયંદ્રને ઓળખી શક્યા ન હતા.

બંદિમ બાળુ ન્યાયાધીશ બેનપિજ સાહેબ પાસેથી બીજા સાહેબો પાસે ગયા અને પૂછ્યું કે આપ લોકોએ કંઈ જોયું છે કે નહિ ?

તેમણે પણ કહ્યું—“અમે કશું જ જોયું નથી.”

ત્યારે “ ઠીક છે, અદાલતમાં આ પ્રમાણેજ કહેજો. ” એમ કહીને ક્રોધ અને ક્ષોભથી અધીર થયેલા બંદિમયંદ્ર ઘેર આવ્યા.

બીજા દિવસે ફાજદારી અદાલતમાં બંદિમે કર્નલ સાહેબના નામ ઉપર ફરિયાદ નોંધાવી. વિચારક બેન્ચરટેટ ન્યાયનિઘ અને બંદિમના ગુણોને જાણવાવાળા હતા. કર્નલ સાહેબ ઉપર કોર્ટનો સમન નીકળ્યો.

ગામના લોકો ઉપલા બનાવથી કર્નલ વિરુદ્ધ એટલા ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા કે સાહેબને પોતાની ગાડીનાં બારણાં બંધ રાખી સંતાઈને અદાલતમાં જવું પડ્યું હતું. સાંભળ્યું છે કે તેમ છતાં પણ સાહેબની ગાડી ઉપર કાંકરા ફેંકવામાં આવ્યા હતા.

સાહેબ આવીને આરોપીના પાંજરામાં ઉભા રહ્યા. મુકદ્દમો. જોવાને માટે આખા શહેરના લોકો તૂટી પડ્યા હતા. એક બંગાળીએ સાહેબ ઉપર ફરિયાદ કરી હતી, તે પણ ગમે તેવા સાહેબ ઉપર નહિ પણ એક લશ્કરી, અમલદાર-કર્નલના ઉપર ! તે જમાનામાં આવું દૃશ્ય વિચિત્ર હતું—અફસૂત હતું. આશ્ચર્યથી ચકિત થયેલા નગરવાસીઓ આ અત્યુત્તર મુકદ્દમાને ફેંસેલા જોવાને માટે અદાલતમાં એકઠા થયા હતા. કોઈ કેપુટી બંદિમયંદ્રને, કોઈ કર્નલ સાહેબને અને કોઈ ન્યાયાધીશને જોવા આવ્યા હતા. વકીલ, મુખ્યત્વાર અધિકારીઓ વગેરે બધાય પોતપોતાનું કામ છોડીને મુકદ્દમો જોવા આવ્યા

દત્તા, અને અદાસતનું મકાન ખિચોખીચ કરાઈ ગયું હતું.

આ મુર્દમામાં બીજી પણ એક વિશિષ્ટતા હતી. બહેરામપુરમાં તે વખતે લગભગ દોઢસો વડીલ અને મુખ્યાર દત્તા એ બધા વડીલ અને મુખ્યાર આપોઆપ બંદિમયંદ્રના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા. બધાએ જ બંદિમયંદ્રના વકિલાતનામા ઉપર સહી કરી મોકલી ! આથી હર્નલ સાહેબ ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા; તેઓ જે વડીલ પાસે જતા તે કહેતો કે—“ હું બંદિમ બાણુનો પણ લઈ ચૂક્યો છું.” અંતે તે વડીલોને રહેવા જમને મુખ્યાર પાસે ગયા તો ત્યાં પણ તેમને નિરાશ થવું પડ્યું. કોઈ પણ મુખ્યાર બંદિમવિરુદ્ધ ઉભો રહેવાને રાજ ન બજાયો.

હવે તો હર્નલ સાહેબ બહુ જ ડર્યા. સરકારની પણ આંખ ઉધડી. કમિશનર સાહેબ મુર્દાનું આસન ડોલવા લાગ્યું. સાહેબ લેફ્ટનન્ટ મંડળીમાં ગલરાઈ જવાઈ ગયો. તે વખતે બહેરામપુરમાં અનેક અંગ્રેજ રહેતા હતા. મુર્દામાં બેઠી લેવા માટે કમિશનર સાહેબ પણ બંદિમ બાણુને વિનંતિ ન કરી શક્યા. તેમણે અને બીજા સાહેબોએ બેનુલિજ સાહેબ દ્વારાજ તેમ કરવાને કહ્યું.

બેનુલિજ સાહેબ એક સારા ન્યાયાધીશ અને ઉદાર અંગ્રેજ હતા. જે વખતની આ વાત છે તે વખતે બેનુલિજ સાહેબ બહેરામપુરમાં રહેતા હતા. તેઓ બંદિમના મુલો ઉપર મુગ્ધ હતા. સાહેબોએ જમને ભારે તેમને પેરી લીધા. ત્યારે તેમણે કહ્યું—“ હર્નલ કહિને બંદિમ બાણુનું અપમાન કર્યું છે; માટે જો તેઓ બંદિમ બાણુની માફી માગવાનું કબૂલ કરે તોજ હું વચ્ચે પડીને રાજીનામું અપાવવાની કોશિશ કરી શકું.”

કહિને તેજ વખતે માફી માગવાનું કબૂલ કરી દીધું. બેનુલિજ સાહેબે બહુ અધાનપૂર્વક, બંદિમને અનારીને મુર્દામાં પાછો બેંચાવી લીધા. હર્નલ સાહેબે ખુદી અદાસતમાં બંદિમબાણુની માફી માગતાં કહ્યું કે—“ બંદિમ બાણુ ! તમારો જે દાવ્ય પકડીને મેં તમને બળબેરીથી પાછા હાલવા દેના, તેજ દાવ્ય પકડીને હું અત્યારે તમારી પાસે લખા માગું છું.”

૧૮૬૦ ના નવેમ્બરમાં બંદિમ બાણુની બદલી પાંચમી ટ્રેવેલીના મેજિસ્ટ્રેટરીક ‘બુલના’માં થઈ હતી. બુલના સહેર તે સમયે પટ્ટાદર સ્થાના તાગાનો એક કસ્બો બજાર હતું. બેનુલિજ સાહેબ તે વખતે મહાદરના સ્થાને મેજિસ્ટ્રેટ હતા. બેનુલિજ સાહેબ અહીંજ પરેશરહેલો બંદિમમંદ્રને પરિચય થયો હતો અને એ પરિચય બહેરામપુરમાં થયેલી ઉપડી હર્નલ રફિનચાણી થતા પછી ચિત્તાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો હતો.

બુલનામાં આવીને પણ બંદિમને ધાર અદાસત સામે થવું પડ્યું હતું. એક બાણુ બજારની ખેતી કરાવનાર સાહેબોનો અવાચાર હતો અને બીજી બાણુ ચેરવંદરાઓનો અવાચાર ઉપડવ હતો. બજારવાળા સાહેબોને રાજ રાખતાં રાખતાં સરકાર પણ દેરાન થઈ ગઈ હતી. એ બજારવાળા સાહેબો બજારનાદર પણ નેચા લેવા ન દેતા.

કૃષ્ણનગરના હિલ્સ સાહેબને ત્રણ લાખ વીધાં જમીન હતી ।

અંકિમચંદ્ર સાથેના ગળીવાળા સાહેબોના ઝગડો સમજાવવા માટે અહીં કેટલીક અપ્રાસંગિક વાતોનો ઉલ્લેખ જરૂર કરવો પડશે. ગળીવાળા સાહેબોનું જોર કેટલું વધ્યું હતું તે જાણ્યા સિવાય વાચકવર્ગ આ વાત નહિ જાણી શકે કે તે સાહેબોને દયાવ-વામાં-તેમના અત્યાચાર મટાડવામાં-અંકિમચાણુને કેટલું હેરાન થતું પડ્યું હતું.

આ બધા જમીનદાર ગળીવાળા સાહેબોએ સન ૧૮૬૧ ની આખરમાં સરકાર પાસે સુકર્દમો રજુ કર્યો કે જૈસોર અને નદિયા જિલ્લાની પ્રજાએ મહેસુલ આપવાનું બંધ કરી દીધું છે. સાથે સરકારને તે મહેસુલ વસુલ કરવાનો ઉપાય કરવા માટે પણ અરજ કરવામાં આવી. હિંદી સરકારનું આસન ડાલવા લાગ્યું. તેણે ન્યાયાધીશ મોરિસ અને મૉરેસરને ખાસ કમિશનર તરીકે નીમીને તપાસ કરવા મોકલ્યા.

કમિશનર સાહેબોએ તપાસ કરીને તારણ કાઢ્યું કે “ગળીવાળા સાહેબો સીધા, સાદા જલ્લા માણસો છે. તેમણે કદી પણ પ્રજાના શરીરે હાથ અડકાડ્યો નથી. કાષ્ટ-પણ પ્રકારનો અત્યાચાર તેમણે કર્યો નથી. બધો દોષ બંગાળી પ્રજાનોજ છે તેઓ કાષ્ટ પણ રીતે મહેસુલ આપતા નથી.” આ બધા નિરુપદી (!) સાહેબોના ટોળામાં મૉરેલ નામનો એક બેડખાં ગળીવાળો અને જમીન દાર હતો. તેની નિંદા કરી એ ઠીક નથી. કારણ કે તે સમયનાં અંગ્રેજ વતમાનપત્રોમાં તેના પ્રશસાના પૂલ બાંધવામાં આવ્યા હતા. અને તે વખતના ગવર્નર સર. જે. પી. ગ્રાન્ટ સાહેબે પોતાની ઈન્ડિગો મિનીટ (ગળીની નોંધ)માં મૉરેલ સાહેબને અદર્શ ગળીવાળા તરીકે દર્શાવ્યા હતા (!)

પણ એજ આદર્શ જમીનદારે સન ૧૮૬૧ ના નવેમ્બર મહીનામાં એક દંગો જમાવ્યો હતો. તેની વિગત આગળ લખીશું. પહેલાં તો મૉરેલ સાહેબના બળ અને ઐશ્વર્યનો પરિચય આપવો જરૂરનો છે. મૉરેલ સાહેબે એક નગર વસાવીને તેનું નામ મૉરેલગંજ પાડ્યું હતું. સાહેબ આ નગરના રાજા હતા. તેમની પાસે જે લઘુધારી સેના હતી, તેની સંખ્યા લગભગ પાંચસો છસોની હશે. એમાંના કાષ્ટ કાષ્ટ પાસે બંદુક, કુહાડી વગેરે પણ હતા.

આ લશ્કરના કમાન્ડરેનિસ હેલી સાહેબ હતા. હેલી સાહેબ પહેલાં યોમનરી કેવેલરીમાં હતા; પરંતુ ત્યાં માણસોની હત્યા કરવાની અને ધર સળગાવવાની આવી સગવડ ન હતી ! વળી પગાર પણ સાધારણ હતો એટલે હેલી સાહેબે તે નોકરી છોડીને મૉરેલ સાહેબના લઘુધારીઓની સરદારી સ્વીકારી હતી.

મૉરેલ સાહેબની સંપત્તિનો ઘણો ભાગ જૈસોર જિલ્લામાંજ હતો. મૉરેલગંજ અંકિમચંદ્રના હવાકામાં હતું. અંકિમે ખુદનામાં આવીને જોયું કે-મૉરેલ સાહેબનું જોર બહુ જાડ્યું છે. તેઓ આદર્શ પ્લેન્ટર (!) તરીકે દેશનું રાજ્ય ચલાવી રહ્યા છે. અંકિમચંદ્રે ખુદનામાં ચાર્જ લીધા પછી એક વર્ષે મૉરેલ સાહેબે દંગો કર્યો. તેના

સંવધમાં 'ફેન્ડ ઝીફ દનિયાંએ જરાએ સગાય સિવાય લખ્યું' કે- "મારેલ સાહેબના પોલીસે રસ્તા નહિ કરી; તેથી તેઓને આત્મરક્ષણ કરવાની ફરજ પડી." ફેટલાક વખત પછી તેને પણ એ વિચાર બદલ્યો. પડ્યો હતો. કમળપરોથી આ વિષયમાં જે કંઈ માત્રમ પડ્યું છે તે નીચે લખીએ છીએ.

૨૬ મી નવેમ્બર સન ૧૮૬૧ માં માણસોથી ભરેલી ફેટલીક દોડીએ બડખાલી ગામના કિનારાની આસપાસમાં ગોઠવાઈ ગઈ. તે વખતે તદ્દન સતાર પણ નહોતું થયું. ઝાંખુ ઝાંખુ અંધાઈ હતું. દોડીના માણસોએ ધાનામાના બંધને ગામને પેરી લીધું. તે માણસો લગભગ ત્રણસો હતા. કોઈના હાથમાં લાક, કોઈના હાથમાં બલ્લમ અને કોઈના હાથમાં બંદુક હતી. તેઓ બધા મારેલ સાહેબના માણસો હતા. તેથી સાહેબ તેમના નેતા તથા જમીનદારીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા; તેથી જમીનદારીના દિલનું રક્ષણ કરવા માટે આ પ્રમાણે લાવાગાઓને લઈને પ્રજાનો બળવો સમાવવા આવ્યા હતા.

બડખાલીની પ્રજા બહુજ બદમાશ છે. તે વધારાનું મહેસૂલ ભરવા નથી ઇચ્છતી. ગળાની ખેતી કરવામાં પણ તેને જીજ્ઞાસો છે, તેથી તેને શિક્ષા કરવાની જરૂર પડી; પણ મારેલ સાહેબમાં તેમને દયાવી સહા નહિ પ્રજાની સંખ્યા વધારે હતી. તેમનામાં એકપણ પણ ખૂમ હતું, અતિ સહેજે તે લોકોને સખત શિક્ષા કરવા માટે હેઠી સાહેબની સરદારી નીચે ૧૨ દોડીઓમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ ૩૨૦ લાકધારીઓને મોકલવા હતા.

બંદિમચંદ્ર અને પોલીસે પહેલેથીજ સાંભળ્યું હતું કે દેલી સાહેબ એક દગો કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પણ દગો ક્યાં થશે તે કોઈ બાંધતું નહતું. સાહેબની હીલવાઈ જોઈને સરદારીમાં ગામપર દુમલો થશે એમ લાગ્યું. એટલે પોલિસ ત્યાં જઈ પહેાંચી, પણ સાહેબો તો રાત્રે છુપાઈને બડખાલી જતા રહ્યા હતા.

સવારે બડખાલી ઉપર દુમલો થયો ત્યારે ગામના લોકો હડી ગયા હતા. તેઓ પણ લાક વગેરે હથિયાર લઈને 'મારો મારો' કરતા દોડ્યા. ગામ બહાર આવ્યા પછી તેમને માલમ પડ્યું કે આ વખતે સાહેબના માણસો બહુ છે. ગામવાળાઓનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. તેઓ બહુ બચીત થયા પણ તેમનામાંથી કોઈ પણ પાછો તો ફર્યોજ નહિ રહીમ ઉલ્લા નામનો એ ગામનો એક બગવાન પાંજા લાકી લઈને આગળ વધ્યો. તેની લાકીથી ફેટલાક હથિયારમંદ સિપાઈ ધરતીપર દળી પડ્યા. હવે દેલી સાહેબે તેનાપર તકનોતો બાર ક્યો અને રહીમ માલમ થઈને નીચે પડ્યો.

રહીમ એક દિનમતવળા માણસ હતો. તે ધાયલ થવા છતાં પણ ત્યાંથી ચાલીને તેને ધેર ગયો. ધરના આંગણમાં બેસીને તે પોતાના ધા જેવા લાગ્યો અને તેને પાટા બાંધવા લાગ્યો. ધરની બીંતો નાની હતી, ચારે બાજુએ ઝાડ હતાં. રહીમ જે વખતે બેઠો બેઠો પાટો બાંધતો હતો તેજ વખતે બીજી એક ગેળી આવીને તેની છાતીમાં લાગી! રહીમ તેજ વખતે મરી ગયો. મુર્દમાર્માં સાક્ષીઓએ કંઈ હતું કે તે ગેળી પણ પહેલી ગેળીની પેઠે દેલી સાહેબેજ મારી હતી.

રહીમ તેના ગામનેા એક મુખ્ય માણસ હતો. લોકો તેનું બહુ સન્માન કરતાં તે ત્યારે મરી ગયો ત્યારે ગામના લોકો ડરી જઇને પાસેના જંગલ તરફ નાસવા લાગ્યા. તે વખતના દરજનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. લાહીયંધ લોકો ઉદ્ધાસપૂર્વક ગામને છૂટવા અને સળગાવવા લાગ્યા. જેટલું લૂંટી શકાયું તેટલું લૂંટી ગયા. જે હાથ જવાબ તેવું ન હતું તેને આગમાં ફેંક્યું અને જે સળગી શકે નહિ તેને પાણીમાં ફેંકી દીધું. જે વસ્તુ સામી આવી તેનો નાશ કરી દીધો, જે માણસ સામે ગયો તેને માર્યો, સ્ત્રીઓ સુધ્ધાં જયવા ન પામી. જે જીવાન હતી તેમને કંદ કરવામાં આવી. રહીમની તો સ્ત્રી, અદેન વગેરે કાઢીને ન છાડ્યાં. આ પ્રમાણે વિજય મેળવનાર મૌરેલ સાહેબના માણસો લૂંટતી ચીજોને, સ્ત્રીઓને અને રહીમની લાશને પોતાની સાથે હાથ ગયા. જે ગામ અરણાદય વખતે શાંતિપૂર્ણ, સુખી અને સમૃદ્ધ હતું તેજ ખપેર સુધ્ધાંમાં રમશાનથી પશુ વધારે ખરાબ થઇ ગયું. આખા ગામમાં સ્ત્રીઓના હાહાકાર અને આર્તનાદ છવાઇ ગયા. જેટલાય કોસ દૂરથી સળગતાં ઘરોનો ધૂમાડો દેખાતો હતો. આ ઉત્પાતની ખબર બંદિમયંદ પાસે પહોંચતાં તેઓ અસ્થિર રહ્યા.

બંદિમ બાપુ પોલીસને સાથે લઇને તેજ વખતે પંચકયાસ કરવા ગયા. મૌરેલ જંગલમાં જઇને જોયું તો લોકો નાસી ગયા છે. એક વાત પહેલી લખવાની રહી રહ. લાછટકુટ નામના એક ખીજ સાહેબ મૌરેલ સાહેબના સાગીદાર હતા. બંદિમ-ચંદના પડોચના પડેલાંજ મૌરેલ, દેવી અને લાછટકુટ બધા નાસી ગયા. બંગાળી લાહારીઓ જઇયા. તેઓમાં દેવન લોકોદારનું નામ ખાસ વેલેખ કરવા જોયું છે. બંદિમચંદે દેવી સાહેબના નામનું ચારંટ કાઢીને ગુન્ટેમારોને તપાસ માટે નેસેર મોકલી દીધો-યેને દેસ ન ચલાવ્યો; કેમકે કાવદા પ્રમાણે પંચકયાસ કરનાર કેમ મૂકી શકે નહિ.

અરિયો સંવાદોર થઇ ગયા ત્યાંના દેસમાં દેવને ફાંસીનો હુકમ થયો; અને બાકીના રજ માણસોને જન્મભર દેવનિકાશની સજા થઇ. સાહેબ લોક તો છુપાઈ ગયા હતાં એટલે ૧૮૬૨ ના છેલ્લા ભાગમાં મૌરેલ અને લાછટકુટ સાહેબ વિહારત રતા. રજા દેવી સાહેબ વેલ બદલાને, પંતાનુ બાન નામ પ્રસિદ્ધ કરીને નાસી છુપવાના પ્રયત્નમાંજ હતા. પશુ પંતાનુ મુલકમઃ પકડી લીધા. તેમણે બહુ દિવસ સુધી કોમનનાની હવા ખાધી અને મન ૧૮૬૩ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં હાઈ-કોર્ટમાં દેવી સાહેબ મુકા કર્યા. કેમકે તેને કોર્ટ એગમ્પી લાગુ નહિ. વળી રહીમની લાશને પશુ જેવો કાચો ન હતો.

રહીમ દેવ જાણી ગયો હતો ત્યારે મુલકમાં એવો અકવા ઉઠી હતો કે બંદિમ-ચંદને મરી નાનવા કાંડે પ્રવેશ રચાવેલ. અત્યે છે. જે બંદિમને મરી નાખે

તેને એક સાબ રૂપિયા આપવામાં આવશે. જગર નથી કે આપું. મારે જાહેર કામું હતું અને હાથ એટલા રૂપિયા આપનાર છે. મારા એવી પછુ હતી કે મોઢાં એક એક ખિસ્સામાં એક સાબની મોટા અને બીજા ખિસ્સામાં રિંદાદાર લાખને બંધિમને મળવા ગયો. દત્તો. તેણે રિંદાદાર અને મોરોનું બંડા બંધિમ સમક્ષ મૂક્યું. ઉપર મૂકીને કહ્યું હતું. "તમે શું ક્ષતિ છે? જો તે આ પૂન લેવા શક્ય ન હો તો હું હમણાજ તમને મારી નાખીશ."

"બંધિમે માથા ખાધને વિચારીને કહ્યું. "હું મારી સહમર્મિણીની સાથે લાખને જવાબ આપું છું." એમ કહીને બંધિમચંદ્ર ઉભીને બીજા ખિસ્સામાં ગયા, અને અંદરથી ખારણું બહાર કીધું. તેને મોરોને કાંક મારી. પેટેલ બંધિમ તો તરતજ ગમરા-કાંકને અગીવાર ગણી ગયો.

ઉપલા જવાબ પછીજ પૂર્વોક્ત જાહેરાતનો પ્રચાર થયો. દત્તો પણ બંધિમને કાંક મારી ન શક્ય. સમજાવે તેમના રક્ષક હતા. બંધિમ બાલુને એક હજીરિયા મોરો-જંગલ બહાર મોકલ્યા હાથમાં પકડાય ગયો હતો. તેના છટકામાં માટે બંધિમે જલ્દી પ્રયત્ન કર્યો અને અંતે તેને છોડાવી પણ લાખ."

પણ આ કામમાં તેમને બહુ દેશન થયું પડ્યું. જોસેફ કુદાના બીજા કસબા-એમાં પણ આવજા ઉત્પાત થતા રહ્યા. પણ બંધિમના પ્રતાપે, ખુશના સાંત રહ્યું હતું. બેનલિજ સાહેબે બંધિમનાં કામોથી બહુ ખુશ થઈને મરકારમાં તેમનાં વખાણુ લખી મોકલ્યાં. સેક્રેટરન્ટ ગવર્નર બીજા સાહેબે ૧૮૬૩ ની શરૂઆતમાં બંધિમના પગારમાં રૂ. ૧૦૦) નો વધારો કર્યો. આ રીતે ચાર વર્ષ અને પાંચ મહીનામાં બંધિમે બેવાર પ્રમોશન મેળવ્યું. હવે આડીચોવીસ વર્ષની ઉંમરમાં બંધિમ બાલુ ચતુર્થ એલ્ફીના મેજસ્ટ્રેટ થયા.

આંચાઆએને કેકાલે લાવવામાં પણ બંધિમ બાલુએ પોતાના સાહસ અને તેજ-સ્વિત્તાનો સ્વેદ પરિચય આપ્યો છે; પણ મારેસગંજનાં મામલા આગળ એ બધાં કામ સાધારણ છે. બંધિમની અન્યાયિકિયલ પાકમિન્ટ કહીને જે ગણવાળા સાહેબો-નો ઉત્તેજ કરવામાં આવ્યો છે; જે ગણવાળા સાહેબોએ સેક્રેટરન્ટ ગવર્નર માન્ટ સેલેબ ઉપર પણ લાખલ કેસ ચલાવવામાં બાકી રાખ્યું ન હતું; તે વેપારી સાહેબો સેલેબનાં દવાઈ જાય તેવા ન હતા. બંધિમ બાલુએ તેમને કાજમાં રાખીને અસ્ય ફીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે; તેથીજ આ ઘટનાનું વર્ણન આટલા થોડા વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે બંધિમચંદ્રની ચારે બાલુએ આંચાઆ અને બહમાસો કરતા હતા; જ્યારે પ્રજા ગણવાળા સાહેબો સાથે તેમને ઝગડો ચાલતો હતો; તે વખતે પણ તેઓ રિયરમિસ્ટે દુર્ગેશન દિની નામની નવલકથા લખેજ જતા હતા.

બંધિમ બાલુની બી. એલ ની કાવદાનો પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી સને ૧૮૬૬ ની

રહી નવેમ્બરે બહેરામપુરમાં બદલી થઈ. મહેલાં તો તેઓ કામની સાથે બહુ હળતા લળતા ન હતા અને લોક પણુ તેમની પાસે ઓછા આવતા જતા હતા; પણુ અતે તેમ નહોતું રહ્યું. બંકિમચંદ્ર સ્વભાવથીજ જરા આત્માભિમાની હતા તેથી તેમજ તેમનું તેજ જોષને પણુ લોક તેમનાથી દૂર રહેતા હતા. તેઓ પણુ લોકોની પ્રીતિના ભૂખ્યા ન હતા; પણુ જોએક વર્ષ ત્યાં રહ્યા બાદ તેઓ એવાં તો લોકપ્રિય થયા, કે સામાન્યરીતે એવી લોકપ્રીતિ કામકનાજ નસીબમાં હોય છે. બંકિમચંદ્ર જ્યારે ૧૮૭૪ માં રજા લખને બહેરામપુરથી વિદાય થયા ત્યારે તેમને ત્યાંજ રહેવા માટે લોકોએ બહુજ આગ્રહ કર્યો હતો. લગભગ દોઢસો વિનંતિપત્ર તેમની પાસે આવ્યાં હતાં; પણુ તેમનું સ્વાસ્થ્ય ખરાબ થઈ ગયું હતું તેથી તેઓ ત્યાં ન રહી શક્યા. તેમની વિદાય પ્રસંગે દાન કરવા માટે ત્યાંના રહેાસીઓએ લગભગ ૫૦૦૦ રૂપીઆ એકઠા કર્યા હતા અને સાત દિવસ સુધી કંગાળ અને દુઃખીઓને અન્નવસ્ત્ર વહેચવામાં આવ્યાં હતાં.

માત્ર દેશબંધુઓએજ તેમને રોકવાની ઇચ્છા નહોતી બતાવી; પણુ મેજસ્ટ્રેટ, કમિશ્નર વગેરે હાકેમોએ પણુ તેમને બહેરામપુરમાં રાખવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો. સન ૧૮૭૩ માં બંકિમે રજા માટે અરજી કરી. મેજસ્ટ્રેટે કહ્યું “હું તમને કામ પણુ રીતે છોડી શકું તેમ નથી.” ત્યારે બંકિમે કમિશ્નર સાહેબને અરજી કરી અને કહ્યું—“ન હેમ ! મારી તખીયત ખરાબ થઈ ગઈ છે. મને ત્રણ માસની રજા આપો.” કમિશ્નરે હસીને કહ્યું—“તમને હું તેમજ મેજસ્ટ્રેટ છોડી શકીએ તેમ નથી. હા, તમારી ઇચ્છા હોય તો હું એટલી શરતે રજા આપું કે રજા પૂરી થયા પછી અહીંવાજ આવો.” બંકિમે કહ્યું—“મારી ઇચ્છા હવે અહીં આવવાની નથી. આપ જાણો છો કે અહીંની આબોહવા ખરાબ છે.” કમિશ્નરે કહ્યું—“તો એક કામ કરો. તમે ખાસ રજા લો.” બંકિમે કહ્યું “ખાસ રજા લેવાથી શું ? એ ચાર દિવસની રજા તો રસ્તામાંજ પૂરી થશે.” કમિશ્નરે કહ્યું—“તમે ચાહે તેટલીવાર તેવી રજા માગો; હું કંઈપણ અડચણ સિવાય મંજૂર કરી દઈશ.

બંકિમબાણુ સહેબની કૃપા જોષને મુગ્ધ થઈ ગયા અને જ્યાંસુધી બંની શક્યું ત્યાંસુધી એક દિવસની પણુ રજા લીધા સિવાય કામ કરતા રહ્યા; પણુ જ્યારે અશક્ત થઈ ગયા ત્યારે ડોક્ટરના પ્રમાણુત્ર સાથે તેમને રજા માગવી પડી. આ રજા ન આપવી એ કમિશ્નરના અધિકાર બહારની વાત હતી; તોપણુ તેમણે અરજી દયાવી રાખી. અંતે બંકિમે ડૉપિયર સાહેબને પત્ર લખ્યો. ડૉપિયર સાહેબ તે વખતે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના સેક્રેટરી હતા. તેઓ બંકિમના ગુણ ઉપર મોહિત હોખને તેમના પરમ મિત્ર હતા. ડૉપિયર સાહેબે બંકિમની રજા તરતજ મંજૂર કરાવી આપી.

બહેરામપુરમાં બંકિમ બાણુ બહુ સુખી હતા. ધન, જન, માન, પ્રતિષ્ઠા સર્વ

પાંચ પ્રાસ હતું. બહારી આવ્યા પહેલાં તેમની તરફ નવલકથાઓ પ્રગટ થઇ ચૂકી ને તેમનો યશ પશુ ઠીક ફેલાયો હતો. બહેરામપુરમાં બદલી થવા પહેલાં છ માસની રજા લઇને એકવાર દેશની યુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતા. બનારસમાં જઈને લગભગ દોઢ માસ રહ્યા હતા. ત્યાં કોઈ બીજું કામ ન હતું. ફક્ત પોતાનાં છપાતાં પુસ્તકોનાં મૂક જોતા હતા. તે પછી પાછા બંદિમબાળુ બહેરામપુર ગયા હતા. ત્યાં બહુ દિવસ સુધી રહ્યા. ત્યાં એક બે ધરનાઓથી બંદિમબાળુને જે કેટલુંક કંઈ ઉઠાવવું પડ્યું હતું; તેમાંથી એક ધરના કર્નલ ડરિંગના બગીચા લખવામાં આવી છે. બીજી ધરના નીચે પ્રમાણે હતી.

એ પ્રસંગે બંદિમની માતા સ્વર્ગવાસી થયાં હોવાથી તેઓ ખુશી પમે અને ખુશી શરીરે માત્ર બેસતી નાખીને બે એક દિવસ કચેરીમાં ગયા અને તે પછી રજા લઇને ઘેર ગયા; તે વખતે છ. આઠ. આરની ક્ષુપ લાઇન ખુશી ચૂકી હતી; પશુ બજાબજાં યા લાસ ગોલાની લાઇન નહોતી થઇ. આથી બંદિમને નસબાદી રહેવાને જઈને માદીએ બેસવું પડ્યું. આ પ્રસંગે તેમને એક મુશ્કેલી સામે થવું પડ્યું. બંદિમે માદીમાં પેસતાં જોયું કે બે અંગ્રેજ દારૂ પીતા હતા. પાછા ઉતરીને બીજે બેસવાને વખત ન હતો, અને વળી બીજા વર્ગનો શીશો ડબ્બો. પશુ ન હતો. આથી લાચાર થઇને તેઓ તેજ ડબ્બામાં બેસી રહ્યા.

સાહેબોએ જોયું કે એક ખુશા પ્રગવળો અને ખુશા શરીરવાળો બંગાળી માદીમાં ચડી બેઠો છે. તેઓ સમજ્યા કે આ દેથી માણસ બૂલથી આ ડબ્બામાં ચડી બેઠો હતો. તેઓ “ઉતર, ઉતર” કહીને જૂઠાં મારવા લાગ્યા. આંગળાદી તે વખતે પૂરે જોડામાં ચાલતી હતી. બંદિમે જાણ્યું કે સાહેબો બેઝદમ છે. તેમની સાથે એક તોફાર હતો, તે પશુ ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં હતો. બે દારૂના નિશામાં ચકચૂર અંગ્રેજોના મુસાફરમાં ફીકુશન. દુર્બળ બંદિમચંદ્ર એકલાજ હતા; છતાં તેઓ નિહકુલ દગાવા નહિ. દગાવું એ તો તેમના સ્વભાવથીજ વિકસિત હતું. રપટ અને મુંઝવે અંગ્રેજીમાં બંદિમે અંગ્રેજોને કહ્યું—“ચાલતી માદીએ કેવી રીતે ઉતરાવ, તે તો તમેજ પહેલાં ઉતરીને બતાવો.” સાહેબોએ જોયું કે આ દેથી તો બહુ અંગ્રેજી જાણે છે. બંદિમ તેમના તરફ કહાણપૂર્ણ અંગ્રેજોને તીવ બજામાં તેમની જટલપૂર્ણ કાઠવા લાગ્યા; ત્યારેજ એ સાહેબ લોક ચૂપ થયા. એટલામાં આગવું રહેવાનું આવી પહોંચતાં બંદિમ બાળુ પ્રથમ વર્ગના ડબ્બામાં જઈને બેઠા ત્યારથી તેઓ બીજા વર્ગમાં મુસાફરી નહોતા કરતા. તેઓ કહેતા કે “બીજા વર્ગમાં દલદી ફાટિન અંગ્રેજો મુસાફરી કરે છે. મારે આપણા લોકોએ પોતાની મનોરા અને પ્રતિજ્ઞા જાળવવામાટે પ્રથમ વર્ગમાં અથવા તો છંદર વર્ગમાં મુસાફરી કરવી જોઈએ.”

છ. ૧૮૭૨ ના વેરાખ મહીનામાં બંદિમે “બદલન” અધિકરણ કાઢ્યું.

૨૮મી નવેમ્બરે બહેરામપુરમાં બદલી થઈ. મહેલાં તો તેઓ કાઠની સાથે બહુ હળતા લળતા ન હતા અને લોક પણ તેમની પાસે ઓછા આવતા જતા હતા; પણ અંતે તેમ નહોતું રહ્યું. બંકિમચંદ્ર સ્વભાવથીજ જરા આત્માભિમાની હતા તેથી તેમજ તેમનું તેજ જોઈને પણ લોક તેમનાથી દૂર રહેતા હતા. તેઓ પણ લોકોની પ્રીતિના શૂન્ય ન હતા; પણ બેએક વર્ષ ત્યાં રહ્યા બાદ તેઓ એવા તો લોકપ્રિય થયા, કે સામાન્યરીતે એવી લોકપ્રીતિ કાઠકનાજ નસીબમાં હોય છે. બંકિમચંદ્ર જ્યારે ૧૮૭૪ માં રજા લઈને બહેરામપુરથી વિદાય થયા ત્યારે તેમને ત્યાંજ રહેતા માટે લોકોએ બહુજ આગ્રહ કર્યો હતો. લગભગ દોઢસો વિનંતિપત્ર તેમની પાસે આવ્યાં હતાં; પણ તેમનું સ્વાસ્થ્ય ખરાબ થઈ ગયું હતું તેથી તેઓ ત્યાં ન રહી શક્યા. તેમની વિદાય પ્રસંગે દાન કરના માટે ત્યાંના રહેાસીઓએ લગભગ ૫૦૦૦ રૂપીઆ એકઠા કર્યા હતા અને સાત દિવસ સુધી કંગાળ અને દુઃખીઓને અન્નવસ્ત્ર વહેંચવામાં આવ્યાં હતાં.

માત્ર દેશબંધુઓએજ તેમને રોકવાની ઇચ્છા નહોતી બતાવી; પણ મેજસ્ટ્રેટ, કમિશ્નર વગેરે હાકેમોએ પણ તેમને બહેરામપુરમાં રાખવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો. સન ૧૮૭૩ માં બંકિમે રજા માટે અરજી કરી. મેજસ્ટ્રેટે કહ્યું “હું તમને કાઠ પણ રીન છોડી શકું તેમ નથી.” ત્યારે બંકિમે કમિશ્નર સાહેબને અરજી કરી અને કહ્યું—“નહેમ! મારી તખીયત ખરાબ થઈ ગઈ છે. મને ત્રણ માસની રજા આપો.” કમિશ્નરે દસીને કહ્યું—“તમને હું તેમજ મેજસ્ટ્રેટ છોડી શકીએ તેમ નથી. હા, તમારી ઇચ્છા હોય તો હું એટલી શરતે રજા આપું કે રજા પૂરી થયા પછી અહીં વાજ આવો.” બંકિમે કહ્યું—“મારી ઇચ્છા હવે અહીં આવવાની નથી. આપ જાણો છો કે અહીંની આબોહવા ખરાબ છે.” કમિશ્નરે કહ્યું—“તો એક કામ કરો. તમે ખાસ રજા લો.” બંકિમે કહ્યું “ખાસ રજા લેવાથી શું ? બે ચાર દિવસની રજા તો રસ્તામાંજ પૂરી થશે.” કમિશ્નરે કહ્યું—“તમે ચાહો તેટલીવાર તેવી રજા માગો; હું કંઈપણ અડચણ સિવાય મંજૂર કરી દઉં.”

બંકિમબાળુ સહેબની કૃપા જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયા અને જ્યાંસુધી બંની શક્ય ત્યાંસુધી એક દિવસની પણ રજા લીધા સિવાય કામ કરતા રહ્યા; પણ જ્યારે અશક્ત થઈ ગયા ત્યારે ડોક્ટરના પ્રમાણુત્ર સાથે તેમને રજા માગવી પડી. આ રજા ન આપવી એ કમિશ્નરના અધિકાર બહારની વાત હતી; તોપણ તેમણે અરજી દવારી રાખી. અંતે બંકિમે ડેપુટી સહેબને પત્ર લખ્યો. ડેપુટી સહેબ તે વખતે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના સેક્રેટરી હતા. તેઓ બંકિમના ગુણ ઉપર મોહિત હોઈને તેમના પરમ મિત્ર હતા. ડેપુટી સહેબે બંકિમની રજા તરતજ મંજૂર કરાવી આપી

બહેરામપુરમાં બંકિમ બાળુ બહુ સુખી હતા. ધન, જન, માન, પ્રતિષ્ઠા સર્વ

અંગદર્શન નીકળ્યા બાદ એકવાર બંદિમ બાણને સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્ત મળ્યા હતા. તેઓ કદાચ અદેરામપુરમાંજ મળ્યા હતા. રમેશ બાણએ અંગદર્શન અને કપાલ-કુંડલા વાંગીને ખુશ થઈને કહ્યું હતું કે—“મને પહેલાં આવી ખબર ન હતી કે અંગાળા ભાષા આટલી ખુખીપૂર્વક લખી શકાય છે.” તેના જવાબમાં બંદિમે કહ્યું હતું કે “અંગાળા ભાષાના સાદિત્ય ઉપર તમને આટલો ખબો પ્રેમ છે તો તમે પણ અંગાળામાં સામાટે લખતા નથી?” રમેશ બાણએ કહ્યું—“હું તે અંગાળામાં શું લખીશ ! મેં જીવનભરમાં કદિ પણ અંગાળા લખ્યું નથી. લખવાની રીત પણ હું જાણતો નથી.” બંદિમે કહ્યું—“લખવાની રીત વળી કેવી ? તમારા જેવા શિક્ષિત પુરુષ જે પ્રમાણે લખશે તેજ રીત બની જશે.”

થોડા દિવસ પછી બંદિમ બાણએ ફરીથી એક પ્રસંગે રમેશ બાણને કહ્યું હતું “તમારી અગ્રેજી રચના કદી રચાવી નહિ થઈ શકે. બીજા લોકો તરફ જુઓ તમારા કામ ગોવિંદચંદ્ર, સદીચંદ્ર અને મધુસૂદન દત્તની અંગાળામાં લખેલી કવિતાઓ કદી નાશ પામશે નહિ. ત્યાંસુધી અંગાળા સાદિત્ય રહેશે ત્યાંસુધી તે અમર રહેશે.”

આ વાતચીતને બે વર્ષ થયા પછી રમેશ બાણની ‘અંગવિજેતા’ નામની નવલ-કથા પ્રગટ થઈ. ત્યાર બાદ માધવીકંકણ, સમાજ, સંસાર, રાજપૂત-જીવનસંધ્યા વગેરે જે ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો તેમણે પ્રગટ કર્યાં છે, તે સદજમાં નાશ થાય તેવાં નથી, ત્યારે તેમની ‘લેઝ ઓફ એન્જિયન્ટ ઈન્ડિયા’ (પ્રાચીન ભારતનાં પદો) બૃહાતી જાય છે. ‘મેરી બ્રૉસમ’ અને શરીદત્તની ‘વીઝન ઓફ સુમેરુ’ (સુમેરુનું દરબ) તો હાલ પણ ચર્ચા કર્યાં છે. મધુસૂદન દત્તની ‘કૃષ્ણ લેડીનું’ પણ હવે કોઈ નામ નથી હોતું, પણ ‘મેઘનાથ વંશ’ વાળી તેમની કૃત અમર થઈ ચુકી છે.

બંદિમે પણ ‘રાજમોહનની પત્ની’ નામની એક વાર્તા અગ્રેજીમાં લખી હતી; પણ તે પૂર્ણ કરવા પહેલાંજ તેમને પોતાની બૃહ સમગ્રજ જવાબી તેમણે તે પછી મૂકી હતી અને દુર્ગેશનંદિની લખતી શરૂ કરી હતી.

‘અંગદર્શન’ ૬૦ સં. ૧૮૭૫ સુધી પૂર્ણ તેજથી ચાલતું હતું. અંગદર્શનનો દિસાબંધિનાજ બંદિમના પિતા માધવચંદ્ર રાખતા હતા. તેમના ભાઈ સજીવચંદ્ર ૭૫ હતા. કામપર દેખરેખ રાખતા હતા. અને બંદિમ બાણ સંપાદનનું કામ કરતા હતા. સન ૧૮૭૬ ના માર્ચ મહીનામાં બંદિમ બાણની દુગ્ધલીમાં બેઠી થઈ. કાંઠાલ-સાચી દુધલી બહુ પડે છે. એક દલાકતો પણ રસ્તા નહિ હોય. બંદિમબાણ દેર મરિજોજ ત્યાં કામ કરવા જવા લાગ્યા પણ આ કામ થોડા દિવસ સુધીજ રહ્યો. ત્યાર બાદ ૬૦ સં. ૧૮૮૩ ની સરવ્યનમંજર કોર્સ કારણથી બંદિમચંદ્ર અંગદર્શન બંધ કરી દીધું અને તેઓ સંપાદકાર સંયુગમાં રહેવા ગયા.

બંદિમ બાણનું ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વાંચન વિશાળ હતું. તેમની વચ

વધતી ગઇ તેમ તેમ તેમના હૃદયમાં ધર્મભાવ પશુ વધતો ચાલ્યો હતો. એક સમયે તેમની મોટી પુત્રી પ્રસવવેદનાથી અત્યંત દુઃખી થઇ રહી હતી; ત્યારે બંદિત બાપુએ છાતુરમંદિરમાં પ્રયાસનથી બેસીને-ઉંઘ હૃદયથી પ્રભુ પાસે તે દુઃખ ટાળવાની પ્રાર્થના કરી હતી. એકપ્રસંગે તેમના ધરમાં એક બાળક એક કદિન રોગથી પીડાઇને અત્યંત દુઃખી થતું હતું ત્યારે પશુ બંદિતબાપુએ મોટી રાત સુધી જાગીને ભગવાનની આગળ પ્રાર્થના કરી હતી અને છેક પાછલી રાતે સુતા હતા. એ પછી સવારે ઉઠતાં જ નેમણે ભગવાનની મૂર્તિનું ચરણોદક લાવીને બાળકના મસ્તકપર લગાવ્યું હતું; અને બાળકનો રોગ જલંદી મટી ગયો હતો. આ બનાવ પછી બંદિત-બાપુના હૃદયમાં ધર્મભાવની જડ પાડી જમી ગઇ અને ભક્તિનું અરણ્ય ખુલી ગયું. પ્રીતિવરણમાં એ ચરણોએ એક નાની સરખી નદીનું ૩૫ લીધું હતું; અને તે પછીના જીવનમાં તે નાની નદી વિશાળ તરંગમયી ગંગારૂપે બની ગઇ હતી. એક મદનાતું વર્ણન કરવાથી પાંડગણુને એ બાબતનો પરિચય થશે.

દેહ છૂટવા પહેલાં મધુ ચાર વર્ષ અગાઉએકવાર બંદિતબાપુ બહુજ ખિન્ન પડી ગયા હતા. બાધિ એવો વિચિત્ર હતો કે તેમાં જ્વર ના બીજી કોઇ પીડા ન હતી; પણ દર્શિમાંથી લોહી વહા કરતું હતું. યોડું નહિ પરંતુ પાસીર પાસીર સુધી લોહી કેટલીક વાર વહી જતું હતું. ધરનાં માણસોએ એક ભણીતા ચૂરોપીઅન ડોક્ટરને તેમણે સાહેબ આપ્યા. તેમની જાણમાં આપ્યું કે બંદિતબાપુ દરરોજ બહુ વાર સુધી ગીતાનો પાઠ કરતા રહે છે. ડોક્ટરે કહ્યું કે ગીતાપાઠ બંધ કરવો પડશે અને વાતચીત પણ બહુજ ઝોઘી કરવી જોઇએ. બંદિત બાપુ એ સાંભળીને હસી પડ્યા. તેમણે એ હસતું બંગળું બચવા આદેશરતું ન હતું; પરંતુ ધર્મભાવન્ય વિશુદ્ધ આનંદનું હતું. તેમના અંગ ધર્મવિશાસનું એ હસતું હતું.

સાહેબે દવાનો નુસખો લખી આપીને ચાલ્યા ગયા. ધરનો નોકર તે પ્રમાણે દવા લઇ આવ્યો. દવાની શીશી બંદિતબાપુની આગળ મૂકવામાં આવી; પરંતુ તેમણે તે શીશી બોલીને બધી દવા પીકઘનમાં નાખી દીધી, અને ખૂબ દસી લઇને પછી ઉચ્ચ સ્વરથી ગીતાપાઠ ચાલુ કરી દીધા. ધરનાં માણસોને તેમના માટે વધારે ચિંતા થવા લાગી અને બીજા લોકોએ પણ તેમને ગીતાપાઠ ઉઘાડવાની બહુ શ્રદ્ધા કરી; પરંતુ તેમણે ઉપર સુધી ગીતાનો પાઠ બંધ કર્યો નહિ. એક દિવસે ડોક્ટર મહેન્દ્રલાલ સરકાર તેમને જોવા આવેલા તેમણે પણ બહુજ સમજાવ્યા; પરંતુ બંદિત બાપુ એ વિપક્ષમાં તેમને કંઇ પણ ન કરેતાં કેવળ દસતાજ રહ્યા. ઉપરે ડોક્ટરે ખીજીને કહ્યું “તમે આમદત્ત કરી રહ્યા છો.” બંદિતે કહ્યું “કેવી રીતે ?”

ડૉ. સરકાર:—દવા ખાધ નહિ તે દત્ત ચોળાનો જીવ ગુમાવે છે.
બંદિત:—કોણ કહે છે કે હું દવા નથી ખાતો ?

અંગદર્શન નીકળ્યા બાદ એકવાર બંકિમ બાબુને સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્ત મળ્યા હતા. તેઓ કદાચ બહેરામપુરમાં જ મળ્યા હતા. રમેશ બાબુએ અંગદર્શન અને કપાલ-કુંડલા વાંચીને ખુશ થઈને કહ્યું હતું કે—“ મને પહેલાં આવી ખબર ન હતી કે અંગાળી ભાષા આટલી ખુબીપૂર્વક લખી શકાય છે. ” તેના જવાબમાં બંકિમે કહ્યું હતું કે “ અંગાળી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર તમને આટલો બધો પ્રેમ છે તો તમે પણ અંગાળીમાં શામાટે લખતા નથી ? ” રમેશ બાબુએ કહ્યું—“ હું તે અંગાળીમાં શું લખીશ ! મેં જીવનભરમાં કદિ પણ અંગાળી લખ્યું નથી. લખવાની રીત પણ હું જાણતો નથી. ” બંકિમે કહ્યું—“ લખવાની રીત વળી કેવી ? તમારા જેવા શિક્ષિત પુરુષ જે પ્રમાણે લખશે તેજ રીત બની જશે. ”

થોડા દિવસ પછી બંકિમ બાબુએ ફરીથી એક પ્રસંગે રમેશબાબુને કહ્યું હતું “ તમારી અંગ્રેજી રચના કદી રચાથી નહિ થઇ શકે. બીજા લોકો તરફ જુઓ તમારા કાકા ગોવિંદચંદ્ર, શશીચંદ્ર અને મધુસૂદન દત્તની અંગાળીમાં લખેલી કવિતાઓ કદી નાશ પામશે નહિ. જ્યાંસુધી અંગાળી સાહિત્ય રહેશે ત્યાંસુધી તે અમર રહેશે. ”

આ વાતચીતને બે વર્ષ થયા પછી રમેશ બાબુની ‘અંગવિજેતા’ નામની નવલ-કથા પ્રગટ થઇ. ત્યાર બાદ સાધવીકંકણ, સમાજ, સંસાર, રાજપૂત-જીવનસંધ્યા વગેરે જે ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો તેમણે પ્રગટ કર્યાં છે, તે સહજમાં નાશ થાય તેવાં નથી, ત્યારે તેમની ‘લેઝ ઓફ એન્શિયન્ટ ઇન્ડિયા’ (પ્રાચીન ભારતનાં પદો) ભૂલાતી જાય છે. ‘ચેરી બ્લોસમ’ અને શશીદત્તની ‘વીઝન ઓફ સુમેરુ’ (સુમેરુનું દ્રશ્ય) તો હુમ્મ પણ થઇ ગયાં છે. મધુસૂદન દત્તની ‘કૃષ્ણ લેડી’નું પણ હવે કોઇ નામ નથી લેતું, પણ ‘મેઘનાથ વધ’ વાળી તેમની કૃત અમર થઇ ચુકી છે.

બંકિમે પણ ‘રાજમોહનની પત્ની’ નામની એક વાર્તા અંગ્રેજીમાં લખી હતી; પણ તે પૂર્ણ કરવા પહેલાંજ તેમને પોતાની બૂલ સમગ્રજ જવાથી તેમણે તે પડતી મૂકી હતી અને દુર્ગેશનંદિની લખવી શરૂ કરી હતી.

‘અંગદર્શન’ ૪૦ સં ૧૮૭૫ સુધી પૂર્ણ તેજથી ચાલતું હતું. અંગદર્શનનો દિસાખરિતાબ બંકિમના પિતા યાદવચંદ્ર રાખતા હતા. તેમના ભાઇ સહવચંદ્ર છપાઇના કામપર દેખરેખ રાખતા હતા; અને બંકિમ બાબુ સંપાદનનું કામ કરતા હતા. સન ૧૮૭૬ ના માર્ચ મહીનામાં બંકિમ બાબુની હુગલીમાં બદલી થઇ. કાંટાલ-પાડાથી હુગલી બહુ પાસે છે. એક કલાકનો પણ રસ્તો નહિ હોય. બંકિમબાબુ ઘેર રહીનેજ ત્યાં કામ કરવા જવા લાગ્યા, પણ આ કામ થોડા દિવસ સુધીજ રહ્યો. ત્યાર બાદ ૪૦ સં ૧૮૮૩ ની શરૂઆતમાંજ કોઈ કારણથી બંકિમચંદ્રે અંગદર્શન અંધ કરી દીધું અને તેઓ સપરિવાર ચંચુડામાં રહેવા ગયા.

બંકિમ બાબુનું ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વાંચન વિશાળ હતું. તેમની વધ

વપતી મઠ તેમ તેમ નેમના હૃદયમાં ધર્મભાવ પણ વધતો ચાલ્યો હતો. એક સમયે તેમની મોટી પુત્રી પ્રસવવંદનાથી અત્યંત દુઃખી થઈ રહી હતી; ત્યારે બાકિમ બાળ્ય-એ ઘાટમંદિરમાં પદાસનથી બેસીને ઊંઘા હૃદયથી પ્રભુ પાસે તે દુઃખ દાગરાની પ્રાર્થના કરી હતી. બેઠેપ્રસવે તેમના ધરમાં એક બાળક એક દિવસ રોગથી પીડાઈને અત્યંત દુઃખી થઈ હતું ત્યારે પણ બાકિમબાળ્યે મોટી રાત સુતી જાગીને ભગવાનની આગળ પ્રાર્થના કરી હતી અને એક પાછલી રાત્રે મુતો દેતા એ પછી સવારે ઊઠતાં જ નેમણે ભગવાનની મર્તિનું ચરણોદક લારીને બાગાજી. મસ્તકપર લગાવ્યું હતું; અને બાળકનો રોગ જલ્દી થઈ ગયો હતો. આ બનાવ પછી બાકિમ-બાળ્યના હૃદયમાં ધર્મભાવની જડ પાડી જામી મંદ અને બહિતનું અરણ્ય પુષ્પી ગયું. પ્રૌઢાવસ્થામાં એ ઝરણાએ એક નાની સરખી નદીનું રૂપ લીધું હતું; અને તે પછીના જીવનમાં તે નાની નદી વિશાળ તરંગમયી મંઝારૂયે બની ગઈ હતી. એક ઘટનાનું વર્ણન કરવાથી પાઠકજણને એ બાબતનો પરિચય થશે.

દેહ હૃદય પદેલાં ગણ ચાર વર્ષ અગાઉ એકવાર બાકિમ બાળ્ય બહુજ મિમાર પડી ગયા હતા. બાકિ એવો વિચિત્ર હતો કે તેમાં ત્વર થા બીજી કોઈ પીડા ન હતી; પણ કોનામાંથી લોહી-વચ્ચા કરતું હતું. થોડું નદિ પરંતુ પાશીર પાશીર સુધી લોહી ફેટલીક વાર વહી જતું હતું. ધરનાં માણસોએ એક જાણીતા યુરોપીઅન ડોક્ટરને તેમના સાહેબ આપ્યા. તેમની જાણમાં આપ્યું કે બાકિમબાળ્ય દરરોજ બહુ વાર સુધી મીતાનો પાક કરતા રહે છે. ડોક્ટરે કહ્યું કે ગીતાપાક બંધ કરવો પડશે અને વાત-ચીત પણ બહુજ ઓછી કરવી જોઈએ. બાકિમ બાળ્ય એ સાંભળીને હસી પડ્યા. તેમનું એ હસતું અંગનું અમવા અદઃકારનું ન હતું; પરંતુ ધર્મભાવજન્ય વિશુદ્ધ આનંદનું હતું. તેમના આગ્ર મર્મવિશ્વાસનું એ હસતું હતું.

સાહેબે દવાનો નુસખો લખી આપીને ચાલ્યા ગયા. ધરનો નોકર તે પ્રમાણે દવા લઈ આવ્યો. દવાની શીશી બાકિમબાળ્યની આગળ મૂકવામાં આવી; પરંતુ તેમણે તો શીશી બોલીને બધી દવા પીકાદાનમાં નાખી દીધી, અને ખૂબ હસી લાડને પછી હિન્મ સ્વરથી ગીતાપાક ચાલુ કરી દીધો. ધરનાં માણસોને તેમના માટે વધારે ચિંતા થવા લાગી અને બીજા લોકોએ પણ તેમનો ગીતાપાક ઊભાવવાની બહુ ઠેસિસ કરી; પરંતુ તેમણે છેવટ સુધી ગીતાનો પાક બંધ કર્યો નહિ. એક દિવસે ડોક્ટર મહેન્દ્રભાઈ મરઘાર નેમને જોવા આવેલા તેમણે પણ બહુજ સમજાવ્યા; પરંતુ બાકિમ બાળ્ય એ વિપયમાં તેમને કંઈ પણ ન કરતાં કેવળ દસતાજ રહ્યા. છેવટે ડોક્ટરે ખીજીકને કહ્યું "તમે આત્મહત્યા કરી રહ્યા છો." બાકિમે કહ્યું "કેવી રીતે ?"

ડૉ. મરઘાર:—જો દવા આજ નહિ તે ત્યા પોતાનો જીવ ગુમાવે છે.

બાકિમ:—કોણ કહે છે કે હું દવા નથી ખાતો ?

ડૉ. સરકાર:—બાબો છો ? તમારી દવા ક્યાં છે ?

બંકિમે આગળીવડે ગીતાનું પુસ્તક બતાવ્યું.

“તમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન થયા છે.” એમ કહીને ડૉક્ટર ચાલ્યા ગયા.

એ પછી બંકિમ બાણુનો રોગ થોડા દિવસ સુધી તો એટલો વધ્યો કે જીવવાની આશા પણ રહી ન હતી; પરંતુ પછી ધીરે ધીરે ગીતાપાઠથીજ સાજા થઈ ગયા ! આવા બનાવો ઉપરથી કહી શકાય છે કે તેમના હૃદયમાં ભક્તિભાવથી નહીં મહાન વેગવાળી ગંભીર ગંગારૂપ બની ગઈ હતી. એ ભક્તિ ગંગાની લહેરોમાંથીજ આપણને કૃષ્ણચરિત્ર અને ધર્મતત્ત્વ જેવાં અચરત્ત્વ વાંચવા મળ્યાં છે. સાથે એવા બનાવો ઉપરથી એવું પણ શિક્ષણ મળે છે કે જ્યાંસુધી માણસનું ધર્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ અથવા અધુરું હોય છે ત્યાંસુધી તો તે અહંકાર ને નાસ્તિકતાજ ઉત્પન્ન કરે છે; અને પછી જેમ જેમ એ જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ માનવહૃદય નિરભિમાન અને આસ્તિક બનતું ચાલે છે.

બંકિમ બાણુ હુગલીમાં પાંચ વર્ષ રહ્યા એ દરમિયાન તેમને પ્રતિક્ષા અને ધન પૂરતાં પ્રાપ્ત થયાં. હુગલીના કલેક્ટર સાહેબ આખા જીવનનું કામ બંકિમ બાણુ ઉપર નિશ્ચિંતપણે મૂકતા હતા. ડિવીઝન કમિશ્નરે બંકિમચંદ્રના કામથી ખુશ થઈ તેમને પોતાના ખાસ મદદગાર (પર્સનલ એસિસ્ટન્ટ) બનાવ્યા હતા. લેફ્ટેનન્ટ ગર્વનર એડન સાહેબે બંકિમ બાણુની ભલામણથી તેમના નાનાભાઈ પૂર્ણચંદ્રને ડેપુટી કલેક્ટરનું પદ આપ્યું હતું. પુસ્તકોના વેચાણની પણ ઠીક આવક થતી હતી. તેમનું વહાલું બંગલો દર્શન પાછું ફરીથી નીકળવા માંડ્યું હતું. કમલાકાંતના પત્ર, રાજસિંહ, મુન્શીરામ ગોહનું જીવનચરિત્ર, કમલાકાંતની જીજ્ઞાસી, આનંદમઠ, વગેરે પ્રથો એક પછી એક લખાતા ગયા અને બંગલોદર્શનમાં પ્રગટ થતા ગયા. બંગલોદર્શનમાં ‘આનંદમઠ’ પ્રગટ થયા પહેલાં થોડા દિવસે બંકિમ બાણુ હુગલી છોડીને આવ્યા હતા.

બંકિમ બાણુ સરકારી નોકરતરીકે પણ કેવા નિડર અને મજબૂત મનના હતા તે નીચલો બનાવ દર્શાવી આપે છે.

૪૦ સં ૧૮૮૧ માં બંકિમ બાણુની નોકરી હાવરામાં હતી. એ સમયે મિ. બકલેન્ડ કરીને કલેક્ટર હતા. એ સાહેબ બંકિમ બાણુ ઉપર ખુબ નાખુશ રહેતા; કેમકે બંકિમ બાણુ પોલીસે ચલાવેલા કેસોમાં આરોપીઓને મોટે ભાગે છોડી દેતા હતા. આવી એક ઘટનાની હકીકત નીચે આપવામાં આવે છે.

એક પ્રસંગે હાવરા મ્યુનિસિપાલિટીએ અંગ્રેજીમાં નોટીસ કાઢી કે કોઈએ પણ ક્રાન્થ્યુસ્ટીયલ પદાર્થોથી પોતાનું ઘર ઢાંચવું નહિ, નહિ તો સજા કરવામાં આવશે. આ

x શ્રદ્ધાવાન ભક્ત હૃદય આવી રીતે પણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે, એમાં કંઈજ સંશય નથી. સંપાદક

નેહીમનું આવાનર મુનિસિપાલીટીના એક જાહેર સેક્ટરીને કામે નેપાર થય જ્યાં કોરેમાં નહેમચમાં આજુ દગું તે અંગ્રેજે મેન્ડુરડીગલ રબરને બર્થ બંધાવેમાં બનીય (સગીરે હો એવું) લખાવેને જલે "બંધીય" (પ.બંધીય) એવે લખેલે હો. આ "બંધીય" અને એક રૂઢી અને પોતાના મુખારમાં લીધી તે જિજારીની એક નાની સરખી કુંપરી સુધા પાંદડાથી કાચેલી હતી. લખરા વાંચવડું તે એ ડોરી જાણીતી ન હતી. નેહીમ નીજવાનું સાંભળીને એક જલેલા માણસને પૂછ્યાં તે લેલીયા દોર નેવા માણસે તેને સમજાવડું દગું કે પ.બંધીયના પદાર્થોથી કુંપરી બાપી નેહજે નહિ. ડોરીમાને એથી સાંતિ વળી હતી. કેમકે તેમની કુંપરી સુધા પાંદડાથી કાચેલી હતી.

થોડા દિવસમાં મુનિસિપાલીટીના માણસોએ તે ડોરી ઉપર ફરીબાદ માંડી. કોરેમેન સાહેબે તે એથી પચાસી વર્ષની ડોરીને ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૦માં મેલલી આપી. જુલ્યા મેજસ્ટ્રેટ મુકદ્દમે બંધિમનંદનને ૧૯૮૦માં મેલલી આપેલ. બંધિમ બાળુને જ્યારે મધુ કે ડોરીને બર્થ સતાવવામાં આવી છે. જે નેહીસનો અર્થ મુનિસિપાલીટીના સેક્ટરીની સમજમાં ન આવ્યો તેનો અર્થ જિજારી આ ડોરી કેવી રીતે સમજ થો! બંધિમ બાળુએ ડોરીને છોડી દઈ ફેસલામાં લખ્યું કે નેહીમની મત-લખ સમજાતી નથી; તેથી નેહીસને અપૂર્ણ સમજને આપેલીને છોડી દઈ છું. ડોરી બંધિમ બાળુને આશીર્વાદ દેતી દેતી પોતાને ઘેર ગયું.

ડોરીને છોડી મુકવાની બગર સાંભળીને જુલ્યા મેજસ્ટ્રેટ બક્સેડ સાહેબના મુસ્તાનો પાર રહી નહિ. બંધિમ બાળુના જન્મમેંટ ઉપર તેણે લખ્યું કે "બંધિમ બાળુના બંધાણો આપના બંધિમાને ફેસલાને ફેરવી નાખ્યો છે."

ઉપલો શેરા વાંચીને બંધિમ બાળુને પણ ક્રોધ ચડ્યો. તેમણે સ.હેબને લખ્યું કે "તમે મારા ઉપર નથી, માટે મારા ફેસલા પર ચર્ચા કરવાનો તમને કંઈજ અધિકાર નથી, માટે એ વિષે કંઈ તમારે એક મદિનાની અંદર મારી ક્ષમા માગરી અથવા તો ફેસના સર્વ કામગીરી કમિશનર તરફ મોકલી આપવા."

મહીના વીતી ગયો પણ બક્સેડ સાહેબે ક્ષમા પણ માગી નહિ તેમ ફેસના કામગીરી પણ કમિશનર તરફ મોકલ્યા નહિ. પછી કમિશનરનું કાવરામાં આવતું થતાં બંધિમ બાળુએ તેની મુલાકાત લઈને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી.

આ તરફ જુલ્યા મેજસ્ટ્રેટને ઉપલી બીના તેના એક માણસદારા મળી ગયું. જુલ્યા મેજસ્ટ્રેટ હજી નવોસવો અને કામચલાઉ તરફેળ નિભાવેલો હતો. તેને સમજાઈ ચૂક્યું હતું કે જન્મમેંટ ઉપર અભિગ્રાહ લખવામાં તેણે અનુચિત કર્યું છે; પરંતુ આ રાતની તો તેને દરખાસ પણ નહોતી આવી કે એક દેશી કેપ્પુટી આટલી હદ સુધી જશે! બંધિમને મળીને નિમ્મલ લાવવાના હેતુથી સાહેબે પોતાના ચિરસ્તેદારને કહ્યું, કે

ડૉ. સરકાર:—ખાઓ છો ? તમારી દવા ક્યાં છે ?

બંધિમે આંગળીવડે ગીતાનું પુસ્તક બતાવ્યું.

“તમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન વૃથા છે.” એમ કહીને ડૉક્ટર ચાલ્યા ગયા.

એ પછી બંધિમ બાણનો રોગ થોડા દિવસ સુધી તો એટલો વધ્યો કે જીવવાની આશા પણ રહી ન હતી; પરંતુ પછી ધીરે ધીરે ગીતાપાઠથીજ સ્વાસ્થ્ય થઈ ગયા. આવા બનાવો ઉપરથી કહી શકાય છે કે તેમના હૃદયમાં ભક્તિભાવરૂપી નદી મહાન વેગવાળી ગંભીર ગંગારૂપ બની ગઈ હતી. એ ભક્તિ ગંગાની લહેરોમાંથીજ આપણને કૃષ્ણચરિત્ર અને ધર્મતત્ત્વ જેવાં અંચરત્ન વાંચવા મળ્યાં છે. સાથે એવા બનાવો ઉપરથી એવું પણ શિક્ષણ મળે છે કે જ્યાંસુધી માણસનું ધર્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ અથવા અધુરું હોય છે ત્યાંસુધી તો તે અહંકાર ને નાસ્તિકતાજ ઉત્પન્ન કરે છે; અને પછી જેમ જેમ એ જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ માનવહૃદય નિરભિમાન અને આસ્તિક બનતું ચાલે છે.

બંધિમ બાણ હુગલીમાં પાંચ વર્ષ રહ્યા એ દરમિયાન તેમને પ્રતિષ્ઠા અને ધન પૂરતાં પ્રાપ્ત થયાં. હુગલીના કન્વેક્ટર સાહેબ આખા જીવનનું કામ બંધિમ બાણ ઉપર નિશ્ચિંતપણે મૂકતા હતા. ડિવીઝન કમિશ્નરે બંધિમચંદ્રના કામથી ખુશ થઈ તેમને પોતાના ખાસ મદદગાર (પર્સનલ એસિસ્ટન્ટ) બનાવ્યા હતા. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર એડન સાહેબે બંધિમ બાણની લલામણુથી તેમના નાનાભાઈ પૂર્ણચંદ્રને ડેપુટી કન્વેક્ટરનું પદ આપ્યું હતું. પુસ્તકોના વેચાણની પણ ઠીક આવક ચલી હતી. તેમનું વહાણું બંગલદર્શન પાછું ફરીથી નીકળવા માંડ્યું હતું. કમલાકાંતના પત્ર, રાજસિંહ, સુચીરામ ગોડનું જીવનચરિત્ર, કમલાકાંતની જુગાની, આનંદમડ, વગેરે અથો એક પછી એક લખાતા ગયા અને બંગલદર્શનમાં પ્રગટ થતા ગયા. બંગલદર્શનમાં ‘આનંદમડ’ પ્રગટ થયા પહેલાં થોડા દિવસે બંધિમ બાણ હુગલી છોડીને આવ્યા હતા.

બંધિમ બાણ સરકારી નોકરતરીકે પણ કેવા નિડર અને મજબૂત મનના હતા તે નીચેના બનાવ દર્શાવી આપે છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં બંધિમ બાણની નોકરી હાવરામાં હતી. એ સમયે મિ. બક્લેન્ડ ફરીને કન્વેક્ટર હતા. એ સાહેબ બંધિમ બાણ ઉપર બહુ નાખુશ રહેતા; કેમકે બંધિમ બાણ પોલીસે ચલાવેલા કેસોમાં આરોપીઓને મોટે ભાગે છોડી દેતા હતા. આની એક ઘટનાની હકીકત નીચે આપવામાં આવે છે.

એક પ્રસંગે હાવરા મ્યુનિસિપાલિટીએ અંગ્રેજીમાં નોટીસ કાઢી કે કોઈએ પણ કામ્પ્યુટરીયલ પદાર્થોથી પોતાનું ઘર જાવડું નહિ, નહિ તો સજા કરવામાં આવશે. આ

x શ્રદ્ધાવાન ભક્ત હૃદય આવી રીતે પણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે, એમાં કંઈજ સંશય નથી. સંપાદક

તેનીમનુ' બાણંતર મુનિસિપાલિટીના એક અંગ્રેજ સેક્રેટરીને હાથે તૈયાર થત્ર આખા
કહેરમાં વહેંચવામાં આવ્યું હતું. તે અંગ્રેજે ડોમનુસ્ટીગલ સંપંદનો અર્થ અંગાળીમાં
જનશીવ (સળગી છે એવું) સમજાને બદલે "જશીવ" (પાણીવાળું) એવો અર્થો દતો.
આ 'જશીવ' સંજ્ઞે એક વૃદ્ધ સ્ત્રીને પેતાંના સપાટામાં લીધી, તે બિચારીની
એક નાની સરખી ઝુપડી સુધે પાંદડાથી ઢાંચેલી હતી. સખવા વાંચવાનું તે એ ડાશી
જાણતીજ ન હતી. નોટીસ નીકળ્યાનું સાંભળીને એક બહેણા માણસને પૂછતાં તે
વેદીયા દેર જવા માણસે તેને સમજાવ્યું હતું કે પાણીવાળા પત્તથોયા ઝુપડી ઢાંચી
જેમજે નહિ. ડાશીમાને એથી શાંતિ વળી હતી. કેમકે તેમની ઝુપડી સુધે પાંદડાજ
ઢાંચેલી હતી.

ચોડા દિવસમાં ગુનિસિપાલીટીના માણસોએ તે ડાશી ઉપર ફરીઆઠ માંડી. ચેરમેન સાહેબે તે એંશી પંચાશી વર્ષની ડાશીને ફેબ્રુઆરી કાર્ટમાં મોકલી આપી. જુલ્યા મેજસ્ટ્રેટ મુર્દખો બંદિમબાણુની કાર્ટમાં મોકલી આપ્યો. બંદિમ બાણુને જજીઈ મધુ કે ડાશીને બર્થ સત્તાવવામાં આવી છે. જે નોટીસનો બર્થ ગુનિસિપાલીટીના સેક્રેટરીની સમજમાં ન આવ્યો તેનો બર્થ બિચારી આ ડાશી કેવી રીતે સમજ શકે! બંદિમ બાણુએ ડાશીને છોડી દઈ ફેંસલામાં લખ્યું કે નોટીસની મતલબ સમજાતી નથી; તેથી નોટીસને અપૂર્ણ સમજીને આરોપીને છોડી દઈ છું. ડાશી બંદિમ બાણુને બાથીવાંઠ દેતી દેતી પોતાને ઘેર ગઇ.

ડોહીને ડોહી મૂકવાની ખબર સાંભળીને જીન્ધા મેજસ્ટ્રેટ બકસેડ સાહેબના ચુરસાની પાટ રહી નહિ. બકિમ બાલુના જમ્મેટ ઉપર તેણે લખ્યું કે “બકિમ બાલુના ખગાળે ભાષાના અભિમાને ફેસથાને ફેસી નાખ્યો છે.”

“તમે મારા ઉપરિ નથી, માટે મારા ફેસલા પર ચર્ચા કરવાને તમને કંઈજ અધિકાર નથી, માટે એ વિષે હવે તમારે એક મહિનાની અંદર મારી સ્થા મારગની અથવા તે ફેસલા સર્વ ટાળેલા કમિશનર તરફ મોકલી આપવા.”

મદીને લીટી મળે પછી જલદેક સાદેજે હાથ પછી માત્રી નહિ તેમ કેસના કામગીરી
પછી કમિશનર તરફ મોકલવા નહિ. પછી કમિશનરનું હાવતામાં આવતું થનાં જલિમ
ખાતુને તેની મુલાકાત લઈને સર્વ હકીકત કદી જાહેરવી.

આ તરફ જઈને મેં જોયું કે ઉપલી બીના તેના એક માથાના મળા મળ. જ્યાં
મેં જોયું કે જો નવેસરો બને કામચલાઉ તરફ જ નિમાયેલા દેવો તેને સમજાવ્યું
હું કે જ્યાં મેં ઉપર જાણીયાવ લખવામાં તેણે જાણીયાવ હતું કે; પરંતુ આ
વાતની તો તેને કાપના પછી નરોત્તી આવી કે એક રેશી કેપ્પી આવી હદ મુખી
જો! જાણીને મળીને નિમલ લાવવાના હેતુથી સાહેબે પોતાના શિરને ઘસારે હતું, કે

ડૉ. સરકાર:—આઓ છો? તમારી દવા ક્યાં છે?

બંદિમે આંગળીવડે ગીતાનું પુસ્તક બતાવ્યું.

“તમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન વૃથા છે.” એમ કહીને ડૉક્ટર ચાલ્યા ગયા.

એ પછી બંદિમ બાણનો રોગ થોડા દિવસ સુધી તો એટલો-વધ્યો કે જીવવાની આશા પણ રહી ન હતી; પરંતુ પછી ધીરે ધીરે ગીતાપાઠથીજ સાજા થઈ ગયા! આવા બનાવો ઉપરથી કહી શકાય છે કે તેમના હૃદયમાં ભક્તિભાવરૂપી નદી મહાન વેગવાળી અંબીર ગંગારૂપ બની ગઈ હતી. એ ભક્તિ ગંગાની લહેરોમાંથીજ આપણને મુખ્યચરિત્ર અને ધર્મતત્ત્વ જેવાં અંચરત્ન વાંચવા મળ્યાં છે. સાથે એવા બનાવો ઉપરથી એવું પણ ચિંત્ય મળે છે કે જ્યાંસુધી માણસનું ધર્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ અથવા અધુરું હોય છે ત્યાંસુધી તો તે અકંકાર ને નારિતકતાજ ઉપર ક્રોધ છે; અને પછી જેમ જેમ એ જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ માનવહૃદય નિરભિમાન અને આસ્તિક બનતું જાય છે.

બંદિમ બાણ દુગલીમાં પાંચ વર્ષ રહ્યા એ દરમિયાન તેમને પ્રતિષ્ઠા અને ધન પૂરતાં પ્રાપ્ત થયાં. દુગલીના કોલેક્ટર સાહેબ આખા જીવનનું કામ બંદિમ બાણ ઉપર નિશ્ચિંતપણે મૂકવા હતા. ડિવીઝન કમિશનરે બંદિમચંદ્રના કામથી ખુશ થઈ તેમને પોતાના ખાસ મદદગાર (પર્સનલ એસિસ્ટન્ટ) બનાવ્યા હતા. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર એડન સાહેબે બંદિમ બાણની ભલામણથી તેમના નાનાભાઈ પૂર્ણચંદ્રને ડેપુટી કોલેક્ટરનું પદ આપ્યું હતું. પુસ્તકોના વેચાણની પણ કીટ આવક થતી હતી. તેમનું વડાનું બંગલદર્શન પણ ફરીથી નીકળવા માંડ્યું હતું. કમલાકાંતના પત્ન, રાજસિંહ, મુચીરામ ગોસ્વામી, જીવનચરિત્ર, કમલાકાંતની જુઝાની, આનંદમડ, વગેરે ગ્રંથો એક પછી એક લખાતા ગયા અને બંગલદર્શનમાં પ્રગટ થતા ગયા. બંગલદર્શનમાં ‘આનંદમડ’ પ્રગટ થયા પહેલાં થોડા દિવસે બંદિમ બાણ દુગલી છોડીને આવ્યા હતા.

બંદિમ બાણ સરકારી નોકરતરીકે પણ કેવા નિડર અને મજબૂત મનના હતા તે નીચેના બનાવ દર્શાવી આપે છે.

૬૦ સે. ૧૮૮૧ માં બંદિમ બાણની નોકરી હાવરામાં હતી. એ સમયે મિ. બ્રક્લેન્ડ કરીને કોલેક્ટર હતા. એ સાહેબ બંદિમ બાણ ઉપર બહુ નાખુશ રહેતા; કેમકે બંદિમ બાણ પોલીસે ચકાવેલા કેસોમાં આરોપીઓને મોઢે ભાગે છોડી દેતા હતા. આવી એક કસ્ટોની હકીકત નીચે આપવામાં આવે છે.

એક પ્રકારે હાવરા મ્યુનિસિપલિટીએ અંગ્રેજીમાં નોટીસ કાઢી કે કોઈએ પણ કમ્પ્યુટરીમલ પદ્ધતિથી પેનાનું ઘર જાવતું નહિ, નહિ તો સજા કરવામાં આવશે. આ

જાહેરાત લખા હલક આવી રીતે પણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે, એમાં કોઈએ સંશય નહીં.

સંપાદક

નોડીમનું જાણનાર મુનિસિપાલીટીના એક અંગેશ મેજિસ્ટ્રેટની દાહે લેવાર થયેલ અપરાધ કોર્ટમાં ગરેબવામાં આપ્યું હતું. તે અંગેને કોન્સ્ટીટ્યુશન કન્વેન્શન અર્થે જાનારમાં અસીધ (મળતી હો એટલે) લખવાને વાસ્તે "અસીધ" (અસીધનું) એવો અપરાધ થયો. આ 'અસીધ' અર્થે એક ૧૬ જાને પોતાના અપરાધમાં લીધી તે નિયમોની એક નાની સરખી કુપડી સુધી પાંદડાથી કાપેલી હતી. લખવા વચ્ચેનું તે એક ડાહી જનજનીન ન હતી. નોડીમ નીકળવાનું સાંભળીને એક કહેવા માન્યને પૂછ્યા તે વેરીયા દેર જેવા માણસે તેને સમજાવ્યું હતું કે પછીવાળા પઠકોથી કુપડી કાપી એકજે નહિ. ડાહીમાને એથી ચાંતિ વળી હતી. તેમજ તેમની કુપડી સુધી પાતળીજ કાપેલી હતી.

થોડા દિવસમાં મુનિસિપાલીટીના માણસોએ તે ડાહી ઉપર ફરીબાદ માંડી એરમેન સાહેબે તે એકી પંચાલી વર્ષની ડાહીને કોન્સ્ટીટ્યુશનમાં મોકલી આપી. જુલ્યા મેજિસ્ટ્રેટ મુર્ફેએ જાકિમબાણુનો કોર્ટમાં મોકલી આપ્યો. જાકિમ બાણુને જજાર્થ મધુ કે ડાહીને અર્થ સતાવવામાં આવી છે. જે નોડીસને અર્થ મુનિસિપાલીટીના સેક્રેટરીની સમજમાં ન આવ્યો તેનો અર્થ નિયમો આ ડાહી જેવી રીતે સમજ થશે! જાકિમ બાણુએ ડાહીને ઠોડી રૂઈ ફેસલામાં લખ્યું કે નોડીસનો મન-લખ સમજાતી નથી; તેથી નોડીસને અપૂર્ણ સમજને આરોપીને ઠોડી રૂઈ છુ. ડાહી જાકિમ બાણુને આશીર્વાદ દેતી દેતી પોતાને ઘેર ગયો.

ડાહીને ઠોડી મૂકવાની ખગર સાંભળીને જુલ્યા મેજિસ્ટ્રેટ જકલેડ સાહેબના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. જાકિમ બાણુના જજમેન્ટ ઉપર તેણે લખ્યું કે "જાકિમ બાણુના જંગાળી આપના અભિમાને ફેસલાને ફેરવી નાખ્યો છે."

ઉપરોક્ત શેરો વાંચીને જાકિમ બાણુને પણ ક્રોધ ચડ્યો. તેમણે સાહેબને લખ્યું કે "તમે મારા ઉપર નથી, મારે મારા ફેસલા પર ચર્ચા કરવાનો તમને હાંસજ અધિકાર નથી, મારે એ વિશે ક્રિતા તમારે એક મહિનાની અંદર મારી ક્ષમા માગવી અથવા તો ફેસલા સર્વ કામગીરી કમિશનર તરફ મોકલી આપવા."

મહીનો પાંતી ગયો પણ જકલેડ સાહેબે ક્ષમા પણ માગી નહિ તેમ ફેસલા કામગીરી પણ કમિશનર તરફ મોકલ્યા નહિ. પછી કમિશનરનું હાવરામાં આવતું ચર્તા જાકિમ બાણુએ તેની મુલાકાત લઇને સર્વ હડીકત કહી સંજાગાવી.

આ તરફ જુલ્યા મેજિસ્ટ્રેટને ઉપલી જીનાતેના એક માણસદારા મળી ગયો. જુલ્યા મેજિસ્ટ્રેટ હજી નવોસવો અને કામચલાઉ તરફ જ નિમાયલો હતો. તેને સમજાવ્યું હતું કે જજમેન્ટ ઉપર અભિપ્રાય લખવામાં તેણે અનુચિત કર્યું છે; પરંતુ આ વાતની તો તેને કદાચ પણ નહોતી ખાતરી કે એક દેશી રેપુટી આટલી હદ સુધી જશે! જાકિમને મળીને નિમલ લાવવાના હેતુથી સાહેબે પોતાના શિરસ્તેદારને કહ્યું, કે

ખપોર પછી બંદિમ બાણુ ઘેર જવા નીકળે ત્યારે મને ખબર આપજો. શિરસ્તેદારે તે પ્રમાણે ક્યું અને બંદિમ બાણુના ઘર તરફ જવાના સમયે સાહેબ તેમની પાસે પહોંચી ગયા. બંદિમ સાથે તેમણે નાચે પ્રમાણે વાતચીત કરી.

બંદિમે કહ્યું:—બંદિમ બાણુ! તમે જણા છો કે વાર્ષિક રિપોર્ટમાં મેં તમારે માટે શું લખ્યું છે?

બંદિમ:—જુસ્તા મેજિસ્ટ્રેટ પોતાના રિપોર્ટમાં મારે માટે શું લખે છે તે જોવાની મને અગત્ય નથી.

બંદિમે કહ્યું:—મેં તમારી બહુ પ્રશંસા કરી છે.

બંદિમ:—તે જાણવાની મને પરવા નથી.

સાહેબ જરા મુંઝાયા. આવા આકરા જવાબોની તેમણે આશા રાખી ન હતી. બંદિમના કહેવામાં ધન્યવાદ અથવા કોમળતાનો ભાવ જરા પણ તેમણે જોયો નહિ.

ખીજે ઉપાય ન જણાવાથી સહેબે સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યું કે બંદિમ બાણુ! જજમેંટ ઉપરના મારા અભિપ્રાયથી નારાજ થઈને તમે કેસના કાગળ કમિશ્નર તરફ મોકલવાનું લખ્યું હતું; તે બાબતમાં મારું એમ કહેવું છે કે તમારો તે પત્ર તમે પાછો ખેંચી લો તો સારું.

બંદિમ:—તમે ક્ષમા નહિ માગો ત્યાંસુધી કદી પણ તે પત્ર ખેંચી નહિ લઉં.

બંદિમે કહ્યું:—એટલું તો તમે સ્વીકારશો જ કે જુસ્તા મેજિસ્ટ્રેટનો અમુક મોભો હેય છે.

બંદિમ:—મોભો જરૂર હોય છે; પરંતુ સર્વ કોઈ તે જાળવવા નથી માગતા.

બંદિમે કહ્યું:—હીટ, બંદિમ બાણુ એક કામ કરો, હું મારો અભિપ્રાય પાછો ખેંચું અને તમે તમારો પત્ર પાછો ખેંચી લો.

બંદિમ બાણુ એથી રાજ થયા. સહેબે પોતાના અભિપ્રાય નીચે લખ્યું કે હું ઉપર લખેલા શબ્દો માટે દીક્ષગીર છું અને તે પાછા ખેંચી લઉં છું.

બંદિમ બાણુએ પણ પોતાનો પત્ર ખેંચી લીધો. આ સમયથી બંદિમે વચ્ચે મૈત્રી બંધાઈ. બંદિમે કહ્યું સાહેબ બંદિમ બાણુ તરફ સદા શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી જોના, અને હવે મુખી તેમના કિર્તીથી થઈ રહ્યા. તેમણે પોતાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ “બેંગાલ અંડર ધી લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર્સ”માં બંદિમ બાણુનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં છે.

ઉપલા બતાવેને લગતી હકીકત તે સમયના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર મર એશલી એડનના કાન મુખી પણ પહોંચી હતી. તે ઉપર હલ્લના ગવર્નર એથી જરા પણ નારાજ ન થતાં હિટા બંદિમ બાણુ ઉપર ખુશ થયા હતા.

બંદિમ બાણુનાં દેવદુત્ય પિતા ચાંદવચંદ્ર ૬૦ સં ૧૮૮૧ માં સ્વર્ગવાસી થયા. ચાંદવચંદ્ર દિવસનો બહોલ સાગ પોતાની પૂજના આરંભમાં બાળક ઉપર ખેસીને મારતા હતા. બંદિમ બાણુનાં ‘બંદિમચંદ્ર’ મામિતની વ્યવસ્થાનું કાર્ય પણ ત્યાંજ

એ! બે! તેઓ જન્મવાના સામ વેળાના અંદર અંદરના કણુ પડે તેઓ એક રક્ત બેળાને ચૂકવના દના તેમના જમણા દાઢ તરફ એક પાટ બંધે તેના ઉપર એક માલીઓ બીજાવેથી રહેના જે કાંઈ કાંઈ બાલ્ય આવના તે તેમના બેળા દના. કાંઈ બાલ્ય એક બીજ પાટ પિછલેથી રહેના તેના ઉપર અન મારા માણસોને બેસાડવાનું ચૂકવું હતું. ચાલવ્યંદના પોતાના પિતાના ઉપર ધરનાં રમતિયાળ નાનાં બાળો સિવાય બીજું કાંઈ બેસતું નહિ. તેમના કીડાઓ ન્યારે તેમની પાસે આવતા ન્યારે તેઓ ધણે ભાગે ઉભાજ રહેના અને પિતાની બાજુ ચાલે તોપણ કંઈ સંકોચની સાથે જુદા અસન ઉપરજ બેસના દના. જાંઘિ બાલ્યને કદિ પણ કાંઈએ તેમના પિતાની સામે ખુરશી ઉપર જમવા તો તેમની સામે એક અસનપર બેઠેલા જોવા નથી.

એક વખત ચાલવ્યંદની તબીબત ગુરુ ખરાબ થઈ મર્યા દની. તેઓ પશ્ચિમ-પર મુતા દતા. જાંઘિ પોતાના પિતાની નાની જોવાનો વિચાર કર્યો. ચાલવ્યંદની એક બાજુ બીંત હતી. બીંતને અડીને તેમનો પશ્ચિમ પાશવો દના. પશ્ચિમ ઉપર પગ મૂક્યા વિના ચાલવ્યંદના શરીરને અડતું અસંભવિત હતું. જાંઘિમાત્ર વિચાર-માં પડ્યા. પશ્ચિમપર પગ મૂક્યા તેમ ન હતું અને તકલીફ થાય એટલા માટે પિતાને પણ કહી શકતા ન હતા. અને એક બાલ્યનું મિજાજ વાળી લાંબને પગ પશ્ચિમ ઉપર રાખીને તેમણે પિતાની નાડી જોઈ. પિતાના પશ્ચિમને, અને પિતાની વપરાશની ચીજોને તે પવિત્ર સમજતા હતા. પિતાના આરગમાં કાંઈ દિવસ જોડા પહેરીને જતા ન હતા. પિતાના ઉપયોગની ચીજોને પોતે કહી વાપરતા નહિ.

જાંઘિ માતા-પિતાના કેવા અનન્ય ભક્ત હતા તે બતાવવા માટે અને બીજા જે એક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. એક દિવસ જાંઘિ પિતાજીને મળવા આવ્યા. આવીને આરગમાં ઉભા રહ્યા, ચાલવ્યંદ આ વખતે માથું નમાવીને બમ્-દર્શનનો દિસાજ લખતા હોવાથી જાંઘિમચંદના આભાની તેમને ખબર ન પડી. મરતાં પહેલાં કેટલાંક વર્ષોથી તેઓ ઓછું સાંભળતા હતા. પશ્ચિમ અચાજ સાંભળવો તો દૂર રહ્યો પણ પાસે ઉભા રહીને ધીરથી બોલાવે તો તે પણ સાંભળી શકતા ન હતા. પિતૃભક્ત પુત્ર પિતાના કમમાં અડચણ કરતો નહિ. શિશુન જાંઘિ પિતાને જોરથી બોલાવવાની અસંભતા પણ નહોતા કરી શકતા. પિતાને મળવા આવીને એમને એમ પાછા જવું તે પણ જાંઘિને ઠીક ન લાગ્યું; કેમકે એથી તો પિતા તરફ કંઈક અવગાનો ભાવ દેખાય, કંઈક અર્થે અને ચિરંજીવનો ભાવ પ્રમટ થાય. જાંઘિમચંદ એમને એમ ચૂપચાપ ઉભા રહ્યા. જુદા વાર થઈ ગઈ. એટલામાં ચાલવ્યંદની એક જુદા ઘસી ત્યાં આવી. જાંઘિને આમ વિચારમાં મરક થયેલો જોઈને તે જુદી પડી. તેણે જોરથી જૂઝ પાડીને ચાલવ્યંદને જાંઘિ આભાની ખબર આપી ત્યારેજ

બપોર પછી બંદિમ બાપુ ઘેર જવા નીકળે ત્યારે મને બપુર આપજો. ચિરસ્તેદારે તે પ્રમાણે ક્યું અને બંદિમ બાપુના ઘર તરફ જવાના સમયે સાહેબ તેમની પાસે પહોંચી ગયા. બંદિમ સાથે તેમણે નાચે પ્રમાણે વાતચીત કરી.

બંદિમે કહ્યું:—બંદિમ બાપુ! તમે જાણો છો કે વાર્ષિક રિપોર્ટમાં મેં તમારે માટે શું લખ્યું છે?

બંદિમ:—જુલ્લા મેજસ્ટ્રેટ પોતાના રિપોર્ટમાં મારે માટે શું લખે છે તે જોવાની મને અગત્ય નથી.

બંદિમે કહ્યું:—મેં તમારી બહુ પ્રશંસા કરી છે.

બંદિમ:—તે જાણવાની મને પરવા નથી.

સાહેબ જરા મુંઝાયા. આવા આકરા જવાબોની તેમણે આશા રાખી ન હતી. બંદિમના કહેવામાં ધન્યવાદ અથવા કામગીરીનો ભાવ જરા પણ તેમણે જોયો નહિ.

બીજો ઉપાય ન જાણવાથી સહેબે સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યું કે બંદિમ બાપુ! જનમેંટ ઉપરના મારા અભિપ્રાયથી નારાજ થઈને તમે કેસના કાગળ કમિશ્નર તરફ મોકલવાનું લખ્યું હતું; તે બાબતમાં મારું એમ કહેવું છે કે તમારો તે પત્ર તમે પાછો ખેંચી લો તો મારું.

બંદિમ:—તમે ક્ષમા નહિ માગો. ત્યાંસુધી કદી પણ તે પત્ર ખેંચી નહિ લઉં.

બંદિમે કહ્યું:—એટલું તો તમે સ્વીકારો જ કે જુલ્લા મેજસ્ટ્રેટનો અમુક મોભો હે.ય છે.

બંદિમ:—મોભો જરૂર હોય છે; પરંતુ સર્વ કોઈ તે જાળવવા નથી માગતા.

બંદિમે કહ્યું:—હીક, બંદિમ બાપુ એક કામ કરો, હું મારા અભિપ્રાય પાછો ખેંચું અને તમે તમારો પત્ર પાછો ખેંચી લો.

બંદિમ બાપુ એથી રાજ થયા. સહેબે પોતાના અભિપ્રાય નીચે લખ્યું કે હું ઉપર લખેલા શબ્દો માટે દીલગીર છું અને તે પાછા ખેંચી લઉં છું.

બંદિમ બાપુએ પણ પોતાનો પત્ર ખેંચી લીધો. આ સમયથી બંને વચ્ચે મૈત્રી બંધાઈ. બંદિમે કહ્યું સાહેબ બંદિમ બાપુ તરફ સદા શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી જોતા, અને હવે સુધી તેમના હિતની ચિંતા રહ્યા. તેમણે પોતાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ “બેંગાલ અંડર થી લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર્સ” માં બંદિમ બાપુના મુક્તકંઠે વખાણ કર્યો છે.

ઉપરના બતાવેલ લગતી હકીકત તે સમયના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સર એથલી લેફ્ટનન્ટ કન સુધી પણ પહોંચી હતી. તે ઉચ્ચ હદયના ગવર્નર એથી જરા પણ નારાજ ન થતાં હતાં બંદિમ બાપુ ઉપર ખુશ થયા હતા.

બંદિમ બાપુના દેવદુત્ત પિતા વાલ્મીકી ૪૦ સં ૧૮૮૧ માં સ્વર્ગવાસી થયા. વાલ્મીકી દિવસને કહ્યો હતો પોતાની પૂતળા આરણ્યમાં જ બાળક ઉપર મેસીને ગાનના હતા. બંદિમ બાપુના ‘બેન્ડર્સ’ માસિકની વ્યવસ્થાનું કાર્ય પણ ત્યાંજ

એક બેડા તેઓ બળવતાં. જામ હોકાના અંદર અંદરના કચવા પશુ તેઓ એજ રમ્ભે બેસીને ચૂકવતા હતા. તેમના જમણા હાથ તરફ એક પાટ અને તેના ઉપર એક ગાધીયો બીજાવેલો રહેતો. જે કોઈ સાધુ બાળુ આવતા તે તેનાપર બેસતા હતા. ઘણી બાળુએ એક બીજા પાટ ગિછાવેલી રહેલી. તેના ઉપર અન્ય સારા માણસોને બેસાડવાનું સંખ્યું હતું. યાદવચંદ્રના પોતાના ગિછાના ઉપર ધરનાં રમતિયાળ નાનાં બાળકો સિવાય બીજું કોઈ બેસતું નહિ. તેમનાં હોકરાઓ ત્યારે તેમની પાસે આવતા ત્યારે તેઓ ધણે ભાગે હિલાજ રહેતા અને પિતાની આટા થાય તો પશુ કંઈક સંકોચની સાથે જૂઠા આસન ઉપરજ બેસતા હતા. બકિમ બાળુને કદિ પણ કોઈએ તેમના પિતાની સામે ખુરશી ઉપર અથવા તો તેમની સાથે એક આસનપર બેઠેલા જોયા નથી.

એક વખત યાદવચંદ્રની તળીયત બહુ ખરાબ થઈ ગઈ હતી. તેઓ પક્ષંગ પર સુતા હતા. બકિમે પોતાના પિતાની નાડી જોવાનો વિચાર કર્યો. યાદવચંદ્રની એક બાલુ બીંત હતી. બીંતને બકિમે તેમનો પક્ષંગ પાથર્યો હતો. પક્ષંગ ઉપર પગ મૂક્યા વિના યાદવચંદ્રના શરીરને અડકતું અસંભવિત હતું. બકિમમાણુ વિચારમાં પડ્યા. પક્ષંગપર પગ મુકાય તેમ ન હતું અને તકલીફ થાય એટલા માટે પિતાને પણ કદી સ્પર્શ ન હતા. અંતે એક બાળુનું ગિછાનું વાળાં સહજે પગ પક્ષંગ ઉપર રાખીને તેમણે પિતાની નાડી જોઈ. પિતાના પક્ષંગને, અને પિતાની વપરાશની ચીજોને તે ખવિત્ર સમજતા હતા. પિતાના ઓરડામાં કોઈ દિવસ જોડા પહેરીને જતા ન હતા. પિતાના ઉપયોગની ચીજોને પોતે કદી વાપરતા નહિ.

બકિમ માતા-પિતાના કેરા અનન્ય ભક્ત હતા તે જણાવવા માટે અને બીજા એ એક ઘટનાઓને હિતેષ કરીએ છીએ. એક દિવસ બકિમ પિતાજીને મગવા આવ્યા. આવીને ઓરડામાં હિભા રહ્યા, યાદવચંદ્ર આ વખતે માથું નમાકીને બંગદર્શનને દિશામાં લખતા હોવાથી બકિમચંદ્રના આવ્યાની તેમને ખબર ન પડી. મરતાં પહેલાં કેટલાક વર્ષોથી તેઓ ઓછું સાંમગતા હતા. પચતો અરાજ સાંભગવો તો દૂર રહ્યો પણ પાસે હોવા રહીને ધીરેથી બોલાવે તો તે પણ સાંભળી શકના ન હતા. પિતૃભક્ત પુત્ર પિતાના કામમાં અડચણ કરતો નહિ. સિમ્પિન બકિમ પિતાને જોરથી બેલાવવાની અસંભતા પણ નહોતા કરી શકતા. પિતાને મગવા આવીને એમને એમ પાછા જવું તે પણ બકિમને હીક ન લાગ્યું; કેમકે એથી તો પિતા તરફ કંઈક અવગાનો આપ દેખાય, કંઈક અર્પેશ અને વિરહિતો ભાવ પ્રગટ થાય. બકિમચંદ્ર એમને એમ ચૂપ્ચાપ હોવા રહ્યા બહુ વાર થઈ ગઈ. એટલામાં યાદવચંદ્રની એક ૧૬ ઘસી ત્યાં આવી. બકિમને આમ વિચારમાં મરક થયેલો જોઈને તે હસી પડી. તેણે જોરથી જૂઠા પાડીને યાદવચંદ્રને બકિમ આવ્યાની ખબર આપી ત્યારેજ

યાદવચંદ્રે માથું ઉચું કરીને જોયું અને બંદિમને રત્નહર્ષવંદ બેસવાની આજ્ઞા કરી. બંદિમબાળુ જ્યારે પહેલ વહેલા નોકરી કરવા જૈસોર ગયા, ત્યારે માતા અને પિતાના પગ ધોઈને ચરણોદક બે શીશીઓમાં ભરીને પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા. બંદિમચંદ્ર યુવક છતાં પણ માતપિતાના આવા ભક્ત હતા.

સન ૧૮૮૨ માં જનપુરમાં બંદિમબાળુ ૬ મહીના રહ્યા. જ્યારે તેઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની સાથે તેમના વચટ જમાઈ પણ હતા. તે વખતે ત્યાં રેલ્વે નહોતી થઈ. રસ્તો બહુજ ખરાબ હતો. વળી રસ્તામાં ચોર ઝાકુનો પણ બહુ ઝર હતો. એવે લયવાળે રસ્તે બંદિમબાળુ પાલખીમાં બેસીને જતા હતા. તેમના જમાઈ ખીજ પાલખીમાં બેઠા હતા. નોકર-ચાકર સરસામાન લઈને ખીજે રસ્તેથી ગયા હતા. સાથે માત્ર બે માણસ હતા. તેઓ મશાલ લઈને પાલખીઓની સાથે ચાલતા હતા. રાત્રીનો સમય હતો. ચારે બાજુ શાંતિ હતી. ચંદ્ર પણ વાદળોમાં સંતાકેડકી બેલતો બેલતો જતો હતો. દિવસે ખૂબ વરસાદ વરસ્યો હતો.

રસ્તાની બન્ને બાજુ જંગલ હતું. તે વિશાળ વનની વચમાં બે મશાલના પ્રકાશમાં ભોંધ પાલખી હંચકીને જતા હતા. ટાઢ પણ ખુબ હતી. બંદિમ બાળુની પાલખી આગળ અને તેમના જમાઈની પાલખી પાછળ હતી.

બે પાલખીના સોળ ભોંધ હતા. પણ તેઓ ઉડીયા (ઉડીસા પ્રાંતના) હતા એટલે માટીનાં પુતળાંથીયે વધારે નકામા હતા. ભોંધ તેમની ધૂનમાં જત જતની વાતો કરતા ચાલતા હતા, તેવામાં એકાએક તેઓ ભડકી ઉઠ્યા. તેઓને તેમની સામે અને આજુબાજુ બહુજ માણસો દેખાયા. તેમણે ધાર્યું કે તેઓ લૂંટારા છે. ધીમે ધીમે અંદર અંદર વાત કરીને તેઓ અટકી પડ્યા; અને તરતજ પાલખી નીચે ઉતારી. તે વખતે બંદિમ બાળુની આંખમાં જરા હંધ આવી હતી. પાલખી પૃથ્વીપર હપકાતાંજ તેઓ જાગી ઉઠ્યા. તેમણે મોટા અવાજે કહ્યું—“શું થયું છે?”

જવાબ કોણ આપે ? બીકણુ ભોંધ લોકો તો નાસવા લાગ્યા હતા.

ભોંધઓ નાસી ગયા. મશાલવાળા બે માણસો પણ નાસી ગયા હતા. લૂંટારાઓએ આવીને તેમને ઘેરી લીધા. તેમના હાથમાં લાકી સિવાય બીજું કંઈયાર ન હતું.

બંદિમચંદ્રની પાલખીનું એક બાજુનું બારણું બંધ હતું. ખીજ બાજુનું ખુલ્લું હતું. બંદિમે ઝાકું બહાર કાઢીને જોયું તો દશ પંદર ઝાકુઓએ બન્ને પાલખીને ઘેરી લીધી છે. તેઓ પાલખીમાંથી ઉતરીને રસ્તામાં ઉભા રહ્યા. સાંભળ્યું છે કે તેમના હાથમાં પણ એક લાકી હતી. તેમણે લાકી ઉઘાટીને સામેના ઝાકુને સ્પષ્ટ ઉડિયા લાપામાં કહ્યું—“તે આગળ આવશે તેને ઠાર મારીશ.” લૂંટારાઓ ઉભા રહ્યા. બંદિમચંદ્ર તદ્દન નિર્ભય હતા. તે નિર્જન વનમાં વીસ લૂંટારાની સામે દુર્બળ નિઃસહાય બંદિમચંદ્ર સ્થિર વિહારજન્ય કાવધી ઉભા રહ્યા હતા. ફરી પાછું તેમણે

નિર્જનતાથી કુદારાઓને કહ્યું—“તાકાત હોય તો આવી જાઓ” ડાકુ તેમનાથી બીધા, અને દર જમને ઉભા રહ્યા.

આ વખતે મી. હેરટી સાથે બંદિતબાળુને ઘોર લેખિની-યુદ્ધ સ્ટેટસમેન પત્રમાં મોકલ્યું હતું. બંનેનાં લખાણો લોહી આતુરતાથી વાંચતા હતા. એ લેખમાળાને લીધે સ્ટેટસમેનની એટલી અપત વધી હતી કે કાંઈ કાંઈ દિવસે તો તે બે વાર છાપતું પડતું હતું. આ ઝગડો ઉભો થવાનું કારણ બંદુજ સાધારણ હતું. તે દિવસોમાં હેરટી સાહેબના હાથમાં કંઈ ખાસ શમઝાજ ન હતું. તેથી તેમણે હિન્દુઓને અને તેમના ધર્મને ભડું છુંડું કહેવાનું શરૂ કર્યું. શાશા જાનરના રાજભવનમાં એક માણસનું ગ્રાહ હતું, એ તેમાં કારણજીત થયું. મહારાજ કાલોદૂરથી બહાદુરની ઓતું ગ્રાહ ખૂન પામપૂમથી થયું હતું. તેને લગતા સમાચારમાં જગાળાના પ્રસિદ્ધ અને એક પુરુષો એકત્ર થવા હતા. આ સમાચાર ૪૦૦૦ અધ્યાપક પંડિતો હતા. તે સમાચારમાં રાજભવનના છાત્રેવ ગોપીનાથજીની મૂર્તિ ચાંદીના સિંદાસન ઉપર પરચવવામાં આવી હતી. તે જોઈને હેરટી સાહેબનો ક્રોધ,ગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. ક્રોધને ન રોકી શકવાથી તેઓ હિન્દુ ધર્મ ઉપર તીવ્ર વાંમુમાણુ હોવા લાગ્યા. તેમણે હિન્દુધર્મવિરુદ્ધ લેખ પણ લખવા શરૂ કર્યા. બંદિતચંદ્ર જ્યોત્સના વિદ્વાન અને ધાર્મિક પુરુષ આ કેમ કરીને સહન કરી શકે ? તેમણે રામચંદ્રના નામથી તેમના લેખોના સચોટ જવાબ આપવા શરૂ કર્યા. તેમની આ લેખમાલાથી તેમનું અગાધ પંડિત્ય જણાઈ આવે છે. પોતાના લેખોના સચોટ જવાબ મળતાં હેરટી સાહેબ તેના લેખકનું અસહ નામ જાણવાને આતુર થઈ રહ્યા હતા.

બંદિતચંદ્રની જાનપુરથી હાવરા ખાલી થઈ. તે વખતે મી. વી. વેસ્ટ પ્રક્ટીટ સાહેબ હાવરામાં મેજસ્ટ્રેટ હતા. થોડાજ દિવસમાં ઉક્ત સાહેબ સાથે બંદિત બાળુને તકરાર થઈ. એક રેલ્વે સંબંધી મુકદ્દમા બંદિતચંદ્રની કચેરીમાં મોકલવામાં આવ્યો. તે મુકદ્દમાનું પરિણામ જાણવા માટે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ અત્યંત ઉત્કર્ષિત હતા. એક દિવસ તેમણે ત્રાસક્રયું, કે બંદિતચંદ્રે આરોપીને છોડી દીધો છે સાહેબને તે અસહ્ય થઈ પડ્યું. તેઓ બંદુજ નારાજ થઈને બંદિત બાળુનો કચેરીમાં ગયા.

બંદિતબાળુ પાસે તે વખતે એક બીજો મુકદ્દમા આવતો હતો. સાહેબને જોઈને બંદિતચંદ્ર ઉભાપે થયા નહિ તેમજ તેમની સાથે કંઈ બોલ્યા પણ નહિ. સાહેબે કોર્ટના માનની આતર ટોપી ઉતારી. ત્યાર બાદ પ્લેટફોર્મની નીચે ઉભા રહીને બંદિતચંદ્રને સંબોધીને કહ્યું:—

“બંદિત બાળુ ! રેલ્વેવાળા મુકદ્દમામાં આવે આરોપીને છોડી દીધો ?”

બંદિતે એમને એમજ પુરથી ઉપર બેઠાં બેઠાં કહ્યું “હા, તો—”

સાહેબ:—આવે આરોપીને સજા કરવી જોઈતી હતી.

બંધિમ:—આપ આવા શબ્દો ઉચ્ચારીને કોર્ટનું અપમાન કરી રહ્યા છો. અત્યારે હું મહારાણીનો પ્રતિનિધિ છું.

સાહેબ:—આપે ભૂલ કરી છે; તે આપને બતાવવી જોઈએ.

બંધિમયંદ્ર વધારે વાદવિવાદમાં ન ઉતરતાં સાહેબ વિરુદ્ધ તુમાર લખવા લાગ્યા. સાહેબે જાણ્યું કે આ તો ભારે આક્રમ આવી ! જે કદી સાંભળ્યું નથી, જોયું નથી, તેજ કરવા એક હિંદુસ્તાની મેજસ્ટ્રેટ તૈયાર થયો છે ! બુદ્ધિમાન અને કાયદો જાણનાર સાહેબ સમજી ગયા કે તેનું આ કામ નિયમવિરુદ્ધ થયું છે. તેમણે તરતજ માંડી માગી લીધી. બંધિમે પણ તેમને માંડી આપી.

બંધિમે પોતાના મનમાં ધાર્યું હતું કે સાહેબો સાથે ઝગડો કરતાં કરતાં સંભવ છે કે કોઈ દિવસ નોકરી છોડવી પડશે. તેઓજ કાયદાની પરીક્ષા આપીને વકિલાત કરવાનો રસ્તો તેમણે પોતાને માટે કરી રાખ્યો હતો.

ઝગડો બાદ બે ત્રણ મહીનામાંજ વેસ્ટમેકોર્ટ સાહેબની બદલી થઈ. તેઓ જે વધારે દલાડા હાવરામાં રહ્યા હોત તો જરૂર બંધિમ બાળ્યને થોડું ઘણું હેરાન થવું પડત. સાહેબે થોડા હેરાન થ્યાં પણ હતા. તે વખતે બંધિમયંદ્ર કલકત્તામાં રહેતા હતા. તેઓ હમેશાં કલકત્તાથી હાવરા જતા હતા. સાહેબે હુકમ કર્યો કે તેમણે હાવરામાંજ રહેવું. બંધિમયંદ્ર તેમાં સગવડ ન હોવા છતાંયે કંઈ બોલ્યા નહિ અને હાવરામાંજ રહેવા લાગ્યા.

બંધિમયંદ્રના હૃદયમાં કર્તવ્યજ્ઞાન બહુ પ્રબળ હતું. પોતાના પરિવારના પ્રસંગોનાં અથવા નોકરીનાં કામોમાં કોઈએ કદી પણ તેમને કર્તવ્યવિમુખ જોયા નથી. ઉદાહરણતરીકે અહીં એક વાત લખવામાં આવે છે. તેઓ પોતાના કોષ સગાને દર મહીને કંઈક ધનની મદદ કરતા હતા. આવી મદદ તેમના તરફથી બહુ લોકોને મળતી હતી. જેને ખાવાપીવાની તંગી હોય, જેઓ અનાથ હોય, તેમને થોડા રૂપિયા માસિક આપવા એ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા. જે સગાને ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેની તરફ બંધિમયંદ્રને બહુ તિરસ્કાર હતો. તેઓ તેને ઝેરથીયે ખરાબ સમજીને તેનાથી ઈંટા રહેતા હતા; તોપણ દર મહીને થોડી ધનની મદદ તો આપ્યાજ કરતા હતા. તે સગા તરફ બંધિમયંદ્રને એટલી ઘણા હતી કે કદી તેનું નામ પણ જીરુથી નહોતા લેતા અને તેમની કલમથી પણ લખતા ન હતા. તેને જે ધન તેઓ આપતા હતા તેને માટે પણ હિસાબમાં તે સગાના નામને બદલે ‘ફિઝુલ ખર્ચ’ એવું લખતા હતા.

હાવરામાં બંધિમયંદ્રની ફરીથી બદલી થઈ. હવે તેઓ ફ્રસ્ટ ક્લાસ મેજસ્ટ્રેટ થયા. માસિક પગાર રૂ. ૮૦૦) થયો. તે વખતે પુસ્તકોના વેચાણમાંથી પણ પૂરતી આવક મળી હતી. જીવનસરમાં તેમને પૈસાની તંગી નથી જોગવવી પડી.

આમજ નતાં આલીપુરમાં બદલી થયા પછી એક વખત બંદિમયંદ્રની અગત્યતામાં એક મુકદ્દમો ચાલતો હતો. મુકદ્દમો નજીવો-આગકારી કેસ-હતો. આગકારી-ખાતાએ મોકલેલો હતો. બંદિમયંદ્રે આરોપીને ગુનેગાર દર્શાવે ચોડા દંડ કર્યો. થોડા વખત પછી હજી મેજસ્ટ્રેટ બેઠેર સાહેબે " દંડ ઓછો થયો છે. " એવો અભિપ્રાય જજમેંટ ઉપર લખ્યો. બંદિમે કહ્યું " જરાગર દંડ કરવામાં આવ્યો છે. એમ મને ખાતરી છે. આસામી મરીન છે. એટલા રૂપિયા આપનાં પણ તે દેરાન દેરાન થઇ જશે."

સાહેબે કહ્યું " પરંતુ ગુન્હા પ્રમાણેન દંડ તો થયો જોઇએ."

બંદિમે કહ્યું "જનામ, જમારે ફૂં -ચાપકીય થયો હતો ત્યારે આપનો પારખામાં હતો.

સાહેબ વચ્ચેથીજ અટકાવીને હસી પડ્યા અને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. બીજો હાર્થ અંગ્રેજ હોત તો બહુજ નારાજ થાત, પણ હિંદુસ્તાન બેઠેર સાહેબે જરા પણ ખોટું ન લગાડયું.

એકવાર બીજી એક ધટના ઘટી હતી. ચોપીસપરગણાનાં રેવન્યુખાતાનું વાર્ષિક-રેટમેંટ નંબર ૧૦ આપવાનો વખત થઇ ગયો હતો. તે વખતે મહેસુલ ખાતું બંદિમયંદ્રના હાથમાં હતું. રેટમેંટ વખતસર તૈયાર ન થઇ શક્યું. અતિ તાકીદનો હુકમ આવ્યો. બંદિમયંદ્રે તેની કંઇ પરવા ન કરી. તે માત્ર એટલુંજ જોતા હતા કે કામકરનારાઓ તૈયાર કરવાની બનતી મહેનત કરે છે કે નહિ. તે ભોંકીને તનતોડ મહેનત કરતા જોઇને બંદિમયંદ્ર નિશ્ચિંત રહ્યા. કમસઃ બોર્ડ તરફથી, સરકાર તરફથી, એમ ચારે ખાલુથી તાકીદ ઉપર તાકીદ થવા લાગી. બંદિમયંદ્રે જરા પણ નહિ ગમરાતાં કંઇ પણ જવાબ ન આપ્યો. અતે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબનું આસન ડોલ્યું. કહેવાય છે કે સરકાર તરફથી તેમના ઉપર તાકીદની ચિઠ્ઠી આવી હતી. છેવટે બેઠેર સાહેબ બંદિમયંદ્રની કચેરીમાં ગયા અને પૂછ્યું "રેટમેંટ તૈયાર થઇ ગયું ?"

બંદિમ:— ના જી.

સાહેબ:— કેમ નથી થયું ?

બંદિમ:—અધિકારીઓ ખૂમ મહેનત કરીને કામ કરે છે. ફૂં તેમને મારી નજ નાખી શકું.

સાહેબ હીને કામકરનારાઓની પાસે ગયા, અને આમ તેમ ફરતાં ફરતાં કામ જોવા લાગ્યા. જોઇને સંતુષ્ટ થયા અને કોઇને કંઇ પણ ન કહેતાં સરકારમાં લખી દીધું. બેઠેર સાહેબની દયા અને ન્યાયપરાયણતા બતાવવા માટેજ અહીં આ ધટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાથે સાથે એ પણ ઉદ્દેશ છે કે વાચક સમજી શકે કે બંદિમ ખાલુ ડરપોક દેશી અમલદાર ન હતા, કે જેથી ઉપરિ અમલદારોથી દબાઈ જઈ ચોતાના બાઇઓ ઉપર શુભમ કરે.

અહીં બંદિમચંદ્રની ન્યાયાધીશતરીકેની રીતભાત વિષે થોડો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. બંદિમચંદ્રના એક સગાએ આ સંબંધમાં જે લખ્યું છે તેજ અહીં આપવામાં આવે છે. તે લખે છે કે:-

“બંદિમ બાણુ અલીપુરમાં હતા ત્યારે હું પણ કોઇ કોઇવાર તેમની કોર્ટનું કાર્ય જોવા જતો હતો. એક વખત હાઇકોર્ટમાંથી એક યૂરોપીઅન પ્રેરિસ્ટર સાહેબ આવ્યા હતા, અને આરોપીના પક્ષનું સમર્થન કરતા હતા. બીજા બાણુના વકીલ તારકનાથ પાસિત હતા. તારક બાણુ બંદિમચંદ્રને સારી રીતે ઓળખતા હતા; પણ સાહેબ બહાદુર તદ્દન અજણ હતા. તેમણે ધાયું હશે કે એક દેશી ન્યાયાધીશ આગળ સાંવધાન-તાપૂર્વક બોલવાની કંઈ જરૂર નથી. તેઓ ટેબલ પર હાથ પછાડીને, હાથથી જૂદી જૂદી રીતે ચાળા કરીને તથા મોંના હાવભાવ કરીને સાક્ષીને ગભરાવવા લાગ્યા. મેં જોયું કે બંદિમચંદ્રનાં લવાં ચઢી ગયાં હતાં, આંખોમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો, હોડ દાંતનાં ચેદ્યાવેલો હતો. હું સમજી ગયો કે મેઘ ગાળ્યા વિના નહિ રહે. તરતજ વજ્રપાત થયો. સાહેબે સાક્ષીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો. સાક્ષીના જવાબ આપતા પહેલાંજ બંદિમચંદ્ર એકદમ ખેલી ઉડ્યા- “ સવાલ નકામો છે. ”

સાહેબે આશ્ચર્યચકિત થઇને પૂછ્યું “ નકામો ? ”

બંદિમબાણુએ કહ્યું “ બેશક નકામો ! ”

બંદિમે તારક બાણુ તરફ જોઇને કહ્યું-“તારક બાણુ ! આપ તેની સાથે આપનો વખત નકામો શુભાવશો નહિ.”

આટલી નાન વાતથીજ સાહેબનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું; પણ તેમણે વધારે વાદવિવાદ ન કર્યો. કદાચ તેઓ પોતાની જૂલ સમજી ગયા હશે.

બંદિમ બાણુ થોડાજ શબ્દોમાં જોવો સખ્ત તિરસ્કાર કરતા હતા-થોડાજ શબ્દોમાં મહાન ઉપદેશ આપી દેતા હતા-એવો તિરસ્કાર અને ઉપદેશ બહુ ઓછા લોક કરી શકે છે. તેઓ નાનાં નાનાં કામ ઉપરથી દરેક માણસના વિષે અભિપ્રાય બાંધતા હતા. કોઇ કોઇવાર નાની નાની વાતોના આધારે મુકર્દમાનો પણ ફેંસેલો આપતા હતા. તેમને એવો વિશ્વાસ હતો કે નાનાં નાનાં કામોમાંથીજ માણસનો માત્રા પરિચય મળી શકે છે. કોઇ માણસની મોટી મોટી વાતો સાંભળીને અથવા તેને અમુક મોટા મંડળ કે કામમાં લગેલો જોઇનેજ તેને મોટો ધારી લેવો ન જોઇએ.

આ વાતના ઉદાહરણતરીકે એક મુકર્દમાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. તેમની કચેરીમાં એક દિવસ એક સાધારણ મુકર્દમો રજુ થયો. એમાં પ્રતિવાદીના વકીલના પછવાડી સાક્ષીએ કહ્યું કે “ મેં એક આપતાં જોયો હતો. ” સાક્ષી નિરક્ષર અને નીચ જાનિતો હતો; પણ તે મુકર્દમો તેનીજ સાદેદી ઉપર આધાર રાખતો હતો. વકીલે બંદિમ બાણુને બંદી આચાર્યપૂર્વક કહ્યું “ હજુર, લખી લ્યો, સાક્ષીએ

આપતાં જોયો હતો. ”

હાંમે વાત જરામર રૂપક કરવા માટે સાક્ષીને ફરીથી પૂછ્યું—“ તમે આપતાં જોયું હતું ? ”

સાક્ષી—હજાર, એક.

બંધિમ—તમને કોઈએ આ વાત શીખતીને મોકલ્યા છે કે શું ?

સાક્ષી—કોઈએ નહિ, હજાર !

બંધિમ—એક કોને કહે છે તે જાણો છો ?

સાક્ષી કંઈ જવાબ ન આપતાં વકીલ તરફ જોવા લાગ્યો.

હાંમે ફરીથી પૂછ્યું—એક કોને કહે છે તે જાણો છો ?

સાક્ષી—હજાર, હું એટલું જાણું છું કે મહેસુલ ભર્યા પછી જમીનદાર એક આપે છે.

એટલે બંધિમ બાળુએ કહ્યું “ સમજાવો તમે પોતે મુકદ્દમાવિને કશુંપે જાણ્યું છે અને બીજાઓની શીખવણી પ્રમાણે જ સાક્ષી આપો છો. તમારા મુખમાંથી એક બંધ ન નીકળી શકે. તમે તો ચિત્ત બોલો છો. હવે સાચું કહી દો, તમને કોણે આપ્યું છે ? નહિ તો હું હમણાં જ તમારા ઉપર ફાજદારી કરીશ. ”

એટલે સાક્ષીએ રહતાં રહતાં કહ્યું, વકીલ સાહેબે મને જો સિખલ્યું હતું તે પ્રમાણે કહ્યું છે. વકીલ સાહેબે મુજતાં મુજતાં પોતાનો મુકદ્દમા પાછો ખેંચી લીધો. આ તે એક નાની થી વાત ઉપરથી બંધિમ બાળુએ મુકદ્દમાતું તત્ત્વ જાણી લીધું હતું.

બંધિમ બાળુ બહુ દોષિયારીથી તેમનું કામ કરતા હતા. પછીથી પણ ઉક્ત મેથરડેટ દેખ જોડે તેમને ન જન્મ્યું. અતે બંધિમ બાળુએ નોકરી છોડીને પેન્શન લેવાનો ચાર કર્યો. સન ૧૮૬૦ માં તેમણે પેન્શન માટે અરજી કરી, પણ અરજી નામંજુર થઈ. નામંજુર થાય એવું જ હતું. તે વખતે એમની ઉંમર ત્રેપન વર્ષની હતી. પંચાસ વર્ષની ઉંમર પહેલાં પેન્શન મળતું નથી. હા, જો કોઈ રોગ થયો હોય તો જુદી ત. બંધિમર્ચંદ્રને બહુમૂલના રોગ સિવાય બીજો કોઈ રોગ ન હતો. વળી તો તેમનું દીર તંદુરસ્ત અને જળવાન હતું. એથી સરકારે બંધિમ બાળુની અરજી નામંજુર કરી. યુ એથી તો તેમની જીદ વધારે થઈ. કોઈ તેમની ધમ્મજા વિરુદ્ધ પકડતું તો તેઓ કો જોવા થઈ જતા હતા. એ તેમની ટેવ હતી. જ્યાંસુધી તે બંધિમજીને તેઓ ફરતા નહિ, ત્યાંસુધી તેમની જીદ અને ચકિત કમેકમે વધ્યા જ કરતી.

સરકારે જ્યારે તેમની અરજી નામંજુર કરી ત્યારે તો તેમણે નોકરી છોડવાની દૃઢ તિગ્ગાજ લીધી. રોગનું બહાનું ઘડવાથી તેઓ સહેજમાં જ છુટા થઈ શકે એમ હતું; પણ લુકું બોલવું એ તેમને તદ્દન નાપસંદ હતું. બંધિમ બાળુ સદાયે સત્યના પાસકા હતા. કોઈએ તેમને કોઈ વાર મીઠું મરચું બજારાવીને વાત કરતાં જોયા પી કે એક અચૂર જુઠું બોલતાં સાંભળ્યા નથી. બંધિમ બાળુના લગીજ થયોયથયે

એક વાર રમેશચંદ્ર દત્તને એક સાધારણ જૂડી વાત કહી હતી; તેટલા માટે તેમણે તેને કહ્યું હતું કે—“તું અત્યારથીજ જુઠું બોલતાં શીખ્યો તો આગળ જતાં શું શું નહિ શીખે !”

બંકિમ બાળુએ નોકરીની બાબતમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની મુલાકાત લીધી. તે વખતે ઇલિયટ સાહેબ બંગાળના ગવર્નર હતા. તેઓ અને તેમની પત્ની બંકિમ બાળુ ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખતાં. લેડી ઇલિયટના ખાસ આગ્રહથી બંકિમ બાળુએ જાતેજ “વિપવૃક્ષ” નવલકથાનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો હતો, અને તે તેમને અર્પણ કર્યો હતો.

એક દિવસ ત્રીજે પહેરે બંકિમ બાળુએ ગવર્નર સાહેબની મુલાકાત લીધી. સાહેબને સુખસમાચાર પૂછ્યા પછી તેમણે ગવર્નર સાહેબને પોતાની વિનંતિ કરી. બંકિમ વાતો સાંભળ્યા પછી સાહેબે હસીને પૂછ્યું “તમારી ઉંમર કેટલી છે બંકિમ બાળુ બંકિમે કહ્યું “ત્રેપન વર્ષ.” સાહેબે કહ્યું—“આટલી ઉંમરે તમે પેન્શન લેવા ઇચ્છો છો ?” બંકિમે કહ્યું—“તેત્રીશ વર્ષથી નોકરી કરું છું. હવે કામ નથી થઈ શકતું.” સાહેબે પૂછ્યું “તમારા શરીરમાં કંઈ રોગ છે ?” બંકિમે કહ્યું—“ખાસ કંઈ રોગ નથી.”

સાહેબે જરા ખીજ બાળુનો વિચાર કરીને પૂછ્યું—“તમે શું પુસ્તકો લખવાનો વખત કાઢવા માગો છો ?” બંકિમે કહ્યું—“થોડું થોડું એમ પણ ખરું.” ગવર્નર સાહેબે કહ્યું—“બહુ સારું, હું તમારી અરજ મંજૂર કરીશ.”

બંકિમ બાળુ ધન્યવાદ આપીને સાહેબ પાસેથી જવાને તૈયાર થતા હતા, એટલામાં સાહેબે પૂછ્યું—“બંકિમ બાળુ ! તમે તેત્રીશ વર્ષથી હોશિયારીપૂર્વક કામ કર્યું છે. સરકાર તમારા ઉપર બહુ રાજ છે. તમારી કંઈ વિનંતિ નથી ?”

બંકિમે ધન્યવાદ આપીને કહ્યું “નાહ.”

સાહેબ:—તમારે તમારા ટોષ સગાવહાણા માટે લલામણ કરવી છે ?

બંકિમ:—જે આપ કૃપા કરવા ઇચ્છતા હો તો મારા નાના ભાઈ પૂર્ણચંદ્રને ગાયમંડ હારખરથી મારી પાસેની ટોઈ જગાએ બદલી કરી આપો.

સાહેબ:—આ તો બહુ સાધારણ વાત છે. તમારી ખીજ કંઈ વિનંતિ નથી ?

બંકિમ:—હાલ તો નથી હમૂર.

એમ કહીને બંકિમ બાળુ ચાલ્યા ગયા. એ પછી પૂર્ણ બાળુની બદલી પૂરમાં થઈ હતી.

બંકિમ બાળુએ પોતાને માટે કદી સરકારને પ્રાર્થના નથી કરી. સગાવહાણા માટે માત્ર ત્રણવાર તેમને વિનંતિ કરવી પડી હતી. એકવાર મોટા જમાઈને માટે પીછ વાર ભત્રીજા મિત્તેનચંદ્ર માટે અને ત્રીજી વાર ભત્રીજા રામીરાયંદ્ર માટે. બંકિમ બાળુએ આમ વિનંતિ કરતાં તેમને બહુ મોકાય થતો હતો.

અંતે બકિમચંદ્રની પેન્શનની અરજી મંજૂર થઈ ગઈ. તેનીય વર્ષ અને એક મહીનો નોંધરી કરીને સન ૧૮૯૧ માં બકિમ બાણુએ પેન્શન લીધું. મહીને રૂ. ૪૦૦) નું પેન્શન મંજૂર થયું. એ વર્ષ ત્રણ મહીના અને ત્રેવીસ દિવસ સુધી એ પેન્શન તેમજે ભોગવ્યું.

બકિમચંદ્રના પેન્શન લેવા પહેલાં એકવાર એવી વાત ઉડી હતી કે તેમને જીલા મેજિસ્ટ્રેટ બનાવવામાં આવશે; પણ સિવિલિયનોએ બાડયો નાખવાથી લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સાહેબે આ પ્રસ્તાવ છોડાવી દીધો હતો.

બકિમ બાણુ કલકત્તાની વિશ્વવિદ્યાલય સભા (સેનેટ) ના સભ્ય હતા; પણ તે સભામાં બહુજ ઓછું જતા હતા. જ્યારે જતા હતા ત્યારે કોઈ પણ પક્ષમાં સામેલ ન થતાં પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપતા હતા. ખુશામતનું તો તેઓ નામ પણ જણાતા ન હતા. જીવનપર્યંત તેમજે કોઈની ખુશામત કરી નથી. જીવનના વચસા ભાગમાં ઇશ્વરની યોડી યોડી ખુશામત કરી હતી. પછીના જીવનમાં તો તેમજે ભગવાનના ચરણોમાં પોતાનું તન-મન અને જીવન સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું.

બકિમચંદ્ર દેટલાક દિવસ સુધી માછલી અને માંસ ખાવાનું ઊડી દધને દવિ-બ્યાન જમતા; રામનામ કુપદો ઓલતા; શુદ્ધ આચારથી રહેતા; અને નિત્ય ખીતા-પાક કરતા હતા. પણ જેમજે પચાસ વર્ષ સુધી માંસમગ્ની ખાધું હતું તેમનું શરીર દવિબ્યાનથી તંદુરસ્ત ન રહી શક્યું. તેઓ માંસ પડી ગયા હતા પણ તેમજે દેટલાક વખત સુધી રોક ન ઊડી, પણ રોક રહી ન શક્યા. વૈષ્ણવ કહેવાથી તેમને ઉવટે માંસ-ભોજન ચાલુજ કરવું પડ્યું.

પાદરી હેસ્ટી સાહેબે ઉપનામથી પત્ર લખવાર બકિમ બાણુના લેખ અને તકેદારીથી વિરિમત થઇને તેમનો પરિચય કરવા ઇચ્છ્યું હતું. યુરોપીય પંડિતોની મંડળી બામજ તેઓ તેમને ઓળખાવવા માગતા હતા. તે વખતે બકિમ બાણુએ અભિમાનપૂર્વક કહ્યું હતું કે તેઓ અંગત માનના બુખ્યા નથી પોતાની જાતિની પ્રશંસાજ તેમને માટે બસ છે.

બકિમ બાણુને સન ૧૮૯૨ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં 'રાવનદાસ' ને ખિતાબ સરકાર તરફથી મળ્યો હતો; પણ આ ખિતાબ બકિમચંદ્રની ચોખ્ખાના પ્રમાણમાં બહુજ નહોતો હતો. જે ખિતાબ પોલિસ ઈન્સ્પેક્ટર યા રાજાના દિગ્ગો પણ મેળવતા હતા તે ખિતાબ બકિમચંદ્ર જેવા ગુજવાન અને વહસ્ટી પુરવને ચોખ્ખ કરી ન દેણ કહે તે વખતે આ વિષે થોડી ચર્ચા પણ ચાલી હતી.

યુરોપીય ઉપરિ અલ્પા આદ સન ૧૮૯૪ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં બકિમ બાણુને સી. આર્થ. ઇ. નો ખિતાબ મળ્યો હતો. ૨૧ મી અગસ્ટે દિવને ઇનવેસ્ટી-

અર દરબાર ભરાયો; પરંતુ તે વખતે બંદિમ બાણુ મરણપથારીએ હોવાથી તેઓ તે દરબારમાં જઈ શક્યા ન હતા.

બંદેખર, બંદિમચંદ્ર ભારતમાં જન્મ્યા હતા, તેથીજ તેઓ ઉપધુટી કલેક્ટર થઈને અટકી ગયા. તેમણે નવલકથાઓ દેશી ભાષામાં લખી છે તેથીજ તેઓ માત્ર સી. આમ. ઈ. થઈને રહી ગયા. આ બધા ભારતની માટીનોજ દોષ !

શ્રીમતી મિરિયમ નાઈટ બંદિમકૃત કૃષ્ણકાંતના વિલ્લનો અનુવાદ કર્યો હતો. આઈમર્સન યુનિવર્સિટીના મહા યશસ્વી બ્રુમહાર્ટ સાહેબે તે અનુવાદની જે ભૂમિકા લખી હતી. તેનો કંઈક ભાગ નીચે ઉતારવામાં આવે છે.

“બંદિમચંદ્ર અરજી ભારતના નિઃસદેહ સર્વોત્તમ નવલકથાકાર હતા. બંગાળી લેખનશૈલીને ઉન્નત અને બંગાળી સાહિત્યને રોચક બનાવવામાં તેમણે જે કામ કર્યું છે તે બીજા કોઈ લેખક કરી શક્યો નથી. તેમના અનેક દેશબંધુઓનાં નકામાં અને જલસી નાટ્ય પાત્રે એવાં પુસ્તકો ઉપર તેમણે કરેલી સખ્ત સમાલોચનાઓએ અને હિંદુ સામાજિક ઇતિહાસના દોષો અને ન્યૂનતાઓના તથા મલિન અને ફોગટિયા હિંદુધર્મથી થતાં અનિટોના તેમના નિર્ભય દિગ્દર્શને બંગાળી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સખ્ત પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે.”

“તેઓ પોતે એક સમર્થ લેખક હતા. તેમના ગ્રંથો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે તેમનામાં વર્ણન કરવાની, તેમજ માનવચર્યનાં સ્વાભાવિક ચિત્ર આંકવાની કેટલી અદ્ભુત શક્તિ હતી. એજ કારણથી તેમનાં પુસ્તકો આટલાં બધાં મનોહરંજક અને સિદ્ધાંતક થયા છે.”

“જીવનના અંતિમ કારમાં બંદિમચંદ્ર હિન્દુધર્મની સંશોધિત પદ્ધતિના પ્રતિષ્ઠા અને ભરવડાઈનાના કેટલાંક જ્ઞાનના ઉપદેશકતા રૂપમાં દેખાતા હતા.”

“બંદિમચંદ્ર સાંપ્રતિક અને વૈજ્ઞાનિક શોધખોળના સુયોગ્ય પ્રકાશક હતા. અંગ્રેજ અને સરેવન ભાષાઓ ઉપર પણ તેમનો સંપૂર્ણ કબજો હતો.”

પ્રોફેસર—રિચર્ડ્સનેટીર ઇન્ડિયન-સર્માં લખ્યું છે કે—“ગદ્યરચનાના રાજમાર્ગને હોળિને નવે માર્ગે વધારા માટે બંગાળમાં મધુસૂદન દત્તની જેમ, બંદિમચંદ્ર અરજીને પણ મરણીએ થતી હતી. કિંદ શોધનારાઓ ઉભા થતાં કંઈ વાર લગતી નહીં. તેમનાં લેખોએ તેમની લેખનશૈલી, રચના, વસ્તુસંકલ્પના અને વિચિત્ર કાવ્યભોજન સખ્ત સમલોચના કરી તેમને ભલ્લા-સુરા થયા; પણ બંદિમચંદ્ર આ નહીં. તેમ સમલોચનાઓને પી ગયા. તેમણે તેની કંઈ પણ પરવા ન કરી અને બંધાતમાં એક નોંધવિત્તે નવે હુમ રચાવવામાં સરજ થયા.”

અરજી સરેવન દત્તે તેમના “ગદ્ય સાહિત્ય” નામના હિંમતી પુસ્તકમાં

લખ્યું છે કે—

“મધુસૂદન દત્તનું પદમાં જે સ્થાન છે તેજ સ્થાન। ગણમાં નવી લેખનશૈલીના પ્રવર્તક અને નવા ભાવના પ્રકાશક બકિમચંદ્રનું છે. કલ્પનામાં, ઉત્કલ્પનામાં, વિચારશક્તિમાં અને વર્ણનચાતુર્યમાં મધુસૂદન દત્ત અને બકિમચંદ્ર ચરત્તર આ સદીના બીજા લેખકો કરતાં કેટલાય ઉચ્ચતર ઢાળેલા છે. કવિ મધુસૂદનદત્તની કલ્પનાઓ વધારે ઉંચી અને શ્રેષ્ઠ છે તો નવલકથાલેખક બકિમચંદ્રની કલ્પનાઓ વધારે જૂદી, વધારે મનોરંજક અને આપણા હૃદય પર વધારે અસર કરે તેવી છે.”

‘પ્રદીપ’ માસિકના પહેલા અંકમાં સ્વર્ગસ્થ ચંદ્રનાથ વસુએ લખ્યું હતું કે-
 “પણ ત્યાંસુધી મેં બકિમબાળુને જોયા ન હતા. જોયા વિના બધા લોકો સામાન્ય રીતે જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે હું પણ મનોમન તેમના સ્વરૂપ અને મૂર્તિની કલ્પના કરતો હતો. બકિમ બાળુને જેમણે જોયા હતા તેઓમાંથી કોઈ કોઈ મને કહેતા કે:-”બકિમના અલેક્ષામાંથી છુદ્ધ વરસે છે.” પણ ત્યારે મેં તેમને જોયા તો તે રેલી કલ્પિત મૂર્તિ સરખાઈને કાણ જાણે ક્યાં સંતાપ ગયું! આજથી ૨૨-૨૩ વર્ષ ઉપર એક વખત કલકત્તામાં અંગ્રેજી બજેલા પુસ્તકોના કોલેજ રિપુનિવન (સ્નેહસંમેલન) નામક વાર્ષિક ઉત્સવમાં હું ગયો હતો. કાણચંદ્ર બેનરજી, રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, પ્યારીચરણ, પ્યારીચંદ્ર, રામચંદ્ર, હથરચંદ્ર, બકિમચંદ્ર વગેરેનો પેઠો “હું પણ એક કોલેજનો મેન્ટુએટ છું.” હું પણ તેમના જોડો છું.” એવી આત્મ-લાપાના વાવણી હું ત્યાં ગયો હતો. અને વિશ્વાસ છે કે મારી માથે એવાજ અભિમાન-પૂર્વક બધા ખરા માણસો ત્યાં જતા હતા. પરસ્પર સહભાવ પેદા કરવાનો અને બધુબાવનો પ્રચાર કરવાનો ઉદ્દેશ તો બહુ શોધાજ માણસોનો હતો. હું તે સમયના કોલેજ રિપુનિવન ઉત્સવનો સહાયક મંત્રી હતો અને રાજ સૌરીન્દ્રમોહન ઠાકુર મંત્રી હતા. મંત્રી મહાશયના મોટાભાઈના મરહત-કુળ નામના પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાન ઉત્સવસ્થાન હતું. હું મહેમાનોનું સ્વાગત કરતો હતો તેટલામાં એક વિજળી જેવા માણસે સભામાં પ્રવેશ કર્યો. હું બીજાઓનું જેની રીતે સ્વાગત કરતો હતો તેજ પ્રમાણે તેમનું પણ સ્વાગત કર્યું. પણ તેજ વખતે કંઈક ગભરાયા સામ્યે એક મિત્રને મેં પૂછ્યું કે એ કોણ ? જવાબ મળ્યો-બકિમચંદ્ર અદોષાચાર્ય, હું તરતજ તેમના તરફ દોડતો દોડતો ગયો અને કથું-કું જાણતો ન હતો કે આપ બકિમચંદ્ર અદોષાચાર્ય હો. એકવાર પુનઃ હું આપ સાથે હસ્તમિલન કરી છું ! મુંદર દાસ્ય કરતાં કરતાં બકિમ બાળુએ હાથ લાગ્યા કર્યો. જોયું તો હાથ તરમ હતો. તે મરમી હજુસુધી જાણે મારા હાથમાં રહી દોષ એક મને લાગે છે.”

જનપ્રસિદ્ધ બીપુલ રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરે ‘સાધના’ પત્રમાં લખ્યું હતું કે:-“એક દિવસે મારા સમક્ષ પૂજ્યપાદ બીપુલ સૌરીન્દ્ર મોહન ઠાકુર મહોદયના નિમંત્રણથી તેમના મરહત-કુળ વ્યાખ્યાન કોલેજ રિપુનિવન નામનું એક સંમેલન થયું હતું.

કેટલા દિવસની વાત છે તે બરાબર યાદ નથી. હું તે વખતે બાળકજ હતો. તે દિવસે ત્યાં મારે અનેક યશસ્વી લોકો સાથે સમાગમ થયો હતો. તે પંડિત મંડળીની વચ્ચે એક સીધા ઉંચા શરીરના, ગેરા, કૌતુકથી પ્રકુલ મુખવાળા, ચંપક પહેરેલા અને બન્ને હાથ બંગલમાં ધાલેલા પ્રૌઢ પુરુષ ઉભા હતા. દેખતાંજ મને તેઓ બધાથી જૂદા પડતા આત્મનિમગ્ન જેવા લાગ્યા. બીજા બધા સામાન્ય માણસો લાગતા હતા; ત્યારે તેઓ એકલાજ ઐષ્ઠ માણસ જેવા લાગતા હતા. તે દિવસે બીજા કોઇને ઓળખવાનું મને કાતુહલ ન થયું; પણ તેમને જોઇને તો હું, મારા સાથી અને બીજા એક બાળક બહુ આતુર થયા. ખમર કાઢતાં માલમ પડ્યું કે તેઓજ અમે જેનાં દર્શનની ધણી દિવસથી ઇચ્છા કરતા હતા તે લોકવિશ્રુત બંકિમચંદ્ર ચટર્જી છે. ”

બંકિમ બાળુની લખવાની રીત જરા વિચિત્ર હતી. તેઓ પાકા પૂંઠાની ચોપડીમાં વાર્તાનું ‘બાળુ’ તૈયાર કરીને લખવા બેસતા દરેક પ્રકરણની મોટી મોટી વાતો સવારે નક્કી કરી લેતા; જેમકે—ક્યા ક્યા બનાવોનો સમાવેશ થશે—ક્યાં ક્યાં સ્ત્રી પુરુષ પાત્રો આવશે વગેરે. પણ તે નક્કી કરેલો નિયમ વારંવાર ફરતો હતો. એટલે સુધી કે એક બે પ્રકરણ કાઢી નાખવામાં આવતાં, તો બે એક પ્રકરણ ફેરવાઇને નવું રૂપ પણ ધારણ કરતાં. બીજા કોઈ પણ અંચકાર કદાચ આટલી કાપકુપ અને આટલું પરિવર્તન નહિ કરતો હોય—આવી રીતે સંપૂર્ણ લખેલાં આખાંનાં આખાં પ્રકરણ હાડવી દેતો નહિ હોય. શયીશબાળુ આ સંબંધમાં લખે છે કે—“મેં કેટલાય ખાસ અંચકારોની હસ્તલિખિત પ્રતો જોઇ છે. મારા સસરા બાળુ દામોદર મુખોપાધ્યાય કદી એક લીટી પણ ફેરવતા ન હતા; રમેશ બાળુ લખેલું ઓછું નહોતા કરતા પણ વધારતા હતા; હેમચંદ્ર બેનરજી બહુજ ઝડપથી લખતા હતા અને છેવટે થોડો ધણો ફેરફાર કરતા હતા; અને માત્ર બંકિમચંદ્રજ સારી પેઠે ફેરફાર કરતા હતા. લખતી વખતે પણ તેઓ ફેરફાર કરતા, બીજા દિવસે પણ કરતા, અને છ મહીના, વર્ષ તથા બે વર્ષ પછી પણ કરતા હતા. ત્યાંસુધી લેખ તેમની રુચિ અનુસાર નહોતો બની રહેતો ત્યાંસુધી તેમને સંતોષ નહોતો વળતો; અને ત્યાંસુધી તેઓ યોગ્ય ફેરફાર કર્યોજ જતા. એકાદ બાળત અથવા તો ભાવને ખાતર આટલો વખત ગાળતાં મેં બીજા કોઇને નથી જોયા. ”

“ત્યાંસુધી તેઓ સરકારી કામ કરતા હતા ત્યાંસુધી તો તેઓ અમુક સમયેજ લખતા હતા; પરંતુ સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લીધા પછી તો બંકિમબાળુ બધો વખત થોડું ધણું લખ્યા કરતા. રાત્રે જાગીને લખવાની ટેવ ધીમે ધીમે તેમણે છોડી દીધી હતી. સવારે, બપોરે, ત્રીજે પહોરે, સાંજે—જ્યારે પણ વખત મળતો ત્યારે કંઈ ને કંઈ તેઓ લખતા. થોડો પણ વખત નકામો જવા દેતા નહિ.”

“લખતી વખત તેઓ કોઇવાર વરસાદની તૈયારીવાળા વાદળની પેઠે ગંભીર તો કોઇવાર બાળકના જેવા ચંચળ દેખાતા હતા. કોઇવાર તેઓ એકાદજ હીરી લખીને તેને છેદી નાખતા; વળી કંઈ વિચાર કરતા અને પાછા લખવાનો પ્રયત્ન કરતા; અને પાછા ક્ષમ આવી મૂકીને ઉભા થઇ જતા હતા. હિંમતે કોઇવાર આમ તેમ કરતા તો કોઇવાર ખારી પાસે ઉભા રહીને આંધેનાં મકાનો જોતા; અને કોઇવાર કોઇ પુરતક યા બીજા ઉપર હાથ મસતા હતા. તે વખતે તેઓ બાલગાનરહિત થઈ જઇને આંતર જગતમાં તટીન થઇ જતા હોય એવું અને નૂંચી લાગ્યું. લખતી વખતે અમારામાંથી કોઇ બાળક તેમની પાસે જતું તો તેઓ કદી નાખુશ થતા નહિ. તે એટલે સુધી કે વાતચીત પણ કરતા હતા. મધ્યા દિવસ એવા પણ જતા કે પ્રયત્ન કરવા છતાં તેઓ એક હીરી પણ લખી શકતા નહિ; અને જો લખતા તો તેને છેદી નાખતા. વળી બીજા હાથ પર એવા દિવસો પણ જતા કે બપોરે તેમની ક્ષમ પૂરવાળી નદીની પેઠે ઝડપથી ચાલ્યા કરતી; અને તેઓ બાલગાનરહિત થઇને ચોતાના લેખન કાર્યમાં તન્મય બની જતા હતા.”

સાનપ્રામાવાળા મહાનર્થ બંદિમચંદ્રને એક દિવસ તેમના જમાઈ સ્વર્ગરથ કુખ્યુધન મુકરજીએ પૂછ્યું કે “આપ આપની કૃતિઓમાંથી કયા પુસ્તકને શ્રેષ્ઠ માને છો ?” બંદિમે કહ્યું—“પહેલા તમેજ કહે.” કુખ્યુધન બાળુએ દર્શીને કહ્યું—“હું સુખથી નહિ કહું—લખી શકું છું. હું માન એટલુંજ બાળુવા ઇચ્છું છું કે મારા મત સાથે આપનો મત મળે છે કે નહિ.” ત્યાર બાદ જરા વિચાર કરીને બંદિમચંદ્રે કહ્યું—“કમલાકાંતનું ઘાતર.” કુખ્યુધન બાળુએ પણ કાગળ દેરીને બતાવ્યું. તેમાં પણ લખ્યું હતું કે—કમલાકાંતનું ઘાતર.

બંદિમના મૃત્યુ પહેલાં બે ચાર વર્ષ ઉપર એક દિવસ તેમની મોટી કન્યા શરત કુમારી દેરીએ તેમને કહ્યું હતું—“પિતાજી ! તમારા “વંદે માતરમ્” ગીતને કોણે બદલ પસંદ નથી કરતા. બંદિમે પૂછ્યું—“શું તું પણ પસંદ નથી કરતી ?” કન્યાએ કહ્યું—“હા, એ તો મને પણ બહુ પસંદ નથી. એ મહાપુરુષે ગંભીર વાણીથી કહ્યું—“એક દિવસ—ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ પછી—એક દિવસ એવો આવશે કે એજ ગીત આખા બંધાગાને નવીન આવમાં તરબોળ કરી દેશે—અંગ્રાજીઓની આંખો ખોલી નાખશે.” આ અરિષ્ટવાણી કેટલો સાચી પડી છે, તે આખો દેશ જાણે છે. હવે તો બંધાગામાંજ નહિ પણ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં આ ગીતના સ્વ ગાઇ રહ્યા છે.

બંદિમબાળુ એવા દિવસેમાં બપોરે સાનપ્રામાવાળા ઘરમાં રહેતા હતા ત્યારે ૧૨ રવિવારે નીચેના સાહિત્યસેવો તેમને ત્યાં આવતા હતા—ચંદનાથ બટ્ટ, દેવચંદ બેનરજી, રામકૃષ્ણ મુકરજી, ચૈતન્યનાથ ધીર, અક્ષયચંદ સરકાર, કૃષ્ણનિહારી સેન, મુરલીધર સેન, નીલકંઠ મલ્હાર, હામેદર મુકરજી, કેશવકોટીય તારામસાદ

ચટ્ઠી, ઇન્દ્રનાથ બેનરજી, કાલીપ્રસન્ન ધોષ, ગોવિંદચંદ્ર દાસ વગેરે મહાશયો પણ આવતા હતા. એ બધા ઉચ્ચ કોટીના લેખક ગણાતા હતા.

એક દિવસ એક માણસે મહાત્મા ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર સમક્ષ બંદિમબાપુની બહુ નિંદા કરી. વિદ્યાસાગર સ્વાભાવિક મંદ હાસ્યપૂર્વક આખર સુધી બધી વાત સાંભળી રહ્યા. સાંભળી રહ્યા પછી તેમણે કહ્યું—“તમારી વાતો સાંભળીને બંદિમચંદ્ર ઉપર મને બમણી શ્રદ્ધા બેસી છે. જે માણસ આખો દિવસ સરકારના કામમાં મશગુલ રહેવાની સાથે રાતદિવસ ખરાબ કામોમાં પણ રોકાયેલો રહે તે માણસ પુસ્તકો લખવાનો વખત ક્યાંથી કાઢી શકે ? બંદિમ બાપુની ચોપડીઓથી તો મારા કળાટનું એક ખાનું ભરાઈ ગયું છે.” નિંદા કરનાર તો નીચું જ ધાલી રહ્યો !

એક દિવસ સ્વર્ગસ્થ સર ગુરુદાસ બેનરજી બંદિમચંદ્રને મળવા ગયા હતા—અન્ને વચ્ચે તે વખતે બંગાળી ભાષાની તે સમયની સ્થિતિ સંબંધી થોડો વાદવિવાદ થયો હતો. ગુરુદાસ બાપુએ તે વખતે કહ્યું હતું—“બંગાળી ભાષાને આટલી સરળ બનાવી દેનાથી કામ નહિ ચાલે. તેના ગાંભીર્યનું પણ રક્ષણ અવશ્ય કરવું જોઈએ.” બંદિમચંદ્ર આનો કંઈ પણ જવાબ નહિ આપતાં ફક્ત થોડું હસ્યા. ત્યારબાદ અન્ને બધું ગાડીમાં બેસીને ફરવા ગયા. કલકત્તાની સડક હતી—આસપાસ અનેક દુકાનો હતી. બંદિમચંદ્રે તે બતાવીને કહ્યું—“અન્ને પડખે દુકાનોની હાર છે.” ગુરુદાસ બાપુ જરા આશ્ચર્યચકિત થઈને બંદિમબાપુના મુખ તરફ જોવા લાગ્યા. જોયું તો બંદિમબાપુના હોઠપર હાસ્યરેખા હતી. એટલે ગુરુદાસ બાપુ સમજી ગયા કે બંગાળી ભાષામાં ગાંભીર્યનું રક્ષણ કરવાના ઉપદેશનો આ માર્મિક ઉત્તર છે.

બંદિમચંદ્રના એક પિતરાઈ ભાઈ હતા. તેમનું નામ રાખાલચંદ્ર હતું. તેમણે છરેટગઢમાં વિવાહ કર્યો હતો. ત્યાં તેમનો એક સંબંધી હતો. તેનું નામ દારકાદાસ ચક્રવર્તી હતું. તેઓ અક્ષર કાંટાલપાડામાં આવતા જતા હતા. બંદિમબાપુ સાથે પણ તેમને ગાઢ પરિચય હતો. બંદિમબાપુ ન્યારે દુગલીમાં ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટ હતા અને નિત્ય હોડીમાં બેસીને ઘેરથી દુગલી જતા હતા, તે વખતે એક દિવસ દારકાદાસે પણ બંદિમની સાથે દુગલી જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બંદિમે સહર્ષ કહ્યું—“બહુ સારું. અન્ને બધું હોડીમાં બેસા. રસ્તામાં દારકાદાસ એક મુર્દમાની વિગત કહેવા લાગ્યા. મુર્દમો ફોજદારી હતો. બધી વિગત કહ્યા બાદ દારકાદાસે કહ્યું—“બંદિમબાપુ, મારા એક મિત્રે આ મુર્દમો ચલાવ્યો છે. આપની કચેરીમાં તે મુર્દમો છે. આમરોને શિક્ષા કર્યા વિના ન છોડશો.”

બંદિમબાપુ આવો અયોગ્ય આગ્રહ સાંભળીને તપી ઉઠ્યા. યાનચત્ય જેવા યશસ્વીને તેઓ પોત્તારી ઉઠ્યા—“હોડી બીગવી દો.” પાસેજ રેતી હતી તેમાં માછીએ હોડી બીગવી દીધી. બંદિમે માછીને કહ્યું—“આ માણસને હોડીમાંથી ઉતારી કાઢો.”

દારકાશ તરતજ હોડીમાંથી ફૂટી પડ્યા; અને પછો કાંટાસપાડમાં દેખાજ ન દીધી !

ચંચુડમાં પ્રતિવર્ષ એજ મહીનાના અંતમાં બહુ ધામધૂમથી એક મેળો કરાય છે. આજથી આઠીસ વર્ષ પહેલાં બંધિમબાણ કુમહીમાં ઉપ્પુટી મેજરટ્રેટ હતા તે વર્ષ એ મેળામાં બહુ બીડ ધર્ષ હતી. ચંચુડની સામે પારથી બહુ લોકો મેળા જોવા આવ્યા હતા. એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બંધિમયંદે બેઠું કે એક નાનીશી હોડીમાં બહુ લોકો ચડી બેઠા હો; અને તેમાં હવે તત્ત જોટલોયે જગ્યા નહિ છતાં માઝી લોકો બીજા હતાએને ચડાએ જાય છે !

બંધિમે માછીને મના કરી કાયલની બીક જતાવી પણ તેણે કંઈ સાંભળ્યું નહિ. તેની મરજમાં આવે તેટલાં માણસો જરીને તેણે હોડી હંકારી. થોડે દૂર જતાજ હોડી હચી વળી ગઈ. હોડી બહુ ઊંડા પાણીમાં ગઈ નહોતી એટલે કાંઈ મર્યું નહિ. બંધિમે તેજ ધડીએ માછીને પોલિસને સોંપી દીધો. પોલિસે તેના ઉપર મુકદ્દમા ચલાવ્યો. માછીનું નામ ગોવિંદ હતું, લોકો તેને ગોળો કહેતા હતા. તેનું ધર કાંટાસપાડની પાસે મલ્લાહપાડ (માછીવાડ) માં હતું. તેને સ્ત્રી અને બે છોકરીઓ હતી. મેજરટ્રેટ તેને ગુનેગાર ઠરાવીને ત્રણ મહીનાની સજા કરી. તે અભાગીઆના ભાગ્યમાં જેલમાંથી બહાર આવવાનું ન હતું. ત્યાંજ તેનું મૃત્યુ થયું. મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને બંધિમ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. આ ઘટનાથી બંધિમના મનપર શી અસર થઈ હશે, તે તો મણુ જાણે; પરંતુ એ ખજીથી જાણીશું કે તે માછીની સ્ત્રી જીવતી રહી ત્યાંમુધી બંધિમબાણ તેને માસિક મદદ આપતા રહ્યા.

“બંધિમયંદી” નામનું શ્રેષ્ઠ પુરતક લખનાર બાણ અનુકુળચંદ્ર મુકરજીનું એક સાપ્તાહિક પત્ર હતું. તેનું નામ ‘મૃત્તિ’ હતું. અનુકુળ બાણજ તેના માસિક અને સંપાદક હતા. સ્વર્ગસ્થ કવિ ગોવિંદચંદ્ર દાસે આ પત્રમાં એક કવિતા લખી હતી. તે કવિતા બાવલના રાજા અને સ્વ. કાલીપ્રસન્ન ધોષપર કલાકના રૂપમાં લખેલી હતી. કવિતા વાંચતાજ કાલી બાણ સળગી ઊઠ્યા. તેમણે કાકાના મેજરટ્રેટની અદાલતમાં દાવો નોંધાવ્યો. રથાનિક વકીલ મુખ્યત્વે બધા કાલી બાણના પક્ષમાં બોલ્યા. ખર્ચ કદાચ રાજા સાટેજનું હશે. ઈરિદ્ર સાહિત્યસેવક અનુકુલ બાણ ઉપર બારે દુઃખ આવી પડ્યું. તેમણે ઈડી જાહેરે ઉપ્પુટી મેજરટ્રેટ બાણ રામચંદ્ર સેનનો આશરો લીધો. સેનબાણએ રાજનાથ માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમણે કંઈ વળ્યું નહિ.

અતે અનુકુલ બાણ બંધિમયંદને ચરણે ગયા. અને વચ્ચે પહેલેથી કંઈ જાળ-બાણ ન હતું. વળી પરિચયનું કંઈ કામ પણ ન હતું. સાહિત્યસેવક કે સાહિત્યચર્ચામાં આનંદ લેનાર કાંઈ પણ હોય, તો તે બંધિમે મન પોતાનો સંજોધી હતો. અનુકુલ બાણના દુઃખની કદાચ્છી સાંભળીને બંધિમ બાણનું હૃદય પીમળી મયું. તેમણે તેજ વખતે કાલીપ્રસન્ન બાણને લખ્યું “સાહિત્યસેવાને લીધે અનુકુલચંદ્ર પર વિપત્તિ આવી

છે. તેમના વિરુદ્ધનો મુકદ્દમા ઉઠાવી લેશે તો મારા ઉપર તમારો આભાર મશે.”

દાદી બાળુ બંદિમ બાળુનો બોલ પાછો ન વાળી શક્યા. તેમણે તરતજ મુકદ્દમા પાછો ખેંચી લીધો. અનુકુલ બાળુએ પોતાના પત્રમાં મારી માગી લીધી.

બંદિમ બાળુ પોતાની દીકરી શ્રીમતી શરતકુમારીને બહુ ચાહતા હતા. એટલો સ્નેહ દર્શાવે તેમને દુનિયામાં બીજા કોઈ ઉપર નહિ હોય. ઉદાહરણરૂપે એ વિધેની થોડી વિગત નીચે આપવામાં આવે છે:-

બંદિમ બાળુને જે રસોઈઆ હતા, પણ તેઓ ચાળી પીરસીને લાવતા ન હતા. આ કામ પોતાની ઇચ્છાથી શરતકુમારી કરતી હતી. તેને પિતાની સેવા કરવામાં આનંદ આવતો હતો અને પિતાને પણ તે સેવા ગ્રહણ કરવામાં આનંદ થતો. એક દિવસ રાત્રે કન્યાએ પિતાનું ભાણું પીરસીને બૂમ પાડી કે “પિતાજી ! ચાળી પીરસી છે, જમવા ચાલો.” પિતાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેઓ તે વખતે ઝોરડામાં આંખો બંધ કરીને ખુરશીપર બેઠા હતા અને કન્યા ઝોસરીમાં ઉભી હતી. પિતાનો જવાબ ન મળતાં કન્યાએ ફરી બૂમ મારી:-“પિતાજી ચાલો.” પિતા શાંતજ રહ્યા. આંતે બંદિમતી ભાણીએ પાસે જઈને કહ્યું:-“ઉઠી ગયા કે શું ?” બંદિમે કામળ સ્વરે કહ્યું:-“જરા ચૂપ રહો-શરત બૂમ પાડે છે, મને સાંભળવા દો.” એક નવલ-કથા લખીને જે ભાવ ન સમજાવી શકાય તે ભાવ બંદિમે આ પ્રમાણે બે ચાર શબ્દોમાં પ્રગટ કરી દીધો !

બંદિમચંદ્રના પાંચલા જીવનમાં એક દિવસ તેમનો ટોર્ષ અંતરનો મિત્ર કલ્પનાના પાટલગંગાચારને ઘેર આવ્યો હતો. મુલાકાત ધણી વખતે થઈ હતી. મિત્ર આવતાંજ ‘ગુડ મોર્નિંગ’ (મહામ) કરી અને શેકહેન્ડ (હસ્તધુનન) કરવાના હવાઈથી હાથ લંબાવ્યો. બંદિમચંદ્રે તેના હાથને પોતાના હાથમાં ન લેતાં કહ્યું “ભાઈ ! મેં સમય હવે જતો રાત્રો છે. મિત્ર મદાશયે કહ્યું:-“ના, વખત બદલાયો! હવે એમ લાગે છે.” બંદિમચંદ્રે હસીને કહ્યું:-“તમે કાયરય છો, હું બાલ્યાશુ છું. તમે પ્રહાર કરો, હું અશ્વીર્વાદ આપું. એવાજ નિયમ છે. શેકહેન્ડની થી જરૂર છે !”

બંદિમચંદ્ર જે રીતે ઉપદેશ અપનાવતા હતા તેમાં પણ એક વિશેષતા હતી. ચરૂં વંચમાં કેમ માફને બહારના કોઈ માણસ પાસેથી મંત્ર નહોતા લેતા. બંદિમચંદ્રના કોઈ હું હું પરિચરી છે કે પોતાનાજ વંચના કોઈ વૃદ્ધ અને યોગ્ય પુરુષ પાસેથી મંત્ર લેતા. આ પ્રકારે અનુભવે બંદિમના વંચના કોઈ પુરુષે બંદિમ પાસેથી મંત્ર લેવા હતા. બંદિમે મંત્ર આપી નવચરિત શિષ્યને કેવળ એજ ઉપદેશ આપ્યો. હતો કે “મિત્રો! મિત્રનું હૃદય સમજો કે હું બાલ્યાશુ છું.” ઉપદેશ દુકા દેવા બતાવે કેવળ એજ ઉપદેશ. બંદિમે કહેલું કેવળ મહાન ઉપદેશ !

બંદિમચંદ્રે જ્યારે બંદિમચંદ્રમાં હતા, ત્યારે કેમ વર્તમાનપત્રના સંપાદક મહા-

અથ પૈસા લેવા માટે દલકતાથી બંદિમ બાળુ પામે મવા. પૈસા જાતે માટે જોઈતા હતા તેની ખચર નથી. સંપાદક મહાશય પહેલાં જાતે, પ્રયત્ન કરતાં ફળીભૂત ન થયા એટલે તેમણે બંદિમને પકડયા. બંદિમે રાણી સુવર્ણમયીને આમદ કર્યો. રાણીએ તેજ ધરીએ રૂ. ૪૦૦ આપ્યા. ત્યારબાદ બંદિમયંદ્રના મનમાં સંકેત થયું કે આ પૈસા ચોગ્ય રસ્તે વપરાયા નથી. પોતાના પ્રયત્નથીજ એ રકમ આપાયલી હોવાથી તેઓ બહુ ક્ષેપ પામ્યા. તેમણે તે રકમ દાતાને પાછી ભરી જવા આમદ કર્યો. સંપાદકજી પચાવંસી રકમ પાછી આપવા કબુલ ન થયા. એટલે જાને વચ્ચે સખ્ત વાતચીત શરૂ થયું અને અંતે જાનેનો સંબંધ છૂટી ગયો.

સંપાદકજીએ બહુલો વાળવાને પ્રયત્ન કર્યો. તેમના હાથમાં જે વર્તમાનપત્ર હતું તેનાં કોલમોમાં બંદિમવિરુદ્ધ ભેરદાર ભાષામાં લેખ આવવા લાગ્યા. તે વર્તમાનપત્ર બંગાળી હતું. બંગાળના મૌરવરૂપ બંદિમે કર્તવ્યજ્ઞાનથી માતૃભાષામાં અનેક ભાષા આપને પચાવંસી રીધી અને કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. માત્ર 'રક્તનીમાં દીરાજાજને લાગીને' 'સંપાદક-ચરિત્ર' લખ્યું.

બંદિમયંદ્રને એકજ હાથના ચાર મિત્રો હતા. તેમાં એકનું નામ હોતનાથ ભટ્ટાચાર્ય હતું. વચ્ચે બંદિમ બાળુ સાથે તેમને જરા જુડું મન થયું હતું; પણ ત્યારે હોતનાથ મરવા પડ્યા ત્યારે જાને મિત્રોનો પુનઃ જોડો થયો હતો અને જાને મિત્રો ખૂબ રક્ષા હતા.

બીજા મિત્રનું નામ રાધામાધવ વસુ હતું. તેઓ લવાનીપુરના રહેવાસી હતા. તેમના સદસ્યો ઉપર બંદિમ બાળુ એટલા મુગ્ધ હતા કે કદાચ બીજા કોઈના ઉપર એટલા નહિ હોય. બંદિમના કવનનાં એક ભાગ રાધા માધવ બાળુ સાથે એવો જોડાયેલો છે કે તેનો ઉલ્લેખ કરવાથી બંદુ હોંકીને માનસિક કંટ ભોગવવું પડે. રાધા માધવ બાળુને એક વાર એક રાવજવાદાર સાથે ઝગડો થયો, ત્યારે બંદિમે રાધા માધવ બાળુનો પકડ લીધો. તેથી તેમનો એક કવન રચી ઉત્પન્ન થયો હતો. તે રચનાએ સરવર્ણના બંદિમ બાળુને દેવન કરાવ્યા, પણ રાધામાધવનો છંદકારો થયો હતો. તેનો પણ અકલેષ બંદિમ બાળુને રચના મુજીને સ્વર્ગચારી થવા તેમને શીશ બંદિમ કવનરચના જુલ્યા નહિ.

ત્રીજા મિત્ર બાળુ ડીનજી મિત્ર અને ચૈત્ર મિત્ર બાળુ જલ્દીકનાથ રાવ હતા. જાને બંદિમયંદ્ર કરતા વધારે મોટા હતા અને નિષ્કપટી હતા. એવા મિત્રો બંદિમના બહુ જોડા લેવામાં આવે છે. આપણે સ્વર્ધા અને બંદિમનથી જાણેલી કીમિ, નિરવક, ચૈત્રચી કેતુ અને કેટલું કુલ છે તે આપણે બહુજાન નથી. બંદિમયંદ્ર તે બંધુજા હતા અને તેથી તેઓ અને કાંઈના હતા તેની માન્ય કંઈ પણ કરવાનું બાળી નહેતા હતા.

બંકિમચંદ્રને વિદ્યાભ્યાસનો બહુ શોખ હતો. કલકત્તાના સુવિખ્યાત જ્યોતિષી સ્વર્ગસ્થ ક્ષેત્રમોહન બાણુ પાસેથી તેઓ થોડાજ દિવસમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર શીખ્યા હતા. અરબીનું નજીમ શીખવા માટે મોલવી પાસેથી અરબી પણ શીખ્યા હતા. સંગીતમાં પણ તેઓ પાછળ નહતા. કાંટાલપાડામાં એક દેશપ્રસિદ્ધ ગવૈયો રહેતો હતો. તેનું નામ ચંદુલલ્લ તાનરાજ હતું. બંકિમ બાણુ તેને માસિક ૭૦) રૂપિયા આપતા હતા. ગાયનવિદ્યા તેઓ એજ લલ્લ પાસેથી શીખ્યા હતા. બંકિમનું ગળું સાફ નહોતું પણ તેમને તાલ-વગેરેનું જ્ઞાન બહુ સાફ હતું. હારમોનિયમ વગાડવામાં તેઓ સિદ્ધ હતા. એક દિવસ તેઓ નાટકશાળામાં મૃણાલિની (નાટકના આકારમાં દેરવાખલી બંકિમ બાણુની નવલકથા)નો અભિનય જોવા ગયા હતા. તેમાં ગવાતા એક ગાયનનો તાલસૂર તેમને પસંદ નહિ પડવાથી તેઓ અત્યંત અસંતોષ પામીને નાટકશાળામાંથી ચાલ્યા ગયા હતા; અને પછી બીજેજ દિવસે પોતાના ભાણેજ શ્રીદિગ્વેન્દુ સુંદરને આ ગાયનનો તાલ-સૂર વગેરે શીખવ્યું હતું.

બંકિમબાણુ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં પણ અસાધારણ યોગ્યતાવાળા હતા. અમી-પુરમાં નોકરી કરતાં થોડા દિવસ સુધી મેડિકલ કોલેજમાં એનેટોમી (શરીર-શાસ્ત્ર) પણ શીખ્યા હતા. બંકિમ જેવા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા માણસ માટે થોડા વખતમાં શરીરશાસ્ત્ર શીખી લેવું એ કંઈ અઘરું ન હતું. તેઓ શરીરશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત થયા પછી ઘેર બેઠા બેઠા, બીજાની સહાયતા સિવાય જાતેજ ચિકિત્સા-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા; અને પૂરેપૂરું શીખ્યા પછીજ અટક્યા. તેમને ન્યારે કાઈ નવો વિષય શીખવાની ઇચ્છા થતી હતી ત્યારે તેઓ તે વિષય સંપૂર્ણ શીખી લેવા માટે અધીરા થઈ જતા હતા; અને ન્યાસુધી તે વિષય સારી રીતે શીખી લેતા નહિ ત્યાંસુધી તેમને શાંતિ વળતી નહિ. ચિકિત્સાશાસ્ત્ર શીખ્યા પછી તેમણે વૈદ્યશાસ્ત્રના ઢગબંધ ગ્રંથો મંગાવ્યા હતા.

બંકિમચંદ્ર કેવા સહૃદય અને ઉદાર હતા, તે બતાવવા માટે અત્રે એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કાંટાલપાડા પાસે ગારીફા નામનું એક ગામ હતું. ત્યાંના એક ગૃહસ્થનો છોકરો ભણવા માટે સમુદ્રપાર પરદેશ ગયો હતો. પાછો આવ્યા પછી તેને સમાજે નાતબહાર મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો છે એમ તેમણે જાણ્યું. તે વખતે બાણુ સ્યામચરણ અને બાણુ સંજીવચંદ્ર સમાજના નેતા હતા. તે બંને છોકરાએ બાણુ સ્યામચરણનો આશરો લીધો. સ્યામચરણે આશ્રય નહિ દેતાં કહ્યું કે—“મારી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરીને સમાજ ઉપર હું અત્યાચાર કરી શકતો નથી. તમે તમારી નાતવાળા પાસે જાઓ, અને જો તેઓ તમને નાતમાં લે તો મને કંઈ અડચણ નથી.”

અત્રે તે બંને માણસે સમુદ્રયાત્રાનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કર્યું; પણ નાત

સમાજ તેને કાપલ કર્યો નહિ. છેવટે તે નિરુપાય થઇને બકિમને શરણે આપ્યો. બકિમને તેના ઉપર દયા આવી. તેમણે વિચાર કરીને એક ઉપાય કાઢ્યો. તે બધા માણસને કહ્યું " તમે કોઇ રવિવારે મને આમંત્રણ આપો, હું તમારે ત્યાં આવીને ભોજન કરી બર્ષશ. તે બધા માણસે તે પ્રમાણે કહ્યું અને બકિમ બાળુ રવિવારે તેમને ઘેર ગયા. કાંટાસપાડાના કોઇ પણ માણસને આ વાતની ખબર ન પડી. તે બધા માણસને ઘેર ભોજન કરી આવીને તેઓ પોતાના બાઇને મળ્યા. બકિમે પ્રથમ આડી અવળી બે એક ઘસો કરીને પછી હસતાં હસતાં કહ્યું— " મોટાભાઈ! હું એક કામ કરી આવ્યો છું. "

સ્થામચરણે પૂછ્યું " શું કરી આવ્યો છે ? "

બકિમે ખૂબ હસતાં હસતાં કહ્યું " રામ-કુટુંબમાં ભોજન કરી આવ્યો છું. "

સ્થામચરણે સ્તબ્ધ થઇ ગયા. રામ મહાસય પડકા પાછળ ઉભા હતા. અવસર ભેળને તેઓ પણ આંખા. એટલે સ્થામચરણે બાળુ ખીલું શું કહે ! તરતજ તે બધા માણસને સમાજમાં લેવામાં આવ્યો. તે ભદ્ર પુરુષ જીવનપથે બકિમચાણુનો કૃત્ય રહ્યો.

બકિમચાણુની પ્રતિભા વિષે તેમના એક ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે—

"બકિમચાણુની સાધારણ વાતચીત સાંભળીને કોઇ પણ તેમની પ્રતિભાને બાણી શક્ય ન હતું; પણ જ્યારે તેઓ કોઇ વિષયની ચર્ચામાં ઉતરતા ત્યારે તેમનું રૂપ બદલાઇ જતું. તેમની ચળકતી આંખો વધુ ચગકવા લાગતી, અને વખતો વખત હાથપગ વગેરે અંગ પણ થોડાં થોડાં હાલતાં હતાં. પ્રતિભાની કોઇ ઓરજ છતાં તેમના મુખ-મંડળ ઉપર પ્રકાશી ઉઠતી. તે વખતે આંખોની ચંચળતા, વાક્યોનો અસંબદ્ધ ભાવ, તેમજ મનની અચરિત કાણુ બાળે ક્યાંય જતાં રહેતાં. બાળે પાંચ વર્ષનો કોઇ છોકરો એકાએક પ્રોટ બની જઇને રમઝૂમિ ઉપર આવ્યો હોય તે! એમ લાગતું હતું."

બકિમચંદ્ર બહુ કોપી હતા. તેઓ કોપના આવેશમાં આવતા ત્યારે મૂંછા ઉઠતા, પણ કોઇને મારતા કરતા નહિ. બકિમચાણુથી ધરનાં નાનાં મોટાં બધાંય ડરતાં હતાં. પરંતુ તેમનો કોપ બહુ ધાર રહેતો નહિ. ધરીભરમાં તેમનો કોપ શોત થઇ જતો; પણ કોપની સરખાત બહુ આકરી થતી. તે વખતે તેઓ આત્મસંયમ અને વિધિ બધું જૂલી જતા હતા.

બકિમે કલકત્તામાં એક ધર ખરીદીને જીવનની આખરનાં કેટલાક વર્ષ તેમાં જ ગાળ્યાં હતાં. સન ૧૮૮૭ માં તે ધરમાં તેઓ રહેવા આવ્યા હતા. તે ધર પાટલ-ડાંગામાં મેડિકલ કોલેજની સામે છે. હાલ બકિમ-આશ્રમના નામથી તે પ્રસિદ્ધ છે. વાઇસરાય લોર્ડ કર્ઝનના અમલમાં સરકાર તરફથી ત્યાં એક પંથર કોતરાવીને ચોડવામાં આવ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે કે— " આ જગ્યામાં નવલકથાકાર બકિમચંદ્ર રહેતા હતા. જન્મ ૪૦ સં ૧૮૩૩; મૃત્યુ ૪૦ સં ૧૮૮૪. "

અંગદર્શનમાં બંદિમખાંધુએ સામ્યવાદ ઉપર તેમજ વિધવાવિવાહ ઉપર જે લેખો લખ્યા હતા, તેનો થોડો થોડો ભાગ અત્રે આપવામાં આવે છે.

“રામ મોટો માણસ કહેવાય છે, અને જીવો નાનો માણસ. આમ શામાટે છે? જો ચોરી નથી જાણતો, છેતરપંડી નથી જાણતો, ખીઝતું સર્વસ્વ ધૂતી લેવાનું નથી જાણતો, તેથીજ જીવો નાનો માણસ છે! રામે ચોરી કરીને, છેતરપંડી કરીને, ઠગખાટ કરીને પૈસા એકઠા કર્યા છે, તેથી રામ મોટો માણસ છે. અથવા રામ પોતે સ્વ લાવથીજ ભલો માણસ છે, પણ તેના વડાદા ચોરી, છેતરપંડી વગેરેમાં અત્યંત નિપુણ હતા; તેઓ પોતાના શેઠનું સર્વસ્વ હરી લઇને જમીન અને પૈસા એકઠા કરી ચકા છે. અર્થાત્ રામ જુગારી અને ચોરનો પુત્ર છે, તેથી તે મોટો માણસ છે; અને જીવો દાંદાએ જાતે કમાઈને ખાધું છે માટે તે નાનો માણસ છે. અથવા રામે કાષ્ઠ કમારાની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો છે, તેથી તે મોટો માણસ છે. બસ! રામના માહાત્મ્ય ઉપર કૂલના વરસાદ વરસાવો.”

“વિપમતા સંસારનો નિયમ છે. જગતના સઘળા પદાર્થોમાં વિપમતા છે; પરંતુ પ્રાણી અને શ્વરમાં તો બહુજ અસ્વાભાવિક વિપમતા દેખાય છે. જેમ કે પ્રાણીઓનો વધ કરવો એ મહા પાપ છે, ત્યારે શ્વરનો વધ કરવો એ નાનું પાપ છે; પરંતુ આ વાત કુદરતી નિયમાનુસાર ખરાબર તો નથીજ. પ્રાણી શામાટે અવ્યય છે? શ્વર શામાટે વ્યય છે? જોડત દાતા છે, તો પછી પ્રાણી શામાટે દાતા નથી? તેને બદલે એવોજ નિયમ શામાટે ન થયો કે જેને આપવાની શક્તિ છે તેજ દાતા છે, અને જેને લેવાની જરૂર છે તે લેનાર છે?”

“બધાના કરતાં ધનની વિપમતા બહુ ભારે છે. એ વિપમતાના પ્રતાપે કાષ્ઠ કાષ્ઠ માણસોને રૂપીઆ ખુટાડ્યા ખુટતા નથી; ત્યારે ખીજ બાળુ લાખો માણસો અત્યંત અભાવે મરણ અને રોગના શિકાર થઈ પડે છે!”

“બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પશુઆદિના જેવી ઈંદ્રિય તત્ત્વ સિવાયનું ખીજું કાષ્ઠ પણ એવું સુખ તમે નહિ જતાની શંકા કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. છતાં પણ શ્વર જ્ઞાનચર્યાનો અધિકારી નથી બસ જ્ઞાનનો તો અધિકાર માત્ર પ્રાણીનેજ! અને ભારતના ધણા ખરા લો પ્રાણીછેતર જાતના હોવાથી તે ધણા ખરા લોહિએ તો બસ મૂર્ખજ રહેલુ જોઈએ!”

“વિધવાવિવાહ” ના આ સૌથી મોટા અને વિચારણીય તથા ગહન વિષય ઉપ અંગદર્શનના ચોથા અંકમાં બંદિમચંદ્રે નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો:

“વિધવા-વિવાહ સારો પણ નથી ને નકારો પણ નથી. બધી વિધવાઓને વિવાહ કરવા એ કદાપિ સાદું નથી. પણ હા, વિધવાની ઈચ્છાનુસાર તેને વિવાહનું છૂટ આપવી એ તો સારીજ વાત છે. જે સ્ત્રી સાધ્વી છે, જે પોતાના પ્રથમ પતિ

કામપૂર્વક આદે છે, તે કદિ પુનર્જન્મ કરશે નહિ. જે નાનોમાં વિવાહ-વિવાદનો આશ છે તેમાં પણ પવિત્ર સ્વજાવચણો, સ્નેહાગ્ર અને સહજી વિધવાઓ પુનર્જન્મ કરતી નથી; પણ જે કાંઈ વિધવા-ગમે તો તે દિંદુ દોષ કે ગમે તે જનતા તે વ-તોપણ પતિના સ્વર્ગવાસ પછી જે તે પુનર્જન્મ કરવા હચ્છે તે તેને જાર તેવો અધિકાર છે. જે પ્રથમે પત્નીના મરણ પછી વિવાહ કરવાનો અધિકારી ગણી શકાય છે, તો સામ્પ્રવાદ પ્રમાણે સ્ત્રી પણ પતિના મરણ પછી ક્ષ્મિકા થતાં પુન-ર્જન્મની અધિકારિણી છે. અનુપમાવનો અધિકાર છે કે જેમાં બીજાઓનું અનિષ્ટ ન થતું દોષ એવું દરેક કામ તે કરી શકે છે. તેથી પત્નીવિદોષી પતિ, અથવા પતિવિદોષિની પત્ની બન્ને હજી થતાં પુનર્જન્મના અધિકારી છે. આ પ્રમાણે જોતાં વિધવાને પુનઃ વિવાહ કરવાનો જાર અધિકાર છે, પણ આ નીતિક તત્ત્વનો દબાવણ આ દેશમાં સામાન્ય જનતાએ સ્વીકાર કર્યો નથી. જે સોડો અમે છ શિષ્યજીને લીધે, અથવા વિદ્યાસાગર મહાશયના આ બલસમાજના કહેવા પ્રમાણે આ નીતિનો સ્વીકાર કરે છે તેઓ પણ તેને વર્તનમાં ઉતારી શકતા નથી. જે મહા-શયો સ્વીકાર કરે છે કે વિધવાને વિવાદનો અધિકાર છે, તેમનાજ ધરની વિધ-વાઓ વિવાહ કરવાને આગર દોષ છે છતાં પણ તેઓ એવા વિવાહ કરવાનું સાદસ કરતા નથી. એવું કારણ સમાજનો કષ્ટ છે. એજ કષ્ટના કારણે આ સામ્પ્રવાદ જનસમાજમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી. અન્યાય પ્રકારનો સામ્પ્રવાદ જનસમાજમાં દાખલ થઈ શક્યો નથી તેવું કારણ તો એમ સમજાય છે કે પુણ્યવર્ગ તે પ્રકારના પ્રચારમાં પોતાનું અનિષ્ટ સમજે છે; પણ આ વાત જરા પણ સમજાતી નથી કે આ પુનર્જન્મનો સામ્પ્રવાદ સમાજમાં કેમ દાખલ થતો નથી? એ કાંઈ કટકાપ્ય પણ નથી; કારણ અનિષ્ટ કરનાર પણ નથી; બલકે અનેકોને માટે સુખ-સમૃદ્ધિના કારણરૂપ થઈ શકે તેમ છે. છતાંયે સમાજમાં તેનો સ્વીકાર થવાનાં ચિન્હ જણાતાં નથી; તેવું કારણ એજ છે કે સમાજમાં લોકાચારની ઉપરવટ થતું એ તત્ત્વ અચકળ થઈ પડ્યું છે. "

" બીજી એક વાત છે. ધણાં માણસો એમ માને છે કે ચિર વૈધવ્યના રિવાજને લીધે દિંદુ-સલનાઓનું પાતિત્ય એવું દદ બંધાયલું છે કે તેને માટે બીજી જાતનો વિચાર કરવો પણ ઠીક નથી. અર્થાત્ત બધી દિંદુ સ્ત્રીઓ જાણે છે કે તેના એક પતિની સાથેજ તેવું સંપૂર્ણ સુખ આપ્યું જશે, તેથી તે પતિ ઉપર અનન્ય ભક્તિભાવ રાખે છે. આ સંપ્રદાયના લોકોની સમજણ પ્રમાણે એજ કારણથી દિંદુઓનાં ધરોમાં દાંપત્યસુખ આટલું વધારે છે; તો ભલે એ વાતને આપણે સત્યજ્ઞ માનીએ. પણ જે એમજ છે તો પછી જેની સ્ત્રી મરી મહ દોષ તે પ્રથમે પણ આજ્ઞવન વિધુર રહેવાનું વિધાન શામાટે નથી? તમારા મરણ પછી તમારી સ્ત્રીને માટે

ખીન્ને માર્ગજ નથી તેથી તમારી સ્ત્રી તમારા ઉપર વધારે પ્રેમ રાખે છે; તો પછી તમારી પણ સ્ત્રીના મરણ પછી બીજી ગતિ ન થવા પામે એવો જો નિયમ રાખ્યો હોય, તો તમે પણ સ્ત્રી તરફ અધિક પ્રેમ રાખશો એ વાત ખુદ્દીજ છે, અને તેમ છે તો પછી તમારી-પુરુષોની-આગતમાં પણ તે નિયમ કેમ લાગુ નથી પડતો? માત્ર કેવળ અખળા સ્ત્રીઓને માટેજ એવો નિયમ શા માટે છે? તમે કાયદાના કર્તા છો, તેથી તમારે હહેર છે. તમારામાં બાદબીજી છે તેથી તમે અત્યાચાર કરી શકો છો; પણ યાદ રાખજો કે તે અન્યાયી કામ છે, મહા ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય છે.”

બંકિમ બાળુ શ્રેષ્ઠ સમાલોચક હતા. તેઓ રદ્દી સાહિત્યની જેવી તીવ્ર બંગપૂર્ણ સમાલોચના કરતા હતા, તેજ પ્રમાણે ઉપયોગી સાહિત્યની સુવિસ્તૃત અને મર્મસ્પર્શી સમાલોચના કરવામાં પણ પાછા પડતા ન હતા. સમાલોચના કરતાં તેઓ પોતાના પારકાનો વિચાર નહોતા કરતા. હેતુ એક સો વર્ષમાં તો બંગાળામાં બંકિમચંદ્ર જેવો વિદ્વાન સમાલોચક કોઇ પેદા થયો નથી. તેમનું સમાલોચક પદ હજીયે ખાલી જોઇને શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથે બહુ ખેદપૂર્વક “સાધના” પત્રમાં લખ્યું હતું કે—

“જ્યારથી બંકિમબાળુ સમાલોચક પદથી દૂર થયા, તે દિવસથી આજપર્યંત કોઇ તે પદનો અધિકારી પેદા થયો નથી. તે સમયની સાહિત્ય જગતની અરાજકતાનું ચિત્ર હૃદયમાં અંકિત કરવાથી વાચક વર્ગ સમજી શકશે કે અમારો સાહિત્ય-સમ્રાટ કોણ હતો? અને તેના ગયા પછી રાજ્યભાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કોઇ પણ વ્યક્તિ હાજર નથી.”

બંકિમચંદ્રને તીવ્ર સમાલોચક તરીકે લોકોના અપ્રીતિપાત્ર બનીને કેવી ગાળો ખાવી પડતી હતી તેનું એક દૃષ્ટાંત આપીયું.

એક નાટક બંગદર્શનમાં સમાલોચના માટે કોઇએ મોકલ્યું. બંકિમે બંગદર્શનમાં તે નાટકની જરા તીવ્ર સમાલોચના કરી. જેણે નાટક લખ્યું હતું તે ખાત્રીપૂર્વક માનતો હતો કે તેનું નાટક અત્યંત સુંદર છે, તેથી બંકિમે કરેલી સમાલોચનાથી તે નાખુશ થયો. બંકિમબાળુને ગાળો દેવાના ધરાદાથી તે પોતાના એક સગાને શરણે ગયો. તે સગાનું એક માસિક પત્ર ચાલતું હતું, અને તેણે જરા ઠીક પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. તેમાં વિલાયતના ‘પંચ’ જેવા બંગપૂર્ણ ચિત્રો પણ આવતા હતાં. વસંતકાના સંપાદકે રડતા સગાનાં આંસુ લુછવા માટે વસંતકમાં એક ચિત્ર છાપ્યું. તેનું નામ “સાહિત્યક્ષેત્ર” રાખ્યું હતું. તે સાહિત્યક્ષેત્રમાં એક જળરા શરીરવાળો સાંઠ અને થોડાં ઘેટાં ચીતર્યાં હતાં. સાંઠની નીચે બંકિમચંદ્રનું નામ લખ્યું અને તે સાંઠે એક ના ઘેટાની છાતીમાં જોસેલા શીંગડા ઉપર ‘બંગદર્શન’ લખ્યું હતું. આ રીતે શ્રેષ્ઠ સમાલોચક બંકિમને કર્તવ્ય બજાવતાં ગાળો ખાવી પડતી હતી.

સૂક્ષ્મદર્શી કવિવર રવીન્દ્રનાથે સાધના પત્રમાં લખ્યું હતું કે—“બંકિમચંદ્રના

હિપર એક પક્ષનો ખાસ રોપ હતો. તે પક્ષ તેમના પર જૂઠ દેષ રાખતો હતો. જે કુદ્ર લેખકો તેમના અનુકરણનો કયા પ્રયત્ન કરતા હતા તેઓજ પોતાનું ત્રણ છુપાવવા માટે તેમને સૌથી વધારે જાણ આપતા હતા. અને યાદ છે કે જ્યારે બંદિમ બાણ બંદિમથનમાં સમાલોચના કરતા હતા, ત્યારે તેમના એવા કુદ્ર અનુઓની સંખ્યા ઓછી નહોતી. સેકેડો અઓગ્ગ માણસો તેમની પ્રખ્યા કરતા હતા. તેમના કુદ્ર દેશો બંદિમને જરૂર દુઃખ દેતા હતા; પણ તેઓ કોઈ પણ રીતે કર્તવ્યવિમુખ થયા નથી. તેઓમાં અજેય જળ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ હતો. ”

બંદિમથનમાં તકલાદી સાદિત્વની કેવી તીવ્ર સમાલોચના થતી હતી, તે દર્શાવવા માટે અત્રે તેમની ઘોરીક સમાલોચનાઓનો ભાવાર્થ આપવામાં આવે છે:—

“ પહેલાંના સમયમાં અગ્નિદેવતા મહાન પરીણક હતી, મનુષ્યના ચરિત્રનીએ પરીણા અગ્નિદ્વારા થતી હતી. જેના સ્વભાવ કે ચરિત્રમાં જરા પણ મસિનતા હોય તો તે અગ્નિપરીણમાં જણાઈ જતી. વાનર-પતિ રામચંદ્રે અગ્નિદ્વારા સીતાની પરીણા કરી હતી. અત્યારસુધી અનેક અરણ્યવાસીઓ એજ રીતે સાધુત્વની પરીણા કર્યા કરે છે. બધા લોકો હમેશાં જુએ છે કે સોનાની પરીણા અગ્નિદ્વારાજ બહુ સારી થાય છે. તેથી અમારે પણ કેટલાક બંધાણી મંથોની પરીણા અગ્નિદ્વારા કરવી એજ યોગ્ય છે. જોખમાં જોઈ નાટક, પ્રદસન, ઉપદસન વગેરે આધુનિક રસિક-રંજક મંથોની તો એવીજ રીતે પરીણા કરવામાં આવે તે ઠીક છે. મંથોની આવી પરીણા નવી પણ નથી. સાંભળ્યું છે કે રાજા વિક્રમાદિત્યના સમયમાં આ પરીણ પ્રજનકરે પ્રચલિત હતી. મંથને અગ્નિમાં નાખતાં જો તે સળગી જતો તો રાજ્યાધિકારીઓ માનતા કે મંથ જરૂર નકામે હતો; નહિ તો તે સળગી જામાટે જાય ! અને પણ તેજ દર્શાવતું અનુકરણ કરીને એ પ્રદસનની પરીણા કરી. પરિણામે મંથ સળગી ગયો. અને શું કરીએ. લેખક જરાયે ખોટું ન સગાડે. લેખકનું નામ દરિદરનંદી છે. ”

“ માધવિકા નાટક—આ નાટકની પણ એવીજ પરીણા કરવાની અમારી બહુ ઇચ્છા હતી; પણ કોઈ ખાસ મિત્રના આમહથી અને અમારો વિચાર પડે તો મુશ્કેલી. દાસનાં નાટકમાત્રની જો આવી રીતેજ પરીણા થાય તો કંઈ બહુ પુકસાન નહિ થાય. જેટલાં નાટક જોવામાં આવે છે તે બધામાં લગભગ એકજ જાતના ઠારીમરોનો લાભ છે. બધા નાટક-જેખીની એવી ધારણા છે કે નાટકમાં અવનાં પાત્રોની વાતમીન લખી ટકવાથીજ નાટક સ્વચાલું કામ પૂર્ણ થાય છે. કદાચ વાચકોમાં પણ એવેજ સંદેશ છે કે એવા લલાલ-જવાળ વાંચી લેવાથી નાટકનું વચિન પૂર્ણ થઈ જાય છે. અને તેમ રો પણ દેવેથી અને તો એવા મરો માટે અગ્નિ-પરીણાજ કરવાનું ઇચ્છ્યું છે. ”

“ બંધાણી શિક્ષણ—બાણ સિદ્ધેશ્વર રાને અઘરા હિપર ઉપદેશ કરીને

તેમની લખેલા બંગાળી-શિક્ષણ નામના પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ સમાલોચના માટે મોકલ્યો છે. પહેલા પૃષ્ઠમાં કથી ફા સુધીના બધા અક્ષરો ડબલ ગ્રેટ ટાઇપમાં છાપેલા છે. બીજા પાનામાં ય અને ત્રીજા પાનામાં વ ના લેડાક્ષરો વગેરે છે. જરા પણ ભૂલ નથી. લેખકની કુશળતા અદ્ભુત છે. બાળુએ વિદ્યાપનમાં લખ્યું છે કે “આવાં પુસ્તકોના અભાવથી ઘણા માણસોએ મને આ જોટ પૂરી પાડવાનો આગ્રહ કર્યો.” અને તેમણે એમ પણ જણાવ્યું છે કે એ જોટ પૂરી પાડવા માટે “શ્રીયુત મીયાં-બાન રહેગાન મહાશયે બધી સામગ્રીનો સંગ્રહ કર્યો છે.” હિન્દુ મુસલમાનના એકઠા થવાથી ભારતની ફેટલી ઉન્નતિ થઈ શકે છે તેનું આ એક અદ્ભુત ઉદાહરણ છે.”

“એક પુરાતન ગ્રંથ—૭ વર્ષ થયાં કેાઠ દેશપ્રેમી ગ્રંથકારે જ્ઞાન-દીપથી બંગાળી ભાષાને પ્રજ્વલિત કરવા માટે એક ચાર આનાની કિંમતનું પુસ્તક છપાવ્યું હતું. બંગાળને કમનસીબે કાઠએ આ પુસ્તક ખરીદ્યું નહિ એટલે હવે જાહેરખપરની જરૂર પડી છે. અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે તેનું ખર્ચ બચાવવા માટે તે મહાશયે તે પુસ્તક અમારી પાસે સમાલોચના માટે મોકલ્યું છે. ઘણા લોકો જાણે છે કે સમાલોચનાથી જાહેરાતનું કામ ચાલે છે; તેથી ગ્રંથકારને અમે એવી તક આપવા ઇચ્છતા નથી. આથી કરીને બહુ માણસો બળી ઉડ્યા છે. બંગદર્શનના પૂર્વ સંપાદક જરા વધારે બુદ્ધિમાન હોવાથી તેમણે બંગદર્શનમાં સમાલોચના કરવાનું બંધ કરી દીધું હતું. જે દિવસે તેમણે કહ્યું કે હવે અમે પુસ્તકોની સમાલોચના નથી કરવાના, તેજ દિવસથી બંગદર્શન કાર્યાલયમાં પેલી લાલ, લીલા, પીળાં, વાદળી, ભુરાં પૂઠાંવાળી, સુશોભિત, નાની, મોટી, જાડી, પાતળી, હલકટ ચોપડીઓની આવક બંધ થઈ ગઈ! x x x ભોજન કરી રહ્યા પછી ભોજનગૃહની જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે એવી સ્થિતિ બંગદર્શન પુસ્તકાલયની થઈ ગઈ! બ્રહ્મભોજન સમાપ્ત થઈ ગયેલું જાણીને-એએક નિમિત્તિત લલા માણસો સિવાયના-બીજા લિખારીઓ તો ઝાડુનો અવાજ સાંભળીનેજ ચાલ્યા ગયા. ફક્ત બે એક ચુસ્ત ફકીરોએ દરવાજો છોડ્યો નહિ. સાહિત્ય સંસારના કાગડાઓ છેવટે ભીંત ઉપર બેસીને એકું મળતું બંધ થવાને લીધે-કા, કા, કરવા લાગ્યા; અને કેટલાક ફૂતરાઓએ પણ ભસવાનું જારી રાખ્યું, અંતે શાંતિ ફેલાઈ.”

“ભાગ્ય-વિડંબનામાં પડીને વર્તમાન સંપાદકે સમાલોચના પુનઃ શરૂ કરી. બંગ-સાહિત્ય સમાજમાં પુનઃ ઘોષણા થઈ કે પેલે ઘેર પાછું બ્રહ્મભોજન શરૂ થઈ ગયું છે! એટલે ન્યાયાલંકાર, તર્કાલંકાર, વિદ્યારત્ન, વિદ્યાવાગીશ, વિદ્યાનવીસ, વિદ્યાખવીશ, વિદ્યાકપીશ, વગેરે બધા ચોટલી ઉપર બેલપત્ર બાંધીને સમાલોચનાના બ્રહ્મભોજનમાં પહોંચી ગયા! જોયું તો તેજ લિખારીઓ આપવડાઈના જળમાં

આજ્ઞાક્રી જેના પાનને પિયને વહાવી મિત્રાઈની આજ્ઞાથી દરમિયાન આજન હસા ! એથીજ અમે કહ્યું છે કે બધું આજ્ઞાથી જગે ઉઠ્યા છે. ”

“ બંધ જવા દઇને અમે કહી કહીએ કે મહાદેવી સમાધેશના કરતાં વધુ સુખ બીજું નથી; પણ જે દગલના દગળા રી પુત્રનો દગલ મારીને અમારા કાર્યાલયમાં આવે છે તેમની સમાધેશના તો અમારે માટે જુલુબ દુઃખદાયક છે, તેમને વાંચવા કરતાં વધારે દુઃખપ્રદ બીજું કંઈજ નથી. ”

સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી જે સમયે બંદિમચંદ્રે પ્રથમ લખવાનો પ્રારંભ કર્યો તે સમયે અંગ્રેજ રેજવણીનો પ્રચાર બધું જોરથી ચલે દતો. કલકત્તામાં હુનિચર્મિટી સ્થપાઈ હતી, અને નગરે નગર અંગ્રેજ રહસો ઉપરી હતી. ખેતોપાર્જન માટે તથા રાજકીય સન્માન માટે પ્રખરો સામાન્ય વર્ગ અંગ્રેજ ભાષા બહુવા તરફ દોડ્યો દતો, અને ધનવાન વર્ગ પણ ઉપાધિપારી બનવા તથા રાજપુરોથી સંમાનિત થવા અંગ્રેજ ભાષા બહુવા લાગ્યો દતો. એ રીતે સૌ મોઢોનું અંગ્રેજ ભાષા તરફ પ્રવૃત્તિ લક્ષ્ય હતું અને અંગ્રેજ ભાષા ન બહુવાર આજ્ઞા સિંચિતજ બહુતો નહિ ! અંગ્રેજ ભાષાની પ્રચલનાને કીધે માતૃભાષા તો દંકાઈજ ગઈ હતી. જે અંગ્રેજ ભાષા બહુતો તેને માટે સાહિત્યનું વિચારણ ક્ષેત્ર ખુલ્લું હતું. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ જે વિષયો બહુવાની તેને પ્રવૃત્તિ લાગ્યે તે વિષયો અંગ્રેજ ભાષામાં મળી શકતા હોવાથી અંગ્રેજ બહુવાર વર્ગ તેના નિયામાં ચક્રચુર રહેતો અને માતૃભાષાની કંઠાસ દશા ઉપર દુઃખી થવાને બદલે હાસ્ય કરતો. આવી સ્થિતિમાં પોતાની માતૃભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા તથા સ્વદેશદિતૈપિતાની મહત્તા દેખાડી અંગ્રેજના અંધમાને અંધ બનેલા બંગાળીઓને વાસ્તવિક રસ્તે દોરવાને માટે બંદિમચંદ્રે કમર કસી.

જણાય છે કે બંદિમચંદ્રેનો જન્મ જાણે બંગાળી ભાષાની સેવાને મટિજ થયો દતો ! આખા જીવનપર્યંત તેમણે અસંત આમદપૂર્વક બંગાળીભાષાની સેવા કરી. તેમની અસાધારણ સક્રિય બંગાળીભાષાની અસાધારણ ઉન્નતિ થઈ. એમનો એ મહામંત્ર દતો કે “ માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા અધ્યાત્મ પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય-ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી. ” આ મહામંત્રને સતત જાપ જાપી તેમણે બંગાળીભાષાના કંઠારમાં મંથરતોનો વધારો કરવા પ્રવૃત્તિ શ્રમ કર્યો. એમના અસાધારણ ઉત્સાહ તથા અસાધારણ વિદ્વતાથી બંગાળીમાં જાણે યુગજ ફેરવાઈ ગયો ! બંદિમચંદ્રેના સ્વજનિપ્રેમ અને સ્વદેશભક્તિ અપાર દતો. એ ગ્રંથોને કીધેજ આજે લાગે અપ્રીતિયો તેમનાપર થઈ અને ભક્તિ ધરાવે છે. બંદિમચંદ્રે કહેતા કે, “ પુસ્તકો લખવાનો ઉદ્દેશ સ્વદેશવાસીઓને

બંધિયે પોતાની નવલકથાઓની ગુંથણી ઐતિહાસિક બનાવોપર કરેલી હોવા છતાં તેમાં સ્વતંત્ર રૂપનાનું પ્રાધાન્ય છે. તેમનામાં રૂપનાસક્તિ પ્રબલ હોવાથીજ નવલકથાનાં પાત્રોનાં વિવિધ ચિત્રો ચીતરવામાં તેઓ સફળ થયા છે. ઉત્તમ નવલકથાકાર પોતાની રૂપનાસક્તિના બળે સત્યનું મહત્વનું સરસ રીતે દર્શાવી શકે છે, અને તેનુંજ બંધિયંદ્રની નવલકથાઓ વચ્ચે આપણે આબેહુજ અનુભવીએ છીએ. કોઈ અતુર ચિત્રકાર જેમ પોતાની કુશળતાને લીધે નિર્જીવ ચિત્રને આબેહુજ; સજીવ નેતું દર્શાવે છે, તેમ ઉત્તમ નવલકથાકાર પણ જનસ્વભાવનું અરેખક ચિત્ર પાડી ઉત્તમ શિક્ષકની ગરજ સારે છે. ઉત્તમ નવલકથાકારનું દરેક માનવચરિત્ર સ્વાભાવિકતાથી પરિપૂર્ણ હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે પવિત્રતા તરફ દોરનારું હોય છે. જે વાર્તાસખક આ ઉદ્દેશ જૂલી જાય છે તે સમાજનો શિક્ષક બની ચકતો નથી. માણસોનો મોટો ભાગ વાર્તા અને નવલકથાના વાચન તરફ પ્રીતિવાળો હોવાથી વાર્તા અને નવલકથાના લેખકે હમેશાં એટલું સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે “આપણે દૃષ્ટાંતદ્વારા શુભ કાર્યોનો ઉત્કર્ષ પ્રદર્શિત કરવો છે.” બસ, આટલું સ્મરણમાં રાખી તે વાર્તાલેખનનું પવિત્ર કાર્ય ઉત્તમતાથી કરશે તો તેનો શ્રમ સફળ થશે. કદિ જૂલેયુરુ પણ બંધિયંદ્રે પોતાની નવલકથાઓનું હૃદય લક્ષ્યસ્થાન વિસ્મૃત કરેલું નથી; અને તેથીજ તેમનો લેખકતરિક્તો શ્રમ સફળ થઈ તેઓ હાલ બંગાળામાં ‘સાહિત્યસમ્રાટ’ ને નામે અમર થયા છે.

તેમનું હૃદય સહૃદયતા, સત્યવાદિતા, તેજસ્વિતા અને નિર્બંધતાથી ભરપૂર હતું. આથીજ તેમનો ઉપદેશ અસરકારક અને મર્મસ્પર્શી થઈ રહેતો.

બંધિયંદ્રને દિલુધર્મપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ધાર્મિક કાર્યોમાં તે બહુજ ઉત્સાહ દર્શાવતા. જમરાનું કૃષ્ણમંદ્રના તે મહાન ભક્ત હતા અને તેમને તે પોતાના ઇષ્ટદેવ માનતા. ગોપીઓની પ્રેમવાર્તાને તે ખાત્ર કવિરૂપના માનતા. છેલ્લી અવસ્થામાં તેમનો ધર્મભાવ બહુજ વખો હતા, અને મોટે ભાગે ધાર્મિક કાર્યોના પાનપાકનમાંજ સમય માળતા.

તેમનું હૃદય અત્યંત ક્ષમણ અને સરળ હતું. તે હમેશાં પ્રસન્ન મુખે રહેતા. સરળતા, સહૃદયતા અને હૃદયની પવિત્રતાને લીધે તે સૌને પ્રિય લાગતા. તેમનાં પાસે અનેક દીન અને દુઃખી માણસો આવી પોતાની રામકહાણી સાંભળવા આવતા. બંધિયંદ્ર પ્શાનપૂર્વક તે સાંભળતા, કાંઈ ચલ્લદ જનતા અને પછી તેનું દુઃખ દૂર કરવા આશ્વાસનથી તેમજ ધનદાઈથી જન કરતા. તેમણે અનેક ઉત્સાહભર્યા ધર્મેસા નવયુવોને રસતા દર્શાવ્યા છે, તથા અનેક નિરાશિતોને આશ્રય આપેલા છે.

બંગાળી ભૌતિકશાસ્ત્રના સાહિત્યની બંગાળી ભાષાના જન્મદાતા બંધિયંદ્રે બાળુને તેમજ તરફ બહુજ માન રાખે છે. બંગાળી ભાષા બંધિયંદ્ર પહેલાંથી જન્મ

બંધિમે પોતાની નવલકથાઓની શુભલ્પી ઐતિહાસિક જનનાનોપર કરેલી હોવા ખતાં તેમાં સ્વતંત્ર કથનાનું પ્રાધાન્ય છે. તેમનામાં કથનાસજિ અગત્ય હોવાથીજ નવલકથાનાં પ્રાચીનાં વિવિધ ચિત્રો ખીતરવામાં તેઓ સફળ થયા છે. ઉત્તમ નવલકથા-કાર પોતાની કથનાસજિના ખબે સત્યનું મદરતનું સરસ રીતે દર્શાવી શકે છે, અને તેવુંજ બંધિમચંદ્રની નવલકથાઓ વાંચતાં આપણે આત્મેદુજ અનુભવીએ છીએ. કાષ્ઠ ચતુર ચિત્રકાર જેમ પોતાની કુશળતાને લીધે નિર્જીવ ચિત્રને આત્મેદુજ સજીવ બેલું દર્શાવે છે, તેમ ઉત્તમ નવલકથાકાર પણ જનસ્વભાવનું ખરેખરું ચિત્ર પાડી ઉત્તમ દ્રિષ્ટકની ગરજ સારે છે. ઉત્તમ નવલકથાકારનું દરેક માનવચરિત્ર સ્વાભાવિકતાથી પરિપૂર્ણ હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે પવિત્રતા તરફ દોરનારું હોય છે. જે વાર્તાસખક આ ઉદેશ મૂલી જાય છે તે સમાજનો ચિચક ખની ચકતો નથી. માણસોનો મોટો ભાગ વાર્તા અને નવલકથાના વાચન તરફ પ્રીતિવાળો હોવાથી વાર્તા અને નવલકથાના લેખક હમેશાં એટલું સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે "આપણે દર્શાવતારા શુભ કાર્યોનો ઉત્કર્ષ પ્રદર્શિત કરવો છે." ખસ, આટલું સ્મરણમાં રાખી તે વાર્તાલેખનનું પવિત્ર કાર્ય ઉત્તમતાથી કરશે તો તેનો શ્રમ સફળ થશે. કદિ જુલેચક પણ બંધિમચંદ્રે પોતાની નવલકથાઓનું ઉચ્ચ લક્ષ્યસ્થાન વિસ્મૃત કરેલું નથી; અને તેથીજ તેમનો લેખકતરિકનો શ્રમ સફળ થઈ તેઓ હાલ બંગાળામાં 'સાહિત્યસમ્રાટ' ને નામે અમર થયા છે.

તેમનું હૃદય સહૃદયતા, સત્યપાદિતા, તેજસ્વિતા અને નિર્જીવતાથી ભરપૂર હતું. આથીજ તેમનો ઉપદેશ અસરકારક અને મર્મસ્પર્શી થઈ રહેતો.

બંધિમચંદ્રને હિંદુધર્મપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ધાર્મિક કાર્યોમાં તે બહુજ ઉત્સાહ દર્શાવતા. ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રના તે મહાન ભક્ત હતા અને તેમને તે પોતાના ઇષ્ટદેવ માનતા. ગોપીઓની પ્રેમવાર્તાને તે માત્ર કવિકથપના માનતા. છેલ્લી અવસ્થામાં તેમનો ધર્મભાવ બહુજ વધ્યો હતો, અને મોટે ભાગે ધાર્મિક કાર્યોના પાનપાકનમાંજ સમય માળતા.

તેમનું હૃદય અત્યંત ક્રામજી અને સરળ હતું. તે હમેશાં પ્રસન્ન મુખે રહેતા. સરળતા, સહૃદયતા અને હૃદયની પવિત્રતાને લીધે તે સૌને પ્રિય લાગતા. તેમનો પાસે અનેક દીન અને દુઃખી માણસો આવી પોતાની રામકદાણી ગાઇ જતાવતા. બંધિમચંદ્ર ખ્યાનપૂર્વક તે સાંભળતા, કાંઈ ગજબદ બનતા અને પછી તેવું દુઃખ દૂર કરવા આશ્વાસનથી તેમજ ધનાદિથી યત્ન કરતા. તેમણે અનેક ઉત્સાહકર્ત્ર થએલા નવયુવકોને રસ્તો દર્શાવ્યો છે, તથા અનેક નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપેલો છે.

બંગાળી લોકો આધુનિક સાહિત્યની બંગાળી ભાષાના જન્મદાતા બંધિમ બાણને અર્પીને તેમના તરફ બહુજ માન રાખે છે. બંગાળી ભાષા બંધિમના પહેલાથી લખાય

છે; પણ તેને સુંદર રૂપ આપનાર, તેને સ્વચ્છ કરીને તેમાં ઉચ્ચ સાહિત્ય લખી તેને લોકપ્રિય બનાવનાર તો મહાત્મા બંકિમચંદ્રજ છે; જેથી બંગાળી લોકો બંગાળી સાહિત્યમાં બંકિમને સૌથી ઉંચું સ્થાન આપે છે. બંકિમના હાથમાં પડીને બંગાળી ભાષાએ નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું છે. જે સુંદર ભાષામાં હાલ બંગાળીઓ પોતાનું સાહિત્ય વધારી રહ્યા છે; અને બંગાળી લેખકો જેમનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તે ભાષા બંકિમેજ રચેલી છે. આવિષે જગત્રસિદ્ધ કવિવર સ્વીદ્રનાથ ઠાકુર 'સાધના' પત્રમાં લખે છે કે:—

“અમારી બંગાળી ભાષા માત્ર એકતારાની પેઠે એક તારથી બંધાયેલી હતી. કદત સહજ ‘સૂર’માં ધર્મસંકીર્તન કરવાના ઉપયોગમાંજ તે આવતી. બંકિમે પોતાના હાથે તેમાં એક એક તાર ચઢાવીને આજ તેને વીણાતું રૂપ આપી દીધું તેથી પહેલાં જેમાંથી માત્ર સ્થાનિક ગ્રામ્ય સૂરજ વાગતો હતો, તેમાંથી આજ વિશ્વસભામાં સંભળાવવાયોગ્ય ધ્રુપદની કલાવતી રાગિણી ગાઈ શકાય છે. x x x માતૃભાષાનું વંધ્યત્વ ટાળીને જેમણે તેને એવી ગૌરવશાળી બનાવી છે, તેમણે બંગાળીઓ ઉપર કેટલો મહાન અને ચિરસ્થાયી ઉપકાર કર્યો છે, એ વાત પણ જો કાઢીને સમજાવવાની જરૂર હોય તો તેનાથી વધારે દુર્ભાગ્ય બીજું હોઈ શકે નહિ.”

બંકિમ બાણુના લગભગ બધા બંગાળી ગ્રંથોના અનુવાદ ગુજરાતી, હિન્દી તેમજ મરાઠીમાં થઈ ચુક્યા છે; અને તેથી તે તે ભાષાનો વાચકવર્ગ બંકિમ બાણુના પ્રગટ પાંડિત્ય, ગંભીર સંશોધન શક્તિ, અપ્રતિમ કલ્પના અને લેખનપદ્ધતિથી પરિચિત થયેલો છે. એટલે વિશેષરૂપે બતાવવાની જરૂર નથી કે સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમ બાણુનું સ્થાન સમગ્ર ભારતમાં પણ કેટલું ઉંચું છે.

બંકિમ બાણુના સમકાલીન, સહયોગી, ઉત્તમ લેખકોમાં મેઘનાદવદ્ધ કાવ્યના રચનાર બાણુ મધુસૂદન દત્ત; નીલદર્પણ નાટકના લેખક સુકવિ બાણુ દીનબંધુ મિત્ર; પ્લાસીનું સુદ્ધ, પ્રભાસ, રેવતક, કુસ્ક્ષેત્ર, બુદ્ધ વગેરે ગ્રંથરત્નોના લેખક પ્રતિભાશાળી કવિ બાણુ નવીનચંદ્ર સેન; શ્રેષ્ઠ લેખક બાણુ હેમચંદ્ર બેનરજી, શ્રેષ્ઠ સમલોચક ચંદ્રનાથ વસુ અને અક્ષયકુમાર દત્ત; એ મુખ્ય હતા. એ વિદ્વાનોએ પણ પોતાની માતૃભાષાને જે શ્રેષ્ઠ ગ્રંથરત્નો ભેટ કર્યાં છે તે પણ બંગાળી સાહિત્યની અમૂલ્ય અને ચિરસ્થાયી સંપત્તિ છે.

બંકિમ બાણુ પછી તેમનું સ્થાન તો નજ પૂરાયું પણ બાણુ સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુરે તે દિગ્ગંદ્રલાલ રોયે તેમની ઘણી ખરી ખોટ પૂરી પાડી છે.

બંકિમચંદ્રનો કોઈ ગ્રંથ ક્યારે પ્રગટ થયો તેનું નીચે એક સૂચીપત્ર આપવામાં આવે છે, જેથી વાચકોને તેમના ગ્રંથોની પ્રથમાવૃત્તિનો વખત અને બંકિમજી જીવનપર્યંત તેની કેટલી આવૃત્તિ નીકળી હતી તેની સંખ્યા માત્રમ પડશે.

નામ	ક્રમ સં.	આવૃત્તિ
૧ દુર્ગેશ્વરનંદની	૧૮૧૫	૧૧
૨ કપાલ કુંડલા	૧૮૧૭	૭
૩ મૃણાલિની	૧૮૧૯	૭
૪ વિપટ્ત	૧૮૭૩	૭
૫ ઈદિરા	૧૮૭૩	૫
૬ સોહરદસ્ય	૧૮૭૪	૧
૭ મુગલાગુરીય	૧૮૭૪	૫
૮ વિદ્યાન રદસ્ય	૧૮૭૫	૧
૯ શાધારાણી	૧૮૭૫	૪
૧૦ અંદરોખર	૧૮૭૫	૨
૧૧ કમલાકાંતનું દ્વિતર	૧૮૭૬	૨
૧૨ વિવિધ સમાસોચના	૧૮૭૬	૧
૧૩ રત્નની	૧૮૭૭	૨
૧૪ ઉપકથા	૧૮૭૭	૨
૧૫ કવિતા પુસ્તક	૧૮૭૮	૨
૧૬ કૃષ્ણકાંતનું વીણ	૧૮૭૮	૪
૧૭ અનંધ પુસ્તક	૧૮૭૯	૧
૧૮ રાગસિંહ	૧૮૮૨	૪
૧૯ આનંદમઠ	૧૮૮૨	૫
૨૦ દેવી ચોધરાણી	૧૮૮૪	૫
૨૧ મોચીરામ ગોડનું જીવનચરિત્ર	૧૮૮૪	૧
૨૨ કૃષ્ણચરિત્ર	૧૮૮૬	૨
૨૩ સીતારામ	૧૮૮૭	૨
૨૪ વિવિધ અનંધ	૧૮૮૭	૨
૨૫ ધર્મતત્ત્વ	૧૮૮૮	૧
૨૬ બંગાળી સિલેકશન્સ.	૧૮૮૨	૧
૨૭ સંજીવની સુધા.	૧૮૮૩	૧

બકિમચંદ્રના ધાર્મિક અથ “કૃષ્ણચરિત્ર” તેમની અસૂચ્ય કીર્તિરૂપ છે. આ અથ વાચતાં વાચનાં મેંકડો વાર એવો વિચાર આવે છે કે જ્યેષ્ઠ યુગીનમાના વિલાસ-મંદિરનું ચિત્ર રાખ્યું છે; અને કમલમણિના ગાથની ચાલી શ્રીચમંદના મોં ઉપર લગાવી દીધી છે, તેમજ મહાભારત, પુરાણ આદિનું અંધન કરીને કેવી રીતે આવો ગંભીર સંશોધનપૂર્ણ અથ લખ્યો હશે ?

“ધર્મતત્ત્વ” પુસ્તક બંદિમયંદ્રનો બીજો કીર્તિસ્થંભ છે, અને ત્રીજો ભગવદ્ગીતાની ટીકા; પણ આ ટીકા તેઓ સંપૂર્ણ ન કરી શક્યા. આને અમે આપણે દુર્ભાગ્ય માનીએ છીએ. એવા અધ્યાય સુધી લખી શક્યા હતા. સંપૂર્ણ મધ્યકાલે તે આજ તે પણ બંદિમના સર્વોત્તમ કીર્તિસ્થંભરૂપ ગણાત.

આ રીતે માનુષાયા તથા માનુષ્યમિત્રી સેવા કરતાં કરતાં ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં ૫૬ વર્ષની ઉંમરે બંગાળી સાહિત્ય-સેવકોના સમ્રાટ બંદિમયંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે પોતાની માનવહીલા સમાપ્ત કરી હતી.

મદરાસનું વિક્રમાદિત્યનો રાજ્યવૈભવ અત્યારે બૂંસાઇ ગયો છે તો પણ હજી એમ કવિદાસનાં ‘અભિજ્ઞાન શાકુંતલ’ ‘રઘુવંશ’ ઇત્યાદિ પુસ્તકો અમર છે; અને તે વિભૂ નવા નવા ભાવેથી વાચકોનાં મન રંજન કરે છે, તેજ પ્રમાણે વિદેહ યજ્ઞેશ્વર મદરાસનું બંદિમયંદ્રનાં મથા અને લેખો પણ ચિરકાલ રહેશે; અને વાચકોનાં મનને અત્યંત આત્મ ઉન્નતિના માર્ગે પ્રેરશે.

ધર્મતત્ત્વ

અધ્યાય ૧ લો—દુઃસ્વ પટલે શું?

શુદ્ધ—વાયરપતિ મહારાજના શું સમાચાર છે? તેમની વેદના કોઈ સાંત થઈ
કે નહિ?

શિષ્ય—તેઓ તો કાશી તરફ ગયા.

શુદ્ધ—પાછા ક્યારે આવશે?

શિષ્ય—હવે આવે એમ સામનું નથી, પણ કરીને કાગળને માટે જ રવા છે.

શુદ્ધ—એમ કરવાનું કારણ?

શિષ્ય—એવું તે શું મુખ છે કે બહીષ્કાર રહેવાને તેઓ રાજ થાય?

શુદ્ધ—તેમને શું દુઃખ હતું?

શિષ્ય—એમને નિયારણે ચોતરફનું દુઃખ હતું. દુઃખમાં કોઈ ખાસી નહોતું
એમ કહું તોપણ ખોટું નથી. આપ ધણીવાર કહ્યા કરો છો કે ધર્મમાં જ મુખ
છે. તોપણ વાયરપતિ મહારાજ જેવા પરમ ધાર્મિક મનુષ્યો આવા દુઃખોથી કેમ
રીનાતા કરી? અતઃમા વાયરપતિ મહારાજ જેવા ધાર્મિક મનુષ્ય યોગજી દર્શી,
બના તેમના જેવો દુઃખી મનુષ્ય પણ બીજો કોઈ નહિ હોય?

શુદ્ધ—તેઓ કાં તો દુઃખી નહિ હોય અને કાં તો ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્ય—તેમને કોઈ દુઃખ જ નહિ હોય એમ શું આપ કહેવા માગ્યો છો? જરૂર તો તેઓ એટલા જ્યાં કંગાલ બને હરિદિ છે કે પૂરે ખાવાનું પણ મળતું નથી,
તે ઉપરાંત કરીર ઉપર પણ કોઈ નંદ, સર્વજ્ઞ કોઈકે ને કોઈકે રોગ તો હોયજ! અપુરામાં પૂરું તેમનું થયે પણ મગમગી જવું! આને જો દુઃખ ન કહેવાય તો પછી
દુઃખ બંધનું કેવું હોય?

શુદ્ધ—ભારે તેઓ ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્ય:—એમ કેમ કહેવાય ? શું આપ એમ કહેવા માગો છો કે દારિદ્ર્ય-કંગાળપણ, રોગ અને ધર બળવું, એ સર્વ અધર્મનાં ફળ છે ?

ગુરુ:—હા. હું એમજ કહેવા માગું છું.

શિષ્ય:—પૂર્વજન્મના અધર્મનું ફળ ?

ગુરુ:—પૂર્વજન્મને વચમાં શામાટે નાખે છે ? આજ જન્મના અધર્મનું ફળ !

શિષ્ય:—આપ શું એમ માનો છો કે આ જન્મમાં અધર્મ કર્યો હોય તેવા ફળરૂપેજ રોગશોષાદિ પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગુરુ:—હુંજ નહિ, પરંતુ તારે પણ માનવું પડશે. વધારે કંડી લાગે તો શરીર ધાય અને ભારે ભોજન વધારે પ્રમાણમાં લેવાય તો અછર્ણ થાય તેમ જ નથી માનતો ?

શિષ્ય:—કંડી લાગવી એ શું અધર્મ છે ?

ગુરુ:—ખીજા અનેક ધર્મો પૈકી શારીરિક ધર્મ પણ એક ધર્મ છે. તુઝાન-કારક કંડી લાગવા દેવી એ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, અને તેથી તે અધર્મ છે.

શિષ્ય:—આપે તો અહિંસા ધર્મને શારીરિક અર્થમાં લઈ લીધો.

ગુરુ:—જે શરીરસંબધી નિયમોથી વિરુદ્ધ હોય તે શારીરિક અધર્મ લેખાય.

શિષ્ય:—ત્યારે શું સ્વાસ્થ્યનિયમોને અનુસરવું એનું નામ ધર્મ, અને જે નિયમોનો ભંગ કરી અવળા ચાલવું તેનું નામ અધર્મ ?

ગુરુ:—ધર્મ અને અધર્મને લગતો વિષય એવો છે કે એટલી બધી સરળતાથી તેનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. જો તેમ હોત તો ધર્મતત્ત્વ ભૌતિક પદાર્થવેત્તાઓનાજ હાથમાં રહેવા પામત. એમ છતાં કંડી લાગવા સંબંધે ઉપર જે કહ્યું છે તે ખોટું નથી.

શિષ્ય:—ધારો કે એ વાત માની લીધી. પણ મારો પ્રશ્ન એજ છે કે વાચ-સ્પર્શ મહાશયનું દારિદ્ર્ય-દુઃખ એ કયા પાપનું ફળ ?

ગુરુ:—દારિદ્ર્ય-દુઃખ એટલે શું ? એ વાત પ્રથમ બરાબર સમજી લે. લોકો તેમને શું દુઃખ કહ્યું ?

શિષ્ય:—પહેલું તો એમ કે પૂરું ખાવાનું પણ તેમને મળતું નથી.

ગુરુ:—સ્વચ્છપણ મહાશયને તે દુઃખ તો નહિજ હોય એમ હું ખાત્રી કરું છું. શરીર કંઈક કરણ કે જે તેમને ખાવાનુંજ મળતું ન હોત, તો તેઓ ક્યારેય સ્વચ્છ થઈ શક્યા હોત.

શિષ્ય:—એવું વખત માત્ર જ્ઞાન કે દાર્ઢ્ય વખત માત્ર જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખીને વિચારવું પડે એ શું દુઃખ મનુષ્ય ?

ગુરુ:—સરીરરક્ષામાટે અને પોષણમાટે જો તે પૂરતું ન હોય તો તેને દુઃખ કહી શકાય. શારીરિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિને માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં અને અગત્યના હતાં વધારે સારા અને નાનાં બજારોમાં દુધની કચડો, એ ધાર્મિક મનુષ્યનું લક્ષણ નથી. સ્વાસ્થ્ય જોરાક મેળવવા પાછળ તો પેટભરામોજ દાય દોય કરે; અને એવા-પોતાનું પેટજ ભરવાની સાધનાઓમાં ધાર્મિક નથી.

શિષ્ય:—હાલમાં-પૂર્વમાં કપડાં મળે તેનું કેમ ?

ગુરુ:—જો વસ્ત્રો વડે સનનનું નિવારણ થઈ શકે તેવાં વસ્ત્રો મળવાથી ધાર્મિક પુરોહિત હમેશાં સતોષજી માને છે. શીતઋતુમાં ચરદીનું નિવારણ કરવું એ વસ્ત્રોના ખાસ હેતુ છે, અને તે હેતુ મને તેથી ભરી-પાતળા કે ફાટી-પૂરી કાંઈકથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. એવું એકે વસ્ત્ર શું વાચસ્પતિ મહાશયને નથી મળતું ?

શિષ્ય:—એ તો મળે. પણ ચિતારા જીવને પોતાનેજ પાણી ભરવું પડે, હાથેજ વાંસથી મળવાં પડે તથા ધરમાંથી. અહીં પણ હાથેજ કાઢવું પડે એ આપણા શું બોલી કહેવાય ?

ગુરુ:—શારીરિક પરિશ્રમ કરવો એ ધર્મથી નિયમ છે. જો કોઈ મનુષ્ય એવો પરિશ્રમ કરવા નથી ચાહતો તે અધાર્મિક છે. કું એમ નથી કહેવા માગતો કે ધનનું કાંઈજ પ્રયોજન નથી. મારા કહેવાનો સારોય એ છે કે જગતમાં જેઓ પોતાને દીન-દુઃખી અને દરિદ્ર માને છે તે તેઓની પોતાની કુશિક્ષા અને કૃપાસનાનું જ ફળ ભોગવે છે. અર્થાત્ અધર્મના સંસ્કારોજ તેમને માટે કષ્ટના કારણભૂત બને છે. અનુચિત ભોગ-લાલસાજી અને દેહને માટે દુઃખનું કારણ હોય છે.

શિષ્ય:—ત્યારે શું જોને માટે દારિદ્ર્ય એ વ્યર્થાર્થરીતે દુઃખમય નિવડે એવું કોઈ પૃથ્વીમાં નંદિ હોય ?

ગુરુ:—કરોડો છે. જેમને સરીરરક્ષા પૂરતાં વસ્ત્રો મળી શકે નહિ, અને રહેવાને માટે આશ્રય પણ મળે નહિ તેઓ ખરેખર દરિદ્ર હોવાં ધટે છે. તેમને માટે દારિદ્ર્ય એ દુઃખના કારણભૂત છે, એમ કહી શકાય.

શિષ્ય:—ત્યારે એ દારિદ્ર્યને પણ શું તેમજે આ જન્મમાંજ કંઈક અધર્મના ફળરૂપ લેખાય ?

ગુરુ:—હા જી તો.

x મનુષ્યો જે સુખ-દુઃખ ભોગવે છે તેમાં પોતે કરેલાં કર્મોજ પાછળથી અંશે કારણભૂત હોય છે; પરંતુ તે સિવાય બીજાં કારણો પણ હોય છે, એ વિષય બીજા કોઈ સ્થાનમાટે મુલતતી રાખીએ છીએ.

શિષ્ય:—એમ કેમ કહેવાય ? શું આપ એમ કહેવા માગો છો કે દારિદ્ર્ય-કંગાળપણ, રોગ અને ધર બળવું, એ સર્વ અધર્મનાં ફળ છે ?

ગુરુ:—હા. હું એમજ કહેવા માગું છું.

શિષ્ય:—પૂર્વજન્મના અધર્મનું ફળ ?

ગુરુ:—પૂર્વજન્મને વચમાં સામાટે નાખે છે ? આજ જન્મના અધર્મનું ફળ !

શિષ્ય:—આપ શું એમ માનો છો કે આ જન્મમાં અધર્મ કર્યો હોય તેના ફળરૂપેજ રોગશોકાદિ પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગુરુ:—હું જ નહિ, પરંતુ તારે પણ માનવું પડશે. વધારે ઠંડી લાગે તો શરીર થાય અને ભારે ભોજન વધારે પ્રમાણમાં લેવાય તો અજીર્ણ થાય તેમ તું નથી માનતો ?

શિષ્ય:—ઠંડી લાગવી એ શું અધર્મ છે ?

ગુરુ:—ખીજ અનેક ધર્મો પૈકી શારીરિક ધર્મ પણ એક ધર્મ છે. તુચ્છાત્મક દંડી લાગવા દેવી એ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, અને તેથી તે અધર્મ છે.

શિષ્ય:—આપે તો અહિંસા ધર્મને શારીરિક અર્થમાં લઈ લીધો.

ગુરુ:—જે શરીરસંબંધી નિયમોથી વિરુદ્ધ હોય તે શારીરિક અધર્મ લેખાય.

શિષ્ય:—ત્યારે શું સ્વાભાવિક નિયમોને અનુસરવું એનું નામ ધર્મ, અને એ નિયમોનો ભંગ કરી અવળા ચાલવું તેનું નામ અધર્મ ?

ગુરુ:—ધર્મ અને અધર્મને લગતો વિષય એવો છે કે એટલી બધી સરળતાથી તેનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. જે તેમ હોત તો ધર્મતત્ત્વ ભૌતિક પદાર્થવેત્તાઓનાજ હાથમાં રહેવા પામત. એમ છતાં ઠંડી લાગવા સંબંધે ઉપર જે કહ્યું છે તે ખોટું નથી.

શિષ્ય:—ધારો કે એ વાત માની લીધી. પણ મારો પ્રશ્ન એજ છે કે વાયરૂપિત મહાશયનું દારિદ્ર્ય-દુઃખ એ કયા પાપનું ફળ ?

ગુરુ:—દારિદ્ર્ય-દુઃખ એટલે શું ? એ વાત પ્રથમ બરાબર સમજી લે. ભણા, તેમને શું દુઃખ હતું ?

શિષ્ય:—પહેલું તો એજ કે પૂરું ખાવાનું પણ તેમને મળતું નહોતું.

ગુરુ:—વાયરૂપિત મહાશયને તે દુઃખ તો નહિજ હોય એમ હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું; કારણ કે જે તેમને ખાવાનુંજ મળતું ન હોત, તો તેઓ ક્યારનાયે મરી ગયા હોત.

શિષ્ય:—કોઈ વખત માત્ર ભાત કે કોઈ વખત માત્ર જીર ઉપર આખા કેક અને નિમાવનું પડે એ શું મુખ ગણાય ?

ગુરુ:—સરીરરક્ષામાટે અને પોષણમાટે જો તે પૂરતું ન હોય તો તેને દુઃખ કહી શકાય. શારીરિક અને માનસિક પુષ્ટિને માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં અન્ન મળવા છતાં વધારે સારા અન્નમાટે જગોપો દુર્ધા કરવો, એ ધાર્મિક મનુષ્યનું લક્ષણ નથી. સ્વાદિષ્ટ ખોરાક મેળવવા પાછળ તો પેટભરાઓ જ હોય હોય હરે; અને એવા-પોતાનું પેટ જ ભરવાની લાલસાવળગ્યો ધાર્મિક નથી.

શિષ્ય:—હાટપાં-વટપાં કપડાં મળે તેનું કેમ ?

ગુરુ:—જે વસ્ત્રોવડે લલગનું નિવારણ થઈ શકે તેવાં વસ્ત્રો મળવાથી ધાર્મિક પુરુષો હમેશાં સંતોષજ માને છે. શીતઋતુમાં ચરદીનું નિવારણ કરવું એ વસ્ત્રોનો ખાસ હેતુ છે, અને તે હેતુ મળે તેવી જાડી-પાતળા કે ફાટી-નૂડી કાંતગથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. એવું એકેકે વસ્ત્ર શું વાચરપતિ મહાશયને નથી મળતું ?

શિષ્ય:—એ તો મળે. પણ બિચારા જીવને પોતાનેજ પાણી ભરવું પડે, હાથેજ વાસણ મળવાં પડે તથા મરમાંથી અડું પણ હાથેજ કાઢવું પડે એ આપણા શું ઓછી કહેવાય ?

ગુરુ:—શારીરિક પરિશ્રમ કરવો એ ઈશ્વરી નિયમ છે. જે કાંઈ મનુષ્ય એવો પરિશ્રમ કરવા નથી માહતો તે અધાર્મિક છે. હું એમ નથી કહેવા માગતો કે ધનનું કાર્જન પ્રયોજન નથી. મારા કહેવાનો સારાંશ એ છે કે જગતમાં જોયો પોતાને દીન-દુઃખી અને દરિદ્ર માને છે તે તેઓની પોતાની કુશિક્ષા અને કુવાંસનાનું જ ફળ ભોગવે છે. અર્થાત્ અધર્મના સંસ્કારોજ તેમને માટે કષ્ટના કારણભૂત બને છે. અનુચિત ભોગ-લાલસાજ એનેકેને માટે દુઃખનું કારણ હોય છે.

શિષ્ય:—ત્યારે શું જેને માટે દારિદ્ર્ય એ યથાર્થરીતે દુઃખમય નિવડે એવું કાંઈ પૃથ્વીમાં નહિ હોય ?

ગુરુ:—કરોડો છે. જેમને સરીરરક્ષા પૂરતાં વસ્ત્રો મળ્યાં શકે નહિ, અને રહેવાને માટે આશ્રય પણ મળે નહિ તેઓ ખરેખર દરિદ્ર હોવાં ધટે છે. તેમને માટે દારિદ્ર્ય એ દુઃખના કારણભૂત છે, એમ કહી શકાય.

શિષ્ય:—ત્યારે એ દારિદ્ર્યને પણ શું તેમણે આ જન્મમાંજ કરેલી અધર્મના ફળરૂપ લેખાય ?

ગુરુ:—હા જ તો.

x મનુષ્યો જે મુખ-દુઃખ ભોગવે છે તેમાં ચોતે કરેલાં કર્મોજ ધણેખરે અંશે કારણભૂત હોય છે; પરંતુ તે સિવાય બીજાં કારણો પણ હોય છે, એ વિષય બીજા કાંઈ સ્થાનમાટે મુમતવી રાખીએ છીએ.

શિષ્ય:—કયા અધર્મનું એ કૃળ ?

ગુરુ:—ધન ઉપાર્જન કરવામાટે તેમજ ગ્ન-વસ્ત્ર વિગેરે પ્રાપ્ત કરવામાટે જે કેટલીક શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ આપણામાં રહેલી છે, તેને જેઓ યથાર્થ રીતે કૃળવતા નથી અથવા તો ખીલવતા નથી તેઓ દરિદ્ર રહે એ સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય:—હું ધારું છું કે આપણે આપણી સમસ્ત શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓને કૃળવવી તથા ખીલવવી એજ ધર્મ, અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ, એમજ આપ કહેવા માગો છો.

ગુરુ:—હું કહી ચૂક્યો છું કે ધર્મનો વિષય ખીજ સર્વ વિષયો કરતાં બહુજ ગહન અને કઠિન છે. તે આજો વિષય કાંઈ એક-એ વાતો ઉપરથીજ સમજી શકાય નહિ. છતાં માની લે કે મેં ધર્મ-અધર્મની જે વ્યાખ્યા કરી તેજ જે સંપૂર્ણ હોય તો તેમાં શું દોષ છે ?

શિષ્ય:—એ તો વિલાયતના ‘ડૉક્ટરીન ઑફ કલ્ચર’ (અનુશીલનવાદ) જેવું થયું!

ગુરુ:—અનુશીલન વસ્તુ એ કોઈ વિદેશી નથી. હિન્દુધર્મનો સારાંશ પણ તેજ છે.

શિષ્ય:—વાહ ! ‘કલ્ચર’ શબ્દનો અર્થ દર્શાવે એવો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતિ-શબ્દજ નથી. હું ધારું છું કે આપણા દેશની કોઈ પણ ભાષામાં એના અર્થને સૂચવે એવો કોઈ શબ્દજ નહિ હોય.

ગુરુ:—આપણે ખાલી વાતોજ કરીએ છીએ. મૂળ વાતની તો કોઈ તપાસે કરતું નથી. એને લીધેજ આજે આપણી આટલી બધી અધોગતિ થઇ છે. આપણામાં જે ચાર આશ્રમો કલા છે તેના હેતુ તું જાણે છે ?

શિષ્ય:—‘સીસ્ટમ ઑફ કલ્ચર’ ? (અનુશીલનવાદ ?)

ગુરુ:—એ તત્ત્વ તમારા મેથ્યુ આરનોલ્ડ જેવા પાશ્ચાત્ય અનુશીલનવાદીઓ પણ સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા હોય તે વિષેજ મને તો શક છે. સંઘવાઓની પતિભક્તિ, વિધવાઓનું સ્વહાર્થ, અને તે સિવાયનાં સમસ્ત વ્રત-નિયમોમાં માત્ર અનુશીલન તત્ત્વજ એક માત્ર સમાવેલું છે. જ્યારે આ તત્ત્વ હું તને બરાબર સમજાવીશ ત્યારે તારી ખાત્રી થશે કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જે પરમ પવિત્ર અમૃતમય ધર્મ પ્રબોધવામાં આવ્યો છે તે પણ આ અનુશીલનતત્ત્વ ઉપરજ નિર્ભર રહેલો છે.

શિષ્ય:—આપની આવી વાતો સાંભળ્યા પછી આપની પાસેથી અનુશીલનતત્ત્વ સંબંધી કાંઈક સાંભળવાની ઇચ્છા થાય છે. અનુશીલનવાદ એ કેવળ પાશ્ચાત્ય નારિત્વનોજ મત છે, એમ હું અત્યાર સુધી માનતો હતો, એટલુંજ નહિ પણ કોમના સ્ત્રીઓ અનુશીલનની એક પ્રકારની અનુદાનપદ્ધતિ સિવાય બીજું કંઈ સૂચવતા નથી એવીજ મારી માન્યતા હતી.

ગુરુ:—એ તારી વાત ખોટી નથી. વિલાયતી અનુશીલનવાદ નિરીશ્વર હોવાથી

તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામવિનાનો છે; કે પછી તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામ રહિત છે એટલાજ માટે તે નિરીક્ષર છે; એ જેમાંથી શું કંઈનું તે હું સમજી શકતો નથી. દિ-દુએ પરગ લાગી છે, અને તેથી તેમનો અનુશીલનવાદ જમદીય-રના ચરબુદ્ધમગમાં સમાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:—સમજ્યો. પણ તેનું કારણ - મુદ્ધું છે. આપણે હિંદુ મુક્તિ મેળવવાનો દોષ છે, ત્યારે વિદ્યાવતી અનુશીલનવાદીઓનો સિદ્ધાંત મુખપ્રાપ્તિનો દોષ છે. એમજ કે નહિ ?

ગુરુ:—મુખ અને મુક્તિને પૃથક્ પૃથક્ કાપાટે લેખવા, એનોજ આપણે પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ. મુક્તિ એ શું સુખ નથી ?

શિષ્ય:—પ્રથમ તો મુક્તિ એ સુખ નથી-મુક્તિમાં સુખ-દુઃખ માત્રનો અભાવ હોય છે, એમ હીએ તોપણ ચાલી શકે. બીજી વાત એ કે મુક્તિને એક પ્રકારની સુખયુક્ત અવસ્થા માનો તોપણ માત્ર મુખી થવું એને કાંઈ મુક્તિ કહી શકાય નહિ. મીઠાઈના એક-એ કકડા ખાવાથી મને સુખ થાય તેથી કાંઈ મને મુક્તિ મળી ગઈ એમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—તે વાતને ગોઠાળે ચડાવી દીધી. સુખ અને મુક્તિ એ બે વાતો સી પહેલાં બરાબર સમજી લે. નહિતર અનુશીલનવાદમાં તને બરાબર સમજણ પડ્યો નહિ. આજે હવે વખત નથી. સાંજ પડી ગઈ છે. ચાલ, જરા આ કૂતના રોપા-ઓને પછી સીંચીએ. આવતી કાલે એ વિષે ચર્ચા કરીશું.

અધ્યાય ૨ જો—સુખ-દુઃખ શું ?

શિષ્ય:—કાલે આપે કહ્યું હતું કે આપણી સારીરિક અને માનસિક સર્વ શક્તિ-ઓનું બરાબર અનુશીલન ન થાય તો દુઃખ ભોગવવું પડે એ સ્વાભાવિક છે. મતલબ કે શક્તિઓના અનુશીલનનો અભાવ એજ આપણા દુઃખમાં કારણભૂત છે. એમજ ને ?

ગુરુ:—ત્યાર પછી ?

શિષ્ય:—મેં કહ્યું હતું કે વાયરપતિ મહાશય દેશત્યાગ કરી ગયા તેનું એક કારણ આ પણ હતું કે તેમનું ઘર અગ્નિ લાગવાથી સળગી ગયું હતું. હવે એ આગ ઝોની બૂલધી લાગવા પામી અને કેવી રીતે લાગી તે કાંઈના જાણવામાં નથી. છતાં વાયરપતિ મહાશયના રોપથી તો નથીજ લાગી, એ વાતની અમને સર્વને ખાતરી છે. પ્રથમ એ કે તેમની એવી તે કયા શક્તિનું અનુશીલન નહોતું કે જેથી એ આગ લાગવા પામી !

ગુરુ:—અનુશીલન એ શું નહીં છે તે દેશમળ્યા વિના મારો ઉત્તર તું મેં
નમસ્કાર કર્યો છે મુખ અને હુઝા એ બંને માત્ર માનસિક અવસ્થા વિ
ખીલું કહ્યું નથી. સુખ-દુઃખ એ ધર્મ ખાસ બાબત વરતુ નથી; અને
અવસ્થા એ તે કેવળ અનુશીલનને જ આધીન હોય છે, એ વાત સીધારૂઠ
નને કંઈ નહિ નહિ હોય. આટલી વાત બોલું તો તારાચર સમગ્ર કહ્યો તો
માનસિક સમીક્ષાનું મમાયેલું અવશીલન મળું હોય તો ધરતું બળતું પણ
ફળ ન લાગે, એ વાત તારા વક્તવ્યમાં આવી જશે.

શિષ્ય:—અર્થાત્ વૈરાગ્ય હોય તો હુઝા ન ચાગ એજ આપને કહેવું
ખીલું કંઈ ? કેવી ભાંડર વાત !

ગુરુ:—આવશ્યક બને વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે તેને તારે ભંધક
હોય તો કહે: પરંતુ હું તો તે વિગે કશી વાતજ કરવા માગતો નથી.

શિષ્ય:—તે સિવાય આપને ખીલું કહેવા જેવુંજ શું છે ? આપ તો શું
સમગ્ર હિંદુધર્મનો ઝોક એ દિશામાં છે. સાંખ્યકાર કહે છે કે ત્રણ પ્ર
ક્રમોની નિવૃત્તિ-અત્યંત નિવૃત્તિ તેનું નામજ પરમ પુરુષાર્થ. ત્યારબાદ
વધતાં તે કહે છે કે સુખ એટલું બધું અલ્પ છે કે તેને દુઃખમાંજ ગણી લેવું
પણ બોલું નથી. મતલબ કે સુખ-દુઃખનો ત્યાગ કરી જડ-પૂતળા જેવા બની
એજ એક વાત હિંદુધર્મ નિરંતર કહ્યા કરે છે. આપનો ગીતાધર્મ પણ તે
ખીલું શું પ્રયોગે છે ! ટાલ-તડકામાં તથા સુખ-દુઃખાદિ દંદોમાં સમાન
રાખવી એજ એક વાત ગીતાકારને કહેવાની છે કે ખીલું કંઈ ? હું કહું છું
સુખથી આપણે સુખી ન બનીએ તો પછી જીવવાની જરૂરજ શું છે ! સુખનો
કરી દેવો એજ બે ધર્મનો ઉદ્દેશ હોય તો હું તો એ ધર્મને દૂરથીજ નમસ્કાર
છું. આપના અનુશીલનવાદનો પણ બે એવોજ કંઈક ઉદ્દેશ હોય તો હું તો
સાંભળવા માગતો નથી.

ગુરુ:—એટલા બધા ઉસ્કેરાઈ જવાની જરૂર નથી. અમારો અનુશીલનવાદ
મીઠાઈના એક-બે કંકડા ખાવા દેવામાં કંઈ જાતનો વાંધો નહિ લે-ઉલટા એ
મીઠાઈ ખાવાની વિધિજ બતાવશે. સાંખ્યદર્શનને ધર્મરૂપે સિદ્ધ કરી તેનો સ્વ
કરવાનું હું તને કદાપિ કહીશ નહિ, એ વાતની ખાત્રી રાખજે. શીત-ઉષ્ણ
સુખ-દુઃખનાં દંદોમાં તુલ્યશુદ્ધિ રાખવા સંબંધી જે ઉપદેશ ગીતા વિગેરેમાં
છે તેનો એવો અર્થ ખીલકુલ નથી કે મનુષ્યોએ મુદ્દલ સુખ ભોગવવુંજ નહિ.
સાચો અર્થ કરવા જેટલો અત્યારે સમય નથી. તે ગઈ કાલ કહ્યું હતું કે વિ
યતી અનુશીલનનો ઉદ્દેશ સુખ અને ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો ઉદ્દેશ મુ
પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. હું તેના ઉત્તરમાં કહું છું કે મુક્તિ પણ એ સુખની

અવસ્થા નિશ્ચિત છે. સુખની સંપૂર્ણ માત્રા અથવા સુખની હેટલી ઉત્કૃષ્ટતા એતુજ નામ મુક્તિ. જો આ વાત ખરી હોય તો પછી ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો ઉદ્દેશ પણ સુખજ છે એમ કહીએ તો તેમાં શું દોષ છે ?

શિષ્ય:—અર્થાત્ આ કાલે દુઃખ અને પરકાલે સુખ ?

ગુરુ:—નહિ. આ કાલે પણ સુખ અને પરકાલે પણ સુખ.

શિષ્ય:—પરંતુ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળ્યો. મારા ધારવા પ્રમાણે જીવ મુક્ત થવા પછી સુખ-દુઃખાદિ કંઈને જાણતોને દર-આલો. જાણ છે; અને જો તેમજ હોય તો પછી એવી સુખરહિત અવસ્થાને સુખ કેમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—તેનો ઉત્તર આપું તે પહેલાં તારે સુખ એટલે શું અને મુક્તિ એટલે શું એ વાત જરાખર સમજી લેવી જોઈએ. હમણાં મુક્તિની વાતને એક ખાણુ રહેવા છતાં પ્રથમ સુખ એટલે શું તેજ વાતનો નિર્ણય કરી લે.

શિષ્ય:—કદો, ત્યારે.

ગુરુ:—તે કાલે કશું હવું કે મીઠાઈના એક-એ કકડા તને મળે તો તેથી તું સુખી થાય; પરંતુ જામાટે સુખી થાય, તે કાંઈ સમજી શકે છે ?

શિષ્ય:—મારી કુસાની નિવૃત્તિ થાય, તેથી.

ગુરુ:—એક મુઠ્ઠી અથામમરા ખાવાથી પણ જૂખતી તો નિવૃત્તિ થઈ શકે. તો તેનાથી અને મીઠાઈના એક કુકડાથી શું તને સમાન સુખ થશે ?

શિષ્ય:—ના, મીઠાઈ ખાવા મળે તો વધારે સુખી થાઈ, એ વાત નકરી છે.

ગુરુ:—તેવું શું કારણ ?

શિષ્ય:—મીઠાઈમાં રહેલા પદાર્થો સાથે મનુષ્યોની કૃત્રિને એવો કાષ્ટ નિત્ય સંબંધ છે કે તેથી તે મિષ્ટ લાગવીજ નેહાયે.

ગુરુ:—મિષ્ટ કાલે તે તો હું સમજીએ. પણ મારા પ્રશ્ન એ નથી. હું એમ પૂછું છું કે મીઠાઈ ખાવાથી તને સુખ થાય છે તે શાથી ? મિષ્ટતાથી કાંઈ સર્વને સુખ થતું નથી. તું એક અસહ વિલાયતી માણસને તારા કંદોઈની મીઠાઈ તારા જેટલી સરળતાથી ખવરાવી નહિ શકે. તેમજ તું પણ રોષ કે બીજાનો એકાદ કુકડા ખાઈશ તો સુખી નહિ થઈ શકે. “ રાખી-સન કુઝો ” નામના ગ્રંથમાં કાષ્ટકે નામક જે જંગલીતું વર્ણન છે તે યાદ છે કે ? કહે છે કે તેને કાચું માંસજ લાગુ કરવામાં આનંદ મળતો. જો કાષ્ટ મીઠું વગેરે નાખીને પકાવેલું માંસ તેને આપતું તો તેને તે ખીલકુલ ગમતું નહિ. આટલાં વૈચિત્ર્યો ઉપરથી તું સમજી શકશે કે તને મીઠાઈ ખાવાથી જે સુખ થાય છે તે તારી જીભને ધી-સાકર સાથે અમુક પ્રકારનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી નહિ, પણ તે સિવાય બીજું કાષ્ટ કારણ છે. તુંજ કહે કે તે શું કારણ ?

શિષ્ય:—અભ્યાસને લીધે.

ગુરુ:—અભ્યાસને બદલે અનુશીલન કહે.

શિષ્ય:—અભ્યાસ અને અનુશીલન એ બંને શું પૃથક્ પૃથક્ છે ?

ગુરુ:—એટલાજ માટે તો કહું છું કે તેને અભ્યાસ કહેવાને બદલે અનુશીલન કહે.

શિષ્ય:—એ બેમાં શું ભેદ છે, તે જરા બતાવશો ?

ગુરુ:—અત્યારે તે સમજાવવા જેટલો વખત નથી. અનુશીલનનો આખો વિષય ત્યાંસુધી તારી બુદ્ધિમાં નહિ ઉતરે ત્યાંસુધી તેમાંની એકે વાત તારાથી યથા-યોગ્ય સમજી શકાશે નહિ. છતાં હાલ તુર્તમાં આટલું કહું છું કે જે રોજ ક્વીના-ધન ખાય તેને ક્વીનાધન કેવું લાગે ?

શિષ્ય:—હું ધારું છું કે ક્વીનાધન મિષ્ટ તો નજ લાગે. હા, વખત જતાં તેની કડવાશ અસહ્ય ન લાગે.

ગુરુ:—એ પ્રકારે સહન થવું એ અભ્યાસનું ફળ છે. દુઃકમાં અનુશીલન એ શક્તિને અનુકૂળ હોય છે; અને અભ્યાસ એ શક્તિને પ્રતિકૂળ હોય છે. અનુશીલનથી શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે, ત્યારે અભ્યાસથી શક્તિઓનો વિકાર થાય છે. અનુશીલનથી પરિણામે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અભ્યાસથી પરિણામે સહિષ્ણુતા (સહનશીલતા) પ્રાપ્ત થાય છે. હવે પેલી મીઠાઇવાળી વાત યાદ કર. ત્યાં તારો પ્રયત્ન તારી રસ આપવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિને અનુકૂળ હોય છે, તેથી તારી તે શક્તિ અનુશીલિત થાય છે અને એને લીધે તેમાં તને સુખ લાગે એ પણ તદ્દન બનવા યોગ્ય છે. આ રીતે અનુશીલનના બળથી વખત જતાં તને ‘ રોષ ’ વિગેરે પાશ્ચાત્ય ખાણમાં પણ આનંદ મળી શકે. બીજા ખાણા-ખીણાના સંબંધમાં પણ તેમજ સમજી લેવું.

એ ઉપરાંત બીજી ઈંદ્રિયોના અનુશીલનથી પણ સુખની ઉત્પત્તિ થઇ શકે છે. સંગીતના શ્રવણથી જે આનંદ થાય છે તે પણ આપણા શરીરની અમુક ઈંદ્રિયના એટલે કે અમુક શારીરિક શક્તિના અનુશીલનથીજ થાય છે. યૂરોપીય પંડિતોએ તેને ‘ મસ્ક્યુલર સેન્સ ’ એવું નામ આપ્યું છે. એજ પ્રમાણે બીજા અનેક શારીરિક શક્તિઓ માણસમાં રહેલી છે, અને તે સર્વના અનુશીલનથી સુખનો અનુભવ થાય છે.

શરીર સંબંધી વાતને ખાણુએ મૂકીને હવે આપણે આગળ વિચાર કરીએ. આપણામાં કેટલીક માનસિક શક્તિઓ પણ રહેલી છે, અને તે શક્તિઓના અનુશીલનથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેને પણ સુખની પંક્તિમાંજ મૂકી શકાય. શક્તિઓના અનુશીલનમાં ખર્ચ જોતાં જે સુખ છે, તેવું સુખ બીજા કશામાં નથી. અનુશીલનનો અભાવ એજ દુઃખ. દુઃખ એ કાંઈ જૂદો પદાર્થ નથી. સમજ્યો કે ?

શિષ્ય:—ના. પ્રથમ તો શક્તિ એટલે શું એજ હું જોઈએ તેવું સમજતો

નથી. ધારો કે દયા એ આપણા મનની એક અવસ્થા છે. તેના અનુશીલનથી સુખ થાય એ પણ કું સ્વીકારું છું, છતાં “આપણે સર્વેએ દયાશક્તિનું અનુશીલન કરવું જોઈએ” એમ કહી શકાય ખરું ?

શુદેઃ—“શક્તિ” શબ્દમાં જરા ગુંચવણ જેવું છે, એ વાત ખરી છે. તેને ખરેલે તારે બીજા કોઈ શબ્દ મૂકવો હોય તો તે સંબંધે મારે કશો વાંધો નથી. એ પહેલાં મૂળ વસ્તુને સમજી લે. ત્યાર પછી સમજવાની ખાતર તેને મને તે નામ આપીશ તે ચાલે જશે. માણસને શરીર પણ એક હોય છે અને મન પણ એક જ હોય છે; પરંતુ તે એક જ છતાં પણ તે દરેકમાં જૂદા જૂદા પ્રકારની અનેક ક્રિયાઓ જોવામાં આવે છે, અને તેથી કરીને તે સર્વ જૂદા જૂદા ક્રિયાઓ કરનારી શક્તિઓને જૂદા જૂદા નામ આપવાં જોઈએ નથી. એ પ્રત્યેક શક્તિનું મૂળ વસ્તુતઃ એક જ હોવા છતાં ક્રિયાઓમાં તેનું જૂદાપણું સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. અંધ મનુષ્ય જોઈ શકતો નથી, પરંતુ ચાંબળી શકે છે ખરો; બહેરો માણસ કાને સાંભળી શકતો નથી, પણ જોઈ શકે છે ખરો. વાદ્યશક્તિ વિનાનો માણસ ધણીવાર મુંઝવે દર્શના કરનારો સૂચિ હોય છે. વળી કોઈ માણસ દર્શના કરવામાં બહુ બચકાત હોય છે, પણ શુદ્ધિમાં બહુ પ્રખર હોય છે. કોઈ ઇશ્વરમાં ભક્તિશીલ હોય છે, પણ લોકો ઉપર પણી દયા રાખનારો હોય છે. દેહશક્તિ નિર્દય હોવા છતાં પણ ઇશ્વરમાં સદેહસાગર ભક્તિભાવ ધરાવતા હોય છે. મનસાગર કે દેહ અને મનની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓનો સ્વીકાર કરવામાં કોઈ હોય જેવું નથી. છતાં એટલું પણ અત્ર કહી દેવું જોઈએ કે રમેશ-દેવા વિગેરે દેહીક એવી શક્તિઓ છે કે જેને “શક્તિ” નામ આપવું યોગ્ય નથી લાગતું; પરંતુ તેને ખરેલે બીજા કયો શબ્દ મૂકવો હોય તો હીક ?

શિષ્યઃ—અંગ્રેજી શબ્દ—‘ફેક્સરી’ નો અર્થ અનેક સેખો શક્તિ સમજી કરે છે તે શબ્દનો વ્યવહાર કર્યો હોય તો !

શુદેઃ—પારંગત્ય વગેરે દર્શનસામ્રાજ્યો શક્તિ શબ્દ ઉપર ભિન્ન અર્થમાં વપરાયો છે.

શિષ્યઃ—પરંતુ, આપણી ભાષામાં તે શબ્દનો તેવો અર્થ પ્રચલિત નથી. ધર્મેશ્વરે રચાને સામાન્ય અર્થમાંજ ‘શક્તિ’ શબ્દને નીમાવી લેવામાં આવે છે.

શુદેઃ—તો પછી ‘શક્તિ’ જ કહે. માત્ર સમજવાનું જ કામ છે ને ? મને લેતાં જ્યારે ‘મારક્ષ’ નો અર્થ “નીતિ” અને ‘સાધન-સ’ નો અર્થ “વિ-ગ્રાન” કરો છે તો પછી ‘ફેક્સરી’ નો અર્થ “શક્તિ” સમજી શકો તો તેમાં કોઈ ખોટું નથી જરૂર.

શિષ્યઃ—હવે મારે બીજા એક વાંધો આપને જણાવું છું. જ્યારે હું હું કે શક્તિના અનુશીલનમાં રુચી છે, પરંતુ ધાત્રી વિના ત્યાં અનુશીલન કરવું એમાં

તો દુઃખનોજ અનુભવ થાય છે.

ગુરુ:—એક વાત બરાબર લક્ષમાં રાખજે કે, વૃત્તિના અનુશીલનનું ફળ સૌથી પ્રથમ સ્ફુર્તિરૂપે પ્રકટ થવું જોઈએ અને છેવટે વૃત્તિની અવસ્થામાં સમાપ્ત થવું જોઈએ. ધારેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી જે સુખ થાય, તે એ પરિવૃત્તિનુંજ સુખ લેખાય. ઉક્ત સ્ફુર્તિ તથા પરિવૃત્તિ એ બંને સુખને માટે આવશ્યક છે.

શિષ્ય:—એનેજ જે સુખ કહેતા હો તો હું ધારું છું કે એ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ મનુષ્યોનો પવિત્ર ઉદ્દેશ નજ હોવો જોઈએ; કેમકે વિષયી માણસ પોતાની વિષયી વૃત્તિઓના અનુશીલનથી પરિવૃત્તિનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એવું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો દરેકે ઉદ્દેશ રાખવો એ શું ઠીક ગણાય ?

ગુરુ:—નહિજ; કારણ કે તેથી ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ એટલી બધી પ્રબળ થઈ જાય કે માનસિક વૃત્તિઓ દુષ્પાર્ષજ જાય અને ધીમે ધીમે વિલુપ્ત પણ થઈ જાય. એટલા માટે દરેક મનુષ્યે એક સ્વૂળ નિયમ પાળવો જોઈએ અને તેનું નામ છે ‘સામંજસ્ય’ ! અર્થાત્ જ્યારે જેટલી જરૂર હોય તેટલેજ અંશે વૃત્તિઓને પરિવૃત્ત કરવી અને તેને બેકાવી દેવા જેટલી હદે ન લઈ જતાં યોગ્ય પ્રમાણમાંજ શાંત કરવી, તેનુંજ નામ ‘સામંજસ્ય’ નું પાલન. ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓનો સર્વથા વિલોપ કરી નાખવો એ સિદ્ધાંત ધર્મને અનુકૂળ નથી. તેમનું સામંજસ્ય સાચવવું, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય પ્રમાણમાંજ અંકુશમાં રાખવી અને યોગ્ય પ્રમાણમાંજ તૃપ્ત કરવી એજ પણ ધર્મનો સિદ્ધાંત છે. વિલોપમાં અને સંયમમાં મહાન ભેદ રહેલો છે; પણ એ વાત હવે પછી સમજાવીશ. હાલ તુર્તમાં તો આ એક સ્વૂળ વાતનેજ સમજી લે કે વૃત્તિઓના અનુશીલન સમયે એક બીજી વૃત્તિ સાથેનું તેમનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય બરાબર સચવાવું જોઈએ. આ સામંજસ્ય એટલે શું ? એ વાત હું તને હવે પછી સમજાવીશ. અત્યારે તો આપણે સુખના ઉપાધાન સંબંધીજ થોડોક વિચાર કરીશું.

પ્રથમ:—શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ સુખના હેતુભૂત છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. અનુશીલનદ્વારા પ્રકટતી સ્ફુર્તિ, તે સમયની અવસ્થાને માટે ઉપયોગી પ્રયોજનસિદ્ધ અને છેવટે પરિણતિ એ પણ સુખમાં કારણભૂતજ છે.

બીજું:—તે સર્વ વૃત્તિઓનું પરસ્પર ઉપયોગી સામંજસ્ય.

ત્રીજું:—કાર્યસાધનદ્વારા ઉક્ત વૃત્તિઓની પરિવૃત્તિ.

મેં ઉપર કહ્યું તે સિવાય બીજી કોઈ જાતનું સુખ હોય એમ સંભવતું નથી. યોગીઓને યોગદ્વારા જે સુખ મળે છે તે સુખ પણ ઉપલા નિયમોમાં આવી જાય છે, એ વાત હું તને બીજે કોઈ પ્રસંગે સમજાવીશ. તે સુખનો અભાવ એજ

અધ્યાય ૩ જો-ધર્મ એટલે શું ?

દુઃખ.૫ વાયરપતિ મહાશયનું ઘર સગમી ગયું અને તેથી તેમને જે દુઃખ થયું તથા એમના કરતાં પણ વધારે કમનસીબ માણસને પુત્રમૃત્યુથી જે દુઃખ થાય તે પણ ઉત્તર નિયમમાન આવી જાય છે, એ વિશે શું તને બીજો કોઈ પ્રસંગ સમજાવ્યું પાડીય. મારે જે કોઈ કહેવાનું છે તે તું જરાજર લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળશે તો તો મારા કલા વિના પણ તું સમજી જાશ.

શિષ્ય:—ધારો કે એ તો સમજી ગયો. તથાપિ મૂળ વાત તો રહીજ નહીં. આપણે જે વાત આશ્વત્થી હતી તે જોજ હતી કે વાયરપતિ મહાશય પોતે ધાર્મિક વ્યક્તિ છે, છતાં દુઃખી છે. આપે કહ્યું હતું કે જે મનુષ્ય દુઃખી હોય તે ધાર્મિક હોય નહિ. આપે આપની વાત સિદ્ધ કરવા સુખ એટલે શું એ વાત સમજાવી, અને સુખની સાથે દુઃખ શું એ સમજાવ્યું. અરુ. આટલી વાત ઉપરથી હું જે કોઈ સમજી શક્યો છું તે માત્ર એટલુંજ કે વાયરપતિ મહાશય વસ્તુતઃ દુઃખી નહોતા. અથવા તેમને દુઃખી ગણવામાં આવે તોપણ તેઓ પોતાનાજ હોવાથી અર્થાત્ પોતાની સારીરિક અને માનસિક શ્રુતિઓનું અનુશીલન જરાજર રીતે ન કરી શક્યા તેથીજ દુઃખી થયા; પરંતુ એવી કરીને તેઓ અધાર્મિક છે એમ તો કદી શકાય નહિ. આપના અનુશીલન તત્ત્વ સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે તે કોઈ શ્રદ્ધિમાં ઉતરતું નથી. અનુશીલન જોજ ધર્મ, તે સિવાય વધુ કોઈ મને સમજાવું નથી.

ગુરુ:—અત્યારે તો એટલું પણ જાણ છે. જો કે તે સિવાય બીજી એક ગંભીર વાત પણ સમજાવા યોગ્ય છે; કારણ કે ત્યાંસુધી એ વાત તારા સમજાવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી અનુશીલનની સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે, એ વિષય તું જરાજર સમજી શકી નહિ. પરંતુ એ વિષયસંબંધી ચર્ચા સૌ પછી કરીશ; કારણ કે અનુશીલન એટલે શું એજ વાત તારે પ્રથમ તો સમજવાની જરૂર છે. ત્યાંસુધી તે સમજાય નહિ ત્યાંસુધી વધારે કહેવું નિર્વર્થક માય તેમ છે.

શિષ્ય:—અનુશીલનને વગ્યા ધર્મ સાથે સંબંધ ? જાહે નવાઈ જેવી વાત છે.

ગુરુ:—નવાઈ જેવું તેમાં કશુંજ નથી. પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું કહેવુંજ માત્ર સમજાવું છું.

અધ્યાય ૩ જો-ધર્મ એટલે શું ?

શિષ્ય:—અનુશીલનને ધર્મ કેવી રીતે કદી શકાય એ મારાથી સમજાવું નથી. ધર્મના ફગાઈ જવા સંબંધી વાતને એક જાણુએ મૂકી દઈનેજ આ વાત પડે છે; કારણ કે તેમ કરવા જતાં આ વિષય જાહે ગુનેગારનું કાલ રહે છે.

તો દુઃખનોજ અનુલવ થાય છે.

ગુરુ:—એક વાત બરાબર લક્ષમાં રાખજો કે, વૃત્તિના અનુશીલનનું ફળ સૌથી પ્રથમ સ્ફુર્તિરૂપે પ્રકટ થવું જોઈએ અને છેવટે વૃત્તિની અવસ્થામાં સમાપ્ત થવું જોઈએ. ધારેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી જે સુખ થાય, તે એ પરિવૃત્તિનુંજ સુખ લેખાય. ઉક્ત સ્ફુર્તિ તથા પરિવૃત્તિ એ બન્ને સુખને માટે આવશ્યક છે.

શિષ્ય:—એનેજ જો સુખ કહેતા હો તો હું ધારું છું કે એ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ મનુષ્યોનો પવિત્ર ઉદ્દેશ નજ હોવો જોઈએ; કેમકે વિપયી માણસ પોતાની વિપયી વૃત્તિઓના અનુશીલનથી પરિવૃત્તિનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એનું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો દરેકે ઉદ્દેશ રાખવો એ શું ઠીક ગણાય?

ગુરુ:—નહિજ; કારણ કે તેથી ઈન્દ્રિયવૃત્તિઓ એટલી બધી પ્રબળ થઈ જાય કે માનસિક વૃત્તિઓ દબાઈ જાય અને ધીમે ધીમે વિલુપ્ત પણ થઈ જાય. એટલા માટે દરેક મનુષ્યે એક સ્થૂળ નિયમ પાળવો જોઈએ અને તેનું નામ છે ‘સામંજસ્ય’ ! અર્થાત્ જ્યારે જેટલી જરૂર હોય તેટલેજ અંશે વૃત્તિઓને પરિવૃત્ત કરવી અને તેને ખેંચાવી દેવા જેટલી હદે ન લઈ જતાં યોગ્ય પ્રમાણમાંજ શાંત કરવી, તેનુંજ નામ ‘સામંજસ્ય’ નું પાલન. ઈન્દ્રિયવૃત્તિઓનો સર્વથા વિલોપ કરી નાખવો એ સિદ્ધાંત ધર્મને અનુકૂળ નથી. તેમનું સામંજસ્ય સાચવવું, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય પ્રમાણમાંજ અંકુશમાં રાખવી અને યોગ્ય પ્રમાણમાંજ તૃપ્ત કરવી એજ પણ ધર્મનો સિદ્ધાંત છે. વિલોપમાં અને સંયમમાં મહાન ભેદ રહેલો છે; પણ એ વાત હવે પછી સમજાવીશ. હાલ તુર્તમાં તો આ એક સ્થૂળ વાતનેજ સમજી લે કે વૃત્તિઓના અનુશીલન સમયે એક બીજી વૃત્તિ સાથેનું તેમનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય બરાબર સચવાવું જોઈએ. આ સામંજસ્ય એટલે શું ? એ વાત હું તને હવે પછી સમજાવીશ. અત્યારે તો આપણે સુખના ઉપાદાન સંબંધીજ થોડોક વિચાર કરીશું.

પ્રથમ:—શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ સુખના હેતુભૂત છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. અનુશીલનદ્વારા પ્રકટતી સ્ફુર્તિ, તે સમયની અવસ્થાને માટે ઉપયોગી પ્રયોજનસિદ્ધ અને છેવટે પરિણતિ એ પણ સુખમાં કારણભૂતજ છે.

બીજું:—તે સર્વ વૃત્તિઓનું પરસ્પર ઉપયોગી સામંજસ્ય.

ત્રીજું:—કાર્યસાધનદ્વારા ઉક્ત વૃત્તિઓની પરિવૃત્તિ.

મેં ઉપર કહ્યું તે સિવાય બીજી કોઈ જાતનું સુખ હોય એમ સંભવતું નથી. યોગીઓને યોગદ્વારા જે સુખ મળે છે તે સુખ પણ ઉપલા નિયમોમાં આવી જાય છે, એ વાત હું તને બીજે કોઈ પ્રસંગે સમજાવીશ. તે સુખનો અભાવ એજ

ધર્મ વાચસ્પતિ મહાશયનું શરૂઆતી શબ્દ જોને તેથી તેમને જે દુઃખ થયું તેથી એમના કરતાં પણ વધારે કષ્ટાત્મક થયું હતું તેથી તે દુઃખ વાત તે વખતે ઉભા નિવસમાંજ આવી આવે છે, જે વિશે શું તો બીજો કોઈ પ્રશ્ન એ કષ્ટાત્મક પાડીશ. મારે જે કોઈ કહેવાનું છે તે તું જરાગર લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળશે તો તો મારા કદાચ વિચાર પણ તું સમજી શકશ.

શિષ્ય:—ધારો કે એ તો સમજી ગયા. તથાપિ મૂળ વાત તો સ્વીકાર્ય નહ. આપણે જે વાત આપણી હતી તે એજ હતી કે વાચસ્પતિ મહાશય પોને ધાર્મિક બોલ્યા છે, છતાં દુઃખી છે. આપે કહ્યું હતું કે જે મનુષ્ય દુઃખી હોય તે ધાર્મિક હોય નહિ. આપે આપણી વાત સિદ્ધ કરવા મુખ એટલે શું એ વાત સમજાવી, અને મુખની સાથે દુઃખ શું એ સમજાવ્યું. અરુ. આટલી વાત ઉપરથી શું જે કોઈ સમજી શકે છે તે માત્ર એટલુંજ કે વાચસ્પતિ મહાશય વસ્તુતઃ દુઃખી નહોતો. અથવા તેમને દુઃખી ગણવામાં આવે તોપણ તેઓ પોતાનાજ દોષથી અર્થાત્ પોતાની કારીરિક અને માનસિક જીવિઓનું અનુચીલન જરાગર રીતે ન કરી શક્યા તેથીજ દુઃખી થયા; પરંતુ એથી કરીને તેઓ અધાર્મિક છે એમ તો કદી શકાય નહિ. આપણા અનુચીલન તરત સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે તે કોઈ જુદામાં ઉતારવું નથી. અનુચીલન એજ ધર્મ, તે સિવાય વધુ કોઈ અને સમજાવ્યું નથી.

શુદ્ધ:—અત્યારે તો એટલું પણ બસ છે. જો કે તે સિવાય બીજી એક ગંભીર વાત પણ સમજાવવા યોગ્ય છે; કારણ કે ત્યાંમુખી એ વાત તારા સમજાવવામાં નહિ આવે ત્યાંમુખી અનુચીલનની સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે, એ વિષય તું જરાગર સમજી શકશે નહિ; પરંતુ એ વિષયસંબંધી ચર્ચા સૌ પાડી કરીશું; કારણ કે અનુચીલન એટલે શું એજ વાત તારે પ્રથમ તો સમજાવવાની જરૂર છે. ત્યાંમુખી તે સમજાય નહિ ત્યાંમુખી વધારે કહેવું નિર્ણયક માય તેમ છે.

શિષ્ય:—અનુચીલનને વગી ધર્મ સાથે સંબંધ ? બહુ નવાઈ જેવી વાત છે.

શુદ્ધ:—નવાઈ જેવું તેમાં કશુંજ નથી. પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું કહેવુંજ માત્ર સમજાવ્યું છે.

અધ્યાય ૩ જો-ધર્મ એટલે શું ?

શિષ્ય:—અનુચીલનને ધર્મ કેવી રીતે કદી શકાય એ મારાથી સમજાવ્યું નથી. અનુચીલનનું કળ તો મુખરૂપે મને છે પણ શું ધર્મનું કળ પણ મુખ હોય ?

* ધર્મના કળાકળ સંબંધી વાતને એક જાણુએ મૂકી દઈનેજ આ વાત ચર્ચવી શકે છે; કારણ કે તેમ કરવા જતાં આ વિષય બહુ ગુચ્છવસ્તુઓ સાથે પડવાનો ભય રહે છે.

ગુરુ:—નહિ તો ધર્મનું ફળ શું દુઃખરૂપ હોત ? જો તેમ હોત તો હું પોતે જગત્તાં સર્વ મનુષ્યોને ધર્મનો પરિત્યાગ કરવાનીજ ભલામણ કરત.

શિષ્ય:—ધર્મનું ફળ પરકાળે સુખ હોઈ શકે, પરંતુ આ કાળે પણ શું સુખ મળવે ?

ગુરુ:—ત્યારે અત્યાર સુધી મેં શું સમજાવ્યું ? ધર્મનું ફળ આ કાળે તો સુખ છેજ, પરંતુ જો પરકાળે હોય તો પરકાળે પણ સુખજ હોય. ‘ધર્મ’ એજ સુખનો એક માત્ર અદ્વિતીય ઉપાય છે. આ કાળે કે પરકાળે ધર્મ સિવાય સુખનો બીજો એકે ઉપાય નથી.

શિષ્ય:—તથાપિ કાંઈ સમાધાન થતું નથી. આપણે જેને ક્રિશ્ચિયન ધર્મ, ખ્રીસ્ત ધર્મ અને વૈષ્ણવધર્મ કહીએ છીએ તેને બદલે તેમને ક્રિશ્ચિયન અનુશીલન, ખ્રીસ્ત અનુશીલન અને વૈષ્ણવ અનુશીલન એમ કહી શકાય ખરું ?

ગુરુ:—ધર્મ શબ્દનો અર્થજ તેં બરીંઆં તો ઉઘટાવી નાખ્યો. ધર્મ શબ્દ વિવિધ અર્થોમાં વપરાય છે. પણ આપણે તે સર્વ અર્થો સાથે આજે કંઈ સંબંધ નથી. + તેં અત્યારે ધર્મ શબ્દનો જે અર્થ ક્યોં તે અંગ્રેજી ‘રીલીજિયન’ શબ્દનો તરબુતો માત્ર છે. અને એ શબ્દ વિદેશી હોઈ તેમાં આપણો દેશીય ભાવ નથી.

+ ધર્મ શબ્દના આધુનિક વ્યવહારથી ઉદ્ભવેલા કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન અર્થો તેના અંગ્રેજી પ્રતિશબ્દકારા અક્રિમ આશુના “ધર્મજિજ્ઞાસા” ગ્રંથમાંથી નીચે આપ્યા છે.

૧ અંગ્રેજીમાં જેને ‘રિસિજિયન’ કહે છે, તેને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ. જેમકે:—‘હિંદુધર્મ’, ‘ખ્રીસ્તધર્મ’ અને ‘ખ્રિસ્તીધર્મ’. ૨ જેને ‘મોરેલીટી’ કહે છે, તેને પણ આપણે ધર્મ કહીએ છીએ. જેમકે અમુક કાર્ય ‘ધર્મ-વિરુદ્ધ’ ‘માનવધર્મશાસ્ત્ર’ ‘ધર્મસૂત્ર’ इत्यादि. વળી, ‘નીતિ,’ આ શબ્દ પણ ‘ધર્મ’ શબ્દને ટેકાણે કેટલીકવાર વપરાય છે. ૩ ‘ધર્મ’ શબ્દથી ‘વરચ્યુ’નો ઓષ પણ થાય છે. ‘વરચ્યુ’ એટલે મહાચાર. વળી આપણે કહીએ છીએ કે અમુક વ્યક્તિ ‘ધાર્મિક’ છે અને અમુક વ્યક્તિ ‘અધાર્મિક’ છે. બીજી અવધર્મને અંગ્રેજીમાં ‘વાઈસ’ કહે છે. ૪ રિસિજિયન અથવા નીતિને અનુ-ફળ જે કાર્ય, તેને પણ ધર્મ કહે છે, અને તેનાથી વિપરીતને અવધર્મ કહે છે. જેમકે:—‘વાન ધર્મ ધર્મ’ છે. ‘અદ્વિતીયા પરમધર્મ’ છે. ‘શરનિદા મહાન અધર્મ’ છે. ‘આતેજ સર્વ હોઈ પણ પુરુષ પણ કહે છે. અંગ્રેજીમાં આ અવધર્મનું નામ ‘સીન’ કહેવામાં આવે છે. એજ વાનમાં હુબ્બ શબ્દનો વ્યવહાર પણ અનેક નામથી થાય છે. ૫ ધર્મ શબ્દનો મુખ્યત્વે પણ ઓષ થાય છે. જેમકે ‘લોકચુગલનો ધર્મ’ લોકાક-રૂઝ છે’ બીજા અર્થમાં અવધર્મને પણ ધર્મ શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. જેમકે ‘વરનિદા હુદ વિનવાગાએનો ધર્મ’ છે. જાનવાન મનુષ્યે પણ તે આ અર્થ-સંગ પામીને વરની વાન લખેલી છે. જેમકે:—“ હિન્દુધર્મને મુદુકરે ધર્માધર્મા-

શિષ્ય:—ત્યારે 'રીસિજ્ઞાન' એટલે શું ? તેજ સમજાવો.

ગુરુ:—“ રીસિજ્ઞાન ” શબ્દ જાણતા જતાં ત્યાંનાં જણોએ પણ તેણે વિવિધ અર્થોમાં વ્યવહાર કરે છે અને તેના અર્થ મંજરે એકમત નથી.

નૂતાનુંતે । વદસ્ય સોડધધાનુ સર્વે તત્તસ્ય સ્વપમાયેન્નુ ॥ અર્થ-૧-૨-૩-૪માં દિસક અને અદિસક, મુદ્ધ અને દુઃ, ધર્મ અને અધર્મ, સત્ત્વ અને અસત્ત્વ, આશાના જે કાંઈ ધર્મ જે જે પુરુષ કરે છે તે તે ક્રમાં પોતાનો મેજે તે તે ક્રમાં પ્રવેશ કરે છે. જગા પણ “ વાલ્મીકીયજ્ઞાનમોક્ષ સાક્ષેડ્મિન્નુચ્ચાન્મનુ ” ભગવાન મનુએ આ વાતમાં પાખંડીઓના ધર્મ-પુણ્ય-સ્વભાવો-ગુણો છે. ૬ ધર્મ શબ્દ ક્યારેક ક્યારેક આચરણ અથવા વ્યવહારના અર્થમાં પણ વપરાય છે. ભગવાન મનુએ આજ અર્થમાં કહ્યું છે ૧—

‘ દેશધર્મોન્ જાતિધર્મોન્ કુલધર્મોઽય દામ્ભતાન્ । ’

ધર્મશબ્દના આ ૭ અર્થ યતા દોષને આપણા લોકો તેના ઉપયોગમાં જનુજ અવ્યવસ્થા કરી દે છે. તેઓ ધર્મ શબ્દનો એક અર્થમાં ઉપયોગ કરીને બીજી કોઈએ તેનો બીજા અર્થમાં ઉપયોગ કરે છે; અને તેથી પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી વ્યુત થાય છે. આ પ્રમાણે અનિયમિત પ્રયોગો કરતા દોષાથી ધર્મસંજ્ઞાથી કાંઈ પણ તત્ત્વની સુંદર રીતે મીમાંસા થઈ શકતી નથી. એ અવ્યવસ્થા આજ નવીન નથી. જે મયેને હિંદુશાસ્ત્રના નામથી કહેવામાં આવે છે તેમાં પણ એ અવ્યવસ્થા મોટા પ્રમાણમાં છે. મનુ સંદેશના પ્રથમાધ્યાયના છેલ્લા ૭ લોકો આના ઉત્તમ ઉદાહરણરૂપ છે. ધર્મ શબ્દનો ક્યારેક રિસિજ્ઞાનના અર્થમાં, ક્યારેક નીતિના અર્થમાં, ક્યારેક સદ-ગુણના અર્થમાં, ક્યારેક અવગુણના અર્થમાં અને ક્યારેક પુણ્યકર્મના અર્થમાં પ્રયોગ મવાથી નીતિનું લક્ષણ રિસિજ્ઞાનમાં અને રિસિજ્ઞાનનું લક્ષણ નીતિમાં; સદગુણનું લક્ષણ ધર્મમાં અને ધર્મનું લક્ષણ સદગુણમાં આવી જવાને લીધે એક મહાન અવ્યવસ્થા ઉભી થાય છે. તેનું એ પરિણામ આનું છે કે ધર્મ (રિસિજ્ઞાન) ગોણધર્મોથી મિશ્રિત, ન તિ બ્રાતિયુક્ત, અભ્યાસ કરિન અને પુણ્ય દુઃખજનક થઈ પડેલ છે. હિંદુધર્મની અને હિંદુ નીતિની આધુનિક અવનતિ અને ધર્મનીતિપ્રતિ આધુનિક અનારથાનું મહાન કારણ ઉપર વધુવેલી અવ્યવસ્થા પણ છે.

* ગુરુ:—રિસિજ્ઞાન શું છે ?

શિષ્ય:—તે તો જાણીતી વાત છે. પારલૌકિક વ્યવહારમાં વિશ્વાસ ?

ગુરુ:—પ્રાચીન યહ્દીઓ પરલોકને માનતા નહિ. તો યહ્દીઓનો પ્રાચીન ધર્મ તે શું ધર્મ નહિ ?

શિષ્ય:—ત્યારે દેવદેવીમાં વિશ્વાસ ?

ગુરુ:—કર્યામ, પ્રિસ્તી અને યહ્દી આદિ ધર્મમાં દેવી નથી. તે સર્વ ધર્મોમાં

શિષ્ય:—પરંતુ એ “રીલીજીઅન” શબ્દમાં કાંઈ નિત્ય વસ્તુ નથી સમાવ
જતી કે જે દરેક ધર્મમાં મળી આવે ?

ગુરુ:—હા; પરંતુ તે નિત્ય પદાર્થને રીલીજીઅન શબ્દથી સંબોધવાની કશી જરૂર
નથી. તેને આપણે ધર્મ શબ્દથીજ અવલરીશું તો તે ગોઝવ ચર્મ પડશે.

શિષ્ય:—તે કયી રીતે ?

ગુરુ:—પણ એક ઉદાહરણ છે, તે તેથી શું તે સમજાવ ધર્મો નહિ ?

શિષ્ય:—આદેશું ધર્મમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ ?

ગુરુ:—જેવા અનેક સુંદર ધર્મો છે કે જેઓ ધર્મરતે પણ માનતા નથી.
આએસાસિવાના અન્યન પ્રાચીન મંત્રોની સમલોચના કરતાં સમજી શકાય છે કે
તે મંત્રોની રચનાના કદમાં અનેક દેવદેવીઓ મનાતાં હતાં; પરંતુ તે તેના ધર્મ
રતે માનતા નહોતા. વિશ્વકર્મા, પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા, ઇત્યાદિ ધર્મવાચક શબ્દો અગવ
રતા તે પ્રાચીન મંત્રોમાં નથી, પણ જે મંત્રો પ્રાચીન મંત્રોની અપેક્ષાએ આધુનિક
કયી સદાય તેમજ છે. પ્રાચીન સંપ્રદાયો પણ અતીથરવાદી હતા અને તે જતાં પણ
તેઓ ધર્મહીન નહોતા; કેમકે તેઓ કર્મોનાં ફલને માનતા હતા, અને નિઃશ્રેયણને પણ
કર્મજન્ય હતા. ‘વિશ્વકર્મા’ પણ નિરીથરવાદી છે. આથી ધર્મશ્રવાદ એજ ધર્મનું સમજ
શે એમ કેમ કહી શકાય? મારે તારા કહેવા પ્રમાણે તો કાંઈ સ્પષ્ટીકરણ થવું નથી.

શિષ્ય:—આદેશકાવ તાકિદોની ભાષાનું અવલંબન કરીને કહું છું કે ‘વિશ્વ
કર્મા’ નિત્યતામાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ.

ગુરુ:—અર્થ તારા કહેવા પ્રમાણે તો ‘સુધરતેચરાસિદ્ધમ’—ફલરતથી અતીતતા
—કહું. પરંતુ તેના સ્વીકાર કરતાં તું ક્યાં આવી પહોંચ્યો તે જો. પ્રત્યક્ષબોધ
સંપ્રદાયસિદ્ધ અધુનિક વિજ્ઞાનવેદનાઓના મનમાં ‘જાણીતી વૈતન્ય’ નું કાંઈ પણ
પ્રમાણ નથી એમ તારી રીતે તો ધર્મ પણ નથી અને ધર્મનું પ્રવેશન પણ નથી.
મારી અભ્યાસ પ્રમાણે તો હું ‘રિલિજીઅન’ને ધર્મ કહું છું.

શિષ્ય:—આદેશકાવ પણ વિજ્ઞાનવેદનાઓમાં પણ ધર્મ તો છે. એમને—
‘રિલિજીઅન એટ ફેલેનિસ-સનવધર્મ’.

ગુરુ:—તો પણ ‘વિજ્ઞાનીત વૈતન્યમાં વિશ્વાસ’ એ ધર્મ નહિ.

શિષ્ય:—આદેશકાવ કહે કે ધર્મ કાંઈ કહેવા ?

ગુરુ:—એક અવગત પ્રસંગ છે “અચાતો ધર્મવિલાસા” એ પરમિત
સંપ્રદાયનું પ્રથમ દુષ્ટ શ્લોક. આ પ્રસંગે કદાચ અમર, અદિત્ય નાથસાદર્શનની પ્રતિ
ષ્ઠા હોય. સંપ્રદાય દ્વારા અધર્મવિચારિત, અધર્મ સંપ્રદાય નથી; હું પણ તેના સંપ્રદાય
દ્વારા અધર્મ સંપ્રદાય સંપ્રદાય સંપ્રદાય એવા સંપ્રદાય નથી; તેમજ પ્રાચીન પંથોને
અધર્મવેદ અને સંપ્રદાય સંપ્રદાય અધર્મ સંપ્રદાય સંપ્રદાય સંપ્રદાય સંપ્રદાય સંપ્રદાય સંપ્રદાય

ગુરુ:—સમસ્ત મનુષ્યજાતિને માટે અર્થાત્ કિમિષ્વનો-ગૌદો-હિન્દુઓ અને મુસ-લમાનો એ સર્વને માટે, જે ધર્મ હોય તેમ 'ધર્મ' નામને યોગ્ય છે.

શિષ્ય:—એવો સમસ્ત મનુષ્યજાતિમાટેનો ધર્મ કવી રીતે ઓળખી શકાય ?

ગુરુ:—મનુષ્યનો ધર્મ શું એ એકજ વાતનો વિચાર કરવાથી સમસ્ત મનુષ્ય-જાતિને માટે ધર્મનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે.

શિષ્ય:—મારી છગાસા પણ એજ છે કે મનુષ્યનો ધર્મ શું હોઈ શકે ?

ગુરુ:—એવો ઉત્તર તદ્દન સરળ અને શુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેવો છે. જેના અસ્તિ-ત્વથી મનુષ્ય "મનુષ્ય" નામને યોગ્ય અને અને જેના અસ્તિત્વના અભાવે મનુષ્ય

છે કે—“ નોદના લક્ષણો ધર્મ:” નોદના એટલે ક્રિયામાં પ્રયત્ન કરાવનાર વાક્ય. એ પ્રમાણે લક્ષણ માનવામાં તો વિરોધ નથી; પરંતુ જ્યારે તદુપરાંત કહેવામાં આ-વેલું છે કે “ નોદના પ્રવર્તકો વેદવિધિરૂપ:” આમ 'વેદવિધિરૂપ' એવું વિશેષણ આવવાથી અને મોટા સંશય ઉપજે છે કે તું એને 'ધર્મ' માનીને સ્વીકારીશ કે નહિ.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે તો હું ક્યારેય ન સ્વીકારું. જે તેમ સ્વીકાર કરે તે જોટલા બિન્ન બિન્ન મથો છે તેટલા સપળા ધર્મ માનવા પડે. ખ્રિસ્તીઓ કહેશે કે 'ખ્રિસ્તીઓ કહેશે વિધિ તે ધર્મ' મુસલમાનો પણ એ પ્રમાણે 'કુરાનમાં કહેલો વિધિ તે ધર્મ' એમ કહેશે. ધર્મની પદ્ધતિ ભરે બિન્ન બિન્ન હો; પરંતુ ધર્મ એ એકજ વસ્તુ નથી શું ? ધર્મ એટલે 'રિલિજિયન' અને તે એક સર્વ સાધારણ વસ્તુ નહિ !

ગુરુ:—હા. એક સંપ્રદાયનો એવો પણ મત છે. 'લૌગાક્ષિભાસ્કર' બ્રાહ્મિ આચાર્યોએ કહ્યું છે કે—“ વેદપ્રાવિષાણપ્રયોજનવદ્યર્થો ધર્મ: ” (વેદવડે પ્રતિપા-દન કરવા યોગ્ય પ્રયોજનવાળો વિષય તે ધર્મ.) આ સર્વ વાતનું પરિણામ એ આવેલું છે કે ધર્મ જન્મવડે યોગ્ય અને સમજારનોજ બોધ થાય છે. જેમ મહા-ભારતમાં કહ્યું છે કે—

“ ધર્માધર્મ તપઃક્રીડ સત્યમક્રોધ વ્યય ચ ।

સ્વપુ દારેપુ સંતોષ: સૌચં વિગ્રામસૂચિતા ॥

આત્મજ્ઞાનં તિતિહ્યા ચ ધર્મ: સાધારણો નૃપ ॥

અર્થાત્ હે રાજા ! મહા, કર્મ અને તપ, તથા સત્ય અને અક્રોધ, પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ, પવિત્રતા, વિદ્યા, છુપાનો અભાવ, આત્મજ્ઞાન અને નિનિક્ષા-અદન-શીલતા-આ સર્વ નિષય સાધારણ ધર્મરૂપ છે.

અથવા હેરાસ કહે છે કે “ દ્રવ્યત્રિયાણુનાર્દનાં ધર્મત્વં । (દ્રવ્ય, ક્રિયા અને શુભ આદિનું ધર્મપણું છે.) હોય કહે છે કે “ અદ્ય વિદેય તે ધર્મ. ” પરિણામે આપેલા સાધારણ અભિપ્રાય એવો છે કે “ વેદ અથવા લોકસાધાર્મ્ય જે

“મનુષ્ય” નામને માટે અયોગ્ય લેખાય, તેનુંજ નામ મનુષ્યનો ધર્મ.

સંમત હોય તે ધર્મ. ’ જેમ વિશ્વામિત્ર ઋષિએ કહ્યું છે કે:-

યમાર્યાઃ ક્રિયમાર્ણં હિ શંસંત્યાગમેવેદિનઃ ।

સ ધર્મો યં વિગર્હન્તિ તમધર્મે પ્રચક્ષતે ॥

એવેતા આય પુરુષો જે ધર્મની પ્રશંસા કરે છે તે ધર્મ; અને જેની નિંદા કરે છે તે અધર્મ કહેવાય છે.

પરંતુ હિંદુશાસ્ત્રોમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન મતો નથી એમ નથી.

“જે વિશેષે વેદિતવ્યે દત્તિ હ સ્મ યદ્વક્ત્રવિદો વદન્તિ પરા ચૈવાપરા ચ ॥”

અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવેતા પુરુષો પરા અને અપરા એમ બે વિદ્યા જાણવાયોગ્ય છે એમ કહે છે. આ અને આવા અર્થવાળી બીજી શ્રુતિઓપરથી સચિત થાયછે કે વૈદિક જ્ઞાન અને તેને અનુસરતા યાગાદિક નિદૃષ્ટ ધર્મ છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાનજ પરમશ્રેષ્ઠ-ધર્મ છે. ભગવદ્ગીતાનું સ્વરૂપ તાત્પર્ય કર્માત્મક વૈદિકાદિ અનુષ્ઠાનોની નિદૃષ્ટતા કહેવામાં છે, અને ગીતામાં કહેલ સૂક્ષ્મ ધર્મની ઉત્કૃષ્ટતા કહેવામાં સૂક્ષ્મ તાત્પર્ય છે. હિંદુધર્મમાં વિશેષે કરીને એક એવો પરમ રમણીય ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે સાધારણરૂપે પૂર્વોક્ત મીમાંસા અને તેમાં કહેલ હિંદુધર્મવાદનો વિરોધી છે. આ ધર્મ ગીતા, મહાભારત અને ભાગવતમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. તેના વક્તા શ્રીકૃષ્ણ છે, એટલા માટેજ હિંદુશાસ્ત્રમાં કહેલા ઉત્કૃષ્ટતર ધર્મને આપણે શ્રીકૃષ્ણોક્ત ધર્મ કહીએ છીએ. મહાભારતના કર્ણ પર્વમાંથી એક વાક્ય લઈને એનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે.

કેટલાક શ્રુતિઓને ધર્મની ગણતરમાં પ્રમાણરૂપે કહે છે; તેમાં હું દોષની આરોપ કરું. નથી; પરંતુ શ્રુતિમાં પણ સમસ્ત ધર્મતત્ત્વ કહેલું નથી, અને એટલા માટે કેટલેક સ્થાને અનુમાનદારાજ ધર્મનો નિર્દેશ કરવો પડે છે. ‘પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિને નિષ્ક્રિય ધર્મનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. ‘અદિમાયુક્ત ધર્મ કરવામાં આવે એટલે ધર્મચરણ કહ્યું કરવામાં છે.’ ‘દિસા કરનારાઓની દિસાના નિવાસજી માટેજ ધર્મની વસ્તુ થયેલી છે. ‘ધર્મ પ્રાણીઓને પારણ કરે છે માટેજ તેનું નામ ધર્મ છે. ‘જેવો પ્રાણીની વસ્તુ થાય તેનું નામ ધર્મ છે. ‘એમ શ્રીકૃષ્ણનાં વચન છે. આ પછી વળ પર્વમાંથી ધર્મસ્તોત્ર કહેલી ધર્મની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. ‘જેનાથી સર્વ જીવોનું દિન રાત્ર તેજ સત્ય; સત્યજ દેવપ્રસન્ન માટે અદિનીય ઉપાય થાય છે. સત્યના પ્રતાપરોજ પથારી જાન થાય છે. અને તેઓજ પથારી દિન મેલણ છે. ‘અહિંસા સત્ય અને ધર્મના અર્થમાંજ વ્યવહાર થયો છે.

વિસ્તાર—આ દેહના દેહને ધર્મની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે નિમિત્તી સત્યજ પ્રાણી વ્યાખ્યા છે તે વિવિધધર્મની વ્યાખ્યા નથી.

શિષ્ય:—તેનું ખાસ નામ શું ? કાંઈક જુદું નામ તો હશેજ ને !

ગુરુ:—હા. તેનું નામ 'મનુષ્યત્વ.'

અધ્યાય ૪ થો- મનુષ્યત્વ એટલે શું ?

શિષ્ય:—કહે આપે કેશું હવે કે જેના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય "મનુષ્ય" ના નામને યોગ્ય લેખાય અને જેના અભાવે મનુષ્ય "મનુષ્ય" નામને યોગ્ય ન

ગુરુ:—'શિશ્યશ્રવણ' સંપ્રદવડે જે વિષયનો જોધ થાય છે, તે વિષયના ઉપર આપણા દેશના લોકોની સ્વતંત્રતા ક્યારેય યતી નથી. આપણા મનમાં જે વિષયનો વિચાર સરખોય આવતો નથી, તેને આપણે આપણા કથા પરિચિત સંપ્રદવડે કહી શકીએ?

x   x   x   x   x
x   x   x   x   x

તને ધર્મની જેટલી વ્યાખ્યાઓ સંભળાવી તે સર્વમાં હિંદુધર્મની વ્યાખ્યા સર્વોત્કૃષ્ટ છે; અને જે એ વ્યાખ્યા વધાર્યું હોય તો હું કહું છું કે સર્વ ધર્મોમાં હિંદુધર્મ એક ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પ્રથમ તો ધર્મ શું છે એ હું સમજી શકું, તોજ પછી હિંદુધર્મને સમજું. આ સર્વ પંડિતોએ કરેલી ધર્મની વ્યાખ્યા સંભળીને મને તો એમ લાગે છે કે 'મેં સાત ધનવાળો હાથો જોયો.'

ગુરુ:—તાઈ કહેવું ખરું છે. એવો કયો મનુષ્ય જન્મ્યો ? કે જેણે ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ અનુભવ્યું હોય ? જેમ સમસ્ત વિશ્વને કાંઈ મનુષ્ય પોતાની આંખે જોઈ શકતો નથી, તેમ સમગ્ર ધર્મને કાંઈ પણ મનુષ્ય અનુભવી શકતો નથી. અન્યની વાત તો બાલુએ મૂકીએ; પણ જુદેવ, હમુશિસ્ત, મદમદ અથવા ચૈતન્ય દેવ એમાંના કાંઈ પણ ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને અનુભવી શક્યા હતા, એમ હું સ્વીકાર કરી શકતો નથી. હા; અન્ય મનુષ્યો કરતાં તો તેમણે સારી રીતે અનુભવ કર્યો હતો. પણ સંપૂર્ણ તો નહોતા અનુભવી શક્યા. જે મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને કાંઈએ પણ હલકમાં અનુભવ્યું હોય અને મનુષ્યલોકમાં તેનો પ્રચાર કરી શક્યા હોય, તો તે કીમત ભગવદ્ગીતાના કર્નાજ. ભગવદ્ગીતાનાં વચનો ઉચિતરત્ન ધીરુષ્ણનાં છે કે કાંઈ મનુષ્યનાં છે તે હું જાણતો નથી; પરંતુ કાંઈ પણ સ્વયં જો ધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ વ્યક્ત અને વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શક્યું હોય તો તે કીમતભગવદ્ગીતામાંજ થયું છે.

(બહિર્ગત "ધર્મગિતામાં" માંથી.)

લેખાય, તેનુંજ નામ મનુષ્યનો ધર્મ. આ સિદ્ધાંત સમજવામાં કાંઈક કઠિન જણાય છે, કારણ કે સહ કોઈ જાણે છે કે મનુષ્યે જન્મ લીધો ત્યારથીજ તે મનુષ્ય ગણાય, અને તે મૃત્યુ પામ્યો એટલે મનુષ્ય નામને યોગ્ય નહિ રહેતાં રાખ કે મૂળતો હગલો બની રહે છે. એટલા માટે એમ કહેવામાં આવે કે જ્ઞાતિથી જીવન હોય ત્યાંમુધીજ મનુષ્ય “મનુષ્ય” છે અને જીવન ચાલ્યું ગયું એટલે મનુષ્ય “મનુષ્ય” મરી જાય છે, તો તેમાં શું ભૂલ છે ? આપનો ઉદ્દેશ એથી બીજો છે કે શું ?

ગુરુ:—સ્તનપાન કરનાર એક નાના બાળકમાં પણ જીવન તો છે. તેને શું મનુષ્ય કહેવાય ?

શિષ્ય:—કેમ નહિ ? માત્ર વય નાની એટલુંજ. ભલે તેને નાનો મનુષ્ય કહો.

ગુરુ:—મનુષ્યો જે જે કાર્યો કરી શકે તે તે કાર્યો શું તે બાળક કરી શકે ?

શિષ્ય:—એક મનુષ્ય પણ મનુષ્યજાતિનાં સંમસ્ત કાર્યો પોતે એકલો કર્યાં કરી શકે છે ? અનેક માણસો લારે વજનના બોળઓ ઉંચકી જાય છે, અનેક મનુષ્યોએ મહાન સમરાંગણોમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, અને અનેક મનુષ્યો કાંગે લીપર અથવા કુમારમંભવ જેવા અદ્ભુત નાટકો લખી અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. આપ પોતે પણ મનુષ્ય છો, પરંતુ શું આપ એ સર્વ કાર્યો કરી શકતા સમર્થ છો ? અથવા બીજા એવા કોઈ મનુષ્યનું નામ આપી શકશો કે જે પોતે એકલો ઉક્ત સર્વ કાર્યો કરી શકે ?

ગુરુ:—હું ન કરી શકું તેમજ એવા કોઈ મનુષ્યનું નામ પણ અત્યારે આપી શકું તેમ નથી કે જે પોતે એ સર્વ કાર્યો કરી શકતા હોય. છતાં એક મનુષ્ય કે જેને ઉક્ત સમર્થતા કાર્યો એક કાળે કર્યાં હોય એવો કોઈ મનુષ્ય જન્મ્યોજ નથી, એમ માનવાને તો હું કોઈ રીતે તૈયાર નથી. તેમજ હવે પછી એવો કોઈ મનુષ્ય નહિ જન્મે એમ પણ માની શકતો નથી.

શિષ્ય:—મનુષ્યથી બનવા યોગ્ય સર્વ કાર્યો એક મનુષ્યથી બની શકતાં હોય તો કેમ કોઈ એવા કાર્યો કરતું જોવામાં આવતું નથી ?

ગુરુ:—પોતાની શક્તિઓની ખીલવણી સંપૂર્ણ રીતે કોઈ કરતું નથી, તેટલાજ માટે એવી શક્તિવાળા પુરોષો જોવામાં આવતા નથી.

શિષ્ય:—પણ મૂળ વાત તો વહીજ ગયું. કયો વસ્તુના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય “મનુષ્ય” નામને યોગ્ય લેખાય એનો તો કોઈ ખુલાસો થયોજ નહિ. શું આજે એમ કહેવું મને હો કે પોતાની શક્તિઓની ખીલવણી થાય અર્થાત્ શક્તિઓ અત્યંતિત થય તેજ મનુષ્યને પ્રાપ્ત કરી શકાય ? જો એમજ હોય તો જન્મથી મનુષ્ય કે જેમની એકે શક્તિ ખીલી નથી તેમને મનુષ્યનું નામ આપી શકાય કે નહિ ?

ગુરુ:—જેની કેટલેક શક્તિ ખીલી ન હોય (અત્યંતિત થઈ ન હોય) એને

કાંઈ જંગલી માણસ તું જોઈ ચકસે નહિ. ધણુ જુના વખતમાં પણ મનુષ્યોની અમુક શક્તિઓ વિકાસ થાયા વિના રહેતી નહિ. જો તેમ ન હોય તો તેઓ પથ્થરની છરીઓ વિગેરે કેવી રીતે બનાવી શકે ? હવે પ્રશ્ન એ છે કે તેમને મનુષ્ય કેવી શકાય કે નહિ ? આ પ્રશ્નનો વધારા ઉત્તર મેળવતા પહેલાં વૃક્ષત્વ એટલે શું એ વાત ખરાખર સમજી લે. અહીંયાં તું એક ધાસતું તૃણ જુએ છે અને સામે એક વૃક્ષ જુએ છે તે બન્નેને તું એકમતીય કહી ચકસે કે નહિ ?

શિષ્ય:—હા, એક રીતે તેઓ બન્ને એકમતીય તો ખરાજ; કારણ કે બન્ને વનરપતિની જાતનાં છે.

ગુરુ:—પણ બન્નેને વૃક્ષ કહી શકાય ?

શિષ્ય:—ના. વૃક્ષ તો વડેજ કહી શકાય. આ તો તૃણમાત્ર છે.

ગુરુ:—એવો એક શ્રામાટે ?

શિષ્ય:—ફળ-ફલ-શાખા-પાન-વગેરેને લઈને વડે 'વૃક્ષ'ના નામને યોગ્ય છે તૃણમાં એ સર્વ વિભાગો નથી એટલે તેને વૃક્ષ કહી-શકાય નહિ.

ગુરુ:—ધાસમાં પણ એ સર્વ છે. અલગત, તે બહુ મુદ્દ છે તેથી તેની શાખ-ગાંઠ કે ફળ-ફલ તને દષ્ટિગોચર થતાં નથી. અતલજ કે તે અપરિચિત એટલે મુદ્દમ અવસ્થામાં છે. તારાજ કહેવા પ્રમાણે જો ધાસને વૃક્ષ ન કહેવાય તો પછી જે મનુષ્યની સખળી જ્ઞતિઓ અનુસંધાનિત ન થઈ હોય અને જે ખીંટ્યા વિના અવસ્થામાં પડી રહી હોય, તેને મનુષ્ય કેમ કહેવાય ? ધાસ જેમ વનરપતિ તરીકે એકમતીય છે, તેવીજ રીતે જંગલી મનુષ્યોને પણ એકમતીય કહી શકાય ખર પણ ફરક વનરપતિમાંથી જેમ વૃક્ષત્વ હોઈ ચકસું નથી તેવીજ રીતે મનુષ્યોને વૃક્ષ જે મનુષ્યત્વ તે જોનામાં ન હોય તેને મનુષ્ય કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય:—વંદ્ય અથવા બીજને કારણજાત લેખીએ તો ?

ગુરુ:—તે વિષય હમણાં એક બાજુએ રહેવા દે. જે વાત સરળ અને ગોઠા વગરની છે તેજ પ્રથમ સમજી લે. ત્યારપછી વંદ્ય અને બીજ વિગેરેની કાઠકાંધ પાડું હોય તો પાડો. વૃક્ષત્વ ઉદાહરણ બીજીય નહિ; કારણ કે સમજવાને માટે બહુ ઉપયોગી છે. અહીંયાં જે વાંસ જુએ છે તેને વૃક્ષ કહીશ કે નહિ ?

શિષ્ય:—મારા ધારણ પ્રમાણે તેને પણ વૃક્ષ તો કહી શકાય નહિ. અલગ તેને ગાંઠ, શાખા અને પલ્લવ વિગેરે તો છે, પણ ફળફલ ક્યાં ? તેમાંથી સંપૂર્ણ ખીંટવણી (પરિજુતિ) થઈ નથી, અરિ તેને વૃક્ષ કહી શકાય નહિ.

ગુરુ:—તને ખગર નથી. પચાસ-સાઠ વર્ષ પછી તેને પણ એક વખત ફળ-ફલ આવે છે. તેને જે ફળ આવે છે તે કેટલેક અંશે એવાને મનનાં આવે છે.

શિષ્ય:—તો પછી વાંસને પણ વૃક્ષ કહેવામાં હરકત નથી.

ગુરુ:—નહિ. તેમ છતાં પણ વાંસ તૃણમાજ લેખાય છે. તું એક ધાસનું તૃણ પાસે રાખીને વાંસની સાથે મુકાબલો કરી જો. ખંતે મુકાબલામાં સરખાં જણાય છે. તેથીજ વનસ્પતિશાસ્ત્રના પંડિતોએ વાંસને તૃણની શ્રેણીમાં મૂક્યો છે. આ ઉપરથી તું જોઈ શકશે કે તૃણ જેવા પદાર્થોમાં પણ એક માત્ર સ્કૃતિના ગુણને લક્ષ્યે કટલો બધો લેદ પડી જાય છે? ધાસ જેમ તૃણ છે. તેમ વાંસ પણ તૃણ છે. છતાં સ્કૃતિગુણને લીધે વાંસને વૃક્ષ માનવાનું મન થઈ જાય છે. તોપણ એક વાત લક્ષ્યમાં રાખજો કે વાંસની સંપૂર્ણ ખીલવણી, અથવા જેને સર્વાંગીન પરિણતિ કહે છે તે વાંસમાં થઈ નથી. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સર્વાંગીન પરિણતિ (વિકાસ) સંપૂર્ણ થાય તે અવસ્થાને હું ‘મનુષ્યત્વ’ કહું છું.

શિષ્ય:—ઉક્ત પરિણતિને ધર્મની સાથે શું સંબંધ છે?

ગુરુ:—વનસ્પતિની પરિણતિ કિંવા ઉત્કર્ષ કટલેક અંશે પ્રયત્નસાધ્ય હોય છે. સાધારણ રીતે જેને આપણે ખેતી કહીએ છીએ તે ખેતી કાંઈ જગ્યાએ મનુષ્યોદ્ધાર સાધાય છે તો કાંઈ જગ્યાએ કુદરતદ્વારા (કુદરતી રીતે) થાય છે. એક સામાન્ય ઉદાહરણ આપું. તને કોઈ દેવતા આવીને એમ કહે કે:—“વૃક્ષ અને ધાસને એક સાથે હું પૃથ્વીમાં રાખવા માગતો નથી. માટે તું કહે તો સર્વ વૃક્ષોનો નાશ કરું અને કહે તો સર્વ ધાસનો નાશ કરું. માટે બોલ તને શું પસંદ છે?” તો તું તેનો શું જવાબ દેવૃક્ષનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે કે ધાસનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે?

શિષ્ય:—વૃક્ષનેજ રાખવાનું કહું તેમાં પૂછવા જેવું જ શું? ધાસ ન રહે તો કદાચ ગાય-ભેંસ વિગેરેને કષ્ટ ખમવું પડે, પરંતુ વૃક્ષ ન હોય તો પછી જાત જાતના ડુંગ્રો-મેવાઓ વિગેરે ક્યાંથી મળે? ડુંગ્ર-ફૂલના અભાવે મનુષ્યોને કટલું બધું કષ્ટ થાય.

ગુરુ:—મૂર્ખ! તૃણજાતિ જગતમાં ન રહે તો અજના અભાવે મૈત્રેય મરવું પડે તેની કાંઈ ખબર પડે છે? ધાન પણ તૃણજાતિયજ છે. ખેતી કરવાથી તૃણમાં પડેલી જીવનદાયિની શક્તિ આવવા પામે છે, તેનો કાંઈ ખ્યાલ કરી શકે છે? અત્યંત જ વસ્તુઓ તને મિષ્ટ અને મધુર લાગે છે તે વસ્તુઓ એક કાળે ધણીજ કડા અને સ્વાદરહિત હતી, એમ વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિકાસો સિદ્ધ કરે છે. કૃષિ વિગેરે એજ વસ્તુઓ આજે મિષ્ટ અને ખાવાયોગ્ય બનવા પામી છે. ખેતીથી જેમ વનસ્પતિમાં ઉત્કૃષ્ટતા આવે છે તેવીજ રીતે મનુષ્યો પોતાની વૃત્તિઓના અનુશીલન જિજ્ઞાસુ થઈને મનુષ્ય બની શકે છે. અંગ્રેજીમાં તો ખેતીને અને અનુશીલનને ઉભયને ‘કલ્ચર’ એવું જ નામ આપવામાં આવે છે. એટલાજ માટે કહેવા આવ્યું છે કે ‘ધી સપ્લરન્સ ઓફ રીલીજિયન ઇઝ કલ્ચર’ અર્થાત્ માનવવૃત્તિનો ઉત્કર્ષ એવું જ નામ ધર્મ.

શિષ્ય:—તે ગમે તેમ હો; પણ મૂળ વાતનો તો કશોજ ખુલાસો થયો નહિ. મનુષ્ય

સર્વાંગીન પરિણતિ કેને કહેવાય ?

ગુરુ:—એક નાનકડા અંકુરનું પરિણામ અથવા વિકાસ કે છાંદાં, તેમ મહાન વૃક્ષરૂપે દર્શિતોત્તર થાય છે; પરંતુ એજ અંકુરને જોઈ તેની પ્રાથમિક દશામાં ઉપરથી માટી ખસેડીને જુએ તો તને તે સમસ્ય અદ્વય જેવો દિવા અત્યંત હ્રદ જેવો લાગ્યા વિના નહિ રહે. વખત જતાં એ હ્રદ અંકુરજ મહાન ધટાદાર ગંબીર વૃક્ષમાં પરિણત થાય છે. બેચક, તેને માટે ખેતી-પાણી-ખાતર વિગેરે તો જોઈએજ. સરસ માટી, ચોખ્ખા પ્રમાણમાં પાણી અને નિયમિત સૂર્યનો તાપ, વિગેરે જો એ અંકુરને ન મળે તો અંકુર કોઈ કાળે પરિણત-ઉત્તમ અવસ્થાએ પહોંચી શકે નહિ; એટલુંજ નહિ પણ જે તરવોથી વનસ્પતિને પોષણ મળે એવાં તરવોવાળું ખાતર પણ આપણે તેને પડે પાડવું જોઈએ, અને પણ કે માણસો નુકસાન ન કરે તેને માટે આસપાસ વાડ પણ બાંધી લેવી જોઈએ. આ પ્રકારની જો સરસ-લાજ લેવામાં આવે તોજ તે નાનકડો અંકુર વખત જતાં મહાન વૃક્ષરૂપે પરિણમે; એવીજ રીતે મનુષ્યોના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. જે બાળકના સંબંધમાં તે આગળ વાત કરી, તે પણ એક પ્રકારનો અંકુરજ છે. યથાયોગ્ય કાર્યબુદ્ધી અથવા અનુશીલનથી તે બાળક યથાર્થ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે, એટલુંજ નહિ પણ તે બાળક અનુશીલનના પ્રતાપે એક વખત સર્વ ગુણોયુક્ત અને સર્વ મુખસંપન્ન મનુષ્ય પણ બની શકે. મનુષ્યોની જે પરિણતિ હું કહેવા માગું છું તે એજ પ્રકારની.

શિષ્ય:—મગજર કોઈ સમસ્યનું નહિ. સર્વ પ્રકારે મુખી અને સર્વ પ્રકારે મુણ્યુક્ત શું પ્રત્યેક મનુષ્ય બની શકે ?

ગુરુ:—સર્વ મનુષ્યો સર્વ મુણ્યુક્ત બની શકે કે નહિ અને જને તો ક્યારે બની શકે એ વિષયની ચર્ચા કરવા જતાં બહુ સમય નીકળી જાય તેમ છે; કારણ કે તેમાં બહુ વિરતારથી ભાસવાની જરૂર છે. તથાપિ હું એટલો રવીકાર કરું છું કે દમણી દમણી કોઈ એવો મનુષ્ય થઈ ગયો હોય એમ મારા જાણવામાં નથી, તેમજ નજીકના જાણિયામાં કોઈ એવો પુરુષ સદસ્ય નીકળી આવે એવો પણ સંભવ નથી, છતાં ધર્મની હું જે જાણ્યા કરવા માગું છું તેવા યથાયોગ્ય અવલંબનથી સમજતા મનુષ્યો સર્વ મુણ્યુક્ત બનવાનો પ્રયત્ન કરે તો કાળક્રમે તેઓ બહુ મુણ્યુક્ત તો બની શકેજ એમાં મને જરા પણ સંશય નથી. મનુષ્યો જો સર્વ પ્રકારનાં મુખો પ્રાપ્ત કરવાનો તન-મનથી પ્રયત્ન કરે તો અનેક પ્રકારનાં મુખો તેઓ મેળવી શકે એ વાત નિઃસંશય છે.

શિષ્ય:—અવિનય થયો હોય તો છુટા કરેજ, પણ મનુષ્યોની સર્વાંગીન પરિણતિ કેને કહેવાય તે તો હજી હું સમજી શક્યો નથી.

ગુરુ:—જો, જ્ઞાન અથવા મનુષ્યને મુખ્ય બે અંગ છે. એક કરીર અને બીજું

મન. શરીરને કેટલાંક પેટા અંગ છે—જેમ કે હાથ-પગ વિગેરે કર્મેદ્રિયો, આંખ-કાન વિગેરે જ્ઞાનેદ્રિયો, મસ્તિષ્ક-હૃદય-વાયુકોષ વિગેરે જીવનસંચાલક પ્રત્યંગો, અસ્થિ મજ્જા-મેદ-માંસ-રુધિર વિગેરે શારીરિક ઉપાદાનો, અને ક્ષુધા-તૃપ્તા વિગેરે શારીરિક વૃત્તિઓ આ સર્વ પ્રત્યંગોની યથાયોગ્ય પરિણુતિ (ખીલવણી) થવી જોઈએ. શરીરનાં પેટા અંગ જેમ મેં ગણાવ્યાં તેમ મનને પણ કેટલાંક પેટા અંગ છે. જેમ કે—

શિષ્ય:—મનસંબંધી વાત હવે પછીને માટે રહેવા દો. અત્યારે તો શારીરિક પરિણુતિઓના સંબંધમાં જ ચર્ચા થવા દો; કારણ કે પ્રથમ જો તે સમગ્ર તો પછી આગળ જતાં મનના વિષયમાં કલિનતા જેવું કંઈ જણાય નહિ. આપે જો શારીરિક પ્રત્યંગો ગણાવ્યાં તેની કેવી રીતે પરિણુતિ થઈ શકે? બાળકના; શરૂઆતમાં નાના અને દુર્બળ જણાતા બાહુઓ, વય વધવાની સાથે પોતાની મેજેજ બળવાન અને પરિણુત થતા જાય છે. એમાં વળી અન્ય પ્રયત્નનો અવકાશજ ક્યાં રહે છે ?

ગુરુ:—તે જ સ્વાભાવિક પરિણુતિની વાત કહી તેનાં બે કારણો છે. હું પણ તેજ બે કારણો ઉપર ભાર મૂકવા માગું છું. આ બે કારણોમાં પ્રથમ કારણ પોષણ અને ખીણું કારણ ગતિ અથવા હીલચાલ. જો એક બાળકના બાહુને તેના ખભાની સાથે નાનપણથી જ બાંધી રાખવામાં આવે, અને બાહુમાં લોહી હરીફરી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો એ બાહુ વધારે પુષ્ટ થઈ શકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ અવશ્ય તે દુર્બળ અને નિર્ચક પણ બની જાય; કારણ કે બાહુની પુષ્ટિ માટે જ લોહી જોઈએ તે બાહુ મેળવી શકે નહિ. બાહુને બાંધવામાં ન આવે તો એક બાળક પોતાનો હાથ કોઈ પણ સમયે હલાવી શકે નહિ એવો બદોબસત કરવામાં આવે તો પણ હલાવ્યા વિનાનો—નિષ્ક્રિય પડી રહેલો હાથ નિર્બળ અને પાતળો પડી ગયા વિના રહેશે નહિ. કદાચ તે એટલો બધો નિર્બળ ન બનવ પામે તોપણ છેવટે હાથમાં જો ઝડપ આવવી જોઈએ તેવી ઝડપ તો કોઈ કાં નહિજ આવે. કેટલાએક બાવાઓ હાથને નિરંતર ઉંચા રાખી તપસ્યાનો દેખાડે છે તેમને જોયા છે !

શિષ્ય:—સમજ્યો. અનુશીલનવડે એક બાળકના કામળ અને નાના બાહુ ધી ધીમે પુષ્ટ વયના મનુષ્યના બાહુ જેટલા વિસ્તારવાળા-બળવાળા અને ઝડપ વાળા બની શકે છે; પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એ ક્રિયા તો સહજ રીતે થવા કરે છે. તેને માટે પ્રયત્નની શું જરૂર છે ?

ગુરુ:—તું તારા બાહુની સાથે આ બાગવાન-માળીના બાહુની સરખામ કરી જો. તે તારા બાહુની આંગળીઓને એવી રીતે કેળવી છે કે અત્યારે ત પાંચ મીનીટમાં એક બે લાંબા કાગળો લખવા હોય તો ખુશીથી તું લખી નાં શકે; અને આ બાગવાન બિચારો દશ દિવસ સુધી મહેનત કરે તોપણ તો

જેવો "ક" અક્ષર પણ લખી શકે નહિ. તારે જ્યારે અમુક વાત કામગામી લખવાની હોય છે ત્યારે વિચાર કર્યા વિના કે ચલ કર્યા વિના રમતાં રમતાં જે રથાને જે આકારવાળા અક્ષરો જોઈએ તે તું લખી નાખી શકે છે; પણ માળીને તો બહુજ નવાઈ જેવું લાગે છે. તે વિચારો તો આ બધું કેવી રીતે બનવું હશે તે દેખી પણ શકતો નથી. જગતમાં અનેક માણસો અજ્ઞાને લેખનકળા જાણે છે તેથીજ તેમને તેમાં આશ્ચર્ય જેવું લાગતું નથી. બાકી વસ્તુતઃ તો એ લિપિવિદ્યા એક જાદુઈ કળા કરતાં પણ અધિક આશ્ચર્યકારક છે; કારણ કે તેમાં બહુજ અનુશીલનની જરૂર પડે છે. દાખલાતરીકે તું એક સબ્દ લખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પાર કે આ "અનુશીલન" સબ્દજ તારે લખવાનો છે. પ્રથમ તો તારે એ સબ્દનું પૃથક્કરણ કરી તેમાં કયા કયા વર્ણો રહેલા છે તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. "અનુશીલન"નું પૃથક્કરણ કરવાથી "અ, ન, ઉ, ર, ઈ, લ, અ, ન, અ" આ પ્રમાણે એક મિત્ર તારા માનસપટ ઉપર અંકિત થાય, પછી એ પ્રત્યેક વર્ણનો આકાર કેવો છે તેવું તારે સ્મરણ કરવું પડે અને તેમાં કયો સ્વર મળે તો ઠીક એ વાતનો પણ નિર્ણય કરવો જોઈએ. આટલું નક્કી થયા પછી જ્યારે એક એક વર્ણને યાદ કરી કરીને કામગામી લખે ત્યારેજ માંડ માંડ "અનુશીલન" એ એક સબ્દ લખાય; છતાં તું જ્યારે એ સબ્દ લખવા બેસે છે ત્યારે એટલી બધી ઝડપથી લખી નાખે છે કે તારે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની માનસિક ક્રિયા કરવી પડતી હોય તેમ જણાતું નથી. એક માત્ર અનુશીલનના શુષ્કને લાકનેજ આવી અસાધારણ કુશળતા અવરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અનુશીલનનો એક બીજો બેદ પણ સમજવાયોગ્ય છે. તું આ માળીના બાકુ સાથે તારા બાકુની સરખામણી કરી જો જેવી રીતે પાંચ મીનીટમાં એક-બે લાંબા કામગામી તું પોતે લખી નાખી શકે છે, તેવી રીતે આ માળી પાંચ મીનીટમાં બે-ત્રણ ફૂટ ઘાટી બોલી કાઢવી હોય તો ખુશથી બોલી શકે, તું બે કલાક સુધી તો શું પણ બે પહોર સુધી મહેનત કર્યા કરે તોપણ તારાથી એ કામ પાર પડે નહિ; કારણ કે તે તારા બાકુઓને એ વિષયમાં બરાબર જોગબા કે અનુશીલિત કર્યા નથી, અને તેથી બાકુની જે વશયોગ્ય પરિશ્રુતિ કરી જોઈએ તે કદ સધી નથી. એટલા આરે એમ કહેવામાં કયે કોઈ જનતાની હરજન નથી કે તારા પોતાના જન આ માળીના ઉભરના દાથો કેટલેક અંશે અપરિશુદ્ધ રહી ગયા છે-ત્યારે જનનેએ દાથનો જે સર્વાંગીન પરિશ્રુતિ કરવી જોઈએ તે નમેા કરી શકયા નથી. એટલે બીજો દાખલો આપું. એક લિપિત ગરેવાની સાથે તારી પોતાની તુલના કરી જો બાદવારકામાં તારા કંઠમાં જે ગરેવાના કંઠમાં પહું કરીને પછે તારાવન નહિ હોય; પરંતુ ગરેવા અનુશીલનના પ્રભાવે પોતાના કંઠને મધુર તથા આકર્ષક

ખનાવી શકે છે, અર્થાત્ પોતાના કંટની સર્વાંગીન પરિણતિ કરી શકે છે, જ્યારે તમે તેવું કશું કરી શકતા નથી અને એને લઇને તમારો કંઈ અનુશીલન આ વિનાનો રહી જાય છે. લલા, પગે ચાલીને જવું હોય તો તું કેટલા કાચ મુઠી જઈ શકે ?

શિષ્ય:—મારાથી વધારે ચાલી શકાય નહિ. બહુ બહુ તો બે ત્રણ કોસ ચાલી શકું.

ગુરુ:—એનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે તારા બન્ને પગોની સર્વાંગીન પરિણતિ થવા પામી નથી. નિઃસંશય તારા હાથની, પગની અને ગળાની સહેજસાજ પુષ્ટિ અને પરિણતિ થઈ છે, તોપણ તેને સર્વાંગીન પરિણતિ તો કાંઈ રીતે કરી શકાયજ નહિ. એજ પ્રમાણે અન્ય શારીરિક પ્રત્યંગોના સંબંધમાં પણ સમજ લેવું. જ્યાંમુઠી શારીરિક સમસ્ત પ્રત્યંગોની સર્વાંગીન પરિણતિ થાય નહિ ત્યાં મુઠી આપણા શરીરની સર્વાંગીન પરિણતિ થઈ છે એમ કહી શકાયજ નહિ; કારણ કે જ્યાંમુઠી સોળ આનામાં એક આનો પણ અધુરો હોય ત્યાંમુઠી પૂરો રૂપિયો છે એમ કહેવાય નહિ. એક આનામાં એક પાઈ ધટતી હોય ત્યાંમુઠી રૂપિયો પણ અપૂર્ણ રહે. શરીરના સંબંધમાં જેમ આ વાત લાગુ પડે છે તેજ રીતે મનના સંબંધમાં પણ એજ નિયમ સમજ લેવો. મનનાં પણ અનેક પ્રત્યંગો છે, અને તેને “વૃત્તિ” એવું નામ આપણે આપી ગયા છીએ. મનની કેટલીક વૃત્તિઓ જ્ઞાન મેળવવાનું તથા વિચાર કરવાનું કામ કરે છે. કેટલીક વૃત્તિઓ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું કામ કરે છે. જેમકે લકિત-પ્રીતિ-દયા વગેરે. તે સિવાય કેટલીક વૃત્તિઓ આનંદને ઉપભોગ કરાવવાનું કામ કરે છે. દાખલાતરીકે હૃદયને સૌંદર્યમાં ભેડી, રસગ્રહ કરાવવો અને ચિત્તને વિનોદ કરાવવો એ આ વૃત્તિના મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની માનસિક વૃત્તિઓની સંપૂર્ણ પુષ્ટિ તથા સંપૂર્ણ વિકાસ એવું જ ના માનસિક સર્વાંગીન પરિણતિ.

શિષ્ય:—અર્થાત્ જ્ઞાનમાં પાંડિત્ય, વિચારમાં દક્ષતા, કાર્યમાં તત્પરતા, ચિત્ત ધાર્મિકતા, અને સૌંદર્યમાં રસિકતા એ સર્વ હોય તો જ મનુષ્યના મનની સર્વાંગી પરિણતિ થઈ ગણાય. તે ઉપરાંત, વળી શારીરિક સર્વાંગીન પરિણતિ પણ થ જોઈએ એમ આપનું કહેવું છે. અર્થાત્ મનની સાથે શરીર પણ બળવાન, નીરો અને સર્વ પ્રકારની શારીરિક ક્રિયાઓ કરવામાં યોગ્યતાવાળું બનવું જોઈએ. આ યોગ્યતાવાળા કૃષ્ણ અને અર્જુન અથવા રામ અને લક્ષ્મણ સિવાય બીજા કોઈ થ હોય એમ હું તો ધારતો નથી.

ગુરુ:—મનુષ્યજાતિમાં ઉદ્વૃષ્ટ લેખાતી ગ્રન્થ પ્રયત્ન કરે તો સંપૂર્ણ રીતે મ બ્યવની પ્રાપ્તિ ન કરી શકે એમ હું તો કદાપિ માનતો નથી. યુગાન્તરે જ્યારે મ બ્યજાતિ યથાર્થ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવા તરફ આકર્ષાશે ત્યારે અનેક મનુષ્યો ઉ આદર્શનું અનુકરણ અવશ્ય કરશે; એમ પણ હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું. સંસ

કાશીમાં પ્રાચીન કારણવારના જે મુલ્યોનું વર્ણન છે, તે વાંચકથી જણાવ તે કે પૂર્વે રાજ્યોએ સંપૂર્ણ મનુષ્યન પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવું જણાય છે. જ્યારે તે વર્ણનોને જોતાં કાશી દર્શિદાસ તથા પુરાણકારોના કોષોમાંથી છે, પરંતુ જે ઉપરથી આદર્શો ત્યાં સમજવા જેવી છે કે જે રથને બદલા રાજ્યોનું વર્ણન થતું હોય તે રથને એક કાગળ ખાદ્ય અને કાચીની મનુષ્ય મેં કરો તેવા એક જામ આદર્શ રહેશે. દોરો જોઈએ, એવું અનુમાન અપોગ્ય નથી. કું જણાવે તેજ આદર્શ મનુષ્ય કોઈ કહેવા માટે છે. સામાન્ય રીતે એક એવું નિયમ છે કે જે મનુષ્ય પોતે જોના બનવા માગે તેવા દોષ તેની પ્રાપ્તિ પ્રકારનો સર્વાંગસંપૂર્ણ એક આદર્શ તો રહેશે. જોઈએ. કાશી, કાશી તે સંપૂર્ણરિતે તે આદર્શના જોના ન થઈ શકે તેજ તેજ તેનું અનુરણ કરવાથી અનેક અંશે તે આદર્શની પ્રાપ્તિ તો પડેલી થોડી. સોજ આનાનું જાન દોષ તો મનુષ્ય ઉપરે આ આના પણ પ્રાપ્ત કરે; પરંતુ એક જાગર કે જેને ક્ષિપાના સોજ આનાનું જાન ન દોષ તે જાગર ક્ષિપાના માર પિત્તા લઈને પણ સંતોષપૂર્વક પાડે આવે તો આશ્ચર્ય નથી.

શિષ્ય:—પણ એવો આદર્શ ક્યાં ? આજ કાલ તો કાંઈ એવો મનુષ્ય દોષ એમ જણાવું નથી.

ગુરુ:—મનુષ્ય ન દોષ તેથી શું થયું ? ઈશ્વર તો છે ને ? ઈશ્વર પોતેજ સર્વ શક્તિની સર્વાંગીત સ્થિતિ તથા ઉત્કૃષ્ટ પરિણતિનું એકમાત્ર ઉદાહરણ છે. વેદાન્તનો નિર્ણય ઈશ્વર ધર્મત્વની પ્રાપ્તિમાં જણાવે સદાવક થઈ શકતો નથી; કારણ કે તે નિર્ણય દોષથી આપણા આદર્શરૂપે આપણી સમુદાય રહી શકતો નથી. અદ્વૈતવાદીઓનું ‘અર્થમેયદ્વિતીયમ્ ચેતન્ય અથવા દર્શન’ રૂપેનર જેને “ઇન્દ્રિયલ પાવર ઇન નેચર” નું નામ આપ્યું છે, અર્થાત્ જે કેવળ માત્ર દાર્શનિક અથવા વૈજ્ઞાનિક ઈશ્વર છે તેની ઉપાસના કરવાથી સંપૂર્ણ રીતે ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આપણા પુરાણો જેનું વર્ણન કરે છે, હિતદાસ જેનો મદિયા ખાધ છે તે ઈશ્વર અથવા તો કિશિયનોના ધર્મપુસ્તકમાંના સચ્ચ ઈશ્વર-તેની ઉપાસનાં કરવી એજ ધર્મનું મુળ છે; કારણ કે એવો સચ્ચ ઈશ્વર આપણા આદર્શરૂપાનને માટે ચોખ્ખો છે. જેને ‘ઇન્દ્રિયલ પાવર’ નિર્ણય ઈશ્વર-કહેવામાં આવે છે, તેની ઉપાસના નિષ્ફળ છે. જેને ‘પર્સનલ પાવર’-સચ્ચ ઈશ્વર-કહેવાય તેનીજ ઉપાસના સાર્થક છે.

શિષ્ય:—સચ્ચ ઈશ્વરને આદર્શરૂપે માનવા જોઈએ એ તો જાણે કે કીક, પણ તેની ઉપાસના શામાટે કરવી ?

ગુરુ:—ઈશ્વરને આપણે જોઈ શકતા નથી, તેથી તેમનું વર્તન નીરખીને તે પ્રમાણે આપણે વર્તી શકીએ એવો બીજકલ સંભવ નથી. આપણે જે કાંઈ કરી શકીએ તે માત્ર એટલુંજ કે મનવડે તેનું ધ્યાન કરી શકીએ. એ રીતે ધ્યાન

કરવું તેનુંજ બીજું નામ ઉપાસના છે. બેશક ઉપાસનાને તેડતો જોએ ગણી ઋષ્ટ પડે પતાવી દેવી તેનો તો કાંઈ અર્થજ નથી. સાંજે સવારે માત્ર સંખ્યાનું રટણ કરી જવું એ તો વિશેષ ફળપ્રદ નથીજ. ઈશ્વરના સર્વગુણસંપન્ન-વિશુદ્ધ-સ્વભાવ ઉપર ચિત્તને રિચર-એકાગ્ર કરવું જોઈએ; અને સંપૂર્ણ ભક્તિભાવથી તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. પ્રીતિપૂર્વક મુદ્દને તેના સ્વરૂપચિંતન પ્રત્યે વાળવું જોઈએ. ઈશ્વરના સ્વભાવ અનુસાર આપણે પણ સ્વભાવ અમારો જન્ય એવી ધ્યાનક્રમે દૈનિક ભાવના સેવવી જોઈએ. આ રીતે ઉપાસનાદિ કૃત્યો સાચ તોજ ઈશ્વરના મહાન પવિત્ર ગુણોની વિમલ ભગોતિ આપણા હૃદયમાં પડે. માટે પરમાત્માની નિર્મળતા આપણા હૃદયમાં પ્રવેશ કરે, અને તેના જેવીજ સર્વત્ર મંગળમય શક્તિ આપણા ચરિત્રમાં રહેલો, તેવી દૈનિક ધારના ભક્તિ રાખવી જોઈએ; તથા સર્વદા તે આપણી ધોતાની પાસેજ રહેલો છે એમ માની તેના સ્વભાવની સાથે તલીન બનવાના નિરંતર સતત પ્રયત્નો આણે રાખવા જોઈએ. દુઃખમાં, તેના સામીપ્યની, સાલોક્યની, સાદૃશ્યની, અને સાયુજ્યની ભાવના સેવવી જોઈએ. આમ સાચ તોજ આપણે ધીમે ધીમે ઈશ્વરની પાસે પહોંચવા ભાગ્યશાળી બનીએ. આર્યઋષિઓ વિશ્વાસપૂર્વક પ્રભોધી ગયા છે કે ઉપાસનાથી મનુષ્યો ક્રમે ક્રમે ઈશ્વરના સાદૃશ્ય અને સાયુજ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ઈશ્વરમાં તદલીન થઈ શકે છે, અને ઈશ્વરમાંજ મળી જઈ શકે છે. આમ થવું એવુંજ નામ મોક્ષ. મોક્ષ એ કાંઈ કે.ધ જૂદી વસ્તુ નથી. ઈશ્વરી આદર્શને અનુસરી ઈશ્વરી સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવો તેનુંજ નામ મોક્ષ. જેઓ મુક્ત થઈ શકે છે તેઓ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી મુક્ત થઈ સર્વ સુખોના અધિકારી બની શકે છે.

શિષ્ય:—હું આજ સુધી એમ સમજતો હતો કે ઈશ્વર મહાન સમુદ્ર સમાન છે, અને તેની તુલનામાં આપણે એક બિંદુમાત્ર પણ નથી.

ગુરુ:—ઉપાસનાનો મર્મ જેવો હિંદુઓ સમજી શક્યા છે તેવો મર્મ કેઈ બીજા પ્રજા સમજી શકી નથી. આજકાલ એ પરમ રમણીય અને તાત્ત્વિક ઉપાસના દુર્વચસાત આત્મપીડનરૂપે તથા શૃંગારરૂપે આપણામાં ફેરવાઈ ગઈ છે.

શિષ્ય:—મને એક વાત સમજાવો. મનુષ્યોમાં યથાર્થ મનુષ્યત્વનો અર્થાત્ સર્વોત્તમ સંપન્ન સ્વભાવનો આદર્શ મળી આવતો નથી તેથી ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવું જોઈએ એ વાત હું કબૂલ કરું છું; પરંતુ ઈશ્વર તો અનંતપ્રકૃતિમય છે. આપણી ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિ તેને કેવી રીતે સ્પર્શી શકે? આપણી અપેક્ષાએ તેના ગુણો પણ અનંત અને સ્તાર પણ અનંત છે; તો પછી ક્ષુદ્ર વસ્તુનો આદર્શ અનંતભાવમય ઈશ્વર કેવી રીતે બની શકે? એ તો અનંત સમુદ્રને જોયા પછી તળાવની પાળ તોડી નાખવા જેવું અથવા અનંત આકાશને જોયા પછી ધરના ચંદ્રરવાને ફાડી નાખવા જેવું સાહસ ગણાય એમ હું ધારું છું.

ગુરુ:—ધર્મના ઇતિહાસની જરૂર દર્શાવવામાં આવે છે તે એટલાજ માટે. ધર્મ

નિહાસમાં-(રીલીયન્સ ડીરટરી) માં અથવા પાર્થિક પુરોનાં જીવનચરિત્રો અપ-
વામાં આવે છે. અનન્યપ્રાંતમય કવર, ઉપરથીની પ્રાથમિક અવરણમાં આદર્શ પ ન
બની છે એ તારી વાન સ્વયં છે. પરંતુ કવરને અનુસરનારા મદાત્માઓ અર્થાત
જે મદાપુરોના ગુણો લેખને તેમને હપરીઅંત માનવનું આપજીને મન ચર્મ આને
તેઓજ પ્રાથમિક અવરણમાં આપજી આદર્શ પ જનકને મોગ્ય છે. એટલજ માટે
કંસુમિરત એક વખત કિમ્બોના આદર્શ પને વિરાગ્યા હતા, એટલજ માટે
ગાંધીએ સાક્ષ્યસિંદને આદર્શ પુરુષનું એક કાલે પત્રિક રચાન અર્પણ કર્યું હતું. એટલું
જતાં હિંદુસાસ્ત્રમાં ધર્મપ્રચારક આદર્શ પુરુષને જેનું જદુ માન મળ્યું છે તેનું
પૃથ્વીના બીજ કોઇ ધર્મપુસ્તકમાં બીજ કોઇ પુરુષને મળ્યું નથી. જનકાદિ રામચંદ્રિ,
નારદાદિ દેવર્ષિ, અને વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મર્ષિઓ એક કાલે આર્ષપ્રબળમાં અનુચીતનના
જયવંત આદર્શ પે પ્રકાશી રહ્યા હતા. તે ઉપરાંત શ્રી રામચંદ્રજી, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન,
લક્ષ્મણ, અને દૈવીવત પારશુ રતનાર બીજા વિગેરે દુનિવપુત્રો પણ આદર્શ પુરુષનું
મુંદર સ્થાન શોભાવી ગયા છે. કંસુમિરત તથા સાક્ષ્યસિંદ વિગેરે તો માત્ર ઉદા-
રણ, કૌપીનધારી, સરળ ધર્મવેત્તાઓ હતા એટલજ. આપજી હિંદુધર્મના આદર્શ
પુરુષો તેથી જુદાજ પ્રકારના હતા. તેઓનામાં કેવળ એક-એ ગુણેજ નહોતા, પણ
એકી સાથે ધણા ગુણો પ્રકટીનીક્યા હતા, અને તેમણે ચોતાની સર્વ દલિઓને
સર્વોચ્ચ પદચિત તથા સ્ફુર્તિવાળી બનાવી હતી. વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહું તો હિંદુ-
ઓના આદર્શ પુરુષો સિંદાસન ઉપર વિરાગ્યા જતાં પણ અંતરમાં ઉદારણ (તટ-
સ્થ-રામદેવરહિત) હતા, હાથમાં ધનુષ્ય-ગાણુ ધારણ કરવા જતાં પણ હૃદયથી
અહિંસા ધર્મના મર્મને જાણનારા હતા, રાગ હોવા જતાં પડિત પણ હતા, અને
ચક્ષિતમાન હોવા જતાં સર્વ જૂતમાં પ્રેમમાત્ર રાખનારા હતા. તથાપિ ઉક્ત સર્વ
આદર્શોના શિખરે વિરાજ અમરમાન લઈ રહી એવો એક બીજો આદર્શ પણ હિંદુ-
ઓને મળે છે. એ આદર્શ એવો છે કે જેની પાસે બીજા આદર્શો શીકકા પડી જાય.
યુધિષ્ઠિરે જેમની પાસેથી ધર્મનું શિક્ષણ લીધું હતું; સ્વયં અર્જુન જેમનો
શિષ્ય હતો, રામ અને લક્ષ્મણ જેમના અંશમાત્ર હતા, અને જેમના
જીવનચરિત્ર સમાન બીજી મહામહિમામય જીવનચરિત્ર કોઈ કાળે મનુષ્ય-
સાધામાં લખાયું નથી, ચાલ આજે તને તેની ઉપાસનાથી દીક્ષિત કરું.

શિષ્ય:-તે કાણ ? કૃષ્ણ ?

ગુરુ:-તમે લેકા માત્ર જયદેવના કૃષ્ણને અમરા વૃંદાવનવાળા કૃષ્ણનેજ ઝાળજો.
હા અને તેથીજ કૃષ્ણનું નામ સાંભળતાની સાથે આમ ચમકી ઉઠો છો. કૃષ્ણનું

* જયદેવે “ગીત-ગોવિંદ” નામનો એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત કાવ્ય મંથ લખ્યો
છે. તેમાં મુખ્યત્વે કથારિક કાવ્યો છે.

અનુવાદક

જીવન હજી તમે સમજતા નથી. જગદેવવાળા કૃષ્ણની પાછળ સર્વ ધર્મરીતુઓને
જે કૃષ્ણચરિત્ર પ્રકાશી રહ્યું છે તેને હજી તમે લોકો જોઈ શક્યા નથી. જે કૃષ્ણ-
પાસનાથી તને હું આજે દીક્ષિત કરવા માગું છું તે શ્રીકૃષ્ણની શારીરિક વૃત્તિઓ
સર્વોગીનસ્કૃતિ પામી, આપણે જેની કલ્પના પણ ન કરી શકીએ તેવા સૌંદર્યમાં
એકરસ થઈ, અતુલનીય બળશાળી બની ચૂકી હતી, એટલુંજ નહિ પણ જેની માન-
સિક્ક વૃત્તિઓ પણ એજ પ્રકારે સર્વોગીન સ્કૃતિ પામી, ત્રણ જગતમાં પ્રકાશ દેવાવી
શકે એવી વિદ્યા-શિક્ષા અને વીર્યયુક્ત બની ચૂકી હતી; તેની સાથે જેની પ્રીતિ-દયા
વિગેરે વૃત્તિઓ પણ જગતનું દિત સાધવામાં ઘાઈ રીતે પછાત પડી નહોતી. એટલા
માટે તેને પોતાને પણ કહેવું પડે છે કે:—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥

સારાંશ એજ કે પોતાના બાહ્યબળથી દુષ્ટોનું દમન કર્યું હતું, બુદ્ધિબળથી
ભારતવર્ષને એકતાના સૂત્રવડે બાંધી રાખ્યું હતું, જ્ઞાનબળથી જેણે અપૂર્વ નિષ્કામ
ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો તેને હું નમસ્કાર કરું છું. કેવળ પ્રેમમયજ હોવાથી જેણે
નિષ્કામપણે સર્વ મનુષ્યોનાં દુષ્કર કાર્યો પણ કરી આપ્યાં હતાં, જેણે બાહ્યબળથી
સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ બીજાને માટે સામાન્યની સ્થાપના
કરવામાં પોતે મુખ્ય આગેવાન હોવા છતાં જેણે સિંહાસન ઉપર વિરાજવાનું યોગ્ય
ધાર્યું નહોતું, જેણે શિશુપાળના સેંકડો અપરાધોને ક્ષમા આપી ક્ષમાગુણનો પ્રચાર
કર્યો છે, અને કેવળ દંડ આપવાની ખાતર જેણે દંડ આપવામાં પણ જરાય સહે
મેળ્યો નથી, જેણે વેદની પ્રબળતાવાળા જમાનામાં નિડરપણે જાહેર કર્યું હતું
“વેદમાં ધર્મ નથી, ધર્મ જોઈતો હોય તો લોકહિત કરો” તે પુરુષ ભલે ધર્મ
હોય યા ન હોય તોપણ હું તેને નમસ્કાર કરું છું. જેનામાં એકીસાથે શાક્યસિંહ
ધર્મચરિત્ર અને રામચન્દ્રના સર્વ ગુણો સ્પષ્ટપણે પ્રકાશી રહ્યા હતા, જે પુરુષ
કાળે જનસમાજના બળના આધારરૂપ હતા, સમાજના ગુણના આધારરૂપ હતા,
સર્વ ધર્મોના વેતા હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેની સાથે જે સર્વત્ર પ્રેમમય હતો,
આદર્શપુરુષ ભલે ધર્મર હોય કે ન હોય; હું તેને નમસ્કાર કરું છું:—

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ।

અધ્યાય ૫ મો--અનુશીલન

શિષ્ય:—માફી રહેલી વાત આજે કહો તો સાંભળવાની બહુ ઇચ્છા છે.
ગુરુ:—હજી ખરેખરી વાત તો રહીજ ગઈ છે. અત્યારસુધીમાં આપણે

એજ વાતોનો વિચાર કરો. (૧) મનુષ્યોનું યથાર્થ સુખ મનુષ્યત્વમાં છે, અને (૨) આ મનુષ્યત્વ તે બીજું કંઈજ નહિ. પણ સર્વ જ્ઞાતિઓની યથાર્થ સુખ, પરિણતિ, અને સામંજસ્ય થવા હેતુ તેનું જ નામ છે. હવે જ્ઞાતિઓ કેટલા પ્રકારની છે તે વિષે કંઈક વિચાર કરીએ.

જ્ઞાતિઓને સાધારણરીતે બે ભાગોમાં વહેંચી દઈ શકાય. એક તો શારીરિક જ્ઞાતિ અને બીજી માનસિક જ્ઞાતિ. માનસિક જ્ઞાતિઓમાં કેટલીક જ્ઞાતિઓ યાન મેળવવાનું કાર્ય કરે છે, કેટલીક જ્ઞાતિઓ ચરીર-પાસે માત્ર કાર્ય અથવા તો પ્રજ્ઞાતિજ કરાવે છે, અને કેટલીક જ્ઞાતિઓ એમાંનું એક નહિ કરતાં માત્ર આનંદનોજ અનુભવ કરાવે છે. હવે જે જ્ઞાતિઓ યાન ઉપાર્જન કરે છે તેને આપણે 'યાનસંપાદક જ્ઞાતિઓ' કહીશું. જે જ્ઞાતિઓ માત્ર કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરાવીનેજ એસી રહે છે તેને કાર્યકારિણી જ્ઞાતિ કહીશું, અને જે જ્ઞાતિઓ કેવળ આનંદજ આપે છે તેને આનંદદાયિની અથવા ચિત્તરંજિની જ્ઞાતિ કહીશું. યાન, કાર્ય અને આનંદ એ પ્રમાણે આ ત્રિવિધ જ્ઞાતિઓનું હજી શું દોષ થકે એમ જો દોષ પૂછે તો તેનો ઉત્તર:માત્ર એટલોજ કે "સમિધાનંદ" ની પ્રાપ્તિ એજ એ ત્રિવિધ જ્ઞાતિઓનો ઉદ્દેશ અથવા લક્ષ્ય છે.

શિષ્ય:—આપે જે ત્રણ વિભાગો પાડ્યા તે શું નિર્ણય છે? મારા માનવા પ્રમાણે તો સર્વ જ્ઞાતિઓની પરિણતિમાં આનંદ સિવાય બીજું કંઈ દોષજ થકે નહિ.

ગુરુ:—અસંજત એ વાત સત્ય છે, પરંતુ યાનસંપાદક જ્ઞાતિનું મુખ્ય હજી યાન-પ્રાપ્તિ દોષ છે, અને ગૌણ હજી આનંદ દોષ છે. કાર્યકારિણી જ્ઞાતિનું મુખ્ય હજી કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવી તે, અને ગૌણ હજી આનંદ દોષ છે; પરંતુ કેટલીક જ્ઞાતિઓનું મુખ્ય હજી પણ આનંદ અને ગૌણ હજી પણ આનંદજ દોષ છે. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ તેને 'એથેટિક ફેક્ટરીજ' કહે છે.

શિષ્ય:—પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તો આ ઉલ્લી જ્ઞાતિ તો પણ 'ઇન્ડેસક્રેડિબલ' અને 'ઇમોસનલ'માં સમાવેશ કરી કે છે. આપ તો તેને ચિત્તરંજિની જ્ઞાતિનું નામ આપી નહીં પાડો છો તેનું કેમ?

ગુરુ:—કારણ કે દુઃખરીઆં માત્ર પાશ્ચાત્યનેજ અનુસરતો નથી, તેમજ તેને અનુસરવાને બંધાયેલો પણ નથી અને વિશ્વાસ છે કે સત્યને અનુસરવાથી માત્ર ઉદ્દેશ હજીજન મક્કા વિના રહેશે નહિ. હવે શ્રેય વાન ઉપર આવીએ. મનુષ્યોની સમગ્રી સંસ્કૃતિને ચાર ભાગોમાં વહેંચી નાખીએ તો નીચે પ્રમાણે વિભાગ કરી શકાય:

(૧) શારીરિક જ્ઞાતિ (૨) યાનસંપાદક જ્ઞાતિ. (૩) કાર્યકારિણી જ્ઞાતિ, અને (૪) ચિત્તરંજિની જ્ઞાતિ.

આ ચાર પ્રકારની જ્ઞાતિઓનું યથાર્થ સુખ, પરિણતિ નષ્ટ સામંજસ્ય, એનું જ નામ મનુષ્યત્વ: એ વાન હવે પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી.

જીવન હજી તમે સમજતા નથી. જ્યદેવવાળા કૃષ્ણની પાછળ સર્વ ધર્મરીચુલુકત જે કૃષ્ણચરિત્ર પ્રકાશી રહ્યું છે તેને હજી તમે લોકો જોઈ શક્યા નથી. જે કૃષ્ણ પાસનાથી તને હું આજે દીક્ષિત કરવા માગું છું તે શ્રીકૃષ્ણની શારીરિક વૃત્તિઓ સર્વાંગીનસ્ફુર્તિ પામી, આપણે જેની કલ્પના પણ ન કરી શકીએ તેવા સૌંદર્યમાં એકરસ થઈ, અતુલનીય બળશાળી બની ચૂકી હતી, એટલુંજ નહિ પણ જેની માન-મિત્ર વૃત્તિઓ પણ એજ પ્રકારે સર્વાંગીન સ્ફુર્તિ પામી, ત્રણ જગતમાં પ્રકાશ ફેલાવી શકે એવી વિદ્યા-શિક્ષા અને વીર્યયુક્ત બની ચુકી હતી; તેની સાથે જેની પ્રીતિ-દયા વિગેરે વૃત્તિઓ પણ જગતનું હિત સાધવામાં કાઠ રીતે પછાત પડી નહોતી. એટલા માટે તેને પોતાને પણ કહેવું પડે છે કે:—

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગેયુગે ॥

સારાંશ એજ કે પોતાના બાહુબળથી દુષ્ટોનું દમન કર્યું હતું, બુદ્ધિબળથી ભારતવર્ષને એકતાના સૂત્રવડે બાંધી રાખ્યું હતું, જ્ઞાનબળથી જેણે અપૂર્વ નિષ્કામ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો તેને હું નમસ્કાર કરું છું. કેવળ પ્રેમમયજ હોવાથી જેણે નિષ્કામપણે સર્વ મનુષ્યોનાં દુષ્કર કાર્યો પણ કરી આપ્યાં હતાં, જેણે બાહુબળથી સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ બીજાને માટે સાત્રાન્યની સ્થાપના કરવામાં પોતે મુખ્ય આગેવાન હોવા છતાં જેણે સિંહાસન ઉપર વિરાજવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહોતું, જેણે શિશુપાળના સેંકડો અપરાધોને ક્ષમા આપી ક્ષમાગુણનો પ્રચાર કર્યો છે, અને કેવળ દંડ આપવાની ખાતર જેણે દંડ આપવામાં પણ જરાય સંકોચ નેવ્યો નથી, જેણે વેદની પ્રબળતાવાળા જમાનામાં નિડરપણે જાહેર કર્યું હતું કે “વેદમાં ધર્મ નથી, ધર્મ જોઈતો હોય તો લોકહિત કરો” તે પુરુષ ભલે ધર્મ હોય તો ન હોય તોપણ હું તેને નમસ્કાર કરું છું. જેનામાં એકીસાથે શાક્યસિંહ ધર્મપ્રિય અને રામચન્દ્રના સર્વ ગુણો સ્પષ્ટપણે પ્રકાશી રહ્યા હતા, જે પુરુષ એકાંતે જનસમાજના બળના આધારરૂપ હતો, સમાજના ગુણના આધારરૂપ હતો, સર્વ ધર્મોનો વેત્તા હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેની સાથે જે સર્વત્ર પ્રેમમય હતો, આદર્શપુરુષ ભલે ધર્મ હોય કે ન હોય; હું તેને નમસ્કાર કરું છું:—

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સદ્સકૃત્વઃ પુનઃચ મૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ।

અધ્યાય ૫ મો-અનુશીલન

શિષ્ય:—માત્રી રહેલી વાત આજે કહે તો સાંભળવાની બહુ ધમ્મ છે.
ગુરુ:—હજી ખરેખરી વાત તો રહીજ ગઈ છે. અત્યારમુધીમાં આપણે

માય છે. આ પ્રમાણે એ પ્રકારની સિદ્ધિ-પદ્ધતિનો પ્રચાર કરવામાં દિંદુષર્મગ્રાન્થે જે મહાન ફાળો આપ્યો છે, તે જગતના સાદિત્યમાં અપૂર્વ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. હું પણ તેજ આર્થશાસ્ત્રિઓનાં ચરણકમળમાં વંદન કરી તેમણે પ્રદર્શિત કરેલી પદ્ધતિનો તને કાંઈક ખ્યાલ આપવા માગું છું. તેની સાથે એક વાન લઘુમાં રાખવી જોઈએ અને તે એજ કે આજથી ત્રણ-ચાર હજાર વર્ષો પૂર્વે સારતવર્ષને માટે જે વિધિ-નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તેજ નિયમો અહીં અહીં અત્યારના કાળમાં બંધબેસતા થઈ શકે નહિ; અને હું તો એટલે સુધી કહેવાની દિગ્મત કરું છું કે જો તે આપિમહાત્માઓ અત્યારે જીવતા હોત તો તેઓ પણ રૂપરૂ રીતે કહી દેત કે:—“ના, અમારા તે સમયના નિયમો આ સમયે ચાલી શકે તેમ નથી. જો તે નિયમોને અત્યારે પણ અહીં અહીં વગળી રહેશે તો અમારા દર્શનમાં મર્મનો તમે ખોટો અર્થ કરો છો. એમ અમને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.” દિંદુષર્મના બાક નિયમો અને વિધિઓમાં જે તેટલો ફેરફાર માય તોપણ તેનો મર્મ ભાગ તો સર્વદા અમરજ રહેવા યોગ્ય છે. તે મર્મભાગ સદા-સર્વદા જીવંત રહી મનુષ્યોનું દિત સાધવાને સર્વદા સમર્થ છે; કારણ કે તે નિયમોનો મૂળ પાયોજ માનવ-પ્રકૃતિ ઉપર રચાયેલો છે. કાંઈ કાંઈ વિધિ દેસ-દાગબેદે રૂપાંતર પામે તો તેથી ગભરાવાનું નથી. જેમ બીજી વસ્તુઓના સંબંધમાં અને છે તેમ નિયમો પણ સમય જતાં યોગ્ય ફેરફાર પામ્યા વિના રહેતા નથી. દિંદુષર્મમાં પ્રસંગોપાત જે સુધારા-વધારા થતા રહ્યા છે, તેનો એ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

શિષ્ય:—આપ ધણું દરીને વિભાવતી પદ્ધતિને અનુસરના હોય એવો મને સંદેહ રહે છે, કારણ કે સંક્ષિપ્ત એ મર્મનો અંસ છે એ વાત કોમ્પ્ટના સિદ્ધાંત સિવાય બીજે ક્યાંઈ સાંભળી નથી.

ગુરુ:—દિંદુષર્મના કાંઈ એકાદ અંશની સાથે કોમ્પ્ટનો સિદ્ધાંત મળતો આવે તેથી શું આપણે આપણો આર્થમત તજી દેવો? ક્રિશ્ચિયનધર્મમાં ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનું કહ્યું છે તેથી શું આપણે દિંદુષર્મને ઇશ્વરોપાસનાને તિલાંજલિ આપી દેવી જોઈએ! એક પ્રસંગે “નાઇટીન્થ સેન્ટુરી” પત્રમાં હર્નટરપેન્સરે કોમ્પ્ટના સિદ્ધાંતોની સામે વાંધો ઉઠાવતાં ઇશ્વર-સંબંધે પોતાના જે વિચારો જણાવ્યા હતા તે ધજાખરા આપણા વેદ-તત્વા અદૈતવાદ તથા માયાવાદ સાથે મળતા આવે છે. રિપ્પેનોઝના વિચારો સાથે પણ વેદ-તત્વતત્વ સાદસ્ય જેવામાં આવે છે. હવે વેદ-તત્વની સાથે હર્નટરપેન્સર અને રિપ્પેનોઝનો મત મળતો થયો એટલાજ માટે આપણે આપણું વેદ-તત્વ તજી દેવું એ ક્યાંની ન્યાય કહેવાય? મારો પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવા માગતો હોય, તો હું તો વેદ-તત્વ મતનો ત્યાગ કરવાને બદલે રિપ્પેનોઝ અથવા ર્પેન્સરનેજ યુરોપીયન દિંદુ તરીકે ગણી લઉં. દિંદુષર્મના રમૂસ અંશોને યુરોપ

શિષ્ય:—ક્રોધ વિગેરે જે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ અને કામ વિગેરે જે ચારીરિક વૃત્તિઓ તેની પણ બરાબર સ્પૃર્તિ તથા પરિણતિ, અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ માટે શું જરૂરી છે ?

શિષ્ય:—તેની સાથે એક બીજી પણ શંકા છે. આપે જે કાંઈ કહ્યું તેમાં બને નવું જણવા જેવું કશું લાગતું નથી. વ્યાયામ અથવા કસરતથી શારીરિક વૃત્તિઓને પરિપુષ્ટ કરવી એમ સૌ કહે છે અને અનેકો તેમ કરે પણ છે. જેઓ સારી સમજદારી ધરાવે છે તેઓ પોતાના પુત્રો તથા આશ્રિતોને સારી કેળવણી આપી તેમની જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓ ખીલવવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન પણ કરે છે. આજકાલ જેટલાં વિદ્યાલયો બુદ્ધિ છો ત્યાં જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓને ખીલવવા સિવાય બીજું કામજ શું થાય છે? ત્રીજી કાર્યકારિણી વૃત્તિનું જે કે બરાબર અનુશીલન થતું નથી એમ મારે સ્વીકારવું બેઠાએ તોપણ તેમ કરવાની પણ આપણી ફરજ છે એમ સૌ કોઈ માને છે. ચોથી—ચિત્તરંજિની વૃત્તિનું સ્ફુરણ મુશ્કેલીથી થાય છે એ વાત તો સાહિત્યમંદિરમાં લલિતકળા અને સૂક્ષ્મ શિલ્પવિદ્યા ઉપરથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે, અને સાહિત્યમંદિર પણ તેના સંકેદો પ્રમાણે મળ્યા આવે છે. એમાં આપે નવી વાત શું કહી?

ગુરુ:—આ સંસારમાં ખરું પૃથ્વી તો લાગ્યેજ કોઈ નવી વાત હશે. ખાસ સ્વર્ગ
જઈ ત્યાંથી કોઈ નવો સંદેશ તારે માટે આ પૃથ્વી ઉપર હું લાવ્યો નથી. વસ્તુ
મારી સર્વ વાતો પુરાતનીજ છે. મને યોતાને પણ નવી વાતમાં વિશ્વાસ નથી.
અને તેમાં પણ હું અત્યારે તો ખાસ કરીને ધર્મની વ્યાખ્યા કરવા બેઠો છું. ધર્મ
પુરાતન છે તો પછી ધર્મની વાતમાં નવીનતા કેવી રીતે સંભવે? નૂતન ધર્મ ક્યાં
લાવવો, એજ હું તો સમજી શકતો નથી.

શિષ્ય:-છતાં આપે વિદ્યા અથવા શિક્ષણને ધર્મના અંગરૂપે માની લીધાં એ
અને નૃતનતાનો ભાસ થાય છે.

મને નતનતાનો લાસ થાય છે.
 ગુરુ:—નહિ; તે નતન સિદ્ધાંત નથી. શિક્ષણને ધર્મના એક અંશતરીકે વિ
 ધર્મમાં મળીથીજ યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે પ્રત્યેક હિંદુ
 શાસ્ત્રમાં શિક્ષણ-પદ્ધતિને વિધિ-નિયમોથી બરાબર ગુંથી રાખવામાં આવી છે. શા
 તરીકે હિન્દુઓનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ કેવળ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો વિધિ નથી
 બીજું શું છે કેટલાં, વર્ષો સુધી અધ્યયન કરવું, કેવી રીતે અધ્યયન કરવું અને
 ક્યાં વિધ્યાનું અધ્યયન કરવું એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં દર્શાવ
 આવ્યું છે. બ્રહ્મચર્યાની પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે તે પણ શિક્ષણનોજ એક વિ
 છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન થઈ રહે છે.
 પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનું અનુશીલન કરવાનો પ્રસંગ પ્રત્યેકને

તોજ બગીચાની ગોખામાં મનોહરતા આવે. એક તાડ વ્યથા નારીયેગાના વૃક્ષને ખૂબ ઉંચે મડનું નોંધ ગુલાબ અથવા મલિહાના રોપને પણ તેની પેઠે ઉંચે ને ઉંચે વ્યથતા જોઈએ તો બગીચામાં અવ્યવસ્થા કિંવા બેરોગપણું જણાયા વિના રહે નહિ; કારણ કે ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી. મતલબ કે જે વૃક્ષની નીચી સંપ્રસારણ સક્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને ખીલવા દેવું એજ સુયોગ્ય માણનું કર્તવ્ય છે. જો એક વૃક્ષની વૃદ્ધિ બીજા વૃક્ષને બીલકુલ પોષણ મળી શકતું ન હોય, અથવા બીજા કબજેમાં હઈ તે આંગણી કિંવા નારીયેગાની વૃદ્ધિ ગુલાબનો રોપો સુકાઈ જતો હોય તો ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી એવો આપણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ. વૃક્ષોના સંબંધમાં આ નિયમ જેમ ઉપયોગી છે તેવીજ રીતે મનુષ્યોના સંબંધમાં પણ સમજ લેવું. કુંઠરી મધેા છું કે ભક્તિ, પ્રીતિ તથા દયા વિગેરે વૃત્તિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેને ખૂબ વૃદ્ધિ પામવાનો આપણે અવકાશ આપવોજ જોઈએ, અને જો એમ થાય; એટલે કે બીજી વૃત્તિઓ કરતાં તેને અધિક સ્ફુર્તિ તથા વિસ્તાર મળી શકે તોજ બાકીની સર્વ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય મુરશિત રહે. કેટલીક શારીરિક વૃત્તિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેની વિસ્તાર પામવાની શક્તિ મૂળથીજ અધિક હોય છે. હવે જો તે શારીરિક વૃત્તિઓને બને તેટલી છુટકા આગળ વધવા દઈએ તો તેથી બીજી વૃત્તિઓની યોગ્ય સ્ફુર્તિને ધરણી દાનિ પહોંચે એ તદ્દન સંભવિત છે, અને એટલા માટે શારીરિક વૃત્તિઓને સ્વચ્છંદતા પૂર્વક ઉછેરવી એ અયોગ્ય છે. આંગણીના વૃક્ષ પાસે ગુલાબના રોપાઓ વાળ્યા હોય તો ગુલાબનો રસ આંગણી ચૂસી લે એવો એક નિયમ છે; પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજ લેવાનું નથી કે એવાં વૃક્ષોનો બગીચામાંથી છેક ઉઘાડેજ કરી નાખવો જોઈએ; કારણ કે જીવનમાં અનેકવાર ખટાઈની પણ જરૂર તો પડે છેજ. તેવી રીતે નિષ્કૃષ્ટ વૃત્તિઓનો સર્વથા ઉઘાડે કરી નાખવો એ પણ અયોગ્ય છે; કારણ કે જીવનમાં તેની પણ જરૂર પડે છે, પરંતુ એ વિગે બીજો કોઈ પ્રસંગે વિસ્તારથી બોલીશ. આંગણીના વૃક્ષનો ઉઘાડે તો નજ કરવો, પણ બગીચાના એક ખૂણામાં તેને ઉછેરવાનો અવકાશ આપવો જોઈએ. ત્યાં રહીતે પણ તે ખદુ જોર કરી ન જાય અને બીજા રોપાઓને નુકસાન ન કરે તેની સાવચેતી રાખવી જોઈએ. તેમજ સમગ્ર દિવાનમાં એવાં વૃક્ષો બે-ત્રણથી વધુ ન હોય તે માટે પણ સ્વ રાખવું જોઈએ; કારણ કે એક બગીચામાં આંગણીનાં બે ત્રણ વૃક્ષો બસ લેખાપ. તેજ રીતે નિષ્કૃષ્ટ-વૃત્તિઓદ્વારા સાંસારિક જરૂરિયાતો પૂરી પડે તેટલેજ અંશે તેની ઉપયોગિતા રહીશરવી; અને તેને તેટલેજ અંશે ખીલવા દેવી જોઈએ. જરૂર કરતાં વિશેષ જોર કરી જાય એમ જાનવા દેવું નહિ થોડા વૃદ્ધિ અને થોડા સામંજસ્ય એમ જો મેં કહ્યું તે એનુંજ નામ.

મહેનસાજ સ્પર્શી શક્યો તે ઉપરથી હિંદુધર્મ કેટલો વ્યાપક તથા શ્રેષ્ઠ નોંધએ, તેનો તું કંઈ વિચાર કરી શકે છે ?

શિષ્ય:—આપના કહેવા અનુસાર તો એકેકે વાત ધર્મની બહાર હોય એમ નથી. ધર્મ એજ નો યથાર્થ સુખનો એક માત્ર ઉપાય હોય તો સમસ્ત મનુષ્ય વન ઉપર દેવળ ધર્મનોજ અધિકાર પ્રવર્તવો જોઈએ. હિંદુધર્મનો પણ એજ ઉદ્દેશ આશય છે. અન્ય ધર્મો એટલા બધા ભારપૂર્વક એ વિષયનો ઉપદેશ શકતા નથી, એમ પણ હું જોઈ શકું છું; અને એટલા માટે બીજા ધર્મો એ એમ માનવાને કારણે મળી આવે છે. હિંદુઓની પાસે આ ભવ કે પદ મનુષ્ય કે ઈશ્વર, સમસ્ત જીવ કે સમસ્ત જગત્ એ સર્વ ધર્મમયજ બની રાખેલો સર્વવ્યાપી-સર્વસુખમય અને પવિત્ર ધર્મ બીજો કયો હોઈ શકે ?

અધ્યાય ૬ દ્વો-સામંજસ્ય

શિષ્ય:—વૃત્તિનું અનુશીલન શું એ તો કંઈક સમજ્યો. હવે કયે રથને વૃત્તિને ખીલવતી અને કયે રથને કથી વૃત્તિનું દમન કરવું તે મમજાવો; વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય કેવી રીતે જળવાવું જોઈએ તે વિશે આપના સુખથી બચાવતી હચ્છા છે. હું જાણુવા માગું છું કે જે શારીરિક વૃત્તિઓ વિગેરેનું વધુન કર્યું તે સર્વ વૃત્તિઓ શું એક સરખી રીતે ખીલવી હોય તો મન પ્રાપ્ત કરી શકાય ? કામ-ક્રોધ-લોભ આદિ વૃત્તિઓનું જે રીતે અનુશીલન થાય તેજ પ્રકારે શું ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરેનું પણ અનુશીલન કરવું ? પૂર્વ પુરુષ પ્રાચીન ધર્મવેત્તાઓએ કામક્રોધાદિનું દમન કરવાનો અને ભક્તિ-પ્રીતિ-ખીલવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેનો અર્થ શું ? જે એ બન્ને પ્રકારની વૃત્તિ એકસરખું અનુશીલન થાય તો પછી સામંજસ્ય ક્યા રજું ?

ગુરુ:—ધર્મવેત્તા મહાપુરુષો જે કંઈ કહી ગયા છે તેજ તેને માટે પૂરતું કારણ કે વિચાર કરવાથી તેનું મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા સમજી શકાય તે ભક્તિ-પ્રીતિ વિગેરે એક વૃત્તિઓ જેની સંપ્રસારણ શક્તિ-અર્થાત્ વિસ્તાર વાતી-ખીલવાની શક્તિ હોય છે તે વૃત્તિઓને અધિક પ્રમત્ત કરવા કેવી, તેને અધિક વિસ્તાર દવા દેવા એજ યોગ્ય છે, અને એમ તેજ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય કયવગર રહે છે. મેં સવળી વૃત્તિઓની રમુકી સામંજસ્ય માટે જે ઉપદેશ કહ્યો છે તેનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક વૃત્તિ-કેન્દ્રના પૂર્વક આગળ તે આગળ વધાર્યા કરવી તું જાણે છે કે જ્યાં જો જોઈએ અને એવાએ હોય તેને પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ખીલવા

તેનો કહેલ અનુમાનનું કલ્પાન કરવા મિથ્યા અને કાંઈ મંજરને નથી. મર
લોનો કલ્પાન-કામના જેવ મનદંડના પ્રવેશાદિના મુખ્ય મિદાન દોષ છે.

મુદ્દા:—એ બામ્બસાનો વાન તને કહી તેણે મંબોનાધો વિચાર કરી ને
અનિષ્કારી મનુષ્યોથી પોતાને બચાવ કરવાનો ઇચ્છા તેનું જ નામ કોષ.
એના કોષ આપણામાં દોષ નોજ દશમબોરોનો મામે આપણે થઈ રહીએ; અને
કામની મામે થવું જેમ આત્માદ્યનો પ્રવલ, જેમ કરેલું અપોમ નથી તું
કાચ એમ કરેલો કે અનિષ્કારીઓથી જુવના રહેવાનો પ્રવલ તો આપણે આપણા
બુદ્ધિજળથી કરી કાઢીએ તેમ છીએ તો પછી કોષની મું જરૂર છે ! પરંતુ તેની
સાથે આ એક વાન લક્ષમાં રાખવાની છે કે જે કેવળ બુદ્ધિજળથીજ આપણે
આપણે બચાવ કરી રાખતા દોષજે, તો આપણામાં એટલો જ્યાં આપણે કે જેમ
આવી સો નહિ. દુષ્ટોનું દમન કરવા માટે આપણામાં જે અદમન, જેમ કે ત્વરા
રહેલી છે તે કેવળ કોષતેજ આભારી છે. ધીમે ધીમે જ્યારે મનુષ્યો બીજાને
મોતાના જેવાજ-અર્થાત્ આત્મવત્ જોતાં રીખી ત્યારે તેજ કોષ આત્મરસા તથા
પરસ્પરમાં એકસરખો ઉપયોગી બની રહેશે. બીજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે નિયમ-
બદ્ધ ને કોષ તેને દંડનીતિ કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—અસ્તુ. પરંતુ લોભમાં તો મને ધર્મ જેવું કાંઈ લાગતું નથી.

મુદ્દા:—જે મનોચિત્તની અનુસિત રજુતિને “લોભ” એવું નામ આપવામાં
આવ્યું છે તેજ ચિત્તની ઉચિત કિંવા યોગ્ય રજુતિને ધર્મસંગત અર્જનરૂપદા
(મેળવવાની ક્ષમ્બા) કહી શકાય. આપણી પોતાની જીવનયાત્રા સહીસહાયમત રીતે
ચલાવવાને માટે, તેમજ જેઓની જીવનયાત્રા નિભાવવાનો ભાર આપણા ઉપર આવી
પડ્યો છે તેમને માટે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી એ પણ
ફરજ છે. આ પ્રમાણે યોગ્ય સીમામાં રહીને જે કાંઈ કમાવું તેને હું દોષપાત્ર
લેખતા નથી; પણ એ ઉપરથી માત્ર ધનજ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એમ કું કહેવા
નથી માગતા. ભોગ્ય વસ્તુમાત્રની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ એવો મારો ઉદ્દેશ છે અને
તે ધર્મયુક્ત છે. દ્વે તેમાં જે યોગ્ય સીમાનું ઉત્સંધન થાય તો તે સદૃશિત દુરતજ
અશુભચિત્તમાં-લોભમાં ફેરવાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જે ચિત્તનું યોગ્ય રજુરણ એક કાળે
ધર્મસંગત હતું તેજ ચિત્તનું અયોગ્ય રજુરણ મહાપાપરૂપ બની જાય છે. મારો
કહેવાનો આશય જરાજર સમજ લે. જેને આપણે નિષ્કૃષ્ટચિત્ત કહીએ છીએ તે સર્વ
ચિત્તોને તેની ઉચિત દડમાં ખીલવા દેવી તેનું નામ ધર્મ અને તેનું ઉત્સંધન થવા
દેવું તેનું નામ અધર્મ. આ સર્વ ચિત્તોએ એવી તેજસ્વી છે કે જે આપણે સાચવેલી
ન રાખીએ તો તે આપોઆપ પણ જગવાનું થઈ જાય અને આપણા ઉપર અધિ-
કાર જમાવી બેસે. એટલા માટે તેનું યથાચોગ્ય દમન કરવું એજ અનુચીતન

શિષ્ય:—હવે સમજ્યો કે કેટલીએક એવી વૃત્તિઓ છે, કે જેનું દમન કરવાથી જ ખીજી વૃત્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલી શકે.

ગુરુ:—પણ જો “દમન” અર્થ “ધ્વંસ” એવો કરતો હોય તો તે ઠીક નથી. કામનો ધ્વંસ કરવાથી તો મનુષ્યજાતિનો જ ધ્વંસ થાય. એટલા માટે એ તેવી હલકી વૃત્તિનો પણ ધ્વંસ કરવો એ ધર્મવિરુદ્ધ છે—અધર્મ છે. આપણા પરમ રમણીય હિંદુધર્મમાં પણ એજ વાત કહેવામાં આવી છે. હિન્દુશાસ્ત્રકારોએ તેના ધ્વંસ કરવાનો કદાપિ ઉપદેશ કર્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ ધર્મર્થો તેની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારી છે. હિન્દુશાસ્ત્ર પ્રમાણે પુત્રોત્પત્તિ અથવા વંશરક્ષા એ પણ એક ધર્મતું જ અંગ મનાય છે; તોપણ એક વાત ભૂલી જવાની નથી અને તે એજ કે ધર્મના પ્રયોજન સિવાય ઉક્ત વૃત્તિઓની સ્કૃતિ થવા દેવી એ નિષિદ્ધ વાત છે. હું જે ધર્મવ્યાખ્યા તને આજે સંલગ્નવાવા માગું છું તેમાં પણ મારે એની એજ વાત પુનઃ કહેવાની છે; કારણ કે વંશરક્ષા કિંવા સ્વાસ્થ્યરક્ષા સિવાય એવી નિષ્કૃષ્ટ વૃત્તિને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવા દઇએ તો ખીજી ઉચ્ચતર વૃત્તિઓની વૃદ્ધિમાં તે આડે આવ્યા વિના રહે નહિ અને તેથી સામાન્યરૂપે લગ થાય અયોગ્ય અને અનુચિતવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો એને જ નો દમન કહેવામાં આવે તો મેં ઉપર કહી તેવી સર્વ વૃત્તિઓનું દમન કરવું એને અનુશીલન કહેવામાં હરકત નથી, એવા અર્થમાં ઈંદ્રિયોનું દમન કરવું એ પરમ ધર્મ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય:—વંશરક્ષા અર્થે કામવૃત્તિની સહેજસાજ જરૂર છે, એ વાત ઠીક છે, અને એને માટે એની આવશ્યકતા સ્વીકારવી જોઈએ; પણ તે સિવાય એ ખીજી અનેક નિષ્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ છે, તેની સ્કૃતિ માટે આપનું ઉક્ત કથન કેવી રીતે બંધબેસતું થઈ શકે ?

ગુરુ:—પ્રત્યેક વૃત્તિને માટે મારો ઉપદેશ લાગુ પડી શકે તેમ છે. કહે કે એવી કયા વૃત્તિ છે કે જેને માટે ઉક્ત ઉપદેશ બંધબેસતો ન થઈ શકે ?

શિષ્ય:—દાખલાતરીકે ક્રોધ. ક્રોધવાત્તનો જડમૂળથી ઉચ્છેદ કરવામાં આવે તેમાં હું કંઈ અનિષ્ટ જોતો નથી.

ગુરુ:—આત્મરક્ષા અથવા સમાજરક્ષાને માટે ક્રોધ ધણે ઉપયોગી છે. કરવાનો અથવા દંડ કરવાનો કાયદો એ નિધિયુક્ત સામાજિક ક્રોધ નથી તો ખીજી છે ? ક્રોધનો ઉચ્છેદ થાય તો તેની સાથે કાયદા-કાનુનનો પણ ઉચ્છેદ થઈ જાય, કાયદા-કાનુનનો ઉચ્છેદ થાય તો પછી સમાજનો પણ ઉચ્છેદ થતાં વાર લાગે.

શિષ્ય:—દંડનીતિને હું ક્રોધમૂલક ગણી શકતો નથી. તેને તો દયામૂલક જ જોઈએ; કારણ કે દંડનીતિનો પ્રચાર કરનાર અથવા તે પ્રમાણે શિક્ષા કરનાર

મેનો ઉદ્દેશ જનસમાજનું કલ્યાણ કરવા સિવાય બીજો કાંઈ સંભવનો નથી. સર્વ લોકોની કલ્યાણ-કામના એજ રાજકંડના પ્રજેતાઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હોય છે.

ગુરુ:—મેં આત્મરક્ષાની વાત તને કહી તેવિરે મંબીરતાથી વિચાર કરી ને. અનિષ્ટકારી મનુષ્યોથી પોતાનો જ્યાંવ કરવાની લાગણી તેનુંજ નામ ક્રોધ. એવો ક્રોધ આપણામાં હોય તોજ હરામખોરોની સામે આપણે યદ્ય શપ્તીએ; અને કાઇની સામે યતું એજ આત્મરક્ષાનો પ્રયત્ન, એમ કહેવું અયોગ્ય નથી. તું કદાચ એમ કહેશે કે અનિષ્ટકારીઓથી બચતા રહેવાનો પ્રયત્ન તો આપણે આપણા ભુદ્ધિમણથી કરી શપ્તીએ તેમ છીએ તો પછી ક્રોધની શું જરૂર છે? પરંતુ તેની સાથે આ એક વાત ઘણાં રાખવાની છે કે જે કેવળ ભુદ્ધિમણથીજ આપણે આપણો જ્યાંવ કરી શકતા હોઈએ. તો આપણામાં એટલો બધો આગ્રહ કે વેગ આવી શકે નહિ. દુષ્ટોનું દમન કરવા માટે આપણામાં જે આગ્રહ, વેગ કે ત્વરણ રહેલી છે તે કેવળ ક્રોધનેજ આભારી છે. ધીમે ધીમે ત્યારે મનુષ્યો બીજાને પોતાના જેવાજ-અર્થાત્ આત્મવત્ જોતાં થીખશે ત્યારે તેજ ક્રોધ આત્મરક્ષા તથા પરરક્ષામાં એકસરખો, ઉપયોગી બની રહેશે. બીજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે નિયમ-બદ્ધ જે ક્રોધ તેને દંડનીતિ કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—અરુ. પરંતુ લોકમાં તો અને ધર્મ જેવું કંઈ લાગતું નથી.

ગુરુ:—જે મનોવૃત્તિની અનુચિત સ્થિતિને “લોભ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેજ વૃત્તિની હિમિત કિંવા યોગ્ય સ્થિતિને ધર્મસંગત અર્જનરૂપદા (મેજવવાની ધમ્મ) કહી શકાય. આપણી પોતાની જીવનયાત્રા સહીસત્તામત રીતે ચલાવવાને માટે, તેમજ જેઓની જીવનયાત્રા નિભાવવાનો ભાર આપણા ઉપર આવી પડ્યો ■ તેમને માટે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી એ પશુ ફરજ છે. આ પ્રમાણે યોગ્ય સીમામાં રહીને જે કંઈ કમાવું તેને હું હોયપાત્ર લેખતો નથી; પશુ એ ઉપરથી માત્ર ધનજ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એમ કહું કહેવા નથી મગતો. ભોગ્ય વસ્તુમાત્રની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ એવો મારો ઉદ્દેશ છે અને તે ધર્મયુક્ત છે. દરે તેમાં જે યોગ્ય સીમાનું ઉત્સંધન થાય તો તે સદૃષ્ટિ તુરતજ અનુભવવૃત્તિમાં-લોભમાં ફરવાઇ જાય છે. આ પ્રમાણે જે વૃત્તિનું યોગ્ય સ્વરૂપ એક કાળે ધર્મસંગત હતું તેજ વૃત્તિનું અયોગ્ય સ્વરૂપ મદાપાપરૂપ બની જાય છે. મારો કહેવાનો આશય બરાબર સમજ લે જેને આપણે નિરૂપદૃષ્ટિ કહીએ છીએ તે સર્વ વૃત્તિઓને તેની હિમિત દરમાં ખીલવા દેવી તેનું નામ ધર્મ અને તેનું ઉત્સંધન થવા તેનું તેનું નામ અધર્મ. આ સર્વ વૃત્તિઓ એકી તેજરવી છે કે જે આપણે સાવચેતી ન રાખીએ તો તે અપોઆપ પશુ જગવાન ધર્મ જાય અને આપણા ઉપર અધિ-કાર જમાવી એવે એટલા માટે તેનું વધાયોગ્ય દમન કરવું એજ અનુચીતન

માર્ગનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. દમન અને ઉચ્છેદ એ બે શબ્દો છેક જૂદા અને લિન્ન અર્થ-વાચક છે એ ભૂલી જઇશ નહિ. મહાદેવે મનમથને હૃદયથી વધારે બળવાન બનતો બેઠે તેનો એક સમયે ઉચ્છેદ કર્યો હતો, પરંતુ લોકહિતાર્થે તેને પાછો જીવિત કર્યા સિવાય ચાલ્યું નહિ. x શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કૃષ્ણે જે ઉપદેશ કર્યો છે તેમાં પણ ઈન્દ્રિયોનો ઉચ્છેદ કરવાનું કયાંય કહ્યું નથી. દમન કરવાનું જ સર્વત્ર પ્રબોધ્યું છે, કેમકે ઈન્દ્રિયો સંયમમાં રહે તોજ હૃદયની શાંતિનો ભંગ થાય નહિ. દષ્ટાંતરૂપે:—

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયચ્ચરમ્ ।

આત્મવચચૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

શિષ્ય:—અસ્તુ. હવે એ બાબત ઉપર વધુ વખત ગાળવાની જરૂર નથી. હવે અધુના ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરે શ્રેષ્ઠવૃત્તિઓના અનુશીલન સંબંધે કાંઈક ઉપદેશ કરો.

ગુરુ:—એ વિષય ઉપર મને પણ એટલા બધા વિસ્તારથી બોલવાની ઇચ્છા નહોતી, પરંતુ કેટલાંએક કારણોને લઇને તેમ કરવું પડ્યું. પ્રથમે તો એ કે તારી શંકાનું નિવારણ કર્યા સિવાય આગળ વધવાનું મને યોગ્ય લાગ્યું નહિ, અને ખીલું એ કે આગકાલ યોગધર્મની જે ઘેલછા લોકોમાં દાખલ થવા પામી છે તેના પ્રત્યે મને એવો તિરસ્કાર છે કે પ્રસંગોપાત તેવિષે બોલ્યા વિના રહી શક્યો નહિ. યોગની પાછળ ઘેલા જેવા બનેલા કેટલાક માણસોનો અભિપ્રાય એવો છે કે કેટલીક વૃત્તિઓનો સમૂહો ઉચ્છેદ કરી નાખવો અને કેટલીક વૃત્તિઓને હૃદ ઉપરાંત બળવાન બનાવી દેવી. આ અભિપ્રાય બહુ ભૂલભરેલો છે. વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન થાય નહિ અને એક વૃત્તિની ખીલવણી બીજી વૃત્તિને વિધનરૂપ થાય તો ત્યાં સામં-જરૂરનો નિયમ સચવાતો નથી અને એથી કરીને ધર્મ પણ અધર્મરૂપે પરિણમે છે. નિકૃષ્ટવૃત્તિ કે ઉત્કૃષ્ટવૃત્તિ એ ઉભયમાંથી એકકે વૃત્તિનો છેક ઉચ્છેદ કરી નાખવો એ અધર્મ છે. વિપરીત અથવા સ્વાર્થી માણસને આપણે અધર્મી કહીએ છીએ, તે શા માટે? કારણ કે તેની તે નિકૃષ્ટવૃત્તિઓ ઉચ્ચવૃત્તિઓને આરે આવી એ ઉચ્ચવૃત્તિઓને બેઠે એ તેટલા પ્રમાણમાં ખીલવા દેતી નથી. તેજ પ્રમાણે એક યોગી પણ અધર્મીક છે, કારણ કે તે બીજી બધી વૃત્તિઓ તરફ ઉપેક્ષા કરી પોતાની ઉચ્ચવૃત્તિઓને જ હૃદયથી અધિક પ્રમાણમાં કેળવ્યા કરે છે. અવગત એટલું છે કે ઉચ્ચ અને નીચ

x મનમથનો ઉચ્છેદ થવા છતાં મનુષ્યો રતિથી પોતાનો બચાવ કરી શક્યા નહિ; એટલા માટે મનમથને પુનઃ સજીવન કરવો પડ્યો. આ ઉપરથી એટલું સમજવાનું છે કે વૃત્તિઓનો ઉચ્છેદ જેમ ઇષ્ટ નથી તેજ પ્રમાણે વૃત્તિઓને બહેકાવી દેવી એ પણ ઇષ્ટવાયોગ્ય નથી. પૌરાણિક કથાઓનો આ રીતે અર્થ કરવામાં આવે તોજ તે સાર્થક થાય. એક-બે પૌરાણિક વાર્તાઓનો અર્થ આજ નિબંધમાં પંકી અને આપીશું.

જ્ઞાતિના બેટાને હાથને રથથી તથા વિપરિત પ્રાણસને દરથી ઠાકીને આધારિક અને પોગી તથા દોર તપસવીને ઉચ્ચ ઠાકીને આધારિક કહીએ તો કાંઈ પેટાં નથી. આધારિક તો બન્નેય છે. એ અને ખર્ચ પડે તો કુંડો એટલે સુધી કુંડું મુંડું કે વખુના એકે જાતિ નિષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી. આપણા પોતાના દેશને લખને કાર્ષ્વ ગતિ અનિષ્ટ કર માપ તો તેમાં એ જાતિને શામાટે નિંદવી ? નિષ્ટ જેવી કાંઈ વસ્તુ પરમાત્માએ આપણને આપી નથી. તેની પામે નિષ્ટ કે ઉત્કૃષ્ટ એવો કરી બેદન નથી. તેજે જે જે કાંઈ કહ્યું છે તે કેવળ અમુક ઉપયોગ પરદું જ કહ્યું છે, અને જ્યાંસુધી અમુક વસ્તુ ઉપયોગી હોય ત્યાંસુધી તે ઉત્કૃષ્ટ જ રહે છે. ખર્ચ છે કે જમનમાં કેટલુંક અમંગલ જેવું પણ છે; પરંતુ એ અમંગલ મંડળની સાથે એવા તો માદ મંજમેથી તોપાયું છે કે તેને મંડળનો એક અંશવિદ્યે લેખીએ તો તે કાંઈ રીતે અયોગ્ય નથી. આપણી સર્વ જાતિઓ મંગલમય જ છે. જ્યારે તેનાથી કાંઈ અમંગલ થઈ જાય ત્યારે સમજવું કે તે આપણા પોતાના દુરુપયોગ અથવા દોષનું જ પરિણામ છે. જમતમંજથી શાંત રીતે તું વિચારે કરશે તો તને જ્યારે કે આપણું મંગલ કરવા સિવાય જમન-રચનાનો બીજો ઉદ્દેશ જ નથી. નિમિષ વિચિત્રા સર્વ અંશો મનુષ્યોની જાતિને કેવળ અનુકૂળતાજ આપી રહ્યા છે. એટલાજ માટે યુગોના યુગો લીનવાની સાથે મનુષ્ય-જાતિની એકંદરે ઉન્નતિ જ થતી રહી છે-એકંદરે અવનતિ તો થઈ જ નથી; કારણ કે ધર્મ સિવાય ઉન્નતિનું ખીલું એકો કારણ નથી. જે નાસ્તિક વૈજ્ઞાનિકધર્મનું ઉપહાસ કરી વિજ્ઞાનને જ જમતની ઉન્નતિના કારણરૂપ માને છે તે વિચારે એટલું સમજી શકતો નથી કે તેનું વિજ્ઞાન એ પણ ધર્મનો જ એક અંશ-ભાગ છે, અને પોતે જ તે અંશનો ધર્મચાતુર્ય છે. તે વૈજ્ઞાનિક જ્યારે “હાવ”નો માદમા ગાય છે, અને આપણે જ્યારે પ્રજાના નામનું ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સર્વ માત્ર એક જ ક્રિયા કરીએ છીએ-એક જ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. બન્નેની વાણી કેવળ વિવેચનરૂપ દીર્ઘાન કરે છે. મનુષ્યો ધર્મની પાછળ આવા ઉપહાસો તથા ક્રોધ-કંકાઓ શામાટે કરતાં દશે તેનું કારણ જ કું સમજી શકતો નથી.

અધ્યાય ૭ મો-સામંજસ્ય અને સુખ

ગુરુઃ—નિષ્ટ જાતિઓ સંજ્ઞાથી વાત રહેવા દઈ હવે ઉત્કૃષ્ટ જાતિઓના સંજ્ઞા-ધર્મો જે કાંઈ કહ્યું તે સ્વપૂર્વક સંભળ.

શિષ્યઃ—આપ કહી ગયા હો કે ભક્તિ વિગેરે કેટલીક કાર્યકારિણી, જાતિઓ ખૂબ આગળ વધી ચકે તેવી છે, અને તેથી તેને વિસ્તાર પામવા દઇએ તો જ સર્વ જાતિઓનું સામંજસ્ય જળવાઈ રહે. એથી ઉલટી રીતે કામાદિ જાતિઓ એવી છે કે

તેને જે વિસ્તાર પામતી અટકાવવામાં ને આવે તો સામંજસ્યનો ભંગ થયા વિના રહે નહિ. જન્મે પ્રકારની વૃત્તિઓ વિસ્તાર પામવાની શક્તિ ધરાવે છે એ વાત તો આપ પણ કબજા કરી ગયા છો. જે ઉભયવિધ વૃત્તિમાં વિસ્તાર પામવાની એક સરખી શક્તિ રહેલી છે તો પછી લક્ષિત વિગેરેને આગળ વધવા દેવી અને કામાદિ વૃત્તિને અમુક સીમાથી આગળ વધવા ન દેવી તેનું શું કારણ ? આપ કહી ગયા છો કે જે કામાદિ વૃત્તિ જળવાન બની જાય તો લક્ષિત-પ્રીતિ અને દયાદિ વૃત્તિઓ ખરાબ ખરાબી થઈ નહિ; પરંતુ લક્ષિત-પ્રીતિ આદિ વૃત્તિ જે જળવાન થઈ જાય તો કામ-ક્રોધાદિની ઉત્તમ રીતે ખીલવણી થઈ શકે નહિ, અને તેથી સામંજસ્યનો ભંગ થાય, તેમ કોઈ કહે તો તેનું સમાધાન આપ કેવી રીતે કરો ?

ગુરુ:—સારીરિક વૃત્તિઓ કે જેને પાશવવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ જે વૃત્તિ પશુઓમાં પણ છે, અને આપણામાં પણ છે તે વૃત્તિ આપણા જીવનની રક્ષાને માટે અથવા તો વંશની રક્ષાને માટે જરૂરની છે. એમ આગળ કહી ગયો છું; પરંતુ આ પાશવવૃત્તિ પોતાની મેદજ રજૂરી શરૂ એવી હોવાથી તેને ખીલવવાને માટે અત્યંત શીલનની કે પ્રયત્નની જરૂર રહેતી નથી. દાખલાતરીકે હુધા અને તૃષા માટે આપણે કંઈ ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, તેમજ ઉંઘવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને પણ કોઈ ખાસ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી. અહીંયાં એક વાત ખુબ લક્ષમાં રાખવાની છે. સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિ અને સદગ વૃત્તિ એ બે છેક સિન્ન સિન્ન વસ્તુઓ છે. જે વૃત્તિ જન્મની સાથેજ આપણામાં ઉતરી આવી છે તેને “સદગ” કહી શકાય, અને સર્વ વૃત્તિ “સદગ”-દેહની સાથેજ ઉત્પન્ન થયેલી છે; પરંતુ સર્વ વૃત્તિને સ્વતઃસ્ફુર્ત (પોતાની મેદજ રજૂરવાવાળી) કહી શકાય નહિ. જે સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિ છે તેને ખીલ વૃત્તિનું અનુશીલન કશી હરકત કરી શકતું નથી.

શિષ્ય:—કેંક સમગ્રનું નહિ જે વૃત્તિ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તે ખીલ વૃત્તિ અનુશીલનથી શરૂ કરે હવે થાય ?

ગુરુ:—અનુશીલનને માટે ત્રણ વસ્તુ જરૂરની છે. (૧) સમય (૨) શક્તિ-અર્થાત્ (૩) અનુશીલનનું ઉપકરણ-અર્થાત્ જે વસ્તુ વૃત્તિનું અનુશીલન થાય તે. અત્યંત કઠોર સંયમની શક્તિ અને સમય અત્યંત પરિમિત છે. મનુષ્યજીવન અમુક વસ્તુઓને માટે સંયમનું ધરતું નથી. ભ્રમ-પ્રભુ અર્થે વ્યવસ્થા જે ભાગ આપે છે, તેના હિતને વૃત્તિઓને અટકાવવાને સમય આપવાને ખુબ અડચણ પડે છે. તેના વિરોધિત છે. હવે જે આ અવકાશના સમયનો કોઈ પણ વસ્તુ અનુશીલન ન થાય તો વૃત્તિઓના અનુશીલનને માટે ખીલ સમય માટે નહિ સમયને વ્યવસ્થા ન થાય તેટલું માટે એવો નિયમ કરવો જોઈએ કે જે વૃત્તિને માટે અનુશીલનની જરૂર નથી-અર્થાત્ જે સ્વતઃસ્ફુર્ત છે તેના

શીક્ષનને માટે હું વધારે વખત આપીશ નહિ; અને જે શક્તિને અનુશીલનની જરૂર છે, અર્થાત્ પ્રયત્ન કરવાથીજ જે શક્તિ ખીલી શકે તેમ છે તેની પાછગજ હું બાધાના સમયનો ઉપયોગ કરીશ." એવા નિર્ણય જો ન કરવામાં આવે અને સ્વતઃ-સ્ફુર્ત શક્તિના નિરર્થક અનુશીલન પાછગજ સમયો સમય વીતાવી દેવામાં આવે. તો સમયના સંકેતને લક્ષને અન્ય શક્તિઓનું આવરણ તથા યોગ્ય અનુશીલન ન થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે; અને એમ થાય તો બાકીની શક્તિઓ અપકવ અવસ્થામાંજ પડી રહે એમ કહેવાની જરૂર નથી. સમયના સંબંધમાં જેમ ઉપલી વાત સત્ય કરે છે તેવીજ રીતે શક્તિના સંબંધમાં પણ એજ વાત લાગુ પડી શકાય. આપણામાં ક્યાં કરવાની જે શક્તિ રહેલી છે તે એટલે જાણે પરિમિત છે, અને આશ્ચર્યજનક અસાધ્યતા માટે તેનો ધણે ખરો ભોગ આપેલો પડે છે. અધી કરીને સ્વતઃસ્ફુર્ત શક્તિઓને કેળવવા માટે જે શક્તિ ખર્ચવી જોઈએ તે આપણાથી ખર્ચી શકાતી નથી. તેમાં પણ પાસવશ્તિઓને અધિક પોપણ આપવાથી શક્તિનો ધણે હાથ ધામ છે એ વાન પણ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. ત્રીજી વાત એ પણ સમજવાયોગ્ય છે કે સ્વતઃ-સ્ફુર્ત પાસવશ્તિના અનુશીલનના ઉપાદાનમાં * અને માનસિક શક્તિના અનુશીલનના ઉપાદાનમાં પરસ્પર ભારે વિરોધ રહ્યા કરે છે. વધારે સ્પષ્ટરીતે કહું તો જ્યાં પાસ-વશ્તિ બળવાન હોય ત્યાં માનસિક શક્તિ સંપૂર્ણ બળથી ખીલી શકતી નથી. જે અનુભવ વેદમાઓના અંકજમાં રાતરિવમ્ વચ્ચે હોય તેના હકમાં ધ્વજસંબંધી વિચારો આવવા પ્રાયઃ અસંભવિતજ છે. કાંઈ બચકર ગુરસાચળા દરકરી, માણસ પાસે જેમ દીન બિમ્બકે જતાં ઘરઘરે છે તેમ વિજ્ઞાસની પાસે જતાં વિશુદ્ધિ પણ કમકમે ! હુંકમાં કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે પાસવશ્તિઓ ચરીરની રક્ષાને માટે અથવા જાતિની રક્ષાને માટે ઉપયોગી છે તેને લક્ષને દો, કે વંશપરંપરાથી તેની ખીલવણી થતી આવે છે તેને લક્ષને દો કે પછી આદાર, વિદાર, રીતરીવાજના દોષોને લીધે માણસો નબળા બનતા આલીને પાસવશ્તિઓના દુરુપયોગને કાંઈ શકતા નથી તેને લક્ષને દો-અને તેમ દો-પણ એ શક્તિઓ એટલી જાંબી બળવાન હોય છે કે તેની ખીલવણી કરતી વખતે સમગ્ર હૃદય ઉપર તેની સળા વર્તવા લાગે છે, અને બીજી કાંઈ શક્તિને ખીલવાનો અવાસ મળતો નથી.

હવે જે શક્તિઓ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તેને કેળવવાને માટે આપણે આપણા અવસથાના અવસરનો ઉપયોગ કરીએ અથવા આશ્ચર્યજનક નિદર્શમાંથી જાણી રહે તેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ તો તેથી સ્વતઃ-સ્ફુર્ત શક્તિને કાંઈ પણ પ્રકારનું

* ઉપાદાન એટલે વસ્તુની ઉપાદર્શના અનિવાર્ય સ્વભાવ જેમકે મારી વિના થયેલ દામન દો નહિ. માટે મારી એ પદ્યનું ઉપદાન કારણ કહેવાય, ઉપદાનને અર્થેષમાં " મંદરીયલ કોઝ " કહેવામાં આવે છે.

અનુવાદક.

શિષ્ય:—ત્યારે એ વિષય મારાથી જરાજર સમજાયો નથી. સમસ્ત ઇતિઓની એકી સાથે રચુર્તિ અને પરિતુર્તિ થવા દેવી તેમાં મથાર્થ સુખ દશે કે પ્રત્યેક ભિન્ન ભિન્ન ઇતિની રચુર્તિ તથા પરિતુર્તિ થવા દેવી તેમાં મથાર્થ સુખ દશે ?

ગુરુ:—સમસ્ત ઇતિઓની એકીસાથે મથાધોગ્ય રચુર્તિ થવા દેવી તેજ મથાર્થ સુખ ભિન્ન ભિન્ન ઇતિની રચુર્તિ તથા પરિતુર્તિ એ તો સુખનો આભારા અથવા અંશમાત્ર છે.

શિષ્ય:—ત્યારે કંસોડી દેવી રીતે કરવી ? સુખનો અંશમાત્ર પ્રાપ્ત થતો હોય તો તે ઇતિને ખીલવા દેવી કે એકીસાથે સમસ્ત ઇતિઓને ખીલવા દેવી ?

ગુરુ:—સમસ્ત ઇતિઓને એકીસાથે ખીલવા દેવી અને તેથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તેનેજ મથાર્થ સુખ લેખવું.

શિષ્ય:—એ વાત જરાજર સમજાતી નથી. ધારો કે હું ચિત્રવિદ્યામાં હુલ્લગ છું. કેટલીક માનસિક ઇતિઓ સારી રીતે કેળવાય ત્યારેજ એવી વિદ્યાઓમાં હુલ્લગ થવાય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. અહીંજા સ્વાભાવિકરીતેજ એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે મારે મારી ચિત્રવિદ્યાસંજ્ઞાથી ઇતિઓની ખીલવણીમાં તત્કીનતાપૂર્વક સાગ્યા રહેવું કે નહિ ? આપ તેના ઉત્તરમાં એક જ વાત કહેશે કે “ સમસ્ત ઇતિઓની મથાધોગ્ય રચુર્તિ એકીસાથે થઈ શકે અને તેમજ એક ઇતિને ખીલુ ઇતિ દાનિ ન કરે એ પ્રમાણે તમારે તમારી ઇતિને ખીલવવી ” અર્થાત્ હું એક ચિત્ર આંકવાને માટે હાથમાં પીછી પકડું તે પહેલાં મારે આટલી વાતો ઉપર વિચાર કરી લેવો જોઈએ કે “ આ ચિત્ર તો હું આંકું છું, પરંતુ એથી મારી સારીરિક સક્રિયઓને કંઈ વિવિધ નહીં કે નહિ ? મારી આંખ અને હૃદયની સક્રિયને કંઈ સંકળ કરવું પડશે કે નહિ ? હૃદય પ્રત્યેની મારી સક્રિય તથા મનુષ્ય પ્રત્યેની મારી પ્રીતિમાં કંઈ અવરોધ આવશે કે નહિ ? હૃદયરિતે પ્રત્યેની મારી સ્વાર્થ, સત્ય પ્રત્યેના અનુરાગમાં પુત્રો પ્રત્યેના રોદમાં, સુત્રુ પ્રત્યેના ક્રોધમાં, કિંવા કાનસંજ્ઞાથી મારી કલ્પનમાં અને સદ્વિત્યસંજ્ઞાથી મારી સમાલોચનામાં કંઈ વિવિધ આવશે કે નહિ ? એક સામાન્ય ઇતિને કેળવતાં પહેલાં આટલી બધી જાગૃતી ઉપર વિચાર કરી લેવો એ જ અનરોગ્ય છે ?

ગુરુ:—અસમજ એ કામ કાનિ છે, પરંતુ એટલું ચોક્કસ સમજી રાખજો કે મનોવરણ એ કંઈ નાનાં હેતુઓની રમત નથી. મનોવરણ અત્યંત કાનિ વ્યાપક છે. જમતમાં મથાર્થ ધાર્મિક પુરુષોનો બદલા અત્યંત દલા કરે છે તેવું જણાવે કારણ છે. જ્યાં એજ સુખનો એકમાત્ર ઉદ્ધાવ છે, પરંતુ બેઈ બેઈ મોઢ કાં સુખ મળી જાયું નથી. સુખને પ્રાપ્ત કરવાને માટે ખાસ મેવલન કરવો જોઈએ કે પ્રવલન કાનિ તો છે, પરંતુ અમાધ્ય તો નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે ધર્મ સમસ્ત જનસમાજને ઉપયોગી નથી એવો દોષ તોજ તે ઉચિત લેખાય.

ગુરુ:—મારાથી કે તારાથી ધર્મ ઉત્પન્ન કરી શકતો હોત તો આપણે જનસમાજને ઉપયોગી બની શકે એવી રીતનો ધર્મ તૈયાર કરી આપત—તોમોનો “ગોદાર” મળત તે પ્રમાણે ધર્મને તૈયાર કરી મોકલી આપી શકત; પરંતુ ધર્મ એ વસ્તુ કંઈ એવી નથી કે આપણી ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે તેને બદલી નાખી શકીએ. ધર્મ તો ઈશ્વરી નિયમોને આધીન છે. ધર્મના પ્રણેતાઓએ જે રીતે તેમ જાંબાજી હજી જે તેજ રીતે આપણે તેને સમજવો જોઈએ. છતાં ધર્મ જનસમાજને મારે નિરૂપણોથી વિશેષ અનુપયોગી છે એમ તો કહી શકાય નહિ. પ્રયત્ન કરનારી અનુભવીજનકારા સર્વ કોઈ ધર્મને મારે અધિકારી થઈ શકે છે. એક વખતે સમસ્ત અનુભવીજન ધર્મને મારે યોગ્ય બની શકશે, એમ પણ હું દૃઢ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું છું. ત્યાંબુધી તમે પરમ ધાર્મિક બની શકો નહિ ત્યાંબુધી તમારે તમારા આદર્શનું અનુકરણ કરવામાં કોઈ જાતનો પ્રમાદ કરવો પડે નહિ. આદર્શસંપત્તિ ને જે કંઈ કહ્યું છે તે એકવાર પુનઃ યાદ કરી કે આદર્શ હુરો કેવા હોય તેનું અરાબર સ્મરણ કરી શકશે તો તારી શંકાનું સમાધાન તું પોતેજ કરી શકશે.

શિષ્ય:—પરંતુ જે હું એમ કહું કે મને તમારા એ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા કે કુશાલ નુસર્તા જરૂર નથી; મને તો ઈન્દ્રિયોની પરિવૃત્તિનું સુખ મળે એજ ઇચ્છા છે તે સ્પષ્ટ થઈ શકે.

ગુરુ:—પણું * શું કહું ? માત્ર એટલુંજ કહીશ કે તે જે સુખ કહ્યું તે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને મારે ધનની જરૂર નથી, અધર્મ એજ એક માત્ર એવા-ઈન્દ્રિય-જનને ઉપદ્રવ છે.

શિષ્ય:—ઈન્દ્રિયની પરિવૃત્તિમાં શું સુખ નથી ? ત્યાં ખતુ ઈન્દ્રિયવૃત્તિનું સુખ તો સર્વકેમ તો હોજ તો પછી ઈન્દ્રિયના વિષયોને નિર્મળ કરી નાખી તે પ્રતિ-સંકલિત આદિ વનિયોને વિશેષ અમરત્વ આપત બનાવવી તેનું કરણ તો જાણતું નથી. ઈન્દ્રિયના વિષયોને વધારે પ્રમાણમાં પામત આપણે તો દવા-ઈન્દ્રિય આદિ નિર્મળોને પોતે ધર્મ જણાવે એવા જવાબ દે છે, એમ આદિ અમરત્વ કે જે તું જે સુખ કહીશ, કહું છું કે પામી શકતા હોય તો કોણ થાય, મારે ઈન્દ્રિય નિર્મળ રાખવું જોઈ શકું ?

ગુરુ:—તો એ કામના કદું નુસર્તાઓ છે. તેમજ હું તેનો ઉત્તર આપવાનું નથી. તમે અન્દ્રિય-વિષયોની પરિવૃત્તિમાં સુખ કામનું દેવ તો કરો. હું ઈન્દ્રિય-વિષયો નિર્મળોને કહું છું હવે આજે તું એટલુંજ નહિ જાણ એક દમ્ભાવસ્થા નહીં. તમે

આપું છું કે તમે કેટલે નાસ્ત્ર વિષયજ્ઞાનમાં ફાઇનલ પ્રકરણી કરતા કરી નદિ-નારી નિંદા પણ શેષ કરશે નહિ. છતાં કેટલે દમન કરે કે નિંદા કરે તે તેને મારું હું તમે નુકસાની આપવાને પણ તૈયાર રહીશ. મારા દસ્તાવેજના જરૂરમાં તારે પણ સ્લેક દસ્તાવેજ લખી આપવો પડે, અને તેમાં તારે લખી આપવું પડે કે— " હવે આમાં કાંઈ સુખ લાગતું નથી, એમ કહીને હું વિષયોએથી ફાઇનલ કંટાળેલ નહિ, વિષયોની પરિવૃત્તિ અર્થે મારે એ તેટલી મરેનન કરી પડે, એમ તેટલું કહ્યો ખમવાં પડે, એમ તેટલા રોગના ક્રમમાંએ સ્વદન કરવા પડે, એમ તેટલો આત્મ-ધ્યનો હવે થાય તે પણ વિષયોએથી નિંદા કરી નાસી છુટવાનો સંકલ્પ કરી પણ નહિ કરે. " એમ, આજે દસ્તાવેજ લખી આપવાને હું તૈયાર છું !

શિષ્ય:—મહેરબાની આપની. હું એવા દસ્તાવેજથી બંધાવા રાહ નથી; પરંતુ હું જાણવા માગું છું કે જેમણે સમસ્ત જીવન ઈન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવવા પાછળના શુભાવી દીધું હોય એવા મનુષ્યો પણ હું આ સંસારમાં નહિ હોય ? હું ખાતરું છું કે એવા મનુષ્યો એક-એક નહિ પણ સંખ્યાબંધ મળી આવે તેમ છે.

ગુરુ:—એવા મનુષ્યો સંસારમાં અનેક હશે એમ આપણને માની લેવામાં કરી જાય નથી; પરંતુ આપણે કેવળ બહારનીજ ખજર, ચાખીએ, છીએ, તેમના અંતઃકરણમાં શું શું થતું હશે તેની ક્ષપ્તના ઠાણ, કરી શકે તેમ છે ? વસ્તુતઃ જો વિષયો મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં ઉતરીને આપણે તપાસ કરીએ તો આપણને રપટ રીતે જણાઈ આવે કે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ લોકો ઈન્દ્રિયોની પરિવૃત્તિ અર્થે જે પ્રખળ પ્રયત્ન કરે છે તેના પ્રમાણમાં તેઓ પરિવૃત્તિનું મુખ લેશ પણ અનુભવી શકતા નથી. વિષયોથી જો તૃપ્તિ થાય તો પછી તેના ઉપર કંટાળો પણ આવેજ નેમણે; પરંતુ વાસનાઓની સંપૂર્ણ પરિવૃત્તિ થતીજ નથી, અને તેટલાજ માટે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ મનુષ્યોનો પ્રયત્ન મલ સતત આકુ રચા કરે છે. તેમના અંતઃકરણમાં ચતુર્દિવસ અસાંતિનો અમિ સળગતો હોય છે. એ અમિ ચાંત હાવાને તે બિચારા શાંતિરૂપી પાણીની તપાસમાં ચોતરફ રખડી મરીને અસાં-તિમાં ઉલટો વધારોજ કરે છે; પણ એ વાત તેમને ઠાણ સમજાવે ?

શિષ્ય:—છતાં એવા પણ અનેક મનુષ્યો જેવામાં આવે છે કે જેઓ રાત-દિવસ ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે તેપણ તેનાથી તેમને કંટાળો આવતો નથી. દાખલાતરફે દારૂડીપાઓનેજ હોય. કેટલાક દારૂડીવા માણસો જે એવા જોવા જાય છે તેઓ આજો દિવસ દારૂ પીવા કરે છે, અને ઘેનમાં ને ઘેનમાંજ વખત પસાર કરે છે, છતાં તેઓ દારૂથી કંટાળી ગયા હોય એમ કોઈ દિવસ જણાતું નથી. પરિવૃત્તિના અંતે કંટાળો આવતો હોય તો પછી ચામાટે તેઓ દારૂ તજી દેતા નથી—ચામાટે દારૂ તજી દેવાની ઇચ્છા પણ કરતા નથી ?

ગુરુ:—“શામાટે તજ દેતા નથી” એનો અર્થ સમજ લે. “તજ દેતા નથી.” તેનું કારણમાત્ર એક જ છે અને તે એજ કે તજ શકતા નથી; કારણ કે વખત જતાં દારૂ પીવાની હાલસા એક વ્યાધિ સમાન બની જાય છે. ડોક્ટરો તેને ‘ઈન્ફોમેબીઆ’ કહે છે. તેને માટે દવા અને ચિકિત્સા છે. રોગીની એકથી ધન્ય માત્રથી તે રોગ દૂર થઈ જતો નથી. રોગીનો રોગ દૂર કરવો એ વૈદના હાથમાં છે. દવા નિષ્ફળ જાય તો રોગનું અનિવાર્ય પરિણામ રોગીને સહન કર્યા વિના ચાલે નહિ—અર્થાત્ મૃત્યુદેવ પોતે આવીને રોગીનો ઉદ્ધાર કરે. દારૂડીયો માણસ દારૂ છોડી દેવા માગતો નથી, એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ, પણ છોડી દેઈ શકતો નથી એમ કહેવું એજ વાજબી છે. લોકો ગમે તેમ કહે, પરંતુ કું તો ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે દારૂડીયાની ટોળીમાંથીજ દારૂ છોડી દેવાની ઉત્કંઠાવાળા અનેક માણસો તને મળી આવશે. જે દારૂડીયો માણસ અકવાડીયામાં એકવાર દારૂ પીએ છે તે આજે એમ કહી શકશે કે—“દારૂ પીવો શામાટે તજ દઈ ?” કારણ કે તે વખતે તેની દારૂ પીવાની દૃષ્ટિ અસંત બળવાનપણે તેનામાં વર્તતી હોય છે. બળવાન બનેલી દારૂની તૃષ્ણા તેના મુખમાંથી ઉક્ત શબ્દો બહાર કઢાવે છે. પરંતુ જે મનુષ્યની દારૂ પીવાની તૃષ્ણા પરિતૃપ્ત થાય છે તે મનુષ્ય પોતેજ પોતાને બગતના સર્વ મનુષ્યો કરતાં વિશેષ દુઃખી માનવા લાગે છે. કેવળ દારૂ પીવાના સંબંધમાંજ આ વાત લાગુ પડે છે એમ નથી. વસ્તુતઃ સર્વ પ્રકારની ઈશ્વર-સનાઓનું એ પરિણામ અનિવાર્ય છે. એક વ્યભિચારી મનુષ્ય પોતાની વિપવશ સનાને એકાદી દે તો તેનું ફળ એક ખાસ પ્રકારના રોગરૂપે તેને સહન કરવું પડે. તેને માટે પણ ઔષધ છે અને ઔષધ નિષ્ફળ થાય તો મૃત્યુ પોતે અકાલે આવીને તેને રોગમાંથી મુક્ત કરે છે. મને મારા એક ડાક્ટર મિત્રે એક રોગીના સંબંધમાં એવી વાત કરી હતી કે “અમુક રોગી મનુષ્ય એટલો બધો વ્યભિચારી હતો કે છેવટે તેને હાથ-પગ બાંધીને હસ્પીતાલમાં લાવવો પડ્યો. અને ત્યાં તેના હાથ-પગ ઉપર નવા બીજા અંગ-પ્રત્યંગ ઉપર છરી અને સૂઈ વતી કેટલાક જાળમે ક્યાં ત્યારે તે શાંત થયો.” બહુ બોજન કરનારા પેટભરાઓની વાત તો તેં સંભળીજ દશે. એક એવા માણસનો મને થોડા વખત ઉપર પરિચય થયો હતો. તે માણસ બોજન વખતે એટલું બધું કાંસી કાંસીને ખાતો કે છેવટે તેને સંકેતફળિત રોગ લાગુ પડ્યો. કુધારાવિત્તે હજ ઉપરાંત પોતાનું આપવાથી કેવળ હાથે પરિણામો આવે છે તે સર્વને પરિચિત છે. તે માણસ પોતે સૂઈ પડ્યો ન હતો. તે સારી રીતે સમજતો હતો કે વધારે ખાવું બોજન કરવાથી કાંસી રીતે લાગે નથી, અને તે માટે ખાવાના લોકને સૂંચમમાં રાખવાનો પદ્ધતિ પ્રચલિત કરતો. પરંતુ કુધારાવિત્તે અવેગ અનુભવન તેનામાં એટલું બધું બળવાન થયું મનું હતું

કે તે પોતે પોતાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરી શકે તો નહિ. હવે તે જિજ્ઞાસુ બધાને મરજીને સરણુ થયો ! તુંજ કહે કે એને શું " સુખ " કહેવું ઉચિત છે ?

શિષ્ય:—આપની સુખચર્ચાથી બાળ્યા હવે સમજાય છે. જે સુખ ક્ષણિક હોય તેને સુખ કહી શકાય નહિ એજ આપના કથનનો આશય છે ને ?

ગુરુ:—ક્ષણિક સુખ હોય તોપણ તેને સુખ કામાટે ન કહેવાય ! ધાર કે મને એક મુંદર ગુલાબનું ફૂલ મળે છે, અને તેની સુગંધનો આનંદ લઉં છું. આ પુખ્ત તથા તેની સુગંધ ક્ષણિક છે તોપણ તેનાથી સુખપ્રાપ્તિ નથી થતી એમ કેમ કહેવાય ? એક ઉસ્તાદ ગરૂંચો આપણને એક મુંદર માપન ત્રીલજાવીને આપ્યો જાય ત્યારે માપનથી મળતો આનંદ પણ બધે થઈ જાય, એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ એ ક્ષણિક સુખને સુખ નથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? મતલબ કે મને તે સુખ મને તેટલું ક્ષણિક હોય તોપણ તેને સુખ તો કહેવુંજ નોકસ.

શિષ્ય:—હવે સમજ્યો. જે સુખ ક્ષણિક હોય અને જેના પરિણામે પણ લાંબા વખત સુધી દુઃખ ભોગવવું પડે તેને સુખ ન કહેવાય. એવા પ્રકારનું સુખ તે દુઃખની પ્રયમાવસ્થાજ છે, એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી. કેમ ? એમજ ને ?

ગુરુ:—હવે માર્ગ ઉપર આવ્યો. પરંતુ એ બાળ્યા આપની દૃષ્ટિએ દ્વિત છે. એટલા માટે સુખના બે બેદ પાડીએ તો કીક. (૧) સ્થાયી અને (૨) ક્ષણિક, તેમાં—

શિષ્ય:—સ્થાયી સુખ કાને કહેવું ? ધારો કે કોઈ એક વિવાહસક્તા વ્યક્તિ. પાંચ વર્ષ સુધી ઉદ્વિગ્નસુખ ભોગવે છે. પાંચ વર્ષ સુધી સુખ ભોગવવાનો પ્રસંગ મળે તો એ આ જમતમાં અસ્વાભાવિક પણ નથી. હવે એટલી યુક્તના સુખને ક્ષણિક સુખ કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ:—પહેલી વાત તો એ કે સમસ્ત જીવનની સરખામણીમાં પાંચ વર્ષ એ એક મુદત જેટલા પણ નથી. તું પરજાગ માનતો હો ત્યાં ન માનતો હો. પણ હું તો માનું છું; અને એટલા માટે કહું છું કે અનંતકાળની સાથે સરખામણી કરતાં પાંચ વર્ષ કશીજ બીસાતમાં લેખાય નહિ. અને પ્રસંગેપાત મારે કહી દેવું નોકસ કે પરજવનો કાલ જતાથી હું તને ધાર્મિક જનપરવા મામતો નથી; કારણ કે અનેક મનુષ્યો પરજવને માનના નથી—વસ્તુમાત્રથી કાલે માનતા હોય પણ હર-વધી પરજવને માનનારાની સંખ્યા જદુ જલ્પ છે. ઘણા મનુષ્યો તો એમજ માની જતા છે કે પરજવનો કાલ એ બીજું કશુંજ નથી, પણ સમુ વપના માગોને સાંપવા માટે જેમ વાધનો કાલ જતાવવામાં આવે છે, તેના જેવેજ એક પ્રકારનો મિથ્યા ભાસાન છે. ઘણા ખતા મનુષ્યો જીવનકાલ પરજવને માનના નથી તેનું પણ એજ કારણ છે જે ધર્મનો પાયો " પરજવના કાલ " ઉપર મજબૂતી આવે

છે તે ધર્મ આત્માને જનસમાજના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. જે ભય એક કાળે આપણા દેશમાં પ્રજાપણે વર્તતો હતો અને જે ભયને લીધે એક કાળે પૂરો-પર્મા પણ ધર્મના સંરક્ષકો કાળવશ થવા પામ્યા હતા તે પરલવંતો ભય આ “વીશમી સદી” એ વિજ્ઞાનનું જગ જતાની દર કર્યો છે. ભોગ-વિલાસમાં જીવનની સાર્થકતા સમજાવનારી, કાળા મુખવાળી આ વીશમી શતાબ્દિએ એક લાઘમાં તોષ-ખંદુક અને બીજા લાઘમાં કળ-કારખાનાંઓને ધારણ કરી સેક્ટોર શિક્ષિત-અર્થશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત હિન્દી યુવકોને ધર્મસંસ્કારથી ભ્રષ્ટ કર્યા છે-પરકાળની માનીનતા એ કેવળ ભગ છે એમ માનતા કરી દીધા છે. હું પણ આપણી ધર્મચર્યામાં પરકાળને એક બાલુએજ મૂકી રાખીશ; કારણ કે જે વસ્તુ તમારા હૃદયક્ષેત્રમાં નથી તે વસ્તુ ઉપર ધર્મનો પાયો નાખવામાં આવે તો તે બીજકુલ ટકી શકે નહિ. પરકાળને ખાદ્ય કરવાથી આપણી ધર્મચર્યામાં કોઈ પણ પ્રધરની મુશ્કેલી ઉભી થવા પામે તેમ નથી; કેમકે આ કાળે પણ સુખનો ઉપાય એકમાત્ર ધર્મજ છે, અને પરકાળે પણ સુખનો ઉપાય ધર્મજ છે. દુઃખમાં સુખનો ઉપાય ધર્મ અને દુઃખનો ઉપાય અધર્મ એમ મેં જે કહ્યું તે જેમ આ કાળને માટે સત્ય છે તેવીજ રીતે પરકાળને માટે પણ અખાધિત સત્ય છે. આ કાળે દુઃખના નામગાવચો પણ સૌ કોઈ યરથર છે, અને સુખને માટે તન-મન-ધનથી પ્રયત્ન કરે છે,* એટલા માટે આ કાળનાજ સુખ-દુઃખ ઉપર તારા હૃદયમાં ધર્મની સ્થાપના કરીશ તો તે સંપૂર્ણ દૃઢતાથી ચિરકાળને માટે ટકી રહેશે, એમાં શક નથી. આ જે કારણોને લઈને એટલે કે આ કાળે સર્વસંમત હોવાથી અને બીજું પરકાળ સર્વસંમત નહિ હોવાથી હું કેવળ આ કાળ ઉપરજ ધર્મનો પાયો નાખવા માગું છું. પરંતુ “સ્થાયી સુખ કોને કહેવાય ?” એવો પ્રશ્ન જ્યારે રજુ કરવામાં આવે ત્યારે તો મારે કહેવું નોંધએ કે અનંતકાળપર્યંત ટકી રહેનારું જે સુખ-આ કાળ અને પરકાળ (શરીર પડ્યા પછીનો સમય) એમ ઉભયકાળમાં વ્યાપી રહેનારું જે સુખ તેજ “સ્થાયી સુખ” કહેવાય. એ સિવાય એક બીજો ઉત્તર પણ છે.

શિષ્ય:—આપનો બીજો ઉત્તર પાછળથી સાંભળીશ. અત્યારે એક વાતનો નિર્ણય થઈ જવો જોઈએ. ક્ષણભરને માટે પરકાળનો સ્વીકાર કરવામાં મને હરકત નથી; પરંતુ હું જાણવા માગું છું કે જે સુખ આ કાળે પ્રાપ્ત થાય તેજ સુખ શું પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું ? તેવીજ રીતે જે દુઃખ આ કાળે પ્રાપ્ત થાય તેજ દુઃખ શું પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું ? આપે કહ્યું કે “જે સુખ આ કાળ અને પરકાળ એમ ઉભયકાળ વ્યાપ્ત હોય તેજ સાચું સુખ કહેવાય.” એક

* ક્ષિપ્રં हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ૪-૧૨.

પ્રકારનું મુખ શું અને કાળમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

ગુરુ:—પરકાળનો સ્વીકાર કર્યા વિના જે રિવાજ કરી રીતે ચલે તેની અને પ્રમત્તનું પાત્રી નથી; પરંતુ એક-તારા પ્રકારનો ઉત્તર જીવતા પદેવા માટે જે માનવો જાણી લેવી જોઈએ; કારણ કે જન્મ-મૃત્યુને માટે જેના હૃદયમાં સદા હોય તેને સમજવવાનો માર્ગ જુદો છે, અને જન્મ-મૃત્યુને માટે જેને શકા ન હોય તેને સમજવવાનો માર્ગ જુદો છે. જોત, શું જન્મ-મૃત્યુ માટે છે ?

શિષ્ય:—ના.

ગુરુ:—અરે, પરકાળનો જે તું સ્વીકાર કરે છે અને જન્મ-મૃત્યુને માનવો નથી તે તારે જે વાતોનો સ્વીકાર કરવો પડશે. પરંતુ વાત તો એજ કે આ સરીર આપણી સાથે કાપમ રહેવાનું નથી, અને તેને લીધે સારીરિક વૃત્તિઓદારા પ્રાપ્ત કરેલું મુખ-દુઃખ એ કાર્ષ પરકાળે આપણી સાથે જીવી શકે નહિ. બીજી વાત એ કે સારીરિક મુખે કદાચ આપણી સાથે પરકાળમાં ન આવે તોપણ ત્રણ પ્રકારની માનસિક વૃત્તિઓ તો કાપમને માટે સાથે ને સાથેજ રહેવાની અને તેને લીધે માનસિક વૃત્તિઓદારા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય મુખ-દુઃખ તો પરકાળે પણ રહેવાનુંજ. આ પ્રકારનાં માનસિક મુખો જ્યાં અધિક પ્રમાણમાં અનુભવાય તેને સ્વર્ગ કહી શકાય; અને જ્યાં માનસિક દુઃખો અધિક પ્રમાણમાં અનુભવાય તેને નરક કહી શકાય.

શિષ્ય:—પરકાળ જે હોય તો ધર્મ-આપ્તિમાં તેને એક 'અગત્યનું' સ્થાન આપણે આપવું જોઈએ. બીજી અનેક ધર્મ આપ્તિઓમાં પરકાળ ઉપર ઘણું ખર્ચ વાળન કરવામાં આવ્યું છે. આપ પણ પોતે પરકાળને માનવા છતાં ધર્મ-આપ્તિમાંથી તેનો બદલો કરો તો આપની આપ્તિ અસંપૂર્ણ તેમજ બૂલભરેલી થઈ પડશે એમ મને લાગે છે.

ગુરુ:—અસંપૂર્ણ થઈ પડે એમાં તો કશી સંદેહ નથી. પરંતુ બૂલભરેલી થઈ પડે એમ માનવાને કશું કારણ નથી; કારણ કે મુખનો ઉપાય જો એક માત્ર ધર્મ હોય અને આ-કાળનું મુખ પરકાળે પણ ટકી શકે એમ હોય તો પછી આ કાળનો ધર્મ તેજ ધર્મ પરકાળે માટે પણ હોવા યોગ્ય છે, એમ માનવું અસંગત નહિ લેખાય. પરકાળને ન માનવો હોય તે મનુષ્ય પણ આ કાળનેજ સર્વસ્વ માની અસંપૂર્ણ રૂપે ધાર્મિક બની શકે. ધર્મ નિત્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મ આ-કાળે જેમ મુખપદ છે તેજ રીતે પરકાળે પણ મુખપદ છે. તું પરકાળને માનવા ન માન તોપણ ધર્મને માન આપી ધર્માચરણ કરવામાં પ્રમાદ કરીશ નહિ, એજ મારી તને પુત: પુત: ભલામણ છે. ધર્માચરણથી મનુષ્ય આ કાળે પણ મુખી થઈ શકે છે અને પરકાળ હોય તો પરકાળે પણ મુખી થઈ શકે છે.

શિષ્ય:—આપ પોતે પરકાળ માનો છો તે કાર્ષ પ્રમાણને આધારે કે પરકાળની

છે તે ધર્મ અત્યારે જનસમાજના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. જે ભય એક કાળે આપણા દેશમાં પ્રચળપણે વર્તતો હતો અને જે ભયને લીધે એક કાળે યુરોપમાં પણ ધર્મના સંસ્કારો દાખલ થવા પામ્યા હતા તે પરલવતો ભય આ “વીસમી સદી” એ વિજ્ઞાનનું ખળ ખતાવી દૂર કર્યો છે. ભોગ-વિલાસમાં જીવનની સાર્થકતા સમજાવનારી, કાળા સુખવાળી આ વીસમી શતાબ્દિએ એક હાથમાં તોપ-ખંડુક અને બીજા હાથમાં કળ-કારખાનાંએને ધારણ કરી સેંકડો શિક્ષિત-અર્થશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત હિંદી યુવકોને ધર્મસંસ્કારથી ભ્રષ્ટ કર્યા છે-પરકાળની માનીનતા એ કેવળ ભ્રમ છે એમ માનતા કરી દીધા છે. હું પણ આપણી ધર્મચર્યામાં પરકાળને એક બાબુએજ મૂકી રાખીશ; કારણ કે જે વસ્તુ તમારા હૃદયક્ષેત્રમાં નથી તે વસ્તુ ઉપર ધર્મનો પાથ નાખવામાં આવે તો તે બીલકુલ ટકી શકે નહિ. પરકાળને બાદ કરવાથી આપણી ધર્મચર્યામાં કોઈ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી ઉભી થવા પામે તેમ નથી; કેમકે આ કાળે પણ સુખનો ઉપાય એકમાત્ર ધર્મજ છે, અને પરકાળે પણ સુખનો ઉપાય ધર્મજ છે. ટુંકામાં સુખનો ઉપાય ધર્મ અને દુઃખનો ઉપાય અધર્મ એમ મેં જે કહ્યું તે જેમ આ કાળને માટે સત્ય છે તેવીજ રીતે પરકાળને માટે પણ અપ્રાધિત સત્ય છે. આ કાળે દુઃખના નામમાત્રથી પણ સૌ કોઈ ચરચરે છે, અને સુખને માટે તન-મન-ધનથી પ્રયત્ન કરે છે,* એટલા માટે આ કાળનાજ સુખ-દુઃખ ઉપર તારા હૃદયમાં ધર્મની સ્થાપના કરીશ તો તે સંપૂર્ણ દૃઢતાથી ચિરકાળને માટે ટકી રહેશે, એમાં શક નથી. આ બે કારણોને લઈને એટલે કે આ કાળ સર્વસંમત હોવાથી અને બીજું પરકાળ સર્વસંમત નહિ હોવાથી હું કેવળ આ કાળ ઉપરજ ધર્મનો પાથો નાખવા માગું છું. પરંતુ “સ્થાયી સુખ કાને કહેવાય?” એવો પ્રશ્ન જ્યારે રજુ કરવામાં આવે ત્યારે તો મારે કહેવું નોંધએ કે અનંતકાળપર્યંત ટકી રહેનારું જે સુખ-આ કાળ અને પરકાળ (શરીર પડ્યા પછીનો સમય) એમ ઉભયકાળમાં વ્યાપી રહેનારું જે સુખ તેજ “સ્થાયી સુખ” કહેવાય. એ સિવાય એક બીજો ઉત્તર પણ છે.

શિષ્ય:—આપનો બીજો ઉત્તર પાછળથી સાંભળીશ. અત્યારે એક વાતનો નિર્ણય થઈ જવો નોંધએ. ક્ષણભરને માટે પરકાળનો સ્વીકાર કરવામાં મને હરકત નથી; પરંતુ હું જાણવા માગું છું કે જે સુખ આ કાળે પ્રાપ્ત થાય તેજ સુખ પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું? તેવીજ રીતે જે દુઃખ આ કાળે પ્રાપ્ત થાય તેજ દુઃખ શું પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું? આપે કહ્યું કે “જે સુખ આ કાળ અને પરકાળ એમ ઉભયકાળ વ્યાપ્ત હોય તેજ સાચું સુખ કહેવાય.” એક

* ક્ષિપ્રં हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ૪-૧૨

શિષ્ય:—આપે કહ્યું હતું કે આ ક્ષણ અને પરકાળ-ઉત્તમ કાળગામી જે સુખ તેજ વ્યર્થ સુખ છે. જે લોકો જન્માંતર માનતા નથી તેમને માટે આપે એક જાતનું સુખ ઉત્તમ ક્ષણમાં હોઈ શકે એ વાત સિદ્ધ કરી; પંતુ જે લોકો જન્માંતર માનતા હોય તેમને માટે આપ શું કહી શકશો ?

ગુરુ:—મારા પ્રથમતા ચબ્દો માંડ કર. મેં કહ્યું છે કે અનુશીલનની સંપૂર્ણતા એજ મોક્ષ. અનુશીલન પૂરેપૂરું થાય તો પછી પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી. ભક્તિ-તત્ત્વનો વિષય જ્યારે તને સમજાવીશ ત્યારે મારા આ કથનનું રહસ્ય ત્યારે સ્પષ્ટ-તાથી તને જણાવીશ.

શિષ્ય:—જનનમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય અનુશીલનની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે એ સદા જ નથી અને જેઓ સંપૂર્ણ અનુશીલન કરી ન શકે તેઓને પુનઃ જન્મ લેવો પડે એ તો સ્વાભાવિક જ છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે જેઓએ આ ભવમાં થોડું થોડું અનુશીલન કર્યું તોય તેઓને તે જન્મ-જન્મના અનુશીલનનું સુખરૂપી ફળ પરજન્મે મળી શકે ખરું ?

ગુરુ:—આ જન્મના કર્મનું ફળ પરજન્મમાં મળવું જોઈએ, એવો જન્મ-સ્વાદનો સુખ્ય સિદ્ધાંત છે. સમસ્ત ક્રમોનો પ્રમચાય-એકીકરણ એજ અનુશીલન-પ્રમાણ સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ જન્મના અનુશીલનનું સુખ ફળ પરજન્મમાં અવસ્થા-મેવ મળવું જોઈએ. મો કૃષ્ણે પોતેજ અર્જુનને એ વાત કહી છે:—“ તાથ તં મુદ્ધિસંયોગં હમતે સૌંદરિકમ્ ॥

શિષ્ય:—મૂળ વાનથી આપણે બહુ દૂર નીકળી ગયા છીએ. “ સ્વાધ્યા સુખ ” કાને કહેવાય એ વાત તો સ્વીકૃત મત. આપે કહ્યું હતું કે જે સુખ આ કાળે અને પરકાળે પણ સ્વાધ્યા સ્વીકૃત થઈ શકે તેજ વ્યર્થ-સ્વાધ્યા સુખ કહેવાય. તે સિવાય બીજો પણ એક ઉત્તર છે એમ આપે કહ્યું હતું. એ બીજો ઉત્તર શું છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો ?

ગુરુ:—મારા બીજો ઉત્તર પરકાળ ન માનનારાઓને માટે છે. “ આ જીવન એજ સર્વસ્વ હે, યાત્રુ પાંચા પછી જીવન જેવું કાંઈજ રહેવું નથી.” એમ જેઓ માની બેસે છે તેમને માટે તો આ જીવનમાં જ સુખ અંતકાળનું સ્વીકૃત સ્વીકૃત સ્વીકૃત સુખ કહેવાય; કારણ કે જેઓ પરકાળ ન માનતા હોય તેમને તો અપી અંતગી સુધી જે સુખ આણે તેજ સ્વાધ્યા સુખ એમ કહેવા મિત્રાં બીજો શું ઉપાય છે ? તે કહ્યું હતું કે અનેક મનુષ્યો પાંચ-પાંચ અને દસ-દસ વર્ષ સુધી હિન્દુ-સુખમાં નિમગ્ન રહે છે; પરંતુ પાંચ-સાત કે દસ વર્ષ એ કાંઈ બહુ લાંબુ જીવન ન કહેવાય. થઈ શકીને અનેક મનુષ્યોનું હિન્દુસુખ જીવનના અંત નુપી લઈ શકતું નથી; કારણ કે હિન્દુ-પરાયણ મનુષ્યોનું સુખસ્વભાવ તથા પ્રકારે લીધે જાય છે. પ્રથમ તો અતિભોજનપ્રેમી ભોજનવાને લીધે જે અતિ અધિક વિરાગ ઉપજે તેને

માનીનતા હીક લાગે છે એટલાજ ખાતર ?

ગુરુ:—પ્રમાણુ વિના તો હું કોઈ વાતજ માનતો નથી.

શિષ્ય:—જો પરકાળને માટે આપની પાસે પૂરતાં પ્રમાણો હોય અને આપ પોતે પરકાળને માનતા હો, તો પછી મને વિશ્વાસ ઉપજવવા આપ શામાટે ઉપદેશ આપતા નથી ? આપની પાસે જે પ્રમાણો હોય તે મને કેમ સમજાવતા નથી ?

ગુરુ:—તે પ્રમાણો બહુધા વિવાદાત્મક છે એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. જો એ સર્વ વિવાદોત્તો નિર્ણય થયો નથી તેમજ ચર્ચ શકે તેમ નથી એમ હું માનતો નથી. આજકાલ એ વિવાદોત્તું બરાબર સમાધાન થતું નથી, તેનું એજ કારણ છે કે વૈજ્ઞાનિકોએ કુસંસ્કારથી અનેકનાં ચિત્તોને મસિન બનાવી દીધાં છે. વિવાદવાળા વિષયો ચર્ચવાની મારી મુદ્દલ ઇચ્છા નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરવાની મને જરૂર પણ નથી. “જરૂર નથી” એમ કહું છું તે એટલાજ માટે કે પવિત્ર બનવાનો, શુદ્ધચિત્ત બનવાનો અને ધર્માત્મા બનવાનો જે ઉપદેશ હું આપું છું તેમાંજ સઘળું રહસ્ય સમાઈ જાય છે, અને તેથી ખાસ જૂદા પ્રકારના વિવાદાત્મક વિષયો ચર્ચવાની મને જરૂર નથી પડતી. આપણે આ ધર્મવ્યાખ્યામાં જેમ જેમ આગળ પ્રવેશ કરતા જઈશું તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે સર્વ વાતો સ્પષ્ટ થતી જશે. સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિઓની સ્વાંગીન સ્ફુર્તિ અને પરિણુતિવિષે મેં જે ઉપદેશ તને હજી હમણાંજ આપ્યો છે તેનું છેવટનું ફળ ચિત્તશુદ્ધિ—કિંવા પવિત્રતા સિવાય બીલું કંઈક નથી, એ વાત પણ તને હવે પછી સમજશે. પરકાળને માટે તું શ્રદ્ધા રાખે કે ન રાખે તે માટે મારો બહુ આગ્રહ નથી, તથાપિ જો તું તારા ચિત્તને શુદ્ધ કરી શકશે તારા આત્માને પવિત્ર બનાવી શકશે, તો તું આ કાળે અને પરકાળે પણ સુખી થઈ શકશે, એમ હું હિન્મતપૂર્વક કહી શકું છું. ચિત્તની શુદ્ધિ થવાથી આ કાળેજ સ્વર્ગનું સુખ ભોગવી શકાય તેમ છે. જો આ કાળેજ સ્વર્ગ સમાન સુખ મળે, તો પછી પરકાળે સ્વર્ગ મળશે કે નહિ એ શંકાજ નિર્રર્થક છે. જો મારી આટલી વાત તું બરાબર સમજી શકશે તો પરકાળ માનવા માટે હું તને શામાટે આગ્રહ નથી કરતો તેનું રહસ્ય પણ તારાથી સહેજે સમજાઈ જશે. મારી આ ધર્મવ્યાખ્યા પરકાળ માનનારાઓને માટે તેમજ પરકાળ ન માનનારાઓને માટે—બન્નેને માટે એક સરખી ઉપયોગી છે. જેઓ પરકાળ નથી માનતા તેમને આ કાળે યથાર્થ સુખી થઈ હોય તોપણ ધર્મનો આશ્રય લેવો જોઈએ, અને જેઓ પરકાળ માનતા હોય તેમ પણ ધર્મનો આશ્રય લેવો જોઈએ. જો આમ છે તો પછી આ કાળ કે પરકાળ માટે શાસ્ત્રને આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ કરવાની શું જરૂર છે ? પરકાળ માનનારાઓ વિષેસ પ્રતિદિન દરતર થતો જ્વલંબ એવી પ્રભુપ્રાર્થના કરી આપણે હવે મળી વિચાર કરી જઈએ.

શિષ્ય:—આપે કહ્યું હતું કે આ મુખ અને પરકાળ-ઉચ્ચ ભાગમાંથી તે મુખ તેજ મથાઈ મુખ છે. જે લોકો જન્મનાંતર માનતા નથી તેમને માટે આપે એક ભાતનું મુખ ઉચ્ચ કાળમાં દેખે છે એ વાત સિદ્ધ કરી: પણ તે લોકો જન્મનાંતર માનતા હોય તેમને માટે આપ શું કરી શકો છો ?

ગુરુ:—મારા પ્રથમના કબરો ત્યાં છે, મેં કહ્યું છે કે અનુશીલનની સંપૂર્ણતા એજ મે.થ. અનુશીલન પૂરેપૂરું થાય તો પછી પુનર્જન્મ ભંડો પડતો નથી. કાલિ-તરવનો વિષય જ્યારે તને સમજાવીશ ત્યારે મારા આ કથનનું, રસમ વધારે રસ-તાથી તને જણાવીશ.

શિષ્ય:—જન્મમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય અનુશીલનની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે એ સદાજ નથી અને જેઓ સંપૂર્ણ અનુશીલન કરી ન શકે તેઓને પુનઃ જન્મ લેવો પડે એ તો સ્વાભાવિક છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે જેઓએ આ જન્મમાં થોડું થોડું અનુશીલન કર્યું હોય તેઓને તે જન્મ-જન્મના અનુશીલનનું સુખશ્રી કળ પરજન્મે મળી શકે ખરે ?

ગુરુ:—આ જન્મના કર્મનું કળ પરજન્મમાં મળવું જ જોઈએ, એવો જન્મ-તરવાનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. સમસ્ત કર્મોનો સમગ્રાય-એકીકરણ એજ અનુશીલન-અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ જન્મના અનુશીલનનું સુખ કળ પરજન્મમાં અવસ્થ-મેવ મળવું જોઈએ. મી કહ્યું પોતેજ અર્જુનને એ વાત કરી છે:—“તદ્વત્ સં મુદ્ધિસંયોગં લમતે પૌર્વદેહિકમ્ ॥

શિષ્ય:—મુજ વાનથી આપણે બહુ દૂર નીકળી ગયા છીએ. “સ્થાયી મુખ” એને કહેવાય એ વાત તો સ્વીકૃત મત. આપે કહ્યું હતું કે જે મુખ આ કળ અને પરકાળે પણ સ્થાયી રહી શકે તેજ મથાઈ-સ્થાયી મુખ કહેવાય. તે સિવાય બીજું પણ એક ઉત્તર છે એમ આપે કહ્યું હતું. એ બીજો ઉત્તર શું છે, તે કૃપા કરી જણાવશો ?

ગુરુ:—મારા બીજો ઉત્તર પરકાળ ન માનનારાઓને માટે છે. “જો કદા એજ સર્વસ્વ છે, મૃત્યુ પામ્યા પછી જીવન જેવું કાંઈજ રહેતું નથી.” એ સ્ત્રોત માની ભેડા છે તેમને માટે તો આ જીવનમાં જે મુખ અંતઃકાળસુખી તરીકે દેખે એજ સ્થાયી મુખ કહેવાય; કારણ કે જેઓ પરકાળ ન માનતા હોય તેમને તે જીવન અંતઃકાળ સુખી જે મુખ ચાલે તેજ સ્થાયી મુખ એમ કહેવા સિવાય બીજું શું કહી શકી છે ? તે કહ્યું હતું કે અનેક મનુષ્યો પાંચ-પાંચ અને દસ-દસ વર્ષ જે કાળ હિન્દવ-સુખોમાં નિમગ્ન રહે છે; પરન્તુ પાંચ-સાત કે દસ વર્ષ એ કાળ જે કાળ જીવન ન કહેવાય. ધણું કરીને અનેક મનુષ્યોનું હિન્દવસુખ જીવનના અંત જે કાળ જીવન નથી; કારણ કે હિન્દવ-પ્રતાપનું મનુષ્યોનું સુખસ્વપ્ન તથા પ્રકારે જીવન છે. પ્રથમ તો અતિભોગોપભોગ ભોગવવાને લીધે જે જ્વાળા અત્યંત જીવન ઉપર

લક્ષને, ખીજું ધન્દ્રિયાસક્રિતને લીધે જે રોગ ક્રિંવા અસામર્થ્ય અવસ્થામેવ આવતું જોઇએ તેને લક્ષને, અને ખીજું વયોવૃદ્ધિને લક્ષને. એક મનુષ્ય ધન્દ્રિયસુખોમાં જો તેટલો સ્વીપચી રહે તોપણ ઉક્ત ત્રણ પ્રકારમાંથી કોઇ એક પ્રકારે તેનું સુખ-સ્વપ્ન ઉડી જવાનું, એ વાત ચોક્કસ છે, અને તેથી ધન્દ્રિયસુખો ક્ષણિક છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન યથાર્થ છે.

શિષ્ય:—ત્યારે જે વૃત્તિઓને ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ કહેવામાં આવે છે તે વૃત્તિઓને અનુશીલનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તે સુખ શું આ જીવનમાં ચિરસ્થાયી રહી શકે.

ગુરુ:—એમાં તો અણુમાત્ર સંદેહ નથી. એક સામાન્ય ઉદાહરણથી આ વાતને સમજાવું. પ્રથમ દયાવૃત્તિને લક્ષ્યે. પરાપકારથી દયાવૃત્તિ ખીલી શકે છે. આ વૃત્તિમાં માત્ર એકજ દોષ છે, અને તે એજ કે જે મનુષ્ય પરાપકારવડે દયાવૃત્તિ યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલવી શકતો નથી તે મનુષ્ય દયાવૃત્તિના અનુશીલનમાં કેવા પ્રકારનું ખાસ સુખ રહેલું છે તેનો તે પોતે અનુભવ કરી શકતો નથી. જેઓએ દયાવૃત્તિનું અનુશીલન કર્યું છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે દયાના અનુશીલનને અશ્વવા તો પરાપકારમાં એક પ્રકારનું એવું તીવ્ર સુખ રહેલું છે કે નિકૃષ્ટ વર્ગના મનુષ્યો તેની કલ્પના પણ કરી શકે નહિ. પરાપકાર કરવાથી હૃદયમાં જે સુખ થાય છે તે સુખ જગતની સર્વોત્તમ સુંદરીઓના સહવાસમાં પણ મળી શકતું નથી. વળી તેમાં ખીજી ખુબી એ છે કે એ દયાવૃત્તિને જેમ વિશેષ વિશેષ ખીલવતા જઈએ તેમ તેમ તેની સુખજનકતા વધતી જાય છે. નિઃસંશય વૃત્તિઓના અનુશીલનથી જ્ઞાનિ ઉપજવાનો જે ભય સ્વાભાવિક રીતે રહેલો હોય તેવો ભય તો આ દયાવૃત્તિના અનુશીલનમાં જરા સરખો પણ રહેતો નથી. તે પ્રમાણે અતિતૃપ્તિથી જે વિરાગ તથા દુર્જનતા ઉત્પન્ન થવાનો ભય હોય છે તે પણ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં રહેતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિને જેમ જેમ વિશેષરૂપે ખીલતી જાય છે તેમ તેમ તેનું અળ અને સામર્થ્ય વધી પામતું જાય છે. તે સિવાય તેના નિયમિત અનુશીલનમાં પણ કોઇ દિવસ વિનય નહતું નથી. એક પેટભરો મનુષ્ય બહુ બહુ તો દિવસમાં બે વાર, ત્રણ વાર કે ચાર વાર હાંસી હાંસીને ખાઈ શકે. તેજ રીતે ખીજા ધન્દ્રિયલોભી મનુષ્યોના ભોગની અમુક હદ હોય છે; પરંતુ પરાપકારી વૃત્તિ તો એવા પ્રકારની છે કે કલકે તે ક્રિંવા ક્ષણે ક્ષણે તેનું અનુશીલન કરવામાં આવે તોપણ કોઈ દિવસ કંટાળો-નિરાશ કે રોગ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે નહિ. જો કોઇ ધારે તો છેવટે જીવનના અંત સમયપર્યંત તે વૃત્તિનું અનુશીલન નિભાવી શકે. અનેક મનુષ્યો મરતાં મરતાં અમુક વાક્યોથી કે અમુક ઈસારાથી લોક-કલ્યાણનાં કાર્યો કરતા જાય છે. એક મરતાં મરતાં એક દુરાચારી યુવકને બોલાવીને કહ્યું હતું કે—"જો ધાર્મિક મનુષ્ય

કેવા આનંદથી મરી શકે છે ?”

હવે પરજાળવિષે બોલીશ. હવે, જ-માતર મનવામાં ન આવે અને પરજાળ-નોજ સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ આપણી માનસિક વૃત્તિએ પરજાળે પણ વિચ-માન હોય છે; મતલબ કે દયાર્થન પણ પરજાળે હોય છે-કારણ કે તે એક પ્રકારની માનસિકવૃત્તિ છે. આપણે આ જીવનમાંથી જે પ્રકારની માનસિક અવસ્થા સાથે સંબંધે જઈશું તેજ અવસ્થા પરજાળની પ્રાથમિક અવસ્થા હોવાથી. કેમકે જ્યાં સુધી કાંઈ એક ખાસ કારણ નથી મળતું ત્યાંસુધી કાંઈ પણ અવસ્થામાં આકર્ષિત કે રહી શકાય. પામતો નથી એવો એક સામાન્ય નિયમ છે. આપણે આપણી માન-સિકવૃત્તિને ઉત્તમરૂપે આ અવસ્થામાં ખીલવી શકીએ તો તે આ અવસ્થામાં સુખપ્રદ આપ એટલુંજ નહિ પણ પરજાળે પણ તે સુખપ્રદ થઈ શકે. જે આપણે પારીએ તો પરજાળે પણ એ પ્રાથમિક અવસ્થાને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવી અધિક સુખી બની શકીએ.

શિષ્ય:—એ સર્વ સુખો કેવળ સ્વમત્ત હોય એમ મને લાગે છે, અને તેથી મારા અંતઃકરણમાં તે વાત ઉતરતી નથી. દયાનું અનુદીક્ષન અને સાર્થક્ય કર્મ-નેજ આભારી છે. આપણે જ્યારે આ દેહનો ત્યાગ કરી જઈશું ત્યારે દેહની સાથે આપણી કર્મેન્દ્રિયો પણ અહિંજાજ રહી જવાની; તો પછી પરજાળમાં કર્મ કેવી રીતે થઈ શકે ?

ગુરુ:—તારો જા પ્રમ પાડુજ સુદ છે. તું એટલું પણ નથી જાણતો કે જે ચૈતન્ય આ દેહમાં બાપી રહ્યું છે તેજ ચૈતન્ય કર્મેન્દ્રિયોદ્વાસ પોતાનું કામ કરે જાય છે; પરંતુ જે ચૈતન્ય દેહથી બંધાયેલું હોયું નથી તે ચૈતન્યને કામ કરવા માટે કર્મેન્દ્રિયોની જરૂર પડે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી, અને તે કુદિતસંગત પણ નથી.

શિષ્ય:—એમ કુદિતસંગત નથી ? અન્યથા સિદ્ધિસૂત્રન્યસ્ય નિયત પૂર્વવર્તિતા કાર-જ્ઞ ॥ મતલબ કે કર્મેન્દ્રિયો વિના કર્મ કાંઈ કાળે થઈ શકે નહિ. જે મનુષ્ય કર્મેન્દ્રિયવરિત હોય તે મનુષ્ય કર્મ કરી શકતો હોય એવું તો મેં ક્યાંક જોયું નથી.

ગુરુ:—ધર્મમાં નથી જોઈ શકતો ? અથવા તું એમ કહેવા માગતો દો કે “હું ધર્મને માનતો નથી” તો આપણી વાત આજગ માલી શકશે નહિ. પરજાળને ધર્મથી જુદો પાડી તારી સાથે ધર્મચર્યા કરવા હું તૈયાર છું, પરંતુ ધર્મ વિના ધર્મની બાબતો આગળથી કાંઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. અથવા તું એમ માનતો દો કે “ધર્મ સાધર છે, અને તેથી તેણે એક કારીગરની માફક આ જગત તૈયાર કર્યું છે” તોપણ હું તારી સાથે આજગ વાત ચલાવવા માગતો નથી. હું આજગ ચાલું છું કે તું ધર્મને તે માનતો હોયશ, તેમજ તે નિયંત્રક છે એમ પણ સ્વીકાર-તો હોયશ. જે બાદથી વાત તું સ્વીકારી શકશે તો ધર્મ પોને કર્મેન્દ્રિયવરિત હોવા

છતાં ઈર્મનો કર્તા બની શકે છે તે વાતનો સ્વીકાર કરવામાં તને કદિનતા જેવું નહિ જણાય; કારણ કે ઇશ્વર પોતેજ સર્વકર્તા અને સર્વસૃષ્ટા છે.

પરલોકમાં જીવનની અવસ્થા જૂદાજ પ્રકારની હોય છે, તેથી તેમની જરૂરીઆતો પણ જૂદાજ પ્રકારની હોય છે. ત્યાં તેમને કદિન્દ્રિયોની જરૂર ન પડતી હોય તો તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય:—કદાચ તેમ હોઇ શકે; પરંતુ એ સર્વ વાતો માત્ર અનુમાનવાળી છે. અનુમાન અથવા કપોલકલ્પના ઉપર મને વિશ્વાસ નથી.

ગુરુ:—કપોલકલ્પના નહિ, પણ અનુમાનવાળી વાત છે, એમ તો હું પણ સ્વીકારું છું; પરંતુ તેનો તારે સ્વીકાર કરવો કે નહિ તે તારી ઇચ્છાને આધીન છે. હું પરલોક પ્રત્યક્ષ જોઇ આગ્યો છું અને તને તે સંબંધી વિશ્વાસ કરવાનું કહું છું, એમ તો કંઇજ નથી. એ સર્વ વાતો એવી છે કે તેને માટે અનુમાન સિવાય બીજું એકેકે પ્રમાણ મળી આવતું નથી, તેમ છતાં અનુમાનવાળી વાતોનો પણ કોઇ એક ખાસ પાયો અવશ્ય હોય છે. પાયા વગરનું અનુમાન ટકી શકતું નથી. હવે જો પરકાળી હોય અને તું “લો ઓફ કન્ડી-ન્યુટ્રી”-અર્થાત્ માનસિક અવસ્થાનો કમાનવ્ય માનતો હો તો પરકાળસંબંધી મેં જે અનુમાન કંઈયું તે સિવાયનું બીજું કંઇપણ પ્રકારનું અનુમાન કરવું યોગ્ય નથી. મેં જે ‘લો ઓફ કન્ડી-ન્યુટ્રી’-કમાનવ્ય ભાવ સંબંધી કસારો કર્યો તે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. હિન્દુઓનું, ક્રિશ્ચિયોનોનું અને ઇસ્લામીઓનું સ્વર્ગ-નરક ઉક્ત નિયમથી વિરુદ્ધ છે.

શિષ્ય:—પરકાળનો સ્વીકાર કરી ચૂક્યો છું તો પછી આપનો એ નિયમ સ્વીકારવામાં જાડુ આનાદાની કરવી એ બ્યર્થ છે. આખું કાળું ગળે ઉતારી જાય તેને એક છુટ બીજા ગળાં જાતું કંઇજ સુસ્તેજ નથી; પણ હું જાણુવા માગું છું કે એ પરકાળની રાજ્યની લગભગ કેટલા હાથમાં હશે ?

ગુરુ:—જેણે સ્વર્ગ-નરકની રચના કરી છે તેણેજ પરકાળથી રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં રાખી છે, મારા તારા જેવાથી એ રાજ્યની વ્યવસ્થા કે સ્થાપના શકે શકે નહિ. હું તો માત્ર મનુષ્ય-જીવનની સમસોચના કયા પછી ધર્મનો સંસ્કાર કરું તેમજ સમજી શક્યો છું તેજ તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું; છતાં એ વાત તને કદી મરતું છું. વિશ્વથી પદકાળામાંથી બહાર પડ્યા પછી તુરંતજ જે કે મહાસ્વરોહ પાલવ બની શકતો નથી; પરંતુ કાળજીને તે એક મદાન પડિત બની છે એવે સંજ્ઞા રાખીએ તો તે ખાતું નથી. એથી ઉદ્ધટી રીતે જોઈએ તો જે વિશ્વથી પદકાળમાં જોડેલ નથી, તેમજ જેનું સ્વરૂપ સીધી માથે પિતાના કિશ્કરું જેવું પણ હોઈ શકે નથી એવે વિશ્વથી વચન જતાં ધુરંધર પડિત બની શકે એ સંજ્ઞા રાખી શકે નહીં. આ લોકને હું એક પદકાળાનો ઉપમા આપું છું. જે મન

અધ્યાય-૮ મો શારીરિક વૃત્તિ

શિષ્ય:—આપની આટલી વાત ઉપરથી “અનુશીલન” એટલે શું એ વિષય સમજાવો. “સુખ” એટલે શું એ પણ સમજાવું. તેની સાથે સુખ એ અનુશીલનનો ઉદ્દેશ અને સામંજસ્ય એ તેની શીમા, એ વાત પણ ક્યાંમાં આવી ગઈ; પરંતુ વૃત્તિઓના અનુશીલન સંબંધે આપે દૃષ્ટાંતથી કાંઈ કશું નથી. અર્થાત્ વૃત્તિઓને કેવી રીતે કેળવવી તે વિશે આપે કાંઈ ઉપદેશ આપેો નથી. ક્યાં વૃત્તિને કેવી રીતે કેળવવી તે વિશે કાંઈ ઉપદેશ આપવાની જરૂર હોય એમ આપને નથી લાગતું ?

ગુરુ:—એ વિષય શિષ્યજ્ઞાતાઓ છે. શિષ્યજ્ઞાતાઓ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં આવી જાય છે; પરંતુ આજની આપણી ચર્ચામાં એને માટે સ્થાન નથી. આપણો ઉદ્દેશ તો માત્ર એટલોજ છે કે ધર્મ, એટલે શું એ વિષય બરાબર સમજી લેવો. વિષયોત્તર ન થાય તેટલા માટે શિષ્યજ્ઞાતાઓને જોડવું કહેવા યોગ્ય હતો તેજ હાલ તો કહીશ.

વૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે. (૧) શારીરિક, (૨) જ્ઞાનાર્જની, (૩) કાર્પાલરિબ્ધી, અને (૪) ચિત્તરન્ધ્રિની. સ પહેલાં શારીરિક વૃત્તિના સંબંધમાં બોલીશ; કારણ કે જીવનમાં એજ વૃત્તિનું સ્પર્શ સૌ પ્રથમ અનુભવાય છે. શારીરિક વૃત્તિની સ્ફુર્તિમાં અને પરિવૃત્તિમાં જે સુખ છે તે વિસ્તારથી સમજાવવાની જાગ્યેજ જરૂર છે; પરંતુ ધર્મની સાથે તેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હોઈ શકે એ વાત બહુ અગત્યની હોવાથી હું તેજ વિષય હાથમાં લઉં.

શિષ્ય:—વૃત્તિને કેળવવી અને ખીસવવી એ ધર્મ છે, એમ ધણાખરા માણસો વિશ્વાસપૂર્વક માનતા નથી; તેટલાજ માટે આપને એ વિષય ચર્ચવાની જરૂર પડી છે ને ?

ગુરુ:—કાંઈ કાંઈ મૂરોખીયન અનુશીલનવાદી, વૃત્તિના અનુશીલનને ધર્મ અથવા તો ધર્મનો અંશ માનવાને તૈયાર જણાય છે, પરંતુ શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનની જરૂર હોય એવું તો તેમાંના કાંઈએ કશું નથી.

શિષ્ય:—તો પછી આપનેજ એમ કહેવાની શામાટે જરૂર પડી ?

ગુરુ:—જો સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ ધર્મ હોય તો પછી શારીરિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ પણ ધર્મમાંજ આવી જવું જોઈએ; પરંતુ અત્યારે એ વાતને એક બાજુએ રહેવા દે. જગતમાં જોને સર્વત્ર ધર્મ કહેવામાં આવે છે તેમાંના તું મને તે મતવિષે વિચાર કરશે તો તને જણાશે કે શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન માટે ક્યાંઈ ઉપેક્ષા કે બેઠકદારી બતાવવામાં આવી નથી. યાગયજ્ઞ, વ્રત-અનુશાન, તથા ક્રિયાકલાપ વગેરેને જો તું ધર્મ કહેતો હો; જો દયા-દાક્ષિણ્ય, પદોપકાર વગેરેને તું ધર્મ લેખનો હો, અતઃ તો દેવતાની ઉપાસના કિંવા ઇશ્વરોપાસ-

નાનેજ માત્ર ધર્મ કહેતો હો, એટલુંજ નહિ પણ ક્રિશ્ચિયનધર્મ કે ધર્મસામધર્મ-
નેજ ધર્મ કહેતો હો તો તે દરેક ધર્મને માટે શારીરિકવૃત્તિના અનુશીલનની પણ
અનિવાર્ય જરૂર છે. અસમત, શારીરિકી વૃત્તિઓને ખૂબ ફેળવવી એવો મુખ્ય અને
ખુલ્લો ઉપદેશ દર્શાવે ધર્મમાં નથી, છતાં ધર્મમાં જે વિદ્યો નહે તે વિદ્યોતો નાશ
કરવા અર્થે તેની પણ ધણીજ જરૂર છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. આવતા
કોઈ ધર્મ વેત્તાએ કદાપિ સ્પષ્ટરૂપે ઉપદેશી નથી; પરંતુ અત્યારનો કાળ એવો છે કે
હવે તે વાત ખાસ કરીને સ્પષ્ટરીતે કલા સિવાય ચાલતું નથી.

શિષ્ય:—ધર્મમાં વિદ્ન હોઈજ કેમ શકે? અને કદાચ વિદ્ન આવતું હોય તો
શારીરિકી વૃત્તિનું અનુશીલન તેને કેવી રીતે દૂર કરી શકે તે સમજાવો.

ગુરુ:—દાખલાતરીકે પ્રથમ રાગનેજ લે. રાગ એ ધર્મમાં મોટામાં મોટું વિદ્ન
છે. જે શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ રાગના પૂંજમાં સપડાઈ જાય તે મનુષ્ય યાગયજ્ઞ, વ્રત-નિયમ
કે તીર્થદર્શન વિગેરે કાંઈ કરી શકે નહિ એ તો સ્પષ્ટજ છે. જે શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ પરા-
પક્ષાર્થિ સદ્ગુણોને ધર્મ માનતો હોય તેને માટે પણ રાગ એ મહાન વિદ્વંસ છે.
મતલબ કે રાગને લીધે જે મનુષ્ય પોતેજ અશક્ત હોય તે ખીજને કેવી રીતે ઉપ-
યોગી થઈ શકે? જે મનુષ્યો એમ માનતા હોય કે ધર્મને માટે હાથ-પગ હલાવ-
વાની કશી જરૂર નથી—માત્ર ઈશ્વરનું ધ્યાનજ કર્યા કરવું તેજ યથાર્થ ધર્મ છે
તેને માટે પણ રાગ એ ધર્મમાં અંતરાયરૂપ છે. કારણ કે રાગી મનુષ્ય ઈશ્વરસંગથી
જેવું જોછએ તેવું ધ્યાન કરી શકતો નથી. રાગની વેદનાને લીધે તેનું મન એકાગ્ર
થઈ શકતું નથી. શારીરિક વેદનાનું પ્રાણસ્ય એટલું બધું છે કે ચિત્તને તે વિચલિત
કે પરાજીત કર્યા વિના રહેતું નથી. રાગ એ કર્મયોગીઓના કર્મમાં મહાન વિદ્ન
રૂપ છે. જ્ઞાનયોગીઓના જ્ઞાનયોગમાં વિદ્નરૂપ છે, અને લક્ષ્મીની લક્ષ્મીમાં પણ
વિદ્નરૂપ છે. હુંકમાં રાગ એ ધર્મનું પરમ વિદ્ન છે.

સમસ્ત શારીરિકી વૃત્તિઓને બરાબર ખીલવવામાં ન આવે તોજ રાગ થાય, એ
વિષય, હું ધારું છું કે તને વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય:—આ વિષયની શરૂઆતમાંજ શરીરને વિશેષ શરદી લાગવા દેવી એને
આપે અધર્મ કહ્યો હતો. શરદી લાગવા દેવી એને પણ શું અનુશીલનનો અભાવ
કહી શકાય?

ગુરુ:—શારીરિક તત્ત્વોને તેં અભ્યાસ કર્યો હશે તો તું સમજી શકશે કે શરદી
એ ત્વચા ઇન્દ્રિયના સ્વાસ્થ્યકર અનુશીલનમાં એક વિદ્ન અથવા વ્યાધાત સમાન છે.

શિષ્ય:—આપના કહેવા ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ
ન્યાસુધી બરાબર અનુશીલન થાય નહિ ત્યાંસુધી શારીરિક વૃત્તિનું પણ યથાયોગ્ય
અનુશીલન થઈ શકે નહિ.

ગુરુ:—ના. તેમ નથી. સમસ્ત જિત્તિઓના યથાયોગ્ય અનુશીલનને પરસ્પરના અનુ-
શીલન સાથે ધણો ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. કેવળ માત્ર યાનાજની જિત્તિઓનું યોગ્ય અનુ-
શીલન થયું હોય તોજ શારીરિક જિત્તિનું અનુશીલન થઈ શકે એવું તો છેજ નહિ.
એની સાથે કાર્યકારિણી જિત્તિઓનું પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન થયું જોઈએ. કયું
કાર્ય કેવી રીતે કરવા યોગ્ય છે, કયી જિત્તિનું કેવી રીતે અનુશીલન થઈ શકે, તેમજ
અનુશીલનની આડે આવતા વ્યાધાતો કેવી રીતે દૂર કરી શકાય વિગેરે વિષયોનું યાન
જેળવવા માટે યાનાજની જિત્તિની પણ આવશ્યકતા છે. યાન વિના તો તું ઇશ્વરને
પણ ન જોજીશી શકે, પરંતુ એ વાત હમણા રહેવા દે.

શિષ્ય:—નહિ, એ વાતને એટલેથીજ મૂકી દઈ સહાય નહિ. કારણ કે એક
પ્રકારની જિત્તિનું અનુશીલન બીજી જિત્તિના અનુશીલન સાથે ધણો ગાઢ સંબંધ ધરાવે
છે. તો પછી સૌ પ્રથમ કઈ જિત્તિનું અનુશીલન કરવું તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ?

ગુરુ:—સુધળી જિત્તિઓનું યથાસાધ્ય અનુશીલન એકી સાથે એકજ વખતે શરૂ
કરી દેવું જોઈએ. અર્થાત-શૈશવાવસ્થામાં.

શિષ્ય:—એ તો ખદ નવાઈની વાત ! કઈ જિત્તિનું કેવી રીતે અનુશીલન કરવું
તેની તો શૈશવાવસ્થામાં કાપને ખગર પણ ન હોય ! તો પછી એકી સાથે સમસ્ત
જિત્તિઓનું અનુશીલન કેવી રીતે કાઈ કરી શકે !

ગુરુ:—એટલાજ માટે શિષ્યની સહાયતા લેવી જરૂરની છે. શિષ્યને બને
શિશુજી વિના કંઈ મનુષ્ય યથાર્થ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે કાગવશાળી થઈ શકે
નહિ. શિષ્યનો અગ્રવ લેવો એ તો સર્વનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. માત્ર બાલ્યાવસ્થા-
માંજ નહિ પણ ચિદ્વજીને માટે આપણે અન્યની પાસેથી શિષ્યજી લેવા તૈયાર
રહેવું જોઈએ. હિંદુશાસ્ત્રમાં ગુરુની પદ્ધતિને માટે જે ખદ મદત આપવામાં આવ્યું
છે તે છેક નિરર્થક નથી, એટલુંજ નહિ પણ બહુ રહસ્યામય છે. એમ કહું તો
પણ વધારે પડતું નથી. આજે આપણી મધ્યમાં લેવા જોઈએ તેવા ગુરુએ
માણી આવવા નથી, તેમજ જેવું જોઈએ તેવું ગુરુનું સન્માન થતું નથી
નેરહાજ માટે આજે આપણા સમાજની આટલી બધી અવનતિ થઈ છે.
જાતિજિતિના અનુશીલનવિશે આજે કું ઉપદેશ કરીશ તે વખતે જા વિચાર વાદ
કરવું. હમણાં તો મૂળ વાત ઉપરજ અગ્રીય.

પ્રથેક જિત્તિને અન્ય પ્રકારની જિત્તિ સાથે ખદ નજીકનો સંબંધ હોવાથી શારીરિક-
જિત્તિના અનુશીલનની કમ્પીજ અગત્ય છે. જે શારીરિક જિત્તિને યોગ્ય પ્રમાણમાં
જેળવવામાં ન આવે તો રોગનાપાદિ વિગેરે ધર્મકાર્યમાં નહવા વિના ન રહે એ
વાત કુ તને સમજવી મથો છું. યાનાજની જિત્તિને પણ શારીરિક જિત્તિની સહાય
રહીશો વિના ચલતું નથી. કારણ કે જે શરીર જેવું જોઈએ તેવું સુદ ન હોય

તો જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિને યોગ્ય પોષણ મળી શકે નહિ. સર્વ કોષ સારી રીતે બને છે કે જે શારીરિક શક્તિઓ બળવાન અને પુષ્ટ ન હોય તો માનસિક શક્તિઓ પણ બળવાન અને પુષ્ટ થઈ શકે નહિ—અથવા તો સંપૂર્ણ વિકાસ પામી શકે નહિ. જેવી રીતે શારીરિક આરોગ્ય સુરક્ષિત રાખવાને માટે માનસિક આરોગ્યની જરૂર છે, તેવીજ રીતે માનસિક સ્વાસ્થ્યના રક્ષણને માટે શારીરિક સ્વાસ્થ્યની જરૂર છે. યૂરોપિયન વિદ્વાનોએ અને વિજ્ઞાનવાદીઓએ શરીર તથા મનનો આ સંબંધ બહુ ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કર્યો છે. આપણી કોલેજોમાં અને શાળાઓમાં અત્યારે જે શિક્ષણ અપાય છે તેમાં જે કોષ મુખ્ય અને મહાન દોષ હોય તો તે એવું છે કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક ખીલવણી તરફ ઘટવું લક્ષ્ય અપાતું નથી. એ દોષને લીધે જનસમાજની શારીરિક અવસ્થા શોચનીય બનતી જાય છે, તેની સાથે માનસિક અધઃપતન પણ શરૂ થાય છે, અને ધર્મનો આધાર માનસિક શક્તિ ઉપર રહેતો હોવાથી ક્રમે ક્રમે ધર્મની પણ અધોગતિ થવા લાગે છે.

ત્રીજું વિધન તો ઉક્ત વિધન કરતાં પણ અધિક મહત્ત્વનું છે. જેની શારીરિક વૃત્તિઓ બરાબર કેળવાતી નથી તે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા કરી શકતો નથી. હવે તું વિચાર કરી જો કે જે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા બરાબર ન કરી શકે તે મનુષ્ય નિર્વિધને ધર્માચરણ કેવી રીતે કરી શકે? પ્રત્યેક વસ્તુની પાછળ શત્રુઓ તથા લૂંટારાઓ તો લાગેલાજ હોય છે, અને તેઓ પ્રસંગોપાત ધર્માચરણમાં હરકત કર્યા વિના રહેતા નથી. તે ઉપરાંત જેઓ પોતાના બાહ્ય બળથી દુષ્ટોનું દમન કરી શક્તા નથી તેઓને નિર્બળતાને લઈને આત્મરક્ષા અર્થે અધર્મનું અવલંબન પણ લીધા વિના ચાલતું નથી. આત્મરક્ષા મનુષ્યને એવી તો પ્રિય હોય છે કે પરમ ધાર્મિક મનુષ્ય પણ સીધી નહિ તો આડકતરી રીતે પણ કટોકટીના વખતમાં અધર્મનું અવલંબન લીધા વિના રહેતોજ નથી. મહાભારતકારે “અશ્વત્થામા હત્ત્વ ઇતિ ગજઃ” એ વાતમાં તેનું બહુ ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે.* બાહુબળવડે દ્રોણાચાર્યનો પરાબલ કરવામાં અસમર્થ નીવડ્યા એટલે યુધિષ્ઠિરે જેવા પરમ ધાર્મિક પુરુષને પણ મિથ્યા વાત કહીને તેમને હેતરવાની જરૂર પડી.

શિષ્યઃ—ગ્રામીનકાળમાં એવા પ્રસંગો આવતા હોય, પરંતુ અત્યારના જમાનામાં તો રાજા પોતે સર્વનું રક્ષણ કરવાને બંધાયેલ છે. આત્મરક્ષા માટે અત્યારે સર્વ કોષને બળવાન બનાવવાની શું જરૂર છે ?

ગુરુઃ—રાજા સર્વની રક્ષા કરે એવો નિયમ છે ખરો, પરંતુ વસ્તુતઃ કાર્યમાં

* “અશ્વત્થામા હત્ત્વ ઇતિ ગજઃ” એવા શબ્દો મહાભારતમાં નથી. “હત્ત્વઃ કુંજઃ” એ પ્રમાણે છે.

તેમ જનનું જન્માનું નથી. જે તેવાથી તેમ કદાચ દેવ તે જન્મશાય મેળ જે
મેદા-મારામારીઓ-પુંદરાઓ-મારીઓ અને ખુનો કદ છે તે કદા પામન નહિ.
પોલીસના રીપોર્ટ વચ્ચેથી જન્માન છે કે જેઓ પેતાની આત્મરક્ષા કરવાને
અસમર્થ હોય છે તેઓના ઉપજન સર્વજન મુક્ત મુક્તરક્ષામાં આપો તેવ છે.
જન્મવાન મનુષ્ય ઉપર કોઈ દુમસો કરી કહ્યું નથી, પરંતુ મારી આ વાતને
ખોલો અર્થ ન થાય તેટલા માટે મારે જે પણ કદાચ કરી દેવું જોઈએ કે આત્મ-
રક્ષાનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના કરીની અને પોતાના
ધનની રક્ષા કરીને બેસી રહેવું. હું જ્યારે તને પ્રીતિ-નના મનુષીલનવિષે કહીશ
ત્યારે તું જોઈ શકી કે આત્મરક્ષા એ જેમ આપણું મદતરું કર્ય છે, તેમ
આપણા કી-પુનો, પરિવાર, સ્વજન, કુટુંબ, પાડોશી વિગેરેની રક્ષા કરી એ
પણ આપણું પ્રધાન કર્ય છે. પોતાની આત્મરક્ષા સાથે જ બીજાં મનુષ્યોની
રક્ષા ન કરે તેને પરમ અધાર્મિક સમજવો; અને એટલાજ માટે મેં કહ્યું છે કે
તેની રક્ષાને માટે જે બળ અથવા શારીરિક સિદ્ધિ જરૂર છે તે બળ અને સિદ્ધિ
જેનામાં ન હોય તેને પણ અધાર્મિક સમજવો.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા કરતાં પણ બીજા એક વાત અધિક મદત્વની
છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મના એક પ્રધાન અંગરૂપ છે. અનેક મદત્તમાંથી આ
ધર્મનું પાલન કરવા જતાં પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો છે અને અનેક પવિત્ર
પુરોહિતે સર્વશુભનો પરિત્યાગ કરી આપત્તિમાંજ જીવન માળવ્યું પશંક કપું છે.
હું અહીંયાં હવે સ્વદેશરક્ષાવિષે બેસવા છાંછુ છું.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ જે ધર્મ હોય તો પછી સ્વદેશરક્ષા
પણ ધર્મમાંજ સમાઈ જાય છે એમ કહેવાતી જરૂર નથી. એક મનુષ્ય જેમ
બીજા મનુષ્ય ઉપર દુમસો કરી તેનું સર્વસ્વ પગથી લેવાનો પ્રવર્તન કરે છે તેમ
એક સમાજ અથવા દેશ પણ બીજા સમાજ અથવા દેશ ઉપર દુમસો કરી તેનું
સર્વસ્વ લુંટી જવાનો વતન કરે છે. ત્યાંસુધી મનુષ્યોને રાગના દુકમથી કિંવા
ધર્મની આઘાતી અંકુસમાં રાખવામાં ન આવે ત્યાંસુધી મનુષ્યો પરસ્પર-એક
બીજા ઉપર દુમસાઓ કર્યા વિના રહેતાં નથી. જે સમાજમાં રાગની આઘાતું
પાલન થતું નથી તે સમાજનાં મનુષ્યો પોતાની મરજીમાં આવે તેને દેરાન કરી
ચકે છે, અને મરજી મુજબ ત્રાસ વર્તાવી ચકે છે. મનુષ્યોના સંબંધમાં જેમ આ
વાત ખરી છે તેમ સમાજોના સંબંધમાં પણ તેટલીજ ખરી છે. જે વિવિધ મનુષ્ય-
સમાજો ઉપર એક રાગ અથવા એક ચાસનકર્તા ન હોય તો એક બળવાન સમાજ
બીજા નિર્બળ સમાજને દેરાન કરી તેનું સર્વસ્વ લુંટી જાય, એ સ્વાભાવિક છે.
હું અહીંયાં જમલી-અસહ્ય સમાજોના વિષયમાં બેસતો નથી, સુધરેલા ગણતા

તો જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિને યોગ્ય પોષણ મળી શકે નહિ. સર્વ કોષ સારી રીતે મળે છે કે નો શારીરિક શક્તિઓ બળવાન અને પુષ્ટ ન હોય તો માનસિક શક્તિઓ પણ બળવાન અને પુષ્ટ થઈ શકે નહિ—અથવા તો સંપૂર્ણ વિકાસ પામી શકે નહિ. જેવી રીતે શારીરિક આરોગ્ય સુરક્ષિત રાખવાને માટે માનસિક આરોગ્યની જરૂર છે, તેવીજ રીતે માનસિક સ્વાસ્થ્યના રક્ષણને માટે શારીરિક સ્વાસ્થ્યની જરૂર છે. યુરોપિયન વિદ્વાનોએ અને વિજ્ઞાનવાદીઓએ શરીર તથા મનનો આ સંબંધ બહુ ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કર્યો છે. આપણી કોલેજોમાં અને શાળાઓમાં અત્યારે જે શિક્ષણ અપાય છે તેમાં નો કોષ મુખ્ય અને મહાન દોષ હોય તો તે એજ છે કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક ખીલવણી તરફ ઘટતું લક્ષ્ય અપાતું નથી. એ દોષને ક્ષીણ જનસમાજની શારીરિક અવસ્થા શોચનીય બનતી જાય છે, તેની સાથે માનસિક અધઃપતન પણ શરૂ થાય છે, અને ધર્મનો આધાર માનસિક શક્તિ ઉપર રહેલો હોવાથી ક્રમે ક્રમે ધર્મની પણ અધોગતિ થવા લાગે છે.

ત્રીજું વિધન તો ઉક્ત વિધન કરતાં પણ અધિક મહત્વનું છે. જેની શારીરિક વૃત્તિઓ બરાબર કેળવાતી નથી તે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા કરી શકતો નથી. હવે તું વિચાર કરી જો કે જે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા બરાબર ન કરી શકે તે મનુષ્ય નિર્વિધને ધર્માચરણ કેવી રીતે કરી શકે? પ્રત્યેક વસ્તુની પાછળ શત્રુઓ તથા લૂંટારાઓ તો લાગેલાજ હોય છે, અને તેઓ પ્રસંગોપાત ધર્માચરણમાં હરકત કર્યા વિના રહેતા નથી. તે ઉપરાંત જેઓ પોતાના બાહ્ય બળથી દુષ્ટોનું દમન કરી શકતા નથી તેઓને નિર્બળતાને લઈને આત્મરક્ષા અર્થે અધર્મનું અવલંબન પણ લીધા વિના ચાલતું નથી. આત્મરક્ષા મનુષ્યને એવી તો પ્રિય હોય છે કે પરમ ધાર્મિક મનુષ્ય પણ સીધી નહિ તો આડકતરી રીતે પણ કટોકટીના વખતમાં અધર્મનું અવલંબન લીધા વિના રહેતોજ નથી. મહાભારતકારે “અશ્વત્થામા હત્ત ઇતિ ગજઃ” એ વાતમાં તેનું બહુ ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે.* બાહુબળવડે દ્રોણાચાર્યનો પરાભવ કરવામાં અસમર્થ નીવડ્યા એટલે યુધિષ્ઠિર જેવા પરમ ધાર્મિક પુરુષને પણ મિથ્યા વાત કહીને તેમને હતરવાની જરૂર પડી.

શિષ્ય:—પ્રાચીનકાળમાં એવા પ્રસંગો આવતા હોય, પરંતુ અત્યારના જમાનામાં તો રાજા પોતે સર્વનું રક્ષણ કરવાને બંધાયેલ છે. આત્મરક્ષા માટે અત્યારે સર્વ કોષને બળવાન બનવાની શું જરૂર છે ?

ગુરુ:—રાજા સર્વની રક્ષા કરે એવો નિયમ છે ખરો, પરંતુ વસ્તુતઃ કાર્યમાં

* “અશ્વત્થામા હત્ત ઇતિ ગજઃ” એવા શબ્દો મહાભારતમાં નથી. “હત્તઃ કુંજઃ” એ પ્રમાણે છે.

તેમ જનતાં જણાતું નથી, જે તેનાથી તેમ થઈ રહ્યું તેન તે અજ્ઞાત ના જો
 રહેલો-મારામારીઓ-પુત્રકો-મારીઓ અને ખુનો થાય તે તે થયા પામન નહિ.
 પોલીમના રીપોરો વાંચવાથી જણાય છે કે જેઓ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને
 અમુકમર્થ દોષ છે તેઓના ઉપર જીવન સર્વજન જુદામ પ્રવરણમાં આગો તેમ છે.
 જગત્તન મનુષ્ય ઉપર કોઈ દુષ્કર્મ કરી રહ્યું નથી, પરંતુ મારી આ વાતનો
 ખોટો અર્થ ન થાય તેટલા માટે મારે એ પણ ૨૫૮ ક્લી રેખું જેમને કે અ-મ-
 રક્ષાનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક જનુએ પોતાનાજ કારીની અને પોતાનાજ
 મનની રક્ષા કરીને બેસી રહેવું. હું જ્યારે તને પ્રાનિરતિના અનુદયિતનવિરે ક્લીય
 ત્યારે તું જેમ કહ્યો કે આત્મરક્ષા એ જેમ આપણું મદત્વનું કર્મજ છે, તેમ
 આપણાં સ્ત્રી-પુત્રો, પરિવાર, સ્વજન, કુટુંબ, પાંડાથી વિગેરેની રક્ષા કરી એ
 પણ આપણું પ્રધાન કર્મજ છે. પોતાની આત્મરક્ષા સાથે જ બીજાં મનુષ્યોની
 રક્ષા ન કરે તેને પરમ અધાર્મિક સમજવો; અને એટલાજ માટે મેં કહ્યું છે કે
 તેની રક્ષાને માટે જ જળ અમય સારીરિક દિક્ષા જરૂરનું છે તે બળ અને શિષ્યજ
 જ્ઞાતામાં ન દોષ તેને પણ અધાર્મિક સમજવો.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા કરતાં પણ બીજા એક વાત અધિક મદત્વની
 છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મના એક પ્રધાન અંશરૂપ છે. અનેક મદાત્માઓએ આ
 ધર્મનું પાલન કરવા જતાં પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો છે અને અનેક પવિત્ર
 પુરોહિતોએ સર્વસુખનો પરિત્યાગ કરી આર્પિતમાજ જીવન માળચનું પસંદ કર્યું છે.
 હું અહીંયાં હવે સ્વદેશરક્ષાવિષે બોલવા છું.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ જો ધર્મ હોય તો પછી સ્વદેશરક્ષા
 પણ ધર્મમાંજ સમાઈ જાય છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એક મનુષ્ય જેમ
 બીજા મનુષ્ય ઉપર દુષ્કર્મ કરી તેનું સર્વસ્વ પગથી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ
 એક સમાજ અથવા દેશ પણ બીજા સમાજ અથવા દેશ ઉપર દુષ્કર્મ કરી તેનું
 સર્વસ્વ લુટી જવાનો યત્ન કરે છે. ત્યાંસુધી મનુષ્યોને રાજના કુકર્મથી કિંવા
 ધર્મની આઘાતી અંકુશમાં રાખવામાં ન આવે ત્યાંસુધી મનુષ્યો પરસ્પર-એક
 બીજા ઉપર દુષ્કર્મો કર્યા વિના રહેતાં નથી. જે સમાજમાં રાજની આઘાતું
 પાલન થતું નથી તે સમાજનાં મનુષ્યો પોતાની મરજીમાં આવે તેને હેરાન કરી
 શકે છે, અને મરજી મુજબ ત્રાસ પર્તાવી શકે છે. મનુષ્યોના સંબંધમાં જેમ આ
 વાત ખરી તેમ સમાજોના સંબંધમાં પણ તેટલીજ ખરી છે. જે વિવિધ મનુષ્ય-
 સમાજો ઉપર એક રાજ અથવા એક સામનકર્તા ન હોય તો એક જળવાન સમાજ
 બીજા નિર્બળ સમાજને હેરાન કરી તેનું સર્વસ્વ લુટી જાય, એ સ્વાભાવિક છે.
 હું અહીંયાં જંગલી-અસંખ્ય સમાજોના વિષયમાં બોલતો નથી, સુધરેલા ગણતા

બળવાન બનવું જોઈએ. નાનાં રાજ્યોએ પણ પોતાના રાજ્યમાં યુવાન, પુરુષોને યુદ્ધનું શિક્ષણ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. જો તેઓ તેમ ન કરે તો બીજાં મોટાં રાજ્ય અનાયાસે નાનાં રાજ્યોને ચઢી નાંખ્યા વિના રહે નહિ. પ્રાચીન ઋક પ્રમાણે પ્રાયઃ સધળા મનુષ્યો યુદ્ધને માટે સર્વદા તૈયાર રહેતા. મહાન રાજ્યોમાં અથવા મહાન સમાજોમાં યુદ્ધનો ધંધો અમુક માણસો કરતા આવ્યા છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં પ્રજાની વતી ક્ષત્રિયો યુદ્ધ કરતા, અને મધ્યકાલીન ભારતવર્ષમાં પણ રાજપુતો દેશના પ્રતિનિધિરૂપે લડતા એ વાત સર્વ કોઈના જાણીતી છે; પરંતુ એ દિશાજનું પરિણામ એવું આવતું કે જો પ્રજાનો એ એક જ ભાગ યુવાની સાથે લડતાં પરાભવ પામતો, તો સમસ્ત દેશને યુવાના પંજમાં સપડાવું પડતું. ભારતવર્ષના રાજપુતો જેવા પરાજિત થયા કે દુસ્તજ મુસલમાનોએ ભારતવર્ષને કબજામાં લીધો. હવે રાજપુત સિવાયની ભારતવર્ષની અન્ય અન્ય પ્રજાઓ પણ જો યુદ્ધને માટે તૈયાર હોત તો ભારતવર્ષની એવી દુર્દશા કોઈ કાળે થવા પામત નહિ. હાં સ. ના અદારમાં સંકળા અંતભાગમાં કાનસના સમય કુવેરાએ નેપોલિયન બોનાપાર્ટની આજેવાની નીચે અત્ર ખારણ કરીને એકસંપીથી પૂરેપૂરે ધૂળબ્યું હતું.

શિષ્ય:—શરીરને કેવી રીતે ટેળવું હોય તો આપે કહો તે ધર્મ અરાબર પાળી શકે ?

ગુરુ:—કેવળ બળનીજ જરૂર નથી. જમણી માણસો સાથે લડવામાં શારીરિક બળ ઉપયોગી થાય તેટલુંજ. ખાત્રી આ વાસથી સદીમાં તો શારીરિક બળ કરતાં શારીરિક ક્વાલિટી બહુ જરૂરી છે. અત્યારના સમયમાં સૌ પ્રથમ શારીરિક બળની અને અરિથ તથા માંસપેશીની પરિપુરિતે માટે વ્યાયામ જોઈએ. આ દેશમાં પહેલાં દંડ-કુસ્તી તથા મનદળ વિગેરે અનેક પ્રકારની કસરતો પ્રચલિત હતી; પરંતુ અંગ્રેજી સુધારાએ એ સર્વ આપણા હાથમાંથી લઈ લીધું છે. આપણે આપણી પૂર્વની કસરતો અને રમતોને શામટે તિલાંજલિ આપી દેવી તેનું એકે કયેટ કારણ મારા જાણીતું નથી. આપણી અનુકરણશીલતા અથવા તો શુદ્ધિમનુજ એ એક ઉદાહરણ છે. બીજું—અસ્પૃશ્યતાને પ્રધાનપદ આપવું જોઈએ. આપણામાંના પ્રત્યેક અત્ર-શ-અન્ય પ્રયોગોમાં ષટ્ત્વ બનવું જોઈએ.

શિષ્ય:—પરંતુ અત્યારનો કાયદો અત્ર ખારણ કરવાની આપણને મનાઈ કરે છે, તેનું કેમ કારણ ?

ગુરુ:—એ તો કાયદો બધાનારાઓની જૂલ છે. કાયદાની એ જૂલ વખત અત્રાં મુપરી ચકરી.

ત્રીજું—અસ્પૃશ્યતા ઉપરાંત ફેટલીક શારીરિક ક્વાલિટી પણ ધીબરી જોઈએ, કારણ કે શારીરિક ધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરવા માટે ફેટલીક ક્વાલિટી બહુ જરૂરી છે. કામલનરીક અધારોદણ. મુરોપમાં જે મનુષ્ય અધારોદણ કરી ચકનો

નથી, અને અસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરતો નથી તે મનુષ્ય ત્યાં બહુ ઉપહાસપાત્ર લેખાય છે. વિલાયતની સ્ત્રીઓ પણ અશ્વારોહણ તથા અસ્ત્રધારણ કરવાને શક્તિવાન હોય છે. આપણે હાથે કરીને કેવી દુર્દશાએ પહોંચ્યા છીએ?

જેવી રીતે અશ્વારોહણ શારીરિક ધર્મનું એક પ્રકારનું અનુશીલન છે, તેવી જ રીતે પગે ચાલીને દૂર ફરવા જવું, તથા તરતાં શીખવું એ પણ એક અનુશીલન છે. જે મનુષ્ય પગે ચાલીને અમુક મજલ દાખી શકે નહિ, તેમજ નદી-નાણું તરી શકે નહિ તે યથાર્થ યોદ્ધો બની શકે નહિ. મેં કહ્યું તે શિક્ષણ કેવળ યોદ્ધાઓને જ માટે જરૂરનું છે એમ માની લઈશ નહિ. જે મનુષ્યને તરતાં ન આવડે તે મનુષ્ય પાણીમાં પોતાનું કે બીજાનું કદાપિ રક્ષણ કરી શકે નહિ. યુદ્ધના પ્રસંગે લડવૈયાઓને આત્મરક્ષા અથવા પરરક્ષા કરવી પડે એટલાજ માટે તરતાં શીખવું જોઈએ એમ સિદ્ધાંત કરીને બેસી રહીશ નહિ. સામા પક્ષ ઉપર હટતો લઈ જવાને તેમજ શત્રુના પંખમાંથી બચવાને માટે પણ આપણે અનેક પ્રસંગે પાણીમાં તરતા તરતા જવું પડે છે. પગે ચાલીને પણ કેસોના કેસો સુધી દોડવું પડે છે, માટે મનુષ્યમાત્રે આ સર્વ ક્વાયતો શીખવી જોઈએ.

શિષ્ય:—મતલબ કે શરીર પુષ્ટ અને બળશાળી બને તેટલાથીજ શારીરિકશક્તિ અનુશીલન સંપૂર્ણ થયું ન ગણાય, પરંતુ તેની સાથે કસરત—ક્વાયત વિગેરે—
ગુરુ:—કસરત કિંવા વ્યાયામમાં મદલયુક્તો પણ સમાવેશ કરી દેવો જોઈએ. કારણ કે તે બહુ બળદાયક છે. તેમજ આત્મરક્ષા તથા પરોપકારને માટે પણ તે બહુ જરૂર પડે છે.

શિષ્ય:—સમજ્યો. ટુંકામાં શરીરની પુષ્ટતા, વ્યાયામ, મદલયુક્ત, અસ્ત્રશિક્ષા અશ્વારોહણ, સંતરણ તથા પગે ચાલતાં દૂર સુધી જવાની પણ ટેવ પાડવી જોઈએ.
ગુરુ:—એટલુંજ નહિ સહનશક્તિ પણ જોઈએ. ટાઢ-તડકો તથા ક્રુધા-ત્રાસ સહન કરતાં શીખવું જોઈએ. ગમે તેટલો પરિશ્રમ થયો હોય તોપણ ચિત્ત એક કે ગ્તાનિ ન થાય તે માટે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. તે સિવાય એક લડવૈયા માટે બીજા પણ કેટલાક અભ્યાસો કરવા જોઈએ. દાખલા તરીકે જરૂરના પ્રસંગે મારી ખોદતાં આવડવું જોઈએ, ઘર બાંધતાં શીખવું જોઈએ, વજન ઉંચકી જવાનું ટેવ પાડવી જોઈએ, વગેરે અનેક સમયે યોદ્ધાઓને દશ-આર દિવસ ચાલે તેટલું અન્નનો જરૂર પીક ઉપર ઉંચકીને લઈ જવો પડે છે. ટુંકામાં એક કારીગર પોતાની ઉપયોગી અસ્ત્રો પોતાની પાસે રાખી તેને બરાબર ધારવાળાં બનાવીને સાથે લે જાય છે તેવી જ રીતે આપણે આપણું દેહરૂપી શસ્ત્ર તીક્ષ્ણ ધારવાળા શસ્ત્ર માંદક હથેલાં તૈયાર રાખવું જોઈએ. કારીગર જેમ પોતાનાં સમગ્ર શસ્ત્રો અસ્ત્રોથી સર્વ દ્રવ્યોને તોડી-ફોડી તથા સાંધી શકે છે, તેવી જ રીતે આ દેહ

મન ક્રમો કરી શકે તેવા મહત્તમ જનાવનો જોઈએ.

શિષ્ય:—પણ એ કેમ જાની શકે તેના ઉપાય તો આપે કાંઈ જનાવનો નહિ.

ગુરુ:—તેના ઉપાયો (૧) વ્યાયામ, (૨) શિક્ષણ, (૩) આદાર, (૪) કન્ડિય-સંબંધ, એ ચાર ઉપાયો શારીરિક જનુશીલનને માટે પૂરતા છે.

શિષ્ય:—તેમાં આપે વ્યાયામ તથા શિક્ષણ સંબંધે જે કાંઈ કશું તે મેં જ્ઞાન-પૂર્વક સાંભળ્યું છે; પરંતુ આદાર સંબંધે કાંઈ ખુલાસો થયો નથી. શરૂઆતમાં જ વાચસ્પતિ મહાશયના ખાનપાનસંબંધે જે પ્રથમ ઉપોદ્દેશો તે દર્શાવે અને, માટે આપે છે, વાચસ્પતિ, મહાશય કેવળ જાત-દાગ ઉપરજી જીવતા નિર્વાહ કરતા. શું ખાત્ર એટલું આપને ખેતી રહેતું તે ધર્માનુકૂળ છે? તેનાથી વિશેષ પ્રકારનાં દ્રવ્યો આદારમાં લેવાં એ શું અધર્મ છે? હું ન જૂઠ્ઠો દોડું તો આપને કહેવાનો અશ્વય તે વખતે કાંઈક એવાજ પ્રકારનો હતો.

ગુરુ:—મેં કશું દટું કે સરીરની રક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે જે એટલેજ ખોરાક યથેષ્ટ હોય તો તેથી અધિક આદારની સામસ્યા રાખવી એ અધર્મ છે. સરીરની રક્ષા તથા પોષણને માટે કેવા પ્રકારના આદારની જરૂર છે એ વિષય તો વૈદાનિક પદ્ધતિના કાયમાંજ રહેવા દેવો જોઈએ. ધર્મના ઉપદેશોમાં તે કામ નથી. હું માનું છું કે વૈદાનિક પદ્ધતિ દાળ-માતને સરીરરક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે યથેષ્ટ લેખરો નહિ; પરંતુ તેની સાથે વાચસ્પતિ મહાશયના સંયોગને વિચારણામાં લઈએ તો તેમના જેવા શારીરશ્રમ વિનાના માણસો માટે એવા સાદા ખોરાક યથેષ્ટ પણ લેખાવા જોઈએ. આપણે તે ચર્ચામાં માથું મારવાની અત્યારે કશી જરૂર નથી. વૈદાનિકશાસ્ત્ર કામ વૈદાનિકો કરે એજ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. આદારસંબંધેના એક મહત્ત્વનો ઉપદેશ, કે જે સ્વયં શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી નીકળ્યો છે, તે ગીતામાંથી હું તને સંભળાવું છું, એટલાથીજ સતોષ માની લેજે:—

દ્યાયુઃસત્ત્વયતારોગ્ય સુસ્થપ્રીતિષિવર્દનાઃ ।

રસ્યાઃ સિન્ધ્યાઃ સિયરા હ્રદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકામિયાઃ॥

અર્થાત્—જે આદાર આયુષ્યમાં, ઉત્સાહમાં, જળમાં, સ્વાસ્થ્યમાં, સુખમાં અને ચિત્તાના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરે, રચિને પ્રદીપ્ત કરે, જે આદાર રસપુક્ત હોય, સિન્ધ્ય હોય, અને જેનો તાત્ત્વિક અંશ સરીરમાં પાચન યાય તેવો અર્થાત્ “સુદીપ્તિમય” હોય, એટલુંજ નહિ પણ જેના દર્શનમાત્રથી ખાવાની ઇચ્છા યાય તેજ આદાર સાત્ત્વિકોને પ્રિય થઈ પડે છે.

શિષ્ય:—પણ એમાં મધ-મસિ આદારાર્થે લેવા જોઈએ કે નહિ તે તો કાંઈ આજુજ નહિ.

ગુરુ:—તે કામ વૈદાનિકાનું છે. શારીરતત્ત્વવેત્તાઓને અથવા તો વૈદોને પૂછી

સર્વ ક્રમો કરી શકે તેવો સમુદય બનાવવો જોઈએ.

શિષ્ય:—પણ એ કેમ બની શકે તેનો ઉપાય તો આપે કાંઈ બતાવ્યો નહિ.

ગુરુ:—તેના ઉપાયો (૧) વ્યાયામ, (૨) શિશુષ્ણુ, (૩) આહાર, (૪) ઇન્દ્રિય-સંયમ. એ-ચાર ઉપાયો, શરીરિક અનુશીલનને માટે પૂરતા છે.

શિષ્ય:—તેમાં આપે વ્યાયામ તથા શિશુષ્ણુ સંબંધે જે કાંઈ કહ્યું તે મેં જ્ઞાન-પૂર્વક સ્વીકાર્યું છે; પરંતુ આહાર-સંબંધે કાંઈ ખુલાસો થયો નથી. શરીરમાંના વાયરપતિ મહાશયના ખાનપાનસંબંધે જે પ્રશ્ન ઉઠે છે તે હવે મને ખાદ્ય-આવે છે. વાયરપતિ, મહાશય કેવળ ભાત-દાળ ઉપરજી જીંદગીનો નિર્વાહ કરતા, શું માંસ એટલું ખાધને બેસી રહેવું તે ધર્માનુકૂળ છે? તેનાથી વિશેષ પ્રકારનાં દ્રવ્યો આહારમાં લેવાં એ શું અધર્મ છે? હું ન જૂલતો હોઈ તો આપનો કહેવાનો આશય તે વખતે કાંઈક એવાજ પ્રકારનો હતો.

ગુરુ:—મેં કહ્યું હતું કે શરીરની રક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે જે એટલેજા જોશક યથેષ્ટ હોય તો તેથી અધિક આહારની સામગ્રી રાખવી એ અધર્મ છે. શરીરની રક્ષા તથા પોષણને માટે કેવા પ્રકારના આહારની જરૂર છે એ વિષય તો વૈજ્ઞાનિક પંડિતોના હાથમાંજ રહેવા દેવો જોઈએ. ધર્મના ઉપદેશકાનું તે કામ નથી. હું માનું છું કે વૈજ્ઞાનિક પંડિતો દાળ-ભાતને શરીરરક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે યથેષ્ટ લેખશે નહિ; પરંતુ તેની સાથે વાયરપતિ મહાશયના સંયોજાને વિચારણામાં લઈએ તો તેમના જેવા શરીરપ્રત્યક્ષ વિનાના માણસો માટે એવા સાદા જોશક યથેષ્ટ પણ લેખાવા જોઈએ. આપણે તે અર્થમાં માથું મારવાની અત્યારે કશી જરૂર નથી. વૈજ્ઞાનિકાનું કામ વૈજ્ઞાનિકો કરે એજ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. આહારસંબંધેનાં એક મહત્ત્વનો ઉપદેશ, કે જે સ્વયં ધીમૃષ્ટના મુખમાંથી નીકળ્યો છે, તે ગીતામાંથી હું તને સંભળાવું છું, એટલાથીજ સતોષ મानी લેજે:—

આયુઃસત્ત્વવલારોગ્ય દુઃસ્વપ્નોભિવિષ્યદ્વેનાઃ ।

રસવાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃષા આહારઃ સાત્ત્વિકાત્રિવાઃ ॥

અર્થાત્—જે આહાર આયુષ્યમાં, ઉત્સાહમાં, બળમાં, સ્વાસ્થ્યમાં, મુખમાં અને મિત્રતા ખાનદમાં રહિ કરે, સમિતે પ્રતીત કરે, જે આહાર રસયુક્ત હોય, સ્નિગ્ધ હોય, અને જેનો સાત્ત્વિક અંશ શરીરમાં પાચન થાય તેવો અર્થાત્ “ન્યુટ્રીશીયમ” હોય, એટલુંજ નહિ પણ જેના દર્શનમાત્રથી ખાવાની ઇચ્છા થાય તેજ આહાર સાત્ત્વિકોને પ્રિય થઈ પડે ॥

શિષ્ય:—પણ એમાં મદ્ય-માંસ અહારાર્થે લેવા જોઈએ કે નહિ તે તો કાંઈ અનુભવ નહિ.

ગુરુ:—તે કામ વૈજ્ઞાનિકાનું છે. શરીરનિરવેગ્યતાને અવધા તો વેદોને પછી

એ કે મઘ-માંસ વિગેરે આયુષ્ય, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય, સુખ, તથા પ્રીતિવૃત્તિમાં વધ કરે છે કે નહિ? મઘ-માંસમાં શા શા ગુણો તથા અવગુણો રહેલા છે તેનો ખુલાસો તેમની પાસેથી મેળવી લે.

શિષ્ય:—હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ તો તેનો નિષેધ કર્યો છે.

ગુરુ:—મારા વિચાર પ્રમાણે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ મઘ-માંસનો નિષેધ કરવામાં ખોટું કયું નથી. “અનુશીલન” તત્ત્વ એજ તેમના ધર્મોપદેશનું મૂળ હતું. કારણ કે મઘ-માંસ અનિષ્ટકારી, અનુશીલનને હાનિકર તથા જેને તમે ધર્મ કહો છો તેને વિધનકર હોવાથી એનો નિષેધ કરવામાં તેઓએ વાજબીજ કયું છે.

શિષ્ય:—કોઇ પણ અવસ્થામાં શું મઘનો વ્યવહાર નજ કરવો?

ગુરુ:—જે પીડિત વ્યક્તિની પીડા મઘ સિવાય બીજા કશાથી શાંત ન થાય એમ હાય, તેને મારેજ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. તથાપિ એક અવસ્થા એવી પણ છે કે જે સમયે ચિકિત્સકો કે વૈજ્ઞાનિકોની આજ્ઞાની રાહ ન જોતાં પરિમિત મઘપાન કર્તવ્ય છે.

શિષ્ય:—એવી કયા અવસ્થા છે?

ગુરુ:—યુદ્ધ સમયની અવસ્થા એજ મારો કહેવાનો આશય છે. યુદ્ધકાળે મઘપાન ધર્માનુકૂળ લેખાય છે તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે જે જે વૃત્તિઓના બળથી યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિજય મળી શકે તે તે વૃત્તિ પરિમિત મઘપાનથી વિશેષ બળવાન બને છે. આ સિદ્ધાંતને હિંદુશાસ્ત્ર પણ યોગ્ય માન આપે છે. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે જયદ્રથવધના દિવસે એકલો અર્જુન શત્રુની સેનાને ભેડીને શત્રુઓની મધ્યમાં જઇને ઉભો રહ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરને આખા દિવસમાં અર્જુનસંબંધી કોઇ સમાચાર મળ્યા નહિ તેથી તેઓ વ્યાકુળ થિતે બેસી રહ્યા હતા. તે સમયે પાંડવ સેનામાં સાત્યકિ સિવાય બીજો એકકે એવો વીર યોદ્ધો નહોતો કે જે શત્રુઓની મધ્યમાં જઇ અર્જુનના સ.ચા સમાચાર લઇ આવે. યુધિષ્ઠિરે સાત્યકિને આ હુકમ કાર્ય કરવાની રજા આપી. તેના ઉત્તરમાં સાત્યકિએ ઉત્તમ પ્રકારના મઘની પ્રાર્થના કરી. યુધિષ્ઠિરે પોતે તેને ઉત્તમ પ્રકારનો મઘ આણી આપ્યો. માર્કંડેય પુરાણમાં પણ જણાવ્યું છે કે સ્વયં કાલિકાને અસુરોનો વધ કરતાં પહેલાં મુરપાન કરવું પડ્યું હતું. ૧૮૫૭ નો મહાન્ બળવો થયો તે વખતે ચિનહોરના યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સેનાને હિંદુ તથા મુસલમાનોની સેનાએ પરાજિત કરી હતી. સ્વયં સર હેનરી લોરેન્સે તે યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સેનાનો નાયક હતો, છતાં તેમને હાર ખાવી પડી હતી. અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખક સર જોન રે તેના કારણો આપતાં એક કારણ એવું પણ બતાવ્યું છે કે તે દિવસે અંગ્રેજ સેનાને જરૂરજોગો મઘ મળી શક્યો નહોતો. એ કારણ છે એ સંભવિત નથી.

ને મને તેમ દેઠા. જીવમેરનના મનમમાં મારે મન દુઃખો વગર પ્રમાણે છે:-
(૧) મુદ્ધાગે પરિશિત મનસેવનં વપ કો, (૨) કુરોગ્વ ચિકિત્સાસ્તી આત્મદુઃખાર
ચેત્તિમાં મનો ઉપયોગ કરી શકાય, (૩) ને મિત્રાત્ર મનમન કન્યું અનુમિત છે,

શિષ્યા-માંસાદારસંબંધે આપને શું મન છે ?

ગુરુ-મત્ર-માંસ કરીને ઉપચારી છે કે અપચારી છે તેનો નિર્ણય કરવો
તે વેદાનુસાર કામ છે. x મનસેવનં તો આપ કોટ્ટુજ કરી શકે કે મત્ર-માંસનો
આદાર કરવાથી મનુષ્યની પ્રીતિરૂપિત અનુશીલનને ધરાવે પદેમિ છે, તેથી તે
નિર્ણય છે. જનમાત્રમાં પ્રીતિ રાખવી એ દિંદુષમનો મુખ્ય શિક્ષાંત છે. અમારો
અનુશીલનવાદ પણ તે શિક્ષાંતનો રચીદાર કરે છે, પણ આમ કરેલા ઉપચારી અન-
શીલનવાદ દિંદુષમથી કામ બુદ્ધિ મનવાદ છે, એમ આવી લઘુચ નહિ. અનુશીલન-
વાદ પણ દિંદુષમનોજ એક વિષય છે.

શારીરિક ઇતિહાસ અનુશીલનસંબંધે વિવેચન કરતાં (૧) વ્યાયામ (૨) શિક્ષણ
તથા (૩) આદારના વિષયમાં મેં મારા વિચારો લખાવ્યા. હવે (૪) ઇન્દ્રિયસંબંધ
મના સંબંધમાં મારે જે બોલ કરેલા જોઇએ. શારીરિક ઇતિહાસ અનુશીલનને માટે
ઇન્દ્રિય-સંબંધની અન્યંત જરૂર છે, જે વાત તને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની અગત્ય
હું જોતો નથી. ઇન્દ્રિયસંબંધના અભાવે શરીર યોગ્ય પ્રમાણમાં પરિપુટ થઈ શકતું
નથી, વ્યાયામ કરવા નેટલી ધરજ રહેતી નથી, શિક્ષણની સાર્થકતા યથા શકતી
નથી, કોટ્ટુજ નહિ પણ જે આદાર હોજરીમાં જાય તે આદાર પણ સંપૂર્ણરીતે
મચી શકે નથી, અને તેને લીધે શરીરમાં જેવું જોઇએ તેવું જળ આવતું નથી.
તે સિવાય ઈતિહાસે સંબંધમાં રાખવી એજ ઇન્દ્રિયોનું યોગ્ય અનુશીલન છે, જે વાત
હું ન જૂઠતો હોઉં તો તને આગળ સમજાવી ગયો પણ છું. આદરે હર આગ્યા
પછી મારે તને યાદ આપવું જોઇએ કે ઇન્દ્રિયસંબંધ એ માનસિક ઇતિહાસ અનુશી-
લનને સંપૂર્ણ આધીન છે; કારણ કે જે માનસિક ઇતિ નિર્જળ હોય તો શરીર
હિપર જેવો જોઇએ તેવો અંદુશ રહી શકે નહિ. સારાચર્યે મારે કહેવું જોઇએ કે
હું આગળ લખાવી ગયો તેમ માનસિક ઇતિહાસ ઉચિત અનુશીલન, શારીરિક ઇતિહાસ
અનુશીલનના ઉપર આધાર રાખે છે; તેવીજ રીતે હવે હું જોઇ શકશે કે શારીરિક
ઇતિહાસ ઉચિત અનુશીલન પણ માનસિક ઇતિ ઉપર આધાર રાખે છે. આ પ્રમાણે
શરીર તથા મન એકબીજા સાથે જડુજ યાદ સંબંધથી જોડાયેલા છે. એકના
અનુશીલન સિવાય અન્યનું અનુશીલન કોષ કાળે સંભવે નહિ. જે કર્મોપદેશકો કેવળ
માત્ર માનસિક ઇતિહાસ અનુશીલન ઉપરજ બાર મૂકીને જોતી રહે છે, તેઓના

x આ મૂળ પુસ્તક ધણા વર્ષપર લખાવ્યું હોઇને તે પછી ધણાખરા વૈદ્યાનિ-
કાએ માંસાદાર ગુકશાનકારક દોષાનુંજ જાહેર કરેલું છે.

સંપાદક

ઉપદેશ અસંપૂર્ણ છે. જ્ઞાનજ પ્રાપ્ત કરીને જેસી રહેવું એવો ઉપદેશ અસંપૂર્ણ હોવાના કારણે ધર્મવિરુદ્ધ છે. શ્રાવેજના શિક્ષણ માત્રથી વિદ્યાર્થીઓ જેમ યથાર્થ મનુષ્ય બની શકતા નથી, તેમ થોડાં ઘણાં પુસ્તકો કંકર્ય કરવાથી પણ વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય પંડિત બની શકતા નથી. આ બંને માર્ગો અપૂર્ણ અને તેથી અનિષ્ટકારી છે.

અધ્યાય ૯ મો-જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ

શિષ્ય:--શારીરિક વૃત્તિઓના સંબંધમાં તો આપનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. હવે જ્ઞાનાર્જની (જ્ઞાન મેળવનારી) વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબંધે કંઈક કહો તો સાંભળવાની ઈચ્છા છે. મારા સમજવા પ્રમાણે બીજા પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનથી જે સુખ મળી શકે તે સુખ આ વૃત્તિના અનુશીલનથી પણ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, અને જ્યાં સુખ ત્યાં ધર્મ પણ હોયજ. એટલા માટે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું અનુશીલન અથવા તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ પણ ઈર્થવ્ય છે.

ગુરુ:--અજ્ઞાત તે આવશ્યક ઈર્થવ્ય છે, કારણ કે જ્ઞાન વિના અન્ય વૃત્તિઓનું યથાર્થ અનુશીલન થઈ શકે નહિ, એ વાત શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન સમયે જુદાં જુદાં સમયની ચૂંચો છું. તે સિવાય બીજી એક બાબતને માટે પણ જ્ઞાનની જરૂર છે, અને તે બાબત ધણી મદદરતની છે અને તે એ કે જ્ઞાન સિવાય ઈશ્વરને ઓળખી શકાય નહિ, તેમજ વિધિપૂર્વક ઈશ્વરની ઉપાસના પણ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:--જ્ઞાન હોય તોજ ઈશ્વરોપાસના થઈ શકે, એમ જો આપ કહેવા માગતા હો તો પછી મૂર્ખ મનુષ્યો ઈશ્વરની ઉપાસના કેવી રીતે કરી શકે ? ઈશ્વર શું કેવળ પંડિત હુરખોને મારેજ છે ?

ગુરુ:--મૂર્ખ મનુષ્યો માટે ઈશ્વરોપાસના નથી. મૂર્ખને માટે તો ધર્મ જેવી કંઈ જરૂર નથી એમ કહું. તોપણ ખાટું નથી. જગતમાં જ્ઞાનપૂર્વક જેટલાં પાપો થાય છે તેમનાં ઘણાંમરો પાપો પ્રાપ્ત મૂર્ખ મનુષ્યો દ્વારાજ થાય છે. અને માટે એક સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઈએ. જેને લખતાં વાંચતાં આવડતું ન હોય તેનેજ મૂર્ખ મનુષ્ય માની લઈશ નહિ, તેમજ જેને લખતાં-વાંચતાં આવડતું હોય તેજ જ્ઞાની એમ પણ માની લેવાનું નથી. પુરુષો વાંચ્યા વિના પણ જ્ઞાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પાઠશાળાઓ અને નિવૃત્તોમાં લખ્યા વિના પણ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. આપણા દેશની પ્રાચીન સ્ત્રીઓએ તેનાં ઉત્તમ દર્શકો તરીકે આપણને જાણવું છે. તે સ્ત્રીઓમાં પ્રાપ્ત કોઈને પણ લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું. પણ તેમજ જેવી ધાર્મિક વ્યક્તિઓ પૃથ્વીમાં ઘેરીજ થઈ શકે. તે આદર્શ નારીઓ જેવાં હોવાનું કલ્પન કરું નહોતું તેથી તે મૂર્ખ મૂર્ખ હતી, એમ કહેવાનું કોઈપણ

આદ્યમ થઈ ગયો નહિ. આપણા દેશમાં પૂર્વ યુગ પ્રાચીન કાળના જે જે કાળના જ્ઞાન
મંત્રી તત્ત્વો, તે સર્વ આજે સુખપ્રાપ્ત થઈ રવા છે. "કથા" અને દર્શિનનંત્ર એ
પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક મુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન યુગની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ
મુખ્યથી પુરાણ તથા ઇતિહાસની વાતો મંત્રબળથી અને એથી કરીને પુરાણ-ઈતિહાસ-
કથામાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ સંગ્રહ હોવાનો છે, તે તેમની આગે પુરાણે થઈ જતો.
કથાઓના અવલોકી તેમની જ્ઞાનાર્જની રૂઝીએ બહુ મારી રીતે સ્વચ્છ તથા પરિ-
પૂર્ણ થઈ શકતી હતી. તે સિવાય દિગ્દુર્ભના પ્રનાયે આપણા દેશમાં વંશપરંપરાએ
જે જ્ઞાનપ્રવાહ ધનન રવા કરતો તે પ્રવાહ ઉપર પણ યુગનારીઓનો અધિકાર
રહેતો હતો. આ સર્વ કારણોને લઈને આત્મારના આપણા મુશિસિન મળ્યાના
યુગે કદાચ પાંચુ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સન્નારીઓ બહુ મારી રીતે
સમજી શકતી હતી. ઇતિહાસની અતિથિસ-કથાનું માહાત્મ્ય જ્ઞાનવિના જોઈ
કાંઈ સમજી શકાય નહિ, તેમજ વિષયોની સત્યની સાથે અતિથિ-સત્કારને કેવા
પ્રકારનો સંબંધ છે, તે પણ જ્ઞાનદષ્ટિ વિના જોઈ શકાય નહિ. આત્મારનો આપણો
સુધરેલો વર્ગ અતિથિનું નામ સંભળીને પણ જણા જાય છે. આત્મારના સિદ્ધિ
વર્ગને જે જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન પૂર્વની અધિસિન સન્નારીઓને હતું, એજ વાત નું
કહેવા માયું હું. તે સીએ અતિથિ-સત્કારનું માહાત્મ્ય બહુ મારી રીતે સમજી શકતી
હતી. આ પ્રકારનાં એક નહિ પણ એકોડા ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. એ
દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પ્રાચીન કાળની નિરક્ષર સીએનેજ જ્ઞાની લેખવી જોઈએ, અને
આત્મારના આપણા સુશિક્ષિત વર્ગને અજ્ઞાની લેખવો જોઈએ.

શિષ્ય:—એમાં શિક્ષિત વર્ગનો શો દોષ? ઇમેજ-દિક્ષાની પદ્ધતિજ એની
એમાં કોઈ શું કરે?

ગુરુ:—અલગત, એ વાત ખરી છે. મેં જે અનુચીલનવાદ તને સમજાવ્યો,
અર્થાત્ સમસ્ત ઇતિઓનું યથાયોગ્ય અનુચીલન થવું જોઈએ, એમ મેં જે કહ્યું તે
વાત આત્મારના શિક્ષણમાં યોગ્યવતી નથી, અને તેને લઈનેજ વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ
દ્રુપિત મળ્યા છે. અંગ્રેજી રાજ્યના અધિકારીઓએ સિદ્ધાંત કર્યો કે પાઠશાળામાં તો
એક ચોક્કસ પ્રકારની ઇતિનુંજ અનુચીલન થવું જોઈએ, અને એ પ્રમાણે કાર્યની
ચર્યાંત થઈ ગઈ. મતલબ કે વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ તેમના અમુક ઉદ્દેશો અને
આવશ્યકતાઓનેજ આધારી છે, અને તેથીજ તે સહાય રહી ગઈ છે. આજકાલની
શિક્ષણપ્રણાલીમાં ત્રણ મહાન દોષો ઉઠા વિચાર કરવાથી સહેજે તરી આવે છે.

શિષ્ય:—એ દોષો કયા કયા?

ગુરુ:—પ્રથમ દોષ એ છે કે જ્ઞાનાર્જની ઇતિઓપ્રત્યે બહુજ વધારે
લક્ષ આપવામાં આવે છે, અને કાર્યકારિણી અથવા ચિત્તરંજની ઇતિની ખીસવણી

તે દર્શન પણ જાણેજ નમને થવાનું ! એક મનુષ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કુદળ દોષ, પણ જો તે કાવ્યશાસ્ત્રમાં અજ્ઞાતથી કમનમીય દોષ તો તે અર્થ મનુષ્યજ ને, એમ કહેવું જોઈએ. એવીજ રીતે જે મનુષ્ય ઔદ્યોગિક દોષ અને સર્વ ઔદ્યોગિકી જોવાની રમણિને પોતાનું આંખી ઘડો દોષ, પરંતુ જગતના અર્થ વૈજ્ઞાનિક તરબોટી અજ્ઞાન દોષ તો તે પણ અર્થ મનુષ્યજ છે. કૃષિ દોષ તે ઉત્તમ પ્રકારની મનુષ્યો મનુષ્યવરદિવ છે, અને તેથી તેટલે અંશે ધર્મમટ છે. જે હવિષ-પુત્ર પોતે મુદવિચાર દોષ છતાં રાજધર્મથી અનમિત દોષ, અથવા તો રાજધર્મ જાળવતા છતાં રજુવિદ્યામાં અજ્ઞાન દોષ તો તે દ્વિદુષ્કર્મનુચાર ધર્મમટ છે. દ્વિદુ-શાસ્ત્રનો સ્વાર્થ ધર્મ એજ પ્રમાણે છે.

શિષ્ય:—આપની ધર્મબાખ્યા અનુસારે તો સર્વ મનુષ્યોએ સર્વ પ્રકારના વિષયોમાં કુદળતા પ્રાપ્ત કરવીજ જોઈએ.

ગુરુ:—નહિ, સર્વ મનુષ્યોએ તેમજ કરવું જોઈએ એવો આરો અપ્રમદ નથી. અસમ્પત્ત, એટલું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની સમસ્ત મનોવૃત્તિઓની કસોટી તેમજ સ્વીકારણી તો કરવીજ જોઈએ.

શિષ્ય:—તે ખરાબર છે, પરંતુ સર્વ મનુષ્યોથી તેમ જની શકે એવું આપને લાગે છે ખરું ? સર્વ મનુષ્યોની સર્વ વૃત્તિઓ એકસરખી તેજસ્વી હોતી નથી. કાષ્ઠની મનોવૃત્તિ વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં વધારે તેજસ્વી હોય છે તો કાષ્ઠની વૃત્તિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અશક્ત કાર્ય કરી શકે તેવી હોય છે. સાહિત્યની વૃત્તિવાળા મનુષ્ય વિજ્ઞાનની શાખામાં જન્ય તો તેને પ્રાપ્ત નિષ્ફળજ થવું પડે; તેને બદલે વિજ્ઞાનની વૃત્તિવાળા મનુષ્ય બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાનું સાદમન કરતાં વિજ્ઞાનની પાછળજ સતત મંડોળ રહે તો વખત જતાં તે એક મહાત્ વૈજ્ઞાનિક જની શકે. એકજ મનુષ્ય સાહિત્યમાં અને વિજ્ઞાનમાં-ઉત્તમમાં કેવી રીતે પારંગત બની શકે ?

ગુરુ:—તે ન જની શકે; પરંતુ “પ્રતિભા” વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં મેં જે વિચારો તને અગાઉ જણાવ્યા હતા તે પુનઃ બાદ કર. તારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે મારે જે કંઈ કહેવું જોઈએ તે સર્વ તેજ વખતે જણાવી ગયો છું. પુનરુક્તિની અત્રે જરૂર નથી. હવે ત્રીજો દોષ સાંજળ.

વર્તમાન ચિદ્વૃષ્ટિપદ્ધતિનો એક સાધારણ દોષ એ પણ છે કે તેમાં પાત્ર-પાત્રોનો ભેદ પણ વિચાર કરવામાં નથી આવતો. અર્થાત્ અમુક વિષય વિદ્યાર્થી-ઓના અંતઃકરણમાં વિશિષ્ટ પામે છે કે નહિ, તે જ્ઞેતાની કાષ્ઠ તરફ નથી.

૧ આ વિષય પાંચમા અધ્યાયમાં ચિદ્વૃષ્ટિના ચોથા પ્રશ્નમાં મળે

એક વૈદ્ય રોગીને ક્ષુધાતુર જોઈ ખાવાની છૂટ આપે, પણ તે દર્દી ખાધેલું અન્ન પાચન કરી શકે તેમ છે કે નહિ તેનો ખિલકુલ વિચાર ન કરે તો તેને સુયોગ્ય ચિકિત્સક કહેવાય નહિ. તેવીજ રીતે જે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની શક્તિનો તોલ ધ્યાન સિવાય મગજમાં યોજાવેલો ભર્યો કરે તેને પણ સુયોગ્ય શિક્ષક લેખી શકાય નહિ. દર્દીને બહુ અનાજ ખાવા બદલ જેમ અજીર્ણનું દર્દ ભોગવવું પડે છે તેમ હક ઉપરાંત યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં ભરવાથી વિદ્યાર્થીઓને પણ માનસિક અજીર્ણને આધીન થવું પડે છે. આથી કરીને ક્રમે ક્રમે વિદ્યાર્થીની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની અવનતિ થતી જાય છે. “ મુખસ્થ કરો, યાદ કરો, ગોખી નાખો, કોઈ કંઈ પૂછે તો પોપટની માફક એકદમ ઉત્તર આપતાં શીખો. ” એજ પ્રકારનું શિક્ષણ આજકાલ વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે; પરંતુ આવા શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિ તીક્ષ્ણ થતી જાય છે કે શુદ્ધી થતી જાય છે, સ્વશક્તિ યુક્ત થતી જાય છે, કે પ્રાચીન પુસ્તકોનો પાલવ પકડી પાછળ પાછળ ચાલનારી થતી જાય છે, તેનો તો કોઈ ભૂલે ચૂકે પણ વિચાર કરતું નથી. અર્થાત્ વિદ્યાર્થીઓને જે માનસિક આહાર આપવામાં આવે છે તે તેમનાથી પાચન થઈ શકે છે કે નહિ તે તરફ તો કોઈ નજર પણ કરતું નથી. ખિચારા શિક્ષિત ગર્દભો જ્ઞાનનો ભાર વડે કરી સંસારમાં ચોતરફ ભટકીને આયુષ્ય પૂરું કરે છે. છેવટે વિસ્મૃતિ નામની કાળામયી દેવી આવીને તેમનો ભાર લઈ લે છે, એટલે પછી તેઓ રોજામાં મળી જઈ સ્વચ્છંદતાપૂર્વક ઘાસ ખાવા લાગે છે.

શિષ્ય:—અમારા દેશના શિક્ષિત વર્ગ પ્રત્યે આપની એટલી બધી કાપલિ કેમ છે ?

ગુરુ:—હું માત્ર આપણા દેશનાજ શિક્ષિત વર્ગવિષે બોલતો નથી. અહીંનું અંગ્રેજો પણ એકે યા બીજા પ્રકારે એવાજ છે. આપણે તેમને મહાપ્રભુ માની તેમનું અનુકરણ કરવા લક્ષ્યાઈએ છીએ, અને તેમના અનુકરણ માત્રથી મનુષ્ય જન્મ માર્ગેકે રથો માની લઈએ છીએ. તેઓ પણ સંકીર્ણ શુદ્ધિના છે, તેમજ જ્ઞાન પણ ખીણાયક છે.

શિષ્ય:—અંગ્રેજોની શુદ્ધિ સંકીર્ણ છે ?

ગુરુ:—સર્વે સર્વે સર્વ સમગ્રજો. જે જાતિ દોહસે વર્ષથી ભારતવાર્ષ ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે છતાં ભારતવાસીઓસર્વથી એક વાત પણ હજી સમજી શકી નથી, તેમનામાં બીજા લાખો ગુણો હશે, તોપણ તેમનામાં વિદ્યા શુદ્ધિ હોય એમ તો હું કદી સંકેત નહિ, પણ બીજી તરફ અંગ્રેજોના કાન પણ આપણા હિંદીઓની શુદ્ધિ વિશેષ સંકીર્ણ માર્ગે પ્રવર્તે છે, એમ કહી વિનંતિ આપવું નથી. અંગ્રેજોના શિક્ષણ કરતાં આપણું શિક્ષણ વિશેષ દલદલ પ્રકારનું છે.

એમ પણ સ્વીકારવું તોહજે; પરંતુ આપણે એ કુસંસ્કારોનું મૂળ જોવા જઈએ તો યૂરોપના અનુકરણ સિવાય જાગ્યેજ નીલું કંઈ દેશે. કેમ, તારી પહેલી ચંદ્ર દર થકને ?

શિષ્ય:—પણ આપે જાનને પીગદાયક કશું તેનો અર્થ શું સમજવો ?

ગુરુ:—તેની રીતે આદાર સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં અશુભ યવાથી પીગદાયક થાય છે તેવીજ રીતે જાન સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં જો તેનો દુરુપયોગ થાય તો તે પણ પીગદાયક થવા વિના રહે નહિ. જાનનું અશુભ પીગદાયક છે, અર્થાત અમુક અમુક વાનો જળથી લીધા પછી તે પ્રત્યેકને પરસ્પર કેવો સંબંધ છે, અથવા તો એ જાનનું પરિણામ શું તેના વિચાર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે નિરર્થક જ છે. રોષ દહે કે મૂઠમાં તો ખૂબ પ્રસાદ છે, માત્ર સીડી ઉપરજ અંધારું છે, તો તેનો અર્થ શું ? રસ્તોજ ન સૂઝે ! ક્યાં યકને ક્યાં જવું તેની કશી માહિતીજ ન મળે ! જાનની પીગમાં ફસાવણા માણસો અમુક જાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેજ જાણતા નથી. એક સમયે એક અંગ્રેજી ઈંગ્લાંડથી દિલ્હીમાં આવી એક બગીચા ખર્દ કર્યો. તેને આ રીતવિવાતોનું ખીમકુલ જાન નહોતું. એક દિવસે માણસે આવીને તેને એક તાલું નાળાંએ ભેટાખમ અર્પણ કર્યું. સાહેબે તો નાળાંપેરનાં જામ ઉનારી લીધી અને અંદરનો ગોરા ફેંકી દીધો ! માણસે આ વાતની ખબર પડી એટલે તેણે પાસે મરો અને કહ્યું કે “સાહેબ ! જાલ નહિ પણ તેનો તો અંદરનો જામ ખાવામાં વપરાય છે.” ત્યાર પછી માણસે તેજ સાહેબને ફેરલોક ફેરીએ જાગીઆમાંથી લાવીને અર્પણ કરી. સાહેબ માણસે ઉપદેશ બુદ્ધી મરો નહોતો, તેથી તેણે ફેરીની ઘાલ-ગર્જ વિગેરે ફેંકી દીધું, અને એટલીજ ખબા મટે કઈ મરો ! સાહેબને ખાતરી થઈ આ દિલ્હીવાની રૂઝમાં કંઈ રસજ દેતો નથી ! માણસે પ્રત્યેક અવીને સાહેબને કહ્યું કે—“સાહેબ, તેને તો સૂઝને અથવા આંધો ફરિજ જ ખવાય, અને એટલી તો ફેંકજ કેવી વંદકે.” સાહેબે માણસે ઉપદેશ લઈમાં રાખી લીધો. ઉપરે માણસે એક દિવસે રાત્રીની એક ત્રીંસે મોટી. સાહેબ પેલા માણસે સિદ્ધિ સિદ્ધી ગયો નહોતો, તેથી તે રાત્રીની મીંગે ફરી ફરિજ ખાઈ મરો, પણ રાત્રીએ પેટમાં અહને કોવું તો દાંડ ઠાંડ કર્યું કે સાહેબ મરો. લાલ-પાંડા કઈ રંગ, અને માણસે મારી-મરોને જાણતેજ ફરી નાળાંએ આંધો દુરુપદાયક બગીચા પણ નહિ જઈએ, એમ મરોને અર્થ કિયેને જઈએ પણ રંગો જાણે. અનેક મરોમાંજ રાત્રીમાંજ અવી રીતે જાળીમાં આજ રાત્રીની પડિયું દેવ છે, પરંતુ તેને કેવી રીતે ઉપદેશ મરો તે

તેમને ખચર ન હોવાથી બિચારાઓ ટોપરાને બદલે કાચલી અને રસને બદલે ગોટલી ખાઈને હેરાન થાય છે. અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો ક્યાં અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની સૂચના ન મળે તો એવું જ્ઞાન પણ દુઃખદાયક થઈ પડે છે.

શિષ્ય:—ત્યારે શું જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં જ્ઞાનની કશી જરૂર નથી?

ગુરુ:—એવકુદ ! એક અસ્ત્ર સમવયું હોય તો શું ખાલી જગ્યામાં ફેરવવાથી જ તે હેતુ સિદ્ધ થઈ જાય ? જેવ વસ્તુ સિવાય જ્ઞાનની ખીલવણી થઈ જ કેવી રીતે શકે ? છતાં એટલું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સાથે આપણી જાતેજ પણ વિશ્વાસ પામી જ જોઈએ. અત્યારે જે શિક્ષણપદ્ધતિ આપણામાં પ્રચલિત છે તે તો આપણા પેટમાં ઠાંસી ઠાંસીને ખોરાક જ ભર્યા કરે છે ! આપણે તે ખોરાકને પચાવી શકીએ છીએ કે નહિ, અને પછી ક્ષુધા જાગૃત થાય છે કે નહિ, પેટમાં વધારે અન્ન રહી શકે તેમ છે કે નહિ, તેનો કાંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં, ખસ, ઠાંસી ઠાંસીને ખોરાક જ ભર્યા કરે છે ! કેટલીક મૂર્ખ માતાઓ બાળકને ખૂબ ખવરાવી ખવરાવીને ખાણકના શરીરનું સત્યાનાથ વાળે છે; તેવી જ રીતે અત્યારના પિતાઓ તથા શિક્ષકો પણ પુત્રોની તથા વિદ્યાર્થીઓની ઉન્નતિને બદલે અવનતિ જ કરે છે !

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે ધર્મનો એક પ્રધાન અંશ છે, પરંતુ એને બદલે અત્યારે તો ત્યાં જોઈએ ત્યાં હિંકત વળુ દોષો પ્રવર્તી રહ્યા છે ! ધર્મનો યથાર્થ મર્મ ત્યારે લોકો સમજવા લાગશે ત્યારે જ આ દુઃશિક્ષક રૂપી પાપ પણ સમાજમાંથી દૂર થઈ શકશે.

અધ્યાય ૧૦ મો—મનુષ્યભક્તિ

શિષ્ય:—વૃત્તિઓનું યોગ્ય રહીતણ, નામજન્ય તથા ન થક્ય એજ મુખ્ય અને એજ મનુષ્યત્વ એ વાત બરાબર સમજાઈ. વૃત્તિઓ વળુ પ્રકારના તે પણ સમજાઈ; એમકે (૧) શારીરિક, (૨) જ્ઞાનાર્જની અને (૩) કાર્યકારિણી. અયય, ચિત્તરહની, તેમાં શારીરિકી વૃત્તિ તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિના અનુશીલનસાધન ત્યારે જે ઉપદેશ દો તો મેં બરાબર સંતોષ્યો છે. નિષ્ટ કાર્યકારિણી વૃત્તિઓના અનુશીલનની રૂં મરે છે, તે વાત પણ આપે સમજાવવા વિણ સમજાવવી વખતે, ભવ-ક્રોધ-લોભ-મદા-દિવા દહાનિપૂર્વક કરી મેલ્યાવી. હવે નિષ્ટ કાર્યકારિણી વૃત્તિમય અયને વિષે એવરનું હોય એમ હું જાણે નહીં. નિષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનસાધન ત્યારે આપને શું કહેવાનું હોય છે ?

ગુરુ:—હવે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓમાં મેં જે સર્વેજ ઉપદેશ કરેલાં વાળે છે તે

રૂપિણે વિવેચન કરી તે સ્વપૂર્વક સાંભળ. જે અર્થમાં તુલિને નિષ્કૃષ્ટ કહેવામાં આવે છે, તેથી છેક જુદાજ અર્થમાં અમુક રૂપિણોને ઉત્કૃષ્ટરૂપિણ કહેવામાં આવે છે. દાખલાતરીકે બહિન-પ્રીતિ વગેરે.

શિષ્ય:—બહિન અને પ્રીતિ એ ઉભય રૂપિણો શું જુદી જુદી છે? ઈશ્વરમાં જે પ્રીતિનો આરાધ થાય તેને બહિન કહેવાય એમજ કું તો માતું ખું.

ગુરુ:—તારી એ માનીનતાવિશે મારે વાંધો ઉદ્ભવવાની જરૂર નથી; પરંતુ અનુ-શીલનનત્વ સમજતી વખતે તેને પૃથક્ પૃથક્ જોગબંધાથી બહુ સરળતા થાય તેમ છે. અહીં પૂછે તો ઈશ્વરમાં જે પ્રીતિનું આરાધણુ થાય તેનેજ બહિન કહેવાય એવું પણ નથી. મનુષ્યો-અર્થાત્ જાન, ગુરુ, પિતા, માતા તથા સ્વામી વિગેરે પણ બહિનને પાત્ર છે. તે સિવાય એમ પણ બનતું જોઈએ છીએ કે ખોટાને ઈશ્વર પ્રત્યે બાંહેધર બહિનભાવ નથી દોતો, છતાં પ્રીતિ તે દોષ છેજ.

ઈશ્વરભક્તિની વાતને દાસ ગુર્જરા કહેવા દે પ્રથમ મનુષ્યભક્તિવિશે જે કહું તે સાંભળા લે. આપણા કરતાં જે ઉત્કૃષ્ટ દોષ અને જેની ઉત્કૃષ્ટતા આપણને ઉપકારક થઈ શકે તેજ આપણા બહિનને પાત્ર બની શકે છે, એવો બહિનનો એક સામાન્ય નિયમ છે. બહિનની રામાયક અપરવાના મુખ્ય બે શરતોને આધારી છે. (૧) બહિન સિવાય નિષ્કૃષ્ટ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યનું અનુસરણ કરી શકે નહિ. અને (૨) જો નિષ્કૃષ્ટ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યને અનુસરી શકે નહિ તો મહાત્માના પ્રીત્ય રહી શકે નહિ. સમાજનાં જાહેનાં ગુણ વ્યવ તેા મહાત્માની ઉન્નતિ થઈ શકે નહિ, એ વાત સદેવાપથી સમજાય તેમ છે.

દસે મનુષ્યોમાં કોણ કોણ બહિનને પાત્ર દેઈ શકે તેવિશે વિચાર કરીએ. (૧) પિતામાતા અપણી બહિનને પાત્ર છે. તેઓ આપણા કરતાં એક છે, એ વાત સમાજવાર્તા બહુ સમય પીનાવવાની જરૂર નથી. કુરુ આપણા કરતાં યાત્રમાં હેતુ છે, અર્થાત્ આપણને જાન આપનાર છે, અને તેથી તેઓ પણ બહિનને પાત્ર છે. વસ્તુતઃ જો ગરુ ન દોષ તો મનુષ્યો મનુષ્યત્વજ્ઞાપ્ત કરી શકે નહિ. દારૂપિત્રી તનિતો વિવેચ કરતાં પ્રસંગોપાત એ વાત કું તને કરી ચેલે છું, એટલા મારે કુરુ તે ખાસ કરીને બહિનને પાત્ર છે. એક વિરતારપૂર્વક સ્વચ્છવરની જરૂર નથી. હિંદુ-ધર્મ સર્વતરવરણી છે, એથી કરીને મનુષ્ય ઉપર કુરુ મહત્તમ હિંદુધર્મ જેટલું અભિમાન રાખે તેટલું અભિમાન બાંહે તેા ધર્મ રાખે શકે તેમ નથી. પુરોહિત-જાહેલ આપણા કરતાંકેને અર્થ ઈશ્વરની વાતને જે નિષ્ઠા રાખેલા છે, આપણા બહિનને મારે સર્વદા સુખ પ્રાપ્તિ કરાવેલા છે અને આપણા કરતાં જુદા જુદા અર્થે સુખ તથા ધર્મ-આ દોષ તે પણ બહિનને પાત્ર છે. જે મનુષ્ય ઈશ્વર જેટલું અનુ-સરણ પુરોહિતને કરે, તેમ કરતું દોષ તે બહિનને પાત્ર નથી. બહિન કરતાં સ્વપૂર્વક દોષ

રીતે શ્રેષ્ઠ છે, એટલા માટે સ્વામી પણ લક્ષિતને પાત્ર છે. હિંદુધર્મ એમ પણ કહે છે કે સ્ત્રીઓએ પણ સ્વામીની લક્ષિતને પાત્ર બનવું જોઈએ; કારણ કે હિંદુધર્મ સ્પષ્ટ રીતે નક્કર કરે છે કે સ્ત્રીને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપા માનવી જોઈએ. ધર્મનાં મહુષ્યો, જે લક્ષિતને યોગ્ય એવાં વડીલોની લક્ષિત ન કરે, અર્થાત્ પુત્ર-કન્યા અથવા વધુ જે પોતાના માતા-પિતાની લક્ષિત ન કરે, જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીપ્રત્યે લક્ષિત-ભાવ ન રાખે, જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને તિરસ્કાર કર્યા કરે, વિદ્યાર્થીઓ જે ગુરુનું આપમાન કર્યા કરે તો તે મૂઝ કાઢ કાઢે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ; એવા ગૃહને ગૃહ કહેવા કરતાં નરકગૃહ કહેવું એ વધારે યોગ્ય છે. આ વાત જોવી તો સ્વતઃસિદ્ધ છે કે કટપૂર્વક સમાજવ્યવસ્થા જરૂર પડે તેમ નથી. આવી રીતે લક્ષિતને પાત્ર એવાં વડીલોપ્રત્યે યોગ્ય લક્ષિતભાવ વહેવા દેવો એ પણ અનુશીલનવાદનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. હિંદુધર્મનો પણ તેજ ઉદ્દેશ છે; એટલુંજ નહિ પણ અન્યાન્ય ધર્મો કરતાં હિંદુધર્મ એ વિષયને ધણુંજ અગત્યનું સ્થાન આપે છે. હિંદુધર્મ જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ લેખાય છે તેનું એ પણ એક કારણ છે.

(૨) ગૃહના જેટલુંજ સમાજનું પણ અંધારણુ સમજી લેવું. ગૃહના સ્વામીની માફક અથવા પિતામાતાની માફક સમગ્ર આપણા સમાજનો અધિપતિ છે. તેના ગુણના પ્રતાપે હિંવા તેના દંડના પ્રતાપે સમાજ સર્વદા પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. સંતાનેતરે પિતા જેવી રીતે લક્ષિતપાત્ર છે તેવીજ રીતે સમગ્ર પણ પ્રજા તરફની લક્ષિતને પાત્ર છે. ખરી રીતે તો પ્રજાની લક્ષિત સમાજને બચાવત નથા સક્રિયમાન બનાવે છે. નહિ તર એક સમાજના જે આદુમાં તે કેટલુંક બચા રહી શકે !

શિષ્યો—તો પછી ખીજા શ્રીષ્ટીય જેવા નથા સૌરજગત જેવા સમાજોની વિષદામાં હાથ મલાવવી એ પાત્ર્ય લેખાય કે નહિ ?

ગુરુ—હાથ નહિ. સમગ્ર જ્ઞાનમુખી પ્રજાપાલક દેવ ત્યાંમુખીને તે સમગ્ર જે ત્યારે તે પ્રજાપાલક અને ત્યાંને તે સમગ્ર નથી, અને તેનાં તે આપણી લક્ષિતને પાત્ર નથી. આવા સમાજની લક્ષિત કરવાને બદલે તેને પોતાને ભારી રીતે સમાજ ચલાવવાની કમળ પડે તેવી રીતનું વર્તન ચલાવવું એજ દેહસમીપોનું કર્તવ્ય છે; કારણ કે સમાજ સ્વચ્છંદી હોય તો તેથી પ્રજાનું કલન કાળે કલનનું કાલ નહિ; પરંતુ આ સર્વ જ તે લક્ષિતના વિશિષ્ટ કૃત્યે સર્વથા લક્ષ્યવર્તી નથી, તેમાં તે વિશે સર્વથા સમાજનો ભાગ કરશે અનુભવિત છે. પ્રતિનિધિ વિશિષ્ટ નીકળે ત્યાં તે વિશે વિચારવાનું કે જો એવીજ સમાજને તે સમાજ એકજ વાતને ઉલ્લેખ કરી સમાજલક્ષિતે વિશિષ્ટ સમાજ કરે છે. સમાજ જેવી રીતે આપણને લક્ષિતને પાત્ર છે તેવીજ રીતે સમાજના પ્રતિનિધિએ સમાજ હાથે પણ વધારેજ સમાજને પાત્ર છે. પરંતુ અપહીન તેમાં સમાજના વિશિષ્ટ જો હોય અને સર્વથા સમાજને પોતાની કમળ બચાવવા દેવ ત્યાંમુખીને તેમાં સમાજ.

તને પાત્ર છે. તેમ ન હોય ત્યારે તો તેઓને પણ એક સામાન્ય મનુષ્ય જોવાને પડે છે.

રાજપુરોહિત્યે યોગ્ય ભક્તિ દર્શાવી એ ઠીક છે, પરંતુ કેટલાં પણ જાનનામાં હદ એળખી જતી એ ઠીક નથી; કારણ કે ભક્તિની માત્રા વધી જાય તો બીજા યતિઓને હાનિ સહન કરવી પડે એ વાત હું તને પ્રવચન કરી ચૂક્યો છું. રાજાઓ સમાજના પ્રતિનિધિ સમાન છે અને રાજપુરોહિત સમાજના નોકરો છે એ વાત કેદાંઓ વિચારી જવી જોડતી નથી. આપણા દેશી લોકો એ વાતને જુદી જુદી, રાજપુરોહિતી અપરિમિત ખુશામન કરે છે, તે અનુગિન છે.

(૩) રાજના કરતાં પણ સમાજના લાયકો અધિક ભક્તિને પાત્ર છે. જેઓ વિદ્વાન અને યુદ્ધિમાન હોવાની સાથે સમાજને પણ પરિશ્રમપૂર્વક શિક્ષણ આપવાના નિરંતર પ્રયત્નો કરે છે તેઓજ સમાજના યથાર્થ નેતા છે-તેઓ જ સમાજના યથાર્થ રાજાઓ છે. મતલબ કે ધર્મવેત્તાઓ, વિદ્યાનવેત્તાઓ, નીતિ-વેત્તાઓ, દારૂનિકો, પુરાણવેત્તાઓ, સાહિત્યકારો, તથા કવિઓપ્રત્યે મર્યાદિત ભક્તિ દર્શાવવી એ પણ પ્રત્યેક્ષનું કર્તવ્ય છે. અત્યારસુધીમાં પૂરવીની જે દારૂ ઉન્નતિ થઈ છે તે આજ મહાપુરોહિતે આભારી છે. તેઓ જે માર્ગે પૂરવીને લઈ જવા માગે તેજ માર્ગે પૂરવી ગતિ કરવા લાગે છે. તેઓ રાજ્યોના પણ ગુરુ છે; કારણ કે રાજ્યો ત્યારે તેમની પાસેથી યોગ્ય શિક્ષણ લે છે, ત્યારેજ તેઓ સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાને યોગ્ય બને છે. ભારતવર્ષમાં ભારતીય ઋષિ-મહર્ષિઓની જે કીર્તિ હજી સુધી સચવાઈ રહી છે, અને બ્રાહ્મ, વાલ્મીકિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, મનુ, યાગવલ્કય, કૃષિ, તથા ગૌતમ આદિ ભારતવર્ષના પૂજ્યપાદ મહર્ષિઓના જે કીર્તિરચનો અમર રહી ગયા છે, તે તેમના સામાજિક ગુરુપદનેજ આભારી છે. યુરોપમાં પણ એલિસીઓ, ન્યૂટન, કોપર, ડેવિડ તથા રોકસપીઅર વિગેરેએ એ મહત્વના આસનો એક દાગે શોભાવ્યાં હતાં.

શિષ્ય:-જેનો જેટલા પ્રમાણમાં આપણાપર ઉપકાર થાય તેનાપ્રત્યે તેટલોજ ભક્તિભાવ ધરાવવો, એવો આપનો હુકુમનો આશય છે શું ?

ગુરુ:-નહિ. ઉપકારીપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો તને ભક્તિ નહિ, પણ કૃતજ્ઞતા જ લેખવી જોઈએ. અનેક સમયે નિરૂપ્ત મનુષ્યો પણ આપણાપર ઉપકાર કરી શકે છે. ભક્તિ આપણી પોતાની ઉન્નતિને અર્થે છે. જેનામાં ભક્તિભાવ નથી હોતો તે પોતાના ચરિત્રની ઉન્નતિ કરી શકતો નથી. લોકગુરુપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવા વિષે મેં જે હમણાં તને ઉપદેશ કર્યો તે પુનઃ માદ કર. દાખલાતરીકે તું કેાઇ એક મંથકારનો મંથ વાંચવા બેઠો છે. હવે જો તને તે લેખક ક્રિયા મંથકારપ્રત્યે ભક્તિ ભાવ ન હોય તો તે મંથ તારા ઉપર કેાઇ પ્રકારનો ઉપકાર કરી શકે નહિ. મંથ-મતિના ઉપદેશ તારા ચરિત્ર ઉપર કશી અસર ઉપજતી શકે નહિ. એટલુંજ નહિ પણ

ી દહને જે એક જ માર્ગ ખુલ્લો મળ્યો તે હશે માર્ગ ? માત્ર સિદ્ધા મિથ્યાના
 એ કુખદાયક અને દરિઃ માર્ગ આગેજ બીજો કોઈ કયો જાવા નિઃશ્વાસ અને
 દરમિત મનુષ્યોને ભારતભાતા સિવાય ક્ષીણ ક્ષી માતા જન્મ આપી શકે ?
 એએ પોતાની બદાહરી બતાવવા અથવા તે પુણ્યનો સમય કરવાના દેવની
 બિશ્વારત્તિને માર્ગ સ્વીકાર્યો નહોતો; પરંતુ તેઓ સમજતા હતા કે જે ઐધ્ય-
 પતિમાં મન જશે તે પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિપ્ન નાડ્યા વિના રહેશે નહિ.
 મજ સમાજને પણ જેનું જોઈએ તેનું સિદ્ધિ મળી શકશે નહિ. એકામ મનથી
 એ જાન પ્રાપ્ત કરવું અને એકનિષ્ઠાપૂર્વક લોકસિદ્ધિ આપવું એજ હિરેશયી
 એએ સર્વરત્નો ત્યાગ કરી બિશ્વારત્તિને એક માત્ર માર્ગ પોતાને માટે ખુલ્લો
 ખોલો દતો. યથાર્થ નિષ્કામ ધર્મ જેમના હાથાહાડમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયો
 ત્ય તેઓજ આમ પરહિતવ્રતની પ્રતિજ્ઞા. હાઈ સર્વત્યાગી બનવાની
 કૃમત કરી શકે. તેઓએ પોતાના પ્રત્યે અચળ ભક્તિ રાખવાનું લોકોને ઉપદેશ
 નું તે પણ કાંઈ તેમના પોતાના સ્વાર્થને માટે નહોતું. તેઓ સમજતા હતા કે
 ! સામાજિક સિદ્ધિ પ્રત્યે લોકોને ભક્તિભાવ ન હોય તે સમાજની કોઈ કાંઈ
 નતિ થાય નહિ, અને એટલાજ માટે તેમણે બ્રાહ્મણુક્તિને ભારતવર્ષમાં
 યાર કર્યો હતો. બાવી રીતે તેમણે જે એક સમાજ તથા સભ્યતાની સૃષ્ટિ કરી
 તી તે આજે પણ જનતમાં અગુલનીય લેખાય છે. હજીસુધી યુરોપ પણ એ
 પ્રદર્શનું અનુકરણ કરી શક્યો નથી; કદાચ કે હજીસુધી પણ યુરોપમાં યુદ્ધને
 કે સામાજિક આવશ્યકતા સમજવામાં આવે છે. આ દેશના બ્રાહ્મણોએજ યુદ્ધનું
 ભંડાર કુખ, યુદ્ધની બંધકર ખાનાખરાળી તથા યુદ્ધનો સામાજિક હિત્તાત પોતાના
 પ્રિયજનથી દૂર કર્યો હતો. બ્રાહ્મણની નંતિનું અવશંબન લેવાથી સમાજને
 દ કરવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. પૂર્વના બ્રાહ્મણના કીર્તિસ્તંભોમાંથી હજી એક
 કરી પણ ખરવા પામી નથી, એજ તેમની અસ્ય કીર્તિનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે.
 ગતમાં જે જે ઉન્નત જાતિએ આયારસુધીમાં થઈ ગઈ છે તેમાં બ્રાહ્મ-
 જ્ઞાના જેવી પ્રતિભાશાળી, સંજિશાળી, જ્ઞાની તથા ધાર્મિક જાતિ બીજી
 કઈ થઈ નથી. પ્રાચીન એથેન્સમાં અથવા રોમમાં, મધ્યકાલીન ઇટાલીમાં અથવા
 તર્માન કાલીન જર્મનીમાં કે ઈંગ્લાંડમાં બ્રાહ્મણ જેવી એક પણ ઉન્નત, પ્રતિભા-
 શાળી તથા સુમત્તરાણી જાતિ થઈ નથી. રોમના પુરોહિતો, કે બાદના સિમુઓ
 અન્ય કોઈ સંપ્રદાયના ધર્મોપદેશોમાં પણ બ્રાહ્મણના જેવા જાની કે ધાર્મિક હજી
 થી થયા નથી.

શિષ્ય.—પરંતુ અચારે તે બ્રાહ્મણો ખુલ્લી રીતે વેપાર-ધંધા કરવા લાગી
 યા છે, એટલુંજ નહિ પણ કાલી માતાના નામથી દસાહને પણ ધંધા કરવા લાગ્યા

છે. શું તેમની પણ ભક્તિ અમારે કરવી જોઈએ ?

ગુરુ:—કદાપિ નહિ. જે ગુણને માટે આપણે જેની ભક્તિ કરીએ તે ગુણ તેનામાં ન હોય તો પછી આપણે શામાટે ભક્તિ કરવી ? ગુણવિના ભક્તિ કરવી એ તો અધર્મજ છે. ભારતવર્ષના મનુષ્યો આ છેલ્લી વાત ન સમજી શક્યા તેથીજ તેમની અવનતિ થઈ. જે ગુણના પ્રતાપે આહ્વાણો એકવાર ભક્તિને પાત્ર હતા તે ગુણજ જે તેમનામાં ન રહ્યો તો પછી તેમની ભક્તિ કરવાની જરૂરજ શું હોય ? દુર્યોધી અને દુરાચારી આહ્વાણોની ભક્તિ કરવાથી લોકો ધીમે ધીમે કુશિક્ષાનાજ સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા અને એ રીતે સમાજની અધોગતિનો આરંભ થયો. હવે આપણે સમજ્યા. પછી તો એ રસ્તેથી પાછુંજ ફરવું જોઈએ.

શિષ્ય:—અર્થાત્ હવે આહ્વાણોની ભક્તિ ન કરવી, એમજ ને ?

ગુરુ:—નહિ, તેમ નહિ. જે આહ્વાણમાં સદ્રગુણ હોય, અર્થાત્ જે ધાર્મિક, વિદ્વાન, નિષ્કામ અને લોકસેવક હોય તેની ભક્તિ કરવી, અને જેનામાં એવા ગુણ ન હોય તેની ભક્તિ ન કરવી. તેને બદલે જે શૂદ્રમાં આહ્વાણોના જેવા ગુણો હોય, અર્થાત્ જે વ્યક્તિ જન્મથી શૂદ્ર હોવા છતાં પણ જે વિદ્વાન, ધાર્મિક, નિષ્કામ અને લોકસેવક હોય તો તેની ભક્તિ કરવામાં હવે કોઈએ સંકોચ રાખવો નહિ.

શિષ્ય:—આપના સિદ્ધાંત સાથે કોઈ હિંદુધર્માવલંબી એકમત થાય એમ મને તો લાગતું નથી.

ગુરુ:—ભલે ન થાય, તેથી શું થયું ? પરન્તુ હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ તો તેજ છે. મહાભારતના વનપર્વમાં માર્કંડેય સમસ્યા-પૂર્વાધ્યાય ૨૧૫ માં આ પ્રમાણે ઋષિ-વાક્ય છે:—“પાતિત્યજનક, કુટિયામરૂત, અને દાંભિક આહ્વાણુ વિદ્વાન હોય તોપણ તે શૂદ્ર સમાન છે. અને જે શૂદ્ર સત્ય, દમ અને ધર્મમાં સતત અતુરરૂત હોય તેને આહ્વાણુ સમાન હું કોણું છું. કારણ કે મનુષ્ય માત્ર વ્યવહાર્યજ મનુષ્ય કે શૂદ્ર બની શકે છે.” પુનઃ વનપર્વમાં અજગર પૂર્વાધ્યાય ૧૮૦ માં રાજર્ષિ નહુષ આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે:—“વેદમાં કહેલા ધર્મો જેવા કે:—સત્ય, દાન, ક્ષમા, અર્ચના અને કરુણા વિગેરે ગુણોમાં પણ જેવામાં આવે છે. સત્યાદિ આહ્વાણુચિત ધર્મો જે શૂદ્રમાં જેવામાં આવે તો તે શૂદ્ર પણ શું આહ્વાણુજ મનુષ્ય ?” તેના ઉત્તરમાં વૃષિ-ઋષિર કહે છે કે:—“અનેક શૂદ્રોમાં આહ્વાણુના જેવાં લક્ષણો અને અનેક કિર્તિમાં શૂદ્રોના જેવાં લક્ષણો જેવામાં આવે છે. મારે આહ્વાણુકુલમાં જન્મેલો આહ્વાણુજ મનુષ્ય અને શૂદ્ર કુળમાં જન્મેલો શૂદ્રજ મનુષ્ય એમ કહેવાય નહિ. જે જે વ્યક્તિઓમાં વૈદિક વ્યવહારો જેવામાં આવે તેઓજ આહ્વાણુ નામને યોગ્ય છે, અને જેમનામાં એ લક્ષણો જેવામાં ન આવે તેઓ શૂદ્ર નામને યોગ્ય છે.” એવાં

એવાં અન્ય અનેક તાંત્રો ઉદ્ધન કરી શકાય. ૭૬ મીનમ કલિયાના ૨૧ માં અપ્પા-
૫માં ૨૫૫૮ રીતે જણાવ્યું છે કે:-

શાન્તં શાન્તં જિતક્રોધં કિતાત્માનં જિતેન્દ્રિયમ્ ।
તમેવ શ્રાદ્ધાનં મન્યે શેષાઃ શૂદ્રાઃ ઇતિ સ્મૃતાઃ ॥
અગ્નિહોત્રવ્રતપરાન્ સ્વાધ્યાયાનિરતાન્ શુચીન્ ।
હવવાસરતાન્ કાન્તાંસ્તાન્ દેવા શ્રાદ્ધાનાન્ વિદુઃ ॥
ન જાનિઃ પૂજ્યતે રાજન્ ગુણાઃ કલ્યાણકારકાઃ ।
છળદાહમપિ વૃષ્ટસ્યં તં દેવા શ્રાદ્ધાનં વિદુઃ ॥

અર્થાત્—શ્રમાવાન્, વશીક, જિતક્રોધ, અને છતાંત્રા તથા છત્રેન્દ્રિયનેજ
પ્રાદાય દેવાય. તે સિવાયના સર્વને શૂદ્રજ બોલવા. જેઓ અગ્નિહોત્ર મતને વિશે
નત્પર હોય, સ્વાધ્યાયમાં તકીન રહેતા હોય, પવિત્ર હોય, ઉપવાસરત અર્થાત્
શ્રવશી હોય તેઓનેજ દેવતાઓ પ્રાદાયના નમયી એવળે છે. હે રાજન્ ! જાતિ
પૂજ્ય નથી, શુશ્રુષ્ કલ્યાણકારક છે. જન્મથી અંડાલ છતાં પણ જો વ્રતશીલ
હોય તો દેવતાઓ પણ તેને પ્રાદાય શ્રમાનજ માને છે.

શિષ્યઃ—આપુ. મનુષ્ય-સમાજમાં ત્રણ વર્ગના મનુષ્યો પ્રતિ ભક્તિભાવ પ્રકટ
કરે એજ આપણું દેવવાનું તાત્પર્ય છે ને ? (પ્રથમ) શૂદ્રમાં વસતા મુરખીઓ
પ્રતિ, (દ્વિતીય) રાજા પ્રતિ અને (તૃતીય) સમાજ સિક્ષક પ્રતિ. તે સિવાય બીજો
કોઈ વર્ગ છે ?

શુદ્ધઃ—(૪) જે ભક્તિ ધાર્મિક અથવા યાત્રી હોય તેના ઉક્ત ત્રણ વર્ગમાંના
એકે વર્ગમાં હરતેજ કયો નથી, છતાં તે ભક્તિને પાત્ર છે. ધાર્મિક મનુષ્ય મને
તેટલો નીચ જાતિનો હોય તોપણ તે ભક્તિપાત્ર છે.

(૫) તે સિવાય પણ કેટલાક એવા માણસો છે કે જે કેવળ વ્યક્તિવિશેષરૂપેજ
ભક્તિને પાત્ર હોઈ શકે, અથવા તો અવસ્થા વિશેષમાં તેમના પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવી
શકાય. આ પ્રકારની ભક્તિને આદ્યાંકિતપણું અથવા સન્માન કદીએ તોપણ ચાલી
શકે. કોઈ એક ખાસ કામ પાર પાડવા માટે આપણે બીજા કોઈ મનુષ્યની આગ
પાછવી પડે તેમ હોય તો તે વ્યક્તિ પ્રત્યે આપણે આપણી ભક્તિ કિંવા સન્માન
પ્રદર્શિત કરવું જોઈએ. અંગ્રેજીમાં તેનું એક બહુ મુંદર નામ છે, અને તે એજ કે
‘સર્વોડિનેશન’ એ શબ્દ વાદ આવતાની સાથેજ મને “ઓશીશીયલ સર્વોડિનેશન” નું
સ્મરણ થઈ આવે છે. આપણા દેશમાં એ વસ્તુ હેઠ નહોતી એમ કદી શકાય
નહિ, પરંતુ તે ઈચ્છવોપોખ્ય તો નહોતીજ. આપણા દેશમાં ભક્તિને બદલે પ્રથમ
ભય હતો. ભક્તિ એ મનુષ્યની શ્રેષ્ઠ વૃત્તિ છે, બ્યારે ભય એ નિઃશ્રુ વૃત્તિ છે.
ભક્તિશાળ્ય ભય જેવું માનસિક અવનાતિનું મદાન કારણ બાગ્યેજ બીજું કોઈ

હશે. દરેક માણસે પોતાના ઉપરની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, તેનું સન્માન કરવું, અને તેની લક્ષિત કરવી, પરંતુ કારણ વિના તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારે કરવું નહિ. એક ખીજા પ્રકારની આજ્ઞાકિતતા પણ આપણા દેશમાં જરૂરની છે. આપણા ધર્મ-કર્મો તથા આચાર-વ્યવહારો પ્રાયઃ સમાજના હિતાર્થેજ હોય છે. સમાજનું કામ માણસોએ એકસંખીથી એકત્ર થઈને ચલાવવું જોઈએ. પાંચ માણસોમાં જો એકતા ન હોય તો તેમનાથી સામાજિક હિતનું કોઈ કામ થઈ શકે નહિ. એટલા માટે પાંચ બાણમાંથી એક મનુષ્યે નાયક બનવું જોઈએ; અને બાકીનાઓએ તેની આજ્ઞાનું પાલન કરી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ. આ સ્થળે પણ આજ્ઞાકિતતા (સર્જોર્ડીનેશન) ની જરૂર છે. કમનસીબે આપણામાં અત્યારે એવું આજ્ઞાકિતપણું રહ્યું નથી. જે કાર્ય પ્રથમ દશ માણસો એકત્ર થઈને કરતાં તે કાર્ય આજે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતે એકલોજ પાર પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. આજે કોઈ કોઈની આજ્ઞાને માન આપતું નથી તેથી અનેકોના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે. અનેક સમયે એમ પણ બને છે કે એક નિષ્ફળ વ્યક્તિ આગેવાનતરીકે નીમાય છે, અને કેટલાક શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું પડે છે. આવી રીતે સમાજના હિતને અર્થે શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોએ નીચ આગેવાનનું સન્માન સાચવવું એ કર્તવ્ય છે, કારણ કે જો તે તે ન કરે તો કાર્યનો ઉદ્દેશ સફળ થાય નહિ, અને સમાજને હાનિ સહન કરવી પડે. આપણા દેશમાં આવી ઉદારતા બતાવવામાં આવતી નથી, તેથી આપણી સામાજિક ઉન્નતિ સંપૂર્ણરીતે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

(૬) એક મનુષ્ય જે વિષયમાં બહુ નિપુણતા ધરાવતો હોય તે વિષયમાં તેનું ખૂબ સન્માન કરવું એ પણ લક્ષિતના વિષયમાં આવી જાય છે. ઉંમરમાં જોઆ મોટા હોય તેમને વયોવૃદ્ધરૂપે લક્ષિતપાત્ર લેખવા.

(૭) સમાજપ્રત્યે લક્ષિતભાવ રાખવો. મનુષ્યમાં જેટલા ગુણો હોય તે સર્વ ગુણો સમાજમાં પણ હોયજ, એ વાત બહુ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે. સમાજ આપણને યોગ્ય શિક્ષણ આપી આપણું ભરણપોષણ કરી આપણી રક્ષા કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રસંગોપાત દંડ કરીને આપણને અયોગ્ય માર્ગે જતા રોકે છે. એટલા માટે સમાજ આપણા ગુરુ સમાન પણ છે અને આપણા રાજ સમાન પણ છે. જે રીતે સમાજનું કલ્યાણ થાય તે રીતે સંપૂર્ણ લક્ષિતપૂર્વક આપણે વર્તવું જોઈએ. આ શિક્ષણનો વિશેષ પ્રચાર કરવા માટે કોમટધર્મે “ માનવ-દેવી ” ની પૂજા કરવાનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે બહુ યોગ્ય છે.

આજકાલ લક્ષિતના અભાવે આપણા દેશની કેટલી દુર્દશા થઈ છે ! કેટલી બધી ઉન્નતતા આવી ગઈ છે ! પૂર્વે હિંદી પુત્રોમાં લક્ષિતનો લેશમાન અભાવ જોવામાં આવતો નહોતો. હિંદુધર્મમાં અથવા હિંદુશાસ્ત્રમાં લક્ષિત ઉપરજ મુખ્ય

તથા વૃદ્ધ પુરુષોની મરદમી કરતાં આપણને સહેજે સંકાય થતો નથી. સમાજના લયથી ડરી ડરીને આવીએ છીએ; પરંતુ સમાજ પ્રત્યે જે લકિત જોઈએ તે આપણામાં રહી નથી. આ સર્વના પરિણામરૂપે આજે આપણું ગૃહ નંદનવન બનવાને બદલે નરકાવાસ સમાન થઈ પડ્યું છે. શિક્ષણ અથવા કેળવણી ખૂબ એવી છે કે તે આપણું દિત દરવાને બદલે અદિતજ કરી રહી છે. રાજનૈતિક પુરુષોમાં પણ અનેક પ્રકારના મતભેદો પડવા લાગ્યા છે. સમાજમાં અધોગતિ તથા ઉચ્છ્રંખલતાએ પ્રવેશ કર્યો છે. આપણા ચિત્તમાં મલિનતાએ તથા મનમાં અભિમાને ઉડાં મૂળ નાખ્યાં છે.

શિષ્ય:—ઉન્નતિને માટે લકિતની આટલી બધી જરૂર હોય એમ તો મેં કદાપિ ધાર્યું નહોતું.

ગુરુ:—એટલાજ માટે લકિતને હું સર્વત્રેષુ વૃત્તિ કહેતો હતો. હજી તો મેં મનુષ્યલકિતનીજ તને વાત કરી છે. હવે પછી ઈશ્વરલકિતવિષે વિવેચન કરીશ ત્યાર પછી લકિતની શ્રેષ્ઠતા વિશેષરૂપે તું સમજી શકશે.

અધ્યાય ૧૧ મો—ઈશ્વરમક્તિ

શિષ્ય:—આજે ઈશ્વરલકિતવિષે કાંઈક ઉપદેશ આપો, એવી મારી પ્રાર્થના છે.

ગુરુ:—અત્યાર સુધીમાં તે જે કાંઈ મારી પાસેથી સાંભળ્યું છે અને હવે પછી જે કાંઈ સાંભળશે તે સિવાય ઈશ્વરલકિતસંબંધે બીજો કાંઈ ખાસ ઉપદેશ નથી. અલબત્ત, સમજાવવા માટે તે વિષયનું અન્ય પ્રકારે વિવેચન કરવું પડે એ જાણી વાત છે. હિંદુધર્મમાં “લકિત” શબ્દ મહાન્ અર્થસૂચક લેખાય છે, અને તે શબ્દ આપણામાં એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે તેને માટે વિશેષ બોલવું અનાવશ્યક છે. લિન્ન લિન્ન ધર્મવેત્તાઓએ તેની વિવિધ પ્રકારે વ્યાખ્યાઓ કરી છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મ જેવો આર્યેતર ધર્મ પણ લકિતને પ્રધાનપદ આપે છે, તે તું જાણતો હશે. સર્વ ધર્મોના સિદ્ધાંતોનું મનન કર્યા પછી અને અતિ ઉન્નત લકિતોનાં જીવનચરિત્રોનાં અભ્યાસ કર્યા પછી લકિતના રવરૂપવિષે મેં જે નિર્ણય કર્યો છે, તે હું તને આજે જણાવવા ઇચ્છું છું. બહુ ધ્યાનપૂર્વક એકાગ્ર મનથી મારી વાત નહિ સાંભળે તો તારો અને મારો ઉભયનો પરિશ્રમ નિરર્થક જશે.

શિષ્ય:—ફરમાવો.

ગુરુ:—મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી થાય અર્થાત સકળ વૃત્તિઓ ઈશ્વર તરફ વળે તેને લકિત કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—મગ્ધનર સમગ્રયું નહિ.

ગુરુ:—અર્થાત્ જ્યારે આપણી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ઈશ્વરસંબંધી અધ્યયન કરવામાંજ પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે, કાર્ષ્કાગ્રિણી વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરનેજ સમર્પિત થાય, ચિત્તરંજની વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરના સૌંદર્યનોજ ઉપભોગ કરે, અને શારીરિકી વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરનાં કાર્યો જન્યવવામાંજ તણીન રહ્યા કરે, અથવા ઈશ્વરની આજ્ઞાનુંજ પાલન કરવા લાગે, ત્યારે તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. જેનું જ્ઞાન પણ ઈશ્વરમાંજ સમાધિ જાય, જેનું કર્મ, પણ ઈશ્વરમાંજ સમાધિ જાય, અનેક પણ ઈશ્વરમાંજ સમાધિ જાય અને જેનો દેહ પણ ઈશ્વરનેજ આધીન રહે. તેનામાં ઈશ્વરભક્તિ છે, એમ સમજવું. ઈશ્વરભક્તિનું ચોખ્ખું સ્વરૂપ તથા ખીલવણી પણ ત્યારેજ થયાં ગણાય.

શિષ્ય:—આપના આ કથન સામે મારો પ્રથમ વાંધો તો એજ છે કે આપે અત્યારમુખી ભક્તિને અન્ય અન્ય વૃત્તિઓ પૈકીની એક વૃત્તિમાત્રજ જણાવી હતી, અને હવે સઘળી વૃત્તિની સમષ્ટિને—એકત્રતાને ભક્તિ કહેવા લાગ્યા. એનો અર્થ શું સમજવો?

ગુરુ:—ભક્તિ નામની એકજ વૃત્તિ છે. મારો કહેવાનો આશય એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ અનુસારે ત્યારેજ ભક્તિનું ચોખ્ખું સ્વરૂપ થયું ગણાય. અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓમાં ભક્તિ વૃત્તિની મેં બ્રહ્મતા તને જણાવી તેનું દારણું પણ એજ છે. ભક્તિ જ્યારે ઈશ્વરમાં સમાર્પિત થાય ત્યારે ખીણ વૃત્તિઓએ તેને આધીન થયુંજ નેહાએ, કંથ-સર્પિત ભક્તિ જે માર્ગ દર્શાવે તે માર્ગે અન્યાન્ય વૃત્તિઓએ જનુનું નેહાએ, એજ મારો કહેવાનો આશય છે. ભક્તિ એટલે સઘળી વૃત્તિઓની સમષ્ટિયુક્ત એક શક્તિ; એવો અર્થ કરવો તદ્દન અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:—તો પછી સામંજસ્ય ક્યાં રહ્યું? આપ જમાલે કહી ગયા છો કે સઘળી વૃત્તિઓની મધાયોગ્ય સ્થૂર્તિ તેનુંજ નામ મનુષ્યત્વ. મધાયોગ્ય સ્થૂર્તિનો તે રથજ આપે એવો અર્થ ક્યો હતો કે કોઇપણ વૃત્તિને એટલી બધી આત્મજ વધવા ન દેવી કે જ્યાં દરીને ખીણ વૃત્તિઓની સ્થૂર્તિને હાનિ પહોંચે. હવે જો સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ આધીન રહે તો પછી ખીણ વૃત્તિઓને આધાધીન રહેવુંજ પડે, એ સ્વાભાવિક છે, અને જો એમ થાય તો વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય ક્યાં રહ્યું?

ગુરુ:—ભક્તિને અનુસરવાથી કોઇપણ વૃત્તિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થૂર્તિને વિમ્બ નાનું નથી. મનુષ્યની વૃત્તિને એક એકસ પ્રકારનો ઉદ્દેશ હોવોજ જોઇએ. તેમાં ઈશ્વર સંબંધી ઉદ્દેશ સર્વથી મહાન છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે વૃત્તિ પોતે આત્મજ વધવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તે વૃત્તિ જો ઈશ્વરનુવર્તી થાય તો તેના અત્તરજ વધવામાં કોઇ

જાતનું વિદ્ય નહે નહિ. ઈશ્વરજીને વૃત્તિનો ઉદ્દેશ હોય, અર્થાત્ અનંત મંગળ, અનંત જ્ઞાન, અનંત ધર્મ, અનંતસૌંદર્ય, અને અનંત શક્તિ જે વૃત્તિનો ઉદ્દેશ હોય, તેને આગળ વધતી કોણ અટકાવી શકે? માટે લક્ષિતવૃત્તિને આધીન રહેવું એજ સર્વ વૃત્તિઓનું યથાર્થ સામંજસ્ય છે.

શિષ્ય:—આપે જે મનુષ્યતત્ત્વ અને અનુશીલન ધર્મ સમજાવ્યો તેનું સ્થૂળ તાત્પર્ય, મારા સમજવા પ્રમાણે, એવું નીચેને કે ઈશ્વરલક્ષિત, એજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ, એટલુંજ નહિ પણ લક્ષિત એજ અનુશીલનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હોવાયોગ્ય છે.

ગુરુ:—અનુશીલન ધર્મનો એવો આશય છે, એ વાત ખરી. વસ્તુતઃ જ્યાં સુધી સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરમાં સમર્પિત ન થાય ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વજ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. વૃત્તિઓનું ઈશ્વરને અર્પણ કરવું તેજ સાચું કૃષ્ણાર્પણ! એજ સાચો નિષ્કામ ધર્મ! અને એજ સાચું સુખ! પ્રકારાંતરે કહીએ તો ચિત્ત-શુદ્ધિ પણ એનુંજ નામ! ધર્મ પણ એજ! અને લક્ષિત, પ્રીતિ, શાંતિ વિગેરે જે લક્ષણો કહ્યાં છે તે પણ તેજ ધર્મનાં! મેં ઉપર કહ્યો તે સિવાય બીજો કોઈ યથાર્થ ધર્મ નથી. મારે જે કાંઈ કહેવાનું છે તેનું મૂળ હું તનેજ સમજાવી ગયો; પણ એટલા ઉપરથી તું એમ માની લઈશ નહિ કે એટલી વાત સમજવા માત્રથીજ અનુશીલનધર્મનું સંપૂર્ણ રહસ્ય તું સમજી ગયો!

શિષ્ય:—વસ્તુતઃ હું કાંઈજ સમજ્યો નથી. એ વાતનો હું પોતેજ સ્વીકાર કરું છું. અનુશીલન ધર્મમાં લક્ષિતનું સ્થાન ક્યાં છે તેવિષે હું હજી તદ્દન અજ્ઞાન છું. શારીરિક અનુશીલનની વ્યાખ્યા આપે કહી સંભળાવી ત્યારે મારી ખાતરી થઈ હતી કે શારીરિક જળમાં વૃદ્ધિ કરવી અથવા તો શરીરની માંસપેશીઓને મજબૂત બનાવવી એ કર્તવ્ય છે. હવે, ધારો કે કોઈ મનુષ્ય રોગ, દારિદ્ર્ય કે એવાજ બીજા કોઈ કારણથી પોતાની શારીરિક વૃત્તિઓને સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં કેળવી ન શકે તો શું તેનાથી ઈશ્વરલક્ષિત ન થઈ શકે?

ગુરુ:—મારે કહેવાનું માત્ર એટલુંજ છે કે જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી થાય તે અવસ્થાને લક્ષિત કહેવાય. અસુક વ્યક્તિનું શારીરિક જળ અધિક ન્યૂન અથવા ગમે તેટલું હોય પણ જો તે વ્યક્તિ ઈશ્વરાભિમુખ નહે, અર્થાત્ પોતાના શારીરિક જળનો ઉપયોગ ઈશ્વરાનુમત કાર્યમાં કરે, તેમજ તેની સઘળી પોતાની બીજી વૃત્તિઓને પણ સંયુક્ત કરે તો તેનામાં ઈશ્વરલક્ષિત છે, એમ કહી શકાય. જે મનુષ્યમાં જેટલું જળ ન્યૂન હોય તેટલે અંશે તેની કર્તવ્યપાલનતામાં ખામી આપે એ વાત તો ખુલીજ છે. અનુશીલનની જરૂર એટલીજ છે કે શરીરને કિંવા મનને બરાબર કેળવી તેનો ઈશ્વરાનુમત (ઈશ્વરે ઉપદેશી) કાર્યમાં અનંત કારણપૂર્વક ઉપયોગ કરવો. દાખલાતરીકે એક ડુંદરો એક ભલા-નિર્ભય માણસને

હેરાને કરે છે. આ દેખાવ એ માણસો લુપ્ત છે. ધારો કે આ જ-ને પ્રેક્ષકો ધર્મર
પ્રત્યે ભક્તિભાવયુક્ત છે; પરંતુ તેમાં એક જણ જળવાન અને બીજો નિર્જળ છે.
જળવાન માણસે બહાર આવી પેલા જુદાંજુદા દાસમાંથી પેલા નિર્દોષ માણસને
ચુકત કર્યો; પરંતુ બીજો દુર્જળ મનુષ્ય પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે કાર્યમાં વિજયી
થઈ શક્યો નહિ. આવા પ્રસંગે વૃત્તિવિશેષના અનુશીલનના અભાવે દુર્જળ મનુષ્યમાં
મનુષ્યત્વની ખામી હતી, એમ આપણે કહી શકીએ; પરંતુ તેનામાં ધર્મરસિકિતનો
કિંવા મનુષ્યભક્તિનો અભાવ હતો, એમ કહેવું ઠાણે નહિ. ધારીરિક વિગેરે વૃત્તિ-
ઓનું જ્યાંસુધી યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન થાય નહિ ત્યાંસુધી કોઈ પણ વ્યક્તિ
સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, તેની સાથે મનુષ્ય મોતાની વૃત્તિઓના સા-
મર્થ્યને ત્યાંસુધી ધર્મર-ભક્તિ પ્રતિ વહેવું ન કરે ત્યાંસુધી તેણે મનુષ્યત્વ મેળવેલું
હોય તોપણ તે નિષ્ફળ છે, એમ કહેવું જોઈએ. માટે એ ઉભય યોગ્યતાઓનો
સમવેશ એજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ. મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ અર્થે જેમ વૃત્તિઓનું સ્વા-
તંત્ર્ય સુરક્ષિત રહેવું જોઈએ તેમ તેની સાથે ભક્તિનું પણ પ્રાધાન્ય રહેવું જોઈએ.
એટલાજ માટે મેં કહ્યું હતું કે વૃત્તિઓ ધર્મરને સમર્પિત કરવા માત્રથીજ સંપૂર્ણ
મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ તેની સાથે વૃત્તિઓનું સમુચિત અનુશીલન પણ
અત્યાવશ્યક છે.

શિષ્ય:—હજી એક બીજો વાંધો છે. જે ઉપદેશ પ્રમાણે કાર્ય થઈ શકે એવું ન
હોય, તેને કું ઉપદેશજ કહેતો નથી. કું પૂરું છું કે આપના ઉપદેશ પ્રમાણે શું
સર્વ વૃત્તિઓને ધર્મરાસિમુખી કરી શકાય? કોષ. પણ એક પ્રકારની વૃત્તિ છે. દલે
દોષને ધર્મરાનુભામી કેવી રીતે કરી-શકાય?

ગુરુ:—જમત્ની તે અંગુષ્ઠ મહાદોષવાણીનું તને સ્મરણ છે?

પ્રોથ્ઠ પ્રમો સંહર સંહરેતિ વાવદ્ધિરઃ શ્વ મયતાં ચરાન્તિ ।

તાવન્ સ વદ્ધિર્મચનેત્રજન્મા સસ્માચ્છોર્ષ મદનં ચકાર ॥

આ દોષ મહા પવિત્ર દોષ ગણાય; દારણ કે યોગમાં ભંગ કરનારી મદનની કુપ્ર-
વૃત્તિ તે દોષના પ્રનાયે વિનષ્ટ થઈ ગઈ! આવા દોષને સ્વયં પ્રયત્નોજ દોષ કહી
શકાય. આવીજ એક નીચ વૃત્તિ કે જેને ધર્મરાસિમુખી કરવાથી બ્યારસદેવ મહાભા-
રત જેવો અદ્વિતીય દાસ્યમય જગતને આપના ગયા! પણ કું જાહું છું. તારા જેવા
નવા જમાનાની રાણની પામેલા-વીસમી સદીના યુવકોને આ વાત એકાએક મળે
ઉતરશે નહિ. એટલા માટે આજ વિશેષ કથન તારા જેવાને માટે નિરર્થક છે.

શિષ્ય:—બીજો પણ એક વાંધો છે-

ગુરુ:—તે સ્વાભાવિક છે. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સકળી વૃત્તિઓ ધર્મરમુખી

અથવા ઈશ્વરાનુવર્તી હોય તેને લક્ષિત કહેવાય. આ વાત એટલી બધી ગંભીર છે, અને તેની અંદર એટલી બધી મહત્ત્વની વાતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે કે એક વાર કહેવ માનવીજ તું તે સમજી શકે એવી બિલકુલ સંભાવના નથી. અનેક શક્યતાઓ, અનેક વાંધાઓ જણાય, અનેક છિદ્રો જણાય, એટલુંજ નહિ પણ છેવટે આ કોઈ દેશ તને અર્થશૂન્ય પ્રલાપ જેવો લાગે તો તે પણ સંભવિત છે; પરંતુ મારી તને પુનઃ પુનઃ એટલીજ ભલામણ છે કે એટલેથીજ નિરાશ ન થઈ જવું. પ્રતિદિન પ્રતિમાસ, અને પ્રતિવર્ષ એજ એક તત્ત્વસંબંધી વિચારો કર્યા કરવા અને એજ એક તત્ત્વને ક્રિયામાં મૂકવાના હૃદયપૂર્વક યત્નો કરી નેવા. એથી કમશઃ એ તત્ત્વ તારી દષ્ટિ સન્મુખ દીપકની માફક સંપૂર્ણ તેજથી પ્રકાશવા લાગશે, અને જ્યારે એમ થાય ત્યારે સમજજે કે તારું જીવન સાર્થક થયું ! તારો મનુષ્યજન્મ સફળ થયો ! ઉક્ત ગંભીર તત્ત્વ સિવાય અન્ય એકેક વાત મનુષ્યે લક્ષ્યપૂર્વક શીખવાની નથી. એક મનુષ્ય પોતાનું સમસ્ત જીવન સદ્વિચાર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓમાંજ વ્યતીત કરે અને છેવટે ઉક્ત તત્ત્વ સમજી, તેને ક્રિયામાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે તોજ તેનું જીવન સફળ થયું ગણાય.

શિષ્ય:—આવું દુષ્પ્રાપ્ય જ્ઞાન આપને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું ?

ગુરુ:—અતિ તરુણ અવસ્થામાંથીજ મારા મનમાં આ એક પ્રશ્ન સદા ઉદ્ભવ્યા કરતો કે:—“આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક થાય ? આ જીવનમાં એવું શું કર્તવ્ય કરવું જોઈએ કે મનુષ્યભવ સફળ થાય ?” સમસ્ત જીવન આ એકજ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર મેળવવા અર્થે મેં વ્યતીત કર્યું છે; અને તેના ઉત્તરની શોધમાંજ જીવન પ્રાયઃ પૂરું થવા આવ્યું છે. અનેક પ્રકારના લોકપ્રચલિત ઉત્તરો અત્યાર સુધીમાં મને મળી ચૂક્યા છે. તેની સત્યતા કિંવા અસત્યતાનો નિર્ણય કરવા માટે હું અનેક ભોગો પણ આપી ચૂક્યો છું, અનેક કળ્પો સહન કર્યા છે, યથાશક્તિ વાંચવામાં અને વિચારવામાં પણ પ્રમાદ કર્યો નથી, અનેક પ્રકારના લેખો પણ લખી વાળ્યા છે, અનેક લોકોની સાથે વાર્તાલાપો અને ચર્ચાઓ કરવામાં પણ કયાશ રાખી નથી, એટલુંજ નહિ પણ અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ પણ કરી ચૂક્યો છું. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, દર્શન તથા દેશી-વિદેશી શાસ્ત્રો પણ ઉઘસાવી નેયાં છે. દુઃખમાં, જીવન સફળ કરવા અર્થે પ્રાણ્તાત પરિશ્રમ કરી ચૂક્યો છું. આ સર્વ પરિશ્રમો અને કળ્પોના પરિણામે હું એટલું સમજી શક્યો છું કે સમગ્રી વૃત્તિઓને ઈશ્વરાનુવર્તી કરવી તેજ યથાર્થ લક્ષિત, અને એવી લક્ષિત વિના યથાર્થ મનુષ્યત્વ કાંઈ શકે પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. “આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક કરવું” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એ એકજ ઉત્તર મને યથાર્થ અને સંતોષકારક લાગ્યો છે. બાકી સર્વ ઉત્તરો મને નિરર્થક જેવાજ જણાયા છે. વસ્તુતાએ મનુષ્યના સમસ્ત જીવનનું:—સમસ્ત પરિ-

શિષ્ય:—પહેલાં મને એ વાત કહો કે શું ચિરકાળથીજ લાકતવાદને હિંદુધર્મના એક અંશરૂપે માનવામાં આવ્યો છે ?

ગુરુ:—ના, તેમ નથી. વૈદિક ધર્મમાં લકિત નથી. હું ધારું છું કે વૈદિક ધર્મથી તું પરિચિત હોઈશજ. સાધારણ ઉપાસકોની સાથે ઉપાસ્ય દેવોનો જે સંબંધ આજ કાલ આપણી નજરે પડે છે તેવોજ સંબંધ વૈદિક યુગમાં હતો. “ હે પ્રભુ ! મારા અર્પણ કરેલા આ સોમરસનું આપ પાન કરો, હવિ ભોજન કરો અને મને ધન આપો, સંપત્તિ આપો, પુત્ર આપો, ગાય આપો, ધાન્ય આપો, તથા મારા શત્રુઓનો પરાલભ્ય કરો. ” વિગેરે. આગળ વધીને બહુ બહુ તો તેઓ એટલે સુધી પ્રાર્થના કરતા કે—“ હે પ્રભુ ! મારાં પાપોનો પ્વંસ કરો. ” આ પ્રમાણે દેવોને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી વૈદિક યુગમાં લોકો યજ્ઞો વિગેરે કરતા. એવી રીતે કામ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિર્થ્ય જે યજ્ઞાદિ કરવા તેને કામ્ય કર્મ કહેવામાં આવે છે. જે ઉપાસનામાં કામ્ય કર્મોની સુખ્યતા હોય તેને સાધારણ રીતે “ કર્મ ” કહેવામાં આવે છે. “ તમે અમુક કામ કરશે. તો તમને અમુક ફળ મળશે, મારે તમારે અમુકજ કર્મ કરવું, ” એવી રીતની ધર્મ કરવાની પદ્ધતિને કર્મ કહેવાય. વૈદિક યુગના છેલ્લા સમયમાં આવી રીતના કર્માત્મક ધર્મનું બળ બહુ વધી પડ્યું હતું. યાગયજ્ઞોની પ્રબળતા એટલે સુધી વધી પડી હતી કે ધર્મના યથાર્થ મર્મનો દેક લોપ થઈ જાય એવો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો હતો. બરાબર એજ સમયે કેટલાક પ્રતિભાશાળી પવિત્ર પુરુષોને વિચાર થયો, કે આ કર્માત્મક ધર્મ એજ યથાર્થ ધર્મ હોય એમ અને નાંક. તેઓએ વિચાર કર્યો કે વૈદિક દેવ-દેવીઓની કલ્પનામાત્રથીજ આ જગતનું અસ્તિત્વ બરાબર સમજાય નહિ. આ સર્વ કલ્પનાઓની પાછળ એક અનંત અને અજેય કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. આ કારણની તપાસ કરવા તેમણે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. લોકોની શ્રદ્ધા પણ ધીમે ધીમે કર્મ ઉપરથી ખસવા લાગી. છેવટે ત્રણ પ્રકારના વિષ્ણવ (દુર્ગાતર-અથવા ઉચ્ચપાદ્ય) આ દેશમાં ઉપરિચિત થયા, કે જે વિષ્ણવોની મતા હજી પણ આપણા દેશમાં પ્રચલિત છે. એ ત્રણ પ્રકારના વિષ્ણવોમાં એક વિષ્ણવ ચાર્વાકોદ્વારા ઉપરિચિત થયો. તેમણે એવા ઉપદેશની શરૂઆત કરી કે સઘળા કર્મકારો મિથ્યા છે. ખસ, ખાઓ, પીઓ અને મોઝ-મગ્જ ભોગવો. બીજો સંપ્રદાય જુદા અથવા શાક્યમિહિ ઉત્પન્ન થયો. તેણે કહ્યું કે—કર્મનું ફળ અલગત માનવા યોગ્ય છે, પરંતુ કર્મ એજ દુઃખના કારણભૂત છે. કર્મને લીધેજ પુનર્જન્મો લેવા પડે છે, મારે કર્મનોજ નાશ કરો. વિવિધ તૃણાઓને શાંત કરી ચિત્તમંથનપૂર્વક અકાર્મિકધર્મના માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરો. ત્રીજો વિષ્ણવ દાર્શનિકોદ્વારા ઉપરિચિત થયો. તેઓ પ્રાયઃ બ્રહ્મવાદી હતા. તેમને જળાણું કે તેઓએ જગતના અનંત કારણભૂત જે ચૈતન્યની શોધ કરવા માંડી હતી તે તત્ત્વ અતિશય દુર્ભેદ છે.

આ બલવરતુ જે બરાબર સમજાય તો તે પરમાત્મા સાથે કિંવા જગત્તા તે અંત-
રાત્મા સાથે આપણો કેવો સંબંધ છે, તેમજ આ જગત્તા સાથે પરમાત્માનો અને
આપણો શું સંબંધ છે, વિવેકે રહસ્યો સમજી શકાય. આ રહસ્યો સમજવા પછી
“ આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક થાય ” તે કદિન પ્રશ્નનો ઉત્તર આપોઆપજ મળી
જાય છે. એટલા માટે બલવતું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું કદિન છે તોપણ મધ્યમ
ધર્મ તેજ છે. મદલજ કે જ્ઞાન એજ ધર્મ અને જ્ઞાન એજ નિઃસ્વરૂપ અથવા પરમ
મંગળ છે. વેદના જે અંશને “ ઉપનિષદ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે
આ જ્ઞાનવાદીઓનીજ શોધતું પરિણામ છે. ઉપનિષદમાં આપણા મહર્ષિઓની જ્ઞાન-
કીર્તિ, પૂર્ણ પ્રમાણી પ્રકાશી રહી છે. બલનિરૂપણ અથવા આત્મજ્ઞાન એજ ઉપનિ-
ષદોનો ઉદ્દેશ છે. ત્યાર પછી જ દર્શનોમાં આ જ્ઞાનવાદ વિશેષ વૃદ્ધિ પામતો ગયો
અને તેનો પ્રચાર પણ વૃદ્ધિગત થતો ગયો. કપિલના સાંખ્યમતમાં જે કે બલનો
ન્યાય કારણમાં આવ્યો છે તોપણ તે દર્શનચાત્ર જ્ઞાનવાદાત્મક ગણાય છે. દર્શનોમાં
કેવળ પૂર્વમીમાંસાજ કર્મવાદી છે. બાકીનાં સર્વ દર્શનો જ્ઞાનવાદી છે.

શિષ્ય:—જ્ઞાનવાદ તો બહુ અપૂર્ણ હોય એમ મને લાગે છે. જ્ઞાનથી ઈશ્વરને
જાણી શકાય પરંતુ જ્ઞાનથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. જાણુ-
વામાંથી કોઈ વસ્તુની કોઈ યોડીજ પ્રાપ્તિ થાય ? પાસે કે ઈશ્વરની સાથે આ-
પણુ આત્માનું એકત્વ છે એ વાતનો મને નિશ્ચય થયો, પણ તેટલાથીજ ઈશ્વરની
પ્રાપ્તિ થઈ જાય એ કેવી રીતે બને ! આત્મા અને પરમાત્માને—કેમયને એકત્વ કર-
નાર કોઈ એક વસ્તુ જોઈએ કે નહિ ?

ગુરુ:—જ્ઞાનથી જે ઈશ્વર નથી પ્રાપ્ત થતું તે ભક્તિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ભક્તિ-
વાદીઓ પણ એમજ કહે છે કે જ્ઞાનથી તો માત્ર ઈશ્વરને જોળખી શકાય પણ
જાણુવા માટેથીજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. જગતમાંની અનેક વસ્તુઓને આપણે
જાણીએ છીએ, પણ તે જાણવામાંથી શું આપણી પાસે આવી જાય છે ? આપણે જેના
પ્રત્યે દેવ ધરાવતા હોઈએ તેને પણ જોળખીએ તો છીએજ, પરંતુ શું તેથી તેની
સાથે આપણે આપણું ઈશ્વર સ્થાપી શકીએ છીએ ? નહિજ. તેવીજ રીતે જો આપણે
ઈશ્વરને જાણીએ અને છતાં તેનાપ્રત્યે દેવ રાખીએ તો તે આપણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત
થાય ? એથી ઉચ્ચ રીતે જોઈએ તો જેના પ્રત્યે આપણી આકના-પ્રીતિ દોષ તેને
અનાયાસે આપણે મળી શકીએ છીએ. એક શરીરધારી મનુષ્ય પણ જે આપણી
અંતઃકરણની પ્રીતિ વિના આપણી સાથે દળામળી શકતો નથી તો પછી જે અસ-
રીરી છે, અને જે કેવળ અંતઃકરણજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે તે પ્રીતિ કે ભક્તિ
વિના કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? મતલબ કે જે આપણો ઈશ્વર પ્રતિ માઠ અનુરાગ
હોય તેજ આપણે તેનું સત્ત્વ સ્વરૂપ પામી શકીએ. આ પ્રકારનો માઠ અનુરાગ

તેનું જ ખીજું નામ ભક્તિ છે. શાંડિલ્યસૂત્રના ખીજા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

સા (ભક્તિઃ) પરાનુરાક્તિરીશ્વરે ॥

શિષ્ય:—આ પ્રમાણે ભક્તિવાદની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ સાંભળવાથી મને ખૂબ લાભ થયો. આપે જો આટલી પ્રસ્તાવના કરી ન હોત તો હું ભક્તિવાદ યથાર્થ રીતે સમજી શકત નહિ. આપની વાત સાંભળ્યા પછી મારા અંતઃકરણના ઉદ્ગાર આપની પાસે પ્રકટ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. યૂરોપીય વિદ્વાનો તથા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી વિગેરે આ દેશના વિદ્વાનો વૈદિક ધર્મને શ્રેષ્ઠતમ ધર્મ કહી તેની પ્રશંસા કરે છે, પરંતુ તેઓ પૌરાણિક ધર્મને અથવા તો આધુનિક હિંદુધર્મને ખૂબ જ નિકૃષ્ટ ગણી કાઢે છે, તે ઠીક નથી, એમ મને હવે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. વૈદિક ધર્મમાં ભક્તિ નથી, એટલા માટે તેને અસંપૂર્ણ ક્રિંવા નિકૃષ્ટ ગણી શકાય પરંતુ પૌરાણિક અથવા આધુનિક વૈષ્ણવાદિ ધર્મ કે જેમાં ભક્તિની પ્રધાનતા છે તેને અસંપૂર્ણ કાંઈ રીતે કહી શકાય નહિ. જેઓ પૌરાણિક ધર્મનો લોપ કરી વૈદિક ધર્મને પુનરુજ્જીવન આપવા માગે છે તેઓ ગંભીર ભૂલ કરે છે, એમ મારાથી કહ્યા વિના રહેવાતું નથી.

ગુરુ:—તું જે કહે છે તે એક રીતે ઠીક છે, પરંતુ વેદમાં ક્યાંક ભક્તિવાદ નથી, એમ આપણાથી કહી-શકાય નહિ. શાંડિલ્ય સૂત્રના ટીકાકાર સ્વપ્નેશ્વરે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાંથી એક વચન ઉદ્ધૃત કરી આ વાત સિદ્ધ કરી છે કે વેદમાં ભક્તિ શબ્દનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નહિ હોવા છતાં ભક્તિવાદનો સારાંશ તો કેટલેક અંશે આવી ગયો છે. તે વચન આ પ્રમાણે છે:—

“ આત્મૈવેદં સર્વમિતિ સ વા એવ એવ પદ્યત્રેવં મન્વાન एवं વિજાન-
જાત્મરતિ-રાત્મક્રીડ આત્મામિથુન આત્માનન્દ સ સ્વરાહ્મભવતીતિ ॥ ”

અર્થાત—(પૂર્વે જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે) સર્વ આત્મામાં જ છે. જે તેને નિહાળી, વિચારી અને સમજીને આત્મામાં તક્ષીન થાય, આત્માની સાથે જ ક્રીડા કરે, આત્માની સાથે જ મિથુન (મૈત્રી) કરે અને આત્મામાં જ જે આનંદ મેળવે તે સ્વરાજ (પોતે પોતાનો રાજા અથવા પોતે પોતાનામાં જ આનંદ અનુભવનાર) થાય. ” યથાર્થ ભક્તિવાદ તે એનું જ નામ.

અધ્યાય ૧૨ મો—ઈશ્વરભક્તિ-શાંડિલ્ય

ગુરુ:—ભક્તિને માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ પ્રધાન ગ્રંથ છે. છતાં ગીતામાં પ્રભોધાયેલો ભક્તિવાદ તને કહ્યું તે પહેલાં ઐતિહાસિક પ્રયાને અનુસરી વેદમાં ભક્તિસંબંધે જે કાંઈ કહ્યું હોય તે દુઝામાં મારે તારી પાસે રજુ કરું જોઈએ

એમ ધારી અત્યારસુધી તે વિચારી ચૂકી, તોપણ કેટલુંક કહેવાનું બાકી રહ્યું છે તે આજે સંપૂર્ણ કરીશ. વેદમાં બહિર્લક્ષણથી ઉદ્દેશ્ય મળી આવતો નથી એ વાત હું તને અચ્છ જણાવી ગયો છું. હિંદિય ઉપનિષદમાં તે સંજ્ઞાથી પ્રસારો છે, એમ પણ મેં કહ્યું છે. હિંદિય ઉપનિષદમાં જે ઉદ્દેશ્ય છે તેની સાથે શાંતિસ્વ મદિર્પનું નામ જોડાયેલું છે.

શિષ્ય:—બહિર્લક્ષણના પ્રણેતા શાંતિસ્વ મદિર્પિ કહેવાય છે તે એમ કે ?

ગુરુ:—શાંતિસ્વ નામના જે મદિર્પિઓ પૂર્વે ચર્ચ ગયા છે, એમ મારે તને પ્રથમથી જાણી રેવું જોઈએ. તેમાં પ્રથમ 'શાંતિસ્વ' નામ ઉપનિષદની સાથે જોડાયેલું છે, અને બીજા 'શાંતિસ્વ' નામ બહિર્લક્ષણના પ્રણેતાતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઉપનિષદવાળા શાંતિસ્વ મદિર્પિ જેટલાં પ્રાચીન છે તેટલા બહિર્લક્ષણના પ્રણેતા શાંતિસ્વનાપિ પ્રાચીન નથી. બહિર્લક્ષણના ત્રીજા સૂત્રમાં પ્રાચીન શાંતિસ્વના નામનો ઉદ્દેશ્ય છે.

શિષ્ય:—કોઈ આધુનિક સૂત્રધારે પ્રાચીન મદિર્પિનું નામ આપી પોતાનો મંથ જગતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય તો તે શું સંભવિત નથી? હાલ તુ તો પ્રાચીન શાંતિસ્વના મતનીજ આખ્યા કરો.

ગુરુ:—કમનસીબે તે પ્રાચીન જાગૃતિપ્રણેતા કોઈ મંથ અત્યારે મળી આવતો નથી. કીલ્કરાચાર્યે વેદાન્તસૂત્રનું જે ભાષ્ય રચ્યું છે તેમાંના કોઈ એક સૂત્રના આખ્યાના ભાવાર્થ ઉપરથી કોલણક સાહેબે એવું અનુમાન કર્યું છે કે પ્રાચીન જાગૃતિ શાંતિસ્વ પંચરાત્રની રચના કરેલી હોઈ જોઈએ. કોલણક સાહેબનું આ અનુમાન હાલ સત્ય હોય અને ન પણ હોય. પંચરાત્રમાં, બેઠક ભાગવત ધર્મનું રૂપાંતરણ કરવામાં આવ્યું છે, તથાપિ એવા એક સામાન્ય મૂળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી શાંતિસ્વ મદિર્પિને પંચરાત્રના પ્રણેતાતરીકે માની લેવા એ ઠીક નથી. તથાપિ પ્રાચીન જાગૃતિ શાંતિસ્વ બહિર્લક્ષણના એક પ્રધાન પ્રવર્તક હતા તેમ માનવાને આપણી પાસે પૂરતાં કારણો છે. તાલવાદી સંક્રાંતિ પોતાના આખ્યાના બહિર્લક્ષણની નિંદા કરતાં કહ્યું છે કે:—

“વેદ પ્રાતિપેક્ષ્ય ભવાતિ ચતુર્ણાં વેદેષુ પરમ ક્ષેયોદયકાયા શાંતિસ્વ દદમ્ શાંતિમાદિગતવાન્ દરયાદિ વેદનિન્દાદર્શનાન્ તન્માદસંગતા વપા વળ્લજ્ઞા ઇતિ ચિદ્દમ્.”

અર્થાત્—આપી કરીને વેદનો પ્રતિનિધિય શબ્દ છે, આર વેદનો શાંતિસ્વને પરમ-રૂપની પ્રાપ્તિ ન થઈ તેટલા માટે તેણે આ આખ્યાના રચના કરી તેણે વેદની જે નિંદા કરેલી છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેની દર્શનાત્મા નિલગ્ન અમંદન છે.

શિષ્ય:—પરંતુ એ પ્રાચીન જાગૃતિ શાંતિસ્વ બહિર્લક્ષણના જેટલી હદસુધી આજે

અધ્યા હતા તે બાળુવાનું કાંઈ સાધન મળી શકશે ?

ગુરુ:—હા, છે. જોદોગ્ય ઉપનિષદના તૃતીય પ્રપાઠકના ચૌદમા અધ્યાયમાંથી સહેજ તને વાંચી સંભળાવું છું તે શ્રવણ કર.

“ સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વમિદમભ્યાત્તોઽવાક્યેનાદર ઇવ મમ આત્માન્તર્હૃદય એતદ્ બ્રહ્મૈતમિતઃ પ્રેત્યામિસંભવિતાસ્મીતિ ચસ્ય સ્યાદદ્વા ન વિચિકિત્સાસ્તીતહ સ્માહ શાંડિલ્યઃ ”

અર્થાત્—સર્વકર્મવાળો (દોષ રહિત), સર્વ કામવાળો—(મુખકર) સર્વ ગંધવાળો, સર્વ રસવાળો, સર્વ પ્રતિ અભિવ્યાપ્ત, વાણીરહિત, સંભ્રમરહિત આ મારો આત્મા હૃદયની અંદર છે, આ બ્રહ્મને આ શરીરથી વિયોગ પામીને હું અવશ્ય પ્રાપ્ત થનારો છું; એવો જેનો નિશ્ચય હોય અને તેમાં (એ નિશ્ચયના એવા કૃણના સંબંધમાં) સંશય ન હોય (તે વિદ્વાન્ ઇશ્વરભાવને પામે છે.) એવી રીતે પ્રસિદ્ધ શાંડિલ્ય કહેતા હતા.

જો કે આ વાત બહુ મહત્ત્વની નથી. કારણ કે ઉપનિષદના જ્ઞાનવાદીઓ પણ એજ વાત કહેતા આવ્યા છે. શ્રદ્ધા શબ્દ લક્ષિતવાચક નથી, છતાં જ્યાં શ્રદ્ધા હોય ત્યાં સંશય ન રહે એ વાત જ્ઞાનવાદીઓએ જીવી છે, અને એથી શ્રદ્ધા શબ્દ લક્ષિતને ઉદ્દેશીને લખાએલો હોય તો તે ખનવાયોગ્ય છે. છતાં મૂળ વાતની શોધ કરવી હોય તો આપણે વેદાન્તસાર ગ્રંથનું જનન કરવું જોઈએ. વેદાન્તસારના કર્તા સદા-નંદાચાર્ય ઉપાસના શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે—

“ ઉપાસનાનિ સગુણબ્રહ્મવિષયકમાનસવ્યાપારરૂપાણિ શાન્દિલ્ય-વિચારીનિ ”

હવે બરાબર વિચાર કરી જો. હિંદુધર્મમાં ઇશ્વરસંબંધી વિવિધ દર્શનાઓ કરવામાં આવી છે. હિંદુઓએ ઇશ્વરનાં મુખ્યત્વે બે સ્વરૂપો દર્શ્યાં છે. એક નિર્ગુણ ઇશ્વર અને બીજો સગુણ ઇશ્વર. અગ્રેજીમાં જેને ‘ એમ્પ્સોદયુટ ’ અથવા ‘ અન-કન્ડીશનલ ’ કહેવામાં આવે છે તેજ નિર્ગુણ ઇશ્વર. જે ઇશ્વર નિર્ગુણ હોય તેની દોષ પશુ પ્રકારે આપણે ઉપાસના કરી શકીએ નહિ. નિર્ગુણ ઇશ્વરની તો સ્તુતિ પણ આપણાથી થઈ શકે નહિ. કારણ કે જે નિર્ગુણ છે, જેની ‘ કન્ડીશનલ ઓફ ઓન્ડીશીરટન્સ ’ નથી તેને સંબોધનજ કરી રીતે થઈ શકે ? તેની પ્રાર્થના તથા તેનું સ્મરણ કરી રીતે કરવું તે પણ આપણે બાણી શકીએ નહિ. એટલા માટે ઉપાસના અર્થે તો સગુણ ઇશ્વરજ ઉપયોગી છે, નિર્ગુણવાદમાં ઉપાસનાને સ્થાન મળતું નથી. સગુણવાદીઓ અથવા તો લક્ષિતવાદીઓનેજ અર્થાત્ શાંડિલ્ય આદિ પુરુષોનેજ ઉપાસના કરવાનો અધિકાર છે. વેદાન્તસારનું જે વાક્ય મેં હમણાં ઉદ્ધૃત કર્યું, તેમાંથી બે મુખ્ય વાતો સિદ્ધ થઈ શકે છે. પ્રથમ તો એજ કે

સચ્ચવાદનો પ્રથમ અર્થક જે કે.ઈ. દોષ તો ને શાંતિયજ દોષ ગોચ. છે, અને બીજા વાન જે કે ઉપાસનાનો પ્રથમ અર્થક જે કે.ઈ. દોષ તો તે પછે શાંતિયજ દોષ ને.ઈ.એ. સહિત સચ્ચવાદ વિના રહી શકે નહિ, એ વાત તો બહુ સરળતાથી સમજાય તેવી છે.

શિષ્ય:—તે શું સમસ્ત ઉપનિષદો નિર્ગુણવાદી કહે ?

ગુરુ:—દૃષ્ટવાદીઓમાં કેાઈ પણ વચ્ચાર નિર્ગુણવાદી કહે કે નહિ તે માટે અને શક છે, વસ્તુતઃ વચ્ચાર નિર્ગુણવાદીઓને નાસ્તિક કહીએ તોપણ ભાડું નથી. જ્ઞાનવાદીઓએ આવાનામક એક દૃષ્ટરી કહિને દોષવાની કાપતા કહી છે, અને જમણી ઉપનિષદો તેનેજ દારણૂત માની છે. તેઓ કહે છે કે આ માવાને લીધેજ આપણે દુઃખને જાણી શકતા નથી, આવાથી મુકન કષ્ટ દાખ તોજ જ્ઞાનવાદની આપણે ધામે અને પ્રલમાં તરીકે જન દક્ષ. મનકમ કે જ્ઞાનવાદીઓ પામે છે.વર એક માત્ર જેવ-અનુવાયોગ વસ્તુજ જની રહે છે. અનુવાયક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સમવાની અમન્ય તેઓએ સ્વીકારી છે. કમ, કમ, ઉપનિ, નિનિસા, પ્રદા અને સમાધાન એ રીતે જ પ્રકારની પ્રપન્થ ને એઓ પ્રતોષી છે. જમર સંખર્ષો શ્રવણ, મનન અને નિદિષ્યામન નિવાર અન્વ વિષેજન મિનન તજી રાત અન્યારિન્દિયોગી નિમત્ત કરવા તેને રાત્ર કહેવમાં આવે છે. ત્યાર પછી જા.દા ક્રિડા યોગા નિમત્તને દમ કહેવામાં આવે છે. વિષે.કાંતો પછી પાંચી જા.દા ક્રિડા. અનુપૂર્વક અને વિષિપુરઃસર આવદા.વિ પગેનાં જનિતમ કરે. તેને ઉપરનિ કહેવામાં આવે છે. દા.ન-સો. વિષે. કાંતો દેવદ કરવા તેને નિનિસા કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનની દરતાને સમાધાન અને મુકર.કા.વિમાં વિષાન રામગ તેને પ્રકા કહેવામાં આવે છે. અનેક સાંભમાં આ પ્રક.પૂજ પ કા.વનને નું નિપજી કુ. છે એમ માની લેવાનું નથી. તથાપિ અન-અનુદા અને નપાન-વિ દા.ન-વિ એઓ પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત્ય આ.પુ. છે એમ કહેવામાં કરવા નહિ. આથી નિદે મ.વ. છે કે જ્ઞાનવાદીઓ પછે ઉપાસનાનો સ્વીકાર કરી વિદ્યાર્થી દોષવા નહિ. કા.વ. અનુ. કાંતો તેને ઉપાસના કહેવામાં આવે છે તેને એક રીતે અનુદા.વન કરે એ તે તે અને ના નથી; પરંતુ તે ઉપાસનાને સંપૂર્ણ તે નમ કે.વ. કા.વ. એ વા.દુ. તરે પૂરે કી મુકો પુ. કા.વિ.સા. પ્રકારે. ઉપનિ. એવ પકારે ઉપાસના છે. કા.વિ.ન. જ્ઞાની વિનૂત આપ્ત્ય કરતાં અન્વ તેનેજ કા.વિ.ન.વ તો સમાધાન તરે અ વિષા જની રા.દી. તે.કા. સપ. કહી.ત

• કા.દા.વા.માં કહેવે પ કા.વ.ન. માટે વિષે. કા.વ. ન - એવ અને કા.વ.ન. એ કા.ર. રા.વ.ને કી સપ.ન. દો.કા.ન. આ.વ.ન.વ. કહે. છે તે રીતે પા. ન.વિ. ન.માં સ.વ.ન.વ. આ. ક. રા.વ. સ.વ.ન.વ. એ અન્વ પકારે મ.દુ. ન. છે.

વધ્યા હતા તે જાણવાનું કાંઈ સાધન મળી શકશે ?

ગુરુ:—હા, છે. છંદોગ્ય ઉપનિષદના તૃતીય પ્રપાઠકના ચૌદમા અધ્યાયમાંથી સહેજ તને વાંચી સંભળાવું છું તે શ્રવણ કર.

“ સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વમિદમધ્યાત્મોડ્વાક્યેનાદર ણ્વ મમ આત્માન્તર્હૃદય ણ્વતદ્ બ્રહ્મૈતમિતઃ પ્રેત્યામિસંભવિતાસ્મૈતિ ચસ્ય સ્યાદદ્વા ન વિચિકિત્સાસ્તૌતહ સ્માહ શાંડિલ્યઃ ”

અર્થાત્—સર્વકર્મવાળો (દોષ રહિત), સર્વ કામવાળો—(સુખકર) સર્વ ગન્ધવાળો, સર્વ રસવાળો, સર્વ પ્રતિ અભિવ્યાપ્ત, વાણીરહિત, સંશ્રમરહિત આ મારો આત્મા હૃદયની અંદર છે, આ બ્રહ્મને આ શરીરથી વિયોગ પામીને હું અવશ્ય પ્રાપ્ત થનારો છું; એવો જેનો નિશ્ચય હોય અને તેમાં (એ નિશ્ચયના એવા કૃણના સંબંધમાં) સંશય ન હોય (તે વિદ્વાન્ ઇશ્વરભાવને પામે છે.) એવી રીતે પ્રસિદ્ધ શાંડિલ્ય કહેતા હતા.

જો કે આ વાત બહુ મહત્ત્વની નથી. કારણ કે ઉપનિષદના જ્ઞાનવાદીઓ પણ એજ વાત કહેતા આવ્યા છે. શબ્દ લક્ષિતવાચક નથી, છતાં જ્યાં શબ્દ હોય ત્યાં સંશય ન રહે એ વાત માનવા જેવી છે, અને એથી શબ્દ લક્ષિતને ઉદ્દેશીને લખાએલો હોય તો તે ખનવાયોગ્ય છે. છતાં મૂળ વાતની શોધ કરવી હોય તો આપણે વેદાન્તસાર ગ્રંથનું મનન કરવું જોઈએ. વેદાન્તસારના કર્તા સદા-નંદાચાર્ય ઉપાસના શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે—

“ ઉપાસનાનિ સગુણબ્રહ્મવિષયકમાનસવ્યાપારરૂપાણિ શાન્ડિલ્ય-વિદ્યાદીનિ ”

હવે બરાબર વિચાર કરી જો. હિંદુધર્મમાં ઇશ્વરસંબંધી વિવિધ કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે. હિંદુઓએ ઇશ્વરનાં મુખ્યત્વે બે સ્વરૂપો કલ્પ્યાં છે. એક નિર્ગુણ ઇશ્વર અને બીજો સગુણ ઇશ્વર. અંગ્રેજીમાં જેને ‘ એમ્સોલ્યુટ ’ અથવા ‘ અન-કન્ડીશનલ ’ કહેવામાં આવે છે તેજ નિર્ગુણ ઇશ્વર. જે ઇશ્વર નિર્ગુણ હોય તેની કોઈ પણ પ્રકારે આપણે ઉપાસના કરી શકીએ નહિ. નિર્ગુણ ઇશ્વરની તો સ્તુતિ પણ આપણાથી થઈ શકે નહિ. કારણ કે જે નિર્ગુણ છે, જેની ‘ કન્ડીશનલ ઓફ ઍક્ઝીસ્ટન્સ ’ જ નથી તેને સંબોધનજ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેની પ્રાર્થના તથા તેનું સ્મરણ કેવી રીતે કરવું તે પણ આપણે જાણી શકીએ નહિ. એટલા માટે ઉપાસના અર્થે તો સગુણ ઇશ્વરજ ઉપયોગી છે, નિર્ગુણવાદમાં ઉપાસનાને સ્થાન મળતું નથી. સગુણવાદીઓ અથવા તો લક્ષિતવાદીઓનેજ અર્થાત્ શાંડિલ્ય આદિ પુરુષોનેજ ઉપાસના કરવાનો અધિકાર છે. વેદાન્તસારનું જે વાક્ય મેં હમણાં ‘ ઉદ્ધૃત કર્યું ’, તેમાંથી બે મુખ્ય વાતો સિદ્ધ થઈ શકે છે. પ્રથમ તો એજ કે

કરવામાં આવે તેનેજ કર્મ એવું નામ આપવામાં આવ્યું. મનુષ્ય જે કર્મ એટલી કામ્ય-કર્મ. પ્રત્યેક વેદાદ્ય કર્મની સાથે કૃત્યોદય કર્મની જિન્નતા નથા ઉત્પત્તિ અદિવાંચીજ સર્ગ થાય છે. વેદાદ્ય કર્મકર્મના અનુભવોની નિંદા કરતાં શ્રીકૃષ્ણ ૧૨, શ્લોક ૧:-

યામિમાં પુણ્યતાં જાણું પ્રવક્તવ્યવિષયિતઃ ।

ચેદવાદરતાઃ પાષં જાન્વદ્વર્ત્તસિ વાદિનઃ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદાન ।

ક્રિયાવિશેષવહુલાં મોર્ગશ્વર્ગાતિં પ્રતિ ॥

મોર્ગશ્વર્ગપ્રસક્તાનાં મયાપહૃતચેતસામ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધી ન વિધીયતે (૨-૪૨-૪૪)

બાવાર્થ:-હે પાર્થ ! વેદના વાદ્યોજ મમ રહેનારા અને ભોગ તથા ઐશ્વર્ય વિના બીજું કંઈ મેળવવાનુંજ નથી એવું બોલનારા અગાનીઓ માત્ર પુષ્પના જેવી સુશોભિત વાણીને બોલે છે, અને વિશ્વેનીજ કામનારાજા તથા સ્વર્ગનેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનનારા તે મનુષ્યો ભોગ તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે જન્મ તથા કર્મના ફળને આપનારી એવી અનેક પ્રકારની બહોળા ક્રિયાઓ કરવાનું કહે છે. એવી વાણી સાંભળીને જેઓનું મિત્ર તે તરફ ખેંચાય મધું હોય એવા ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં અતિ આસક્તિવાળા મનુષ્યો એવી ક્રિયાઓ કરે તોપણ કર્મની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ પ્રત્યે રાખેલા જોડતો સમજાવ તેઓની વ્યવસાયવાળા બુદ્ધિમાં ઉપજતો નથી.

અર્થાત્ વૈદિક કર્મ અથવા કામ્યકર્મનું અનુદાન એ કંઈ કર્મ નથી, છતાં કર્મ તો કરવાંજ જોઈએ, તો પછી કેવાં કર્મો કરવાં એવો સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જે કર્મ કામનારહિત હોય તેને નિષ્કામ કર્મ કહેવાય, અને એવા નિષ્કામ કર્મ કરવાં તેજ સત્ય કર્મમાર્ગ છે, તેજ સત્ય કર્મનું અનુદાન છે.

શિષ્ય:-નિષ્કામ કર્મ કેને કહેવાય ?

ગુરુ:-અમરના પોતેજ નિષ્કામ કર્મનું આ પ્રમાણે લક્ષણ બોધે છે :-

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલદેતુર્મૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ (૨-૪૭)

અર્થાત્-કર્મમાંજ તારો અધિકાર છે, કર્મના ફળમાં નહિ. કર્મના ફળની આશા તજ દે. કર્મનો ત્યાગ કરી દષ્ટિ નહિ.

સારાંશ કે કર્મ કરવાને આપણે બધાએવાજ છીએ, પરંતુ કર્મના ફળસંબંધી લેશ પણ આકાંક્ષા ન રાખવી જોઈએ.

શિષ્ય:-ફળની આકાંક્ષા ન રહે તો પછી કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિ કોણ કરે ?

ગુરુ:-એ પ્રમાણે થઈકા મતી સ્વાભાવિક છે એમ ધારીને કનવાન પોતેજ
ધ. ૭

ખીજી શ્લોકમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:-

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

અર્થાત્ હે ધનંજય ! સંગનો ત્યાગ કરીને અને યોગમાં સ્થિર થઈને કર્મ કર.

શિષ્ય:-કાંઈજ સમજાયું નહિ. સંગ એટલે શું ?

ગુરુ:-સંગ એટલે આસક્તિ. કર્મમાં આપણને કાંઈ પણ પ્રકારનો અનુરાગ કે આસક્તિ ન હોવી જોઈએ.

શિષ્ય:-અને યોગસ્થ એટલે શું ?

ગુરુ:-ખીજી ચરણમાં તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે:-

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગં યચ્યતે ॥

અર્થાત્-કર્મ તો કરવાનું, પરંતુ કર્મ સિદ્ધ થાય કે અસિદ્ધ થાય તેમાં સમાન શુદ્ધિ રાખવી. તમારાથી ખતી શકે તેટલાં કર્તવ્યો કરો પરંતુ તેમાં સફળતા કે નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય તેને માટે હર્ષ કે શોક કરશો નહિ. આવી રીતે સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન શુદ્ધિ રાખવી તેને લગવાને “યોગ” કહ્યો છે. આ પ્રમાણે યોગમાં સ્થિર થઈને, કર્મમાં આસક્તિશૂન્ય બનીને કર્મનું જે અનુદાન કરવું તેને નિષ્કામ કર્માનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-હજી બરાબર સમજાયું નહિ. ધારો કે હું હાથમાં ખાતરીયું લઈને તમારે ત્યાં ખાતર પાડવા (ચોરી કરવા) આવ્યો છું. તમે તે વખતે બગતાં હો છો. આથી કરીને હું ચોરી શક્યો નહિ, તેમજ તે માટે મને કાંઈ દુઃખ પણ ન થયું. મેં વિચાર કર્યો કે-“લજા, ચોરી થઈ તો ઠીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ.” તે રથળે મેં નિષ્કામ કર્મનું અનુષ્ઠાન કર્યું એમ કહેવાય ?

ગુરુ:-તેં વિચાર કર્યો કે “ચોરી થઈ શકી તો ઠીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ.” એ વાત બોલવામાં તો ઠીક લાગે છે, પરંતુ જો તું ચોરી કરવાના ખાસ હિદેશ-ધીજ આવ્યો હો તો તારા મનમાં એવો વિચાર કદાપિ આવવા પામે નહિ; કારણ કે ચોરી કરવાની આકાંક્ષા રાખીને તું ન આવ્યો હો, અર્થાત્ ધનરૂપી ફળ પ્રાપ્ત કરવાની આસક્તિ તારા હૃદયમાં ન હોય તો ચોરી કરવાનો વિચારજ તારાથી ન થઈ શકે. જેને “કર્મ” કહેવામાં આવે છે તેમાં ચોરી વિગેરેનો સમાવેશ નથી થતો, એ વાત પણ તારે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. “કર્મ” એટલે શું એ વાત તને હવે પછી હું સમજાવીશ. છતાં એક ક્ષણભરને માટે માની લઈએ કે ચોરીનો પણ કર્મમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, તોપણ એટલી વાત તો ચોક્કસજ છે કે તું અનાસક્તિપૂર્વક ચોરી કરવાને આવ્યો ન હતો. એટલા માટે એવાં કર્માનુષ્ઠાનને સત્ અથવા નિષ્કામ કર્માનુષ્ઠાન કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય:-પણ મારી શંકાનું નિવારણ ન થયું. ધારો કે એક ખીલાડીની

માફક હું બાણી આટલા બોલો છું અથવા તો જીવીશમ થી માફમેંટની માફક
દેશનો ઉદાર કરવા બોલો છું. આ બન્ને કિસ્સાઓમાં ફગની આપણા રહે તે
સ્વાભાવિક જ છે.

ગુરુ:—જે જે કર્મ આપણે મારે કર્તવ્યકે દોષ તે તે કર્મ, કર્તવ્યપાલન કરવાની
લુહિથીજ ચલું જોઈએ. બાદાર તેમજ દેશીદાર એ તમારો કર્તવ્યકર્મ છે. એટલા
માટે તે કર્મનું તમારે પાલન કરવુંજ જોઈએ. ચોરી એ કાંઈ કર્તવ્ય કર્મ નથી.

શિષ્ય:—તો પછી કયું કર્મ કર્તવ્ય છે અને કયું નહિ, તે કેવી રીતે જાણી
શકાય? જ્યાંસુધી એ વાતનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી નિષ્કામ કર્મનું પ્રયત્ન ન સમજાવ.

ગુરુ:—એ અપૂર્વ કર્મપ્રજ્ઞેતાએ કાંઈ વાત બાકી રાખી નથી, અનુક્રમે
કર્મના સંબંધમાં તેણે કયું છે કે—

यथापातुं कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥

આ રથને યથા સંબંધી ઇશ્વરનું ચત્રન થાય છે. મારી વાત ઉપર તને વિશ્વાસ
ન બેસતો દોષ તો યાંકરાચાર્ણના પોતાનાજ ચબ્દો થું કહે છે તે હક્ષમાં ભે. ઉક્ત
શ્લોકના બાબમાં તેઓ કહે છે કે:—“યથો યે વિષ્ણુસ્તિ શ્રુતેયંક દેશ્વર-
સ્તદર્થમ્ ॥”

હવે ઉક્ત શ્લોકનો નિઃસંશય એવો અર્થ થઈ શકે કે:—“ઇશ્વરાર્થે અથવા
ઇશ્વરને ઉદ્દેશીને જે કર્મ—તે કર્મ. શિવાચાર્ણના સમસ્ત કર્મોને. બન્ધનમાત્રજ સમ-
જવા—અર્થાત્ બાકીનાં કર્મો અનુક્રમે (કરવા યોગ્ય) નથી.” સારાંશ એજ છે
કે આપણે કેવળ ઇશ્વરનેજ ઉદ્દેશીને કર્મો કરવા જોઈએ. આમ કરવાનું પરિણામ
યુ આવે તેની કાંઈ કલ્પના હું કરી શકે છે? એથી કરીને તો સધળા વૃત્તિઓને
ઇશ્વરાભિમુખી થયા વિના ચાલેજ નહિ, કારણ કે જો વૃત્તિઓ ઇશ્વરમુખી ન થાય
તો ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મજ ન થઈ શકે. આ નિષ્કામ કર્મને ભક્તિ કહેવામાં કાંઈ
જાતની દરકત નથી, કારણ કે ભક્તિ એ નિષ્કામ કર્મનું નામાંતરમાત્ર છે. આ રીતે
આપણે ભક્તિ અને કર્મ વચ્ચેનું સામંજસ્ય તપાસી જવા. કર્મની સાથે ભક્તિને
જે સંબંધ છે તે અન્ય સ્થાને એથી પશુ વિશેષ સ્પષ્ટ છે.—માયે સર્વોણિ કર્મોણિ
સંન્યસ્વાધ્યાત્મચેતસા । નિરાસીર્નિર્મમો મૂલ્યા યુદ્ધવસ્ય વિગતજ્વરઃ ॥
અર્થાત્ વિવેકબુદ્ધિ સકળ કર્મો અને અર્પણ દર અને નિષ્કામ તેમજ મમતા
નથા વિચારગ્રન્થ બની યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થા.

શિષ્ય:—ઇશ્વરને કેવી રીતે કર્મો અર્પણ થઈ શકે ?

ગુરુ:—“અધ્યાત્મચેતસા” એ વાક્યની સાથે “સંન્યસ્ય” શબ્દનો
અર્થ સમજી લેવો જોઈએ. “અધ્યાત્મચેતસા” શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં ભગવાન

શ્રીશંકરાચાર્યે લખ્યું છે કે:—“ અહં કર્તૈશ્વરાય મૃત્યવત્ કરોમીત્યન્યા
વુદ્ધ્યા ” અર્થાત્ કર્તા એટલે ઇશ્વરની ખાતર તેના નોકરતરીકે આ કામ કરે
છું, એવી બુદ્ધિપૂર્વક જે કર્મ થાય તેજ કર્મ કૃષ્ણને અર્પણ થયેલું મણાય.

આટલા વિસ્તાર પછી કર્મયોગનું રહસ્ય તું સમજી શક્યો હોઇશ, એમ કહી
ધારે છું. તોપણ સારાંશરૂપે એકવાર પુનઃ કહી જઇશ. પ્રથમ વાત તો એજ કે
કર્મ કર્યા વિના કામચી રહી શકાય તેમજ નથી; પરંતુ કર્મ શબ્દથી અનુષ્ટેય
કર્મજન સમજવાં જોઇએ. જે કર્મ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ (ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિયુક્ત) કિંવા
ઇશ્વરભિપ્રેત (ઇશ્વર ઉપદેશકાં) હોય તેજ કર્મ અનુષ્ટેય અથવા કર્તવ્ય લેખાય.
તે કર્મ પણ આસક્તિરહિતપણે કરવાં જોઇએ; તેની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં
સમાન બુદ્ધિ રાખવી જોઇએ; અને તે કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કરવાં જોઇએ; અર્થાત્
મારા સ્વામીની વતી એક નોકરતરીકે હું આ કામ કરે છું એવી બુદ્ધિથી કર્મ
કરવાં જોઇએ. ત્યારે આ પ્રમાણે કર્તવ્ય-કર્મો થવા લાગે ત્યારે કર્મયોગ સિદ્ધ
થયો, એમ સમજી લેવું.

ત્યારે ઇશ્વરાચાર્યે કર્મો કરવા લાગીએ ત્યારે આપણે આપણી શારીરિક વૃત્તિ
ઓને પણ ઇશ્વર પ્રત્યે વાળવી જોઇએ, એ સ્વાભાવિક છે; અને તેથી આ પ્રમા-
ણેના કર્મયોગ તે પ્રકારાંતરે ભક્તિયોગજ બની રહે છે, એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ
નથી. કર્મની સાથે ભક્તિને કેટલું ઐક્ય છે તે વિચાર કરવાથી બહુજ સ્પષ્ટ થવા
યોગ્ય છે. આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય દેવજ ગીતામાંજ
દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં, કોઈ
કાળે, કોઈએ કરી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. ગીતાના ધર્મની
વ્યાખ્યા હજી પૂર્ણ થઇ નથી; શરણ કે કર્મયોગમાંજ ધર્મની સમાપ્તિ નથી. કર્મ
એ તો ધર્મનું પ્રથમજ પગથિયું છે. આવતી કાલે હું તને જ્ઞાનયોગનું રહસ્ય
સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

અધ્યાય ૧૫ મો—ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન

મુનિ:—હવે જ્ઞાન મંત્રથી લગવાન શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોનો સારાંશ કરું તે શ્રવણ
કર. કર્મની વિષય સંપૂર્ણ કરી, સતુર્થ અધ્યાપ્તમાં પોતાના અવતારવિષયક દષ્ટાંત
સમજી લેવો કરે છે કે:—

વૌનરાગમયક્રોધઃ મન્મથા મામુપાશ્રિતાઃ ।

વદ્ધ્વો જ્ઞાનતપસ્યા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥

સાવાર્ય:—રાગ, ભય અને ક્રોધ જેના દળી ગયા છે એવા મારા રૂપ થયેલા, મારે આશ્રયે રહેલા અને જ્ઞાનરૂપી તપથી શુદ્ધ થયેલા બહુ મનુષ્યો મારા હૃદયરૂપને પામ્યા છે.

શિષ્ય:—એ જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું ?

ગુરુ:—જે જ્ઞાનના પ્રતાપે જીવ સમસ્ત બૂતમાત્રને પોતાના આત્મામાં અથવા હૃદયમાં નોંધી રાખે તે. જેમકે:—

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यद्यो मयि ।

અર્થાત્ જે જ્ઞાન સમગ્ર બૂતમાત્ર મારામાં (હૃદયમાં) તેમજ પોતાના આત્મામાં રહેલા સમગ્રજ તે જ્ઞાન.

શિષ્ય:—તે જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું ?

ગુરુ:—ભગવાને પોતે તેના ઉપાય આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે:—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परमिभेन सेवया

उपदेक्ष्यान्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

અર્થાત્—પ્રણિપાત, પ્રભ, અને સેવાદ્વારા જ્ઞાની-તત્ત્વદર્શીઓ પાસેથી તે શીખવું નોંધજો.

શિષ્ય:—હું આપને સેવાદ્વારા પરિવ્રજ કરી પ્રણિપાત તેમજ પરિપ્રભમંદિત પ્રાર્થના કરું છું કે મને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપો.

ગુરુ:—મારાથી તે બની શકે નહિ; કારણ કે હું જ્ઞાની નથી તેમજ તત્ત્વદર્શી પણ નથી. છતાં સ્થૂળ વાત કહેવામાં હરકત નથી. હું તને પૂછું છું કે "જ્ઞાનદ્વારા સમસ્ત બૂત માત્રને પોતાનામાં તેમજ હૃદયમાં નોંધરા" તે વાક્યમાં ક્યાં ક્યાં પદ-દર્શનો પરસ્પર સંબંધ છે.

શિષ્ય:—બૂત, હું, અને હૃદય.

ગુરુ:—બૂતને બંધુવાનું શું સાધન છે ?

શિષ્ય:—આલસિજ્ઞાનદ્વારા.

ગુરુ:—અર્થાત્ આ વીસમી સદીમાં અલિન, બ્યોતિય, પદાર્થતત્ત્વ અને રમ્યા-વજ. (મેયમેટીસ, એરેનોમી, શીઝીસ, કેમીસ્ટ્રી) આદિ સાંકો બજારમાં આવેલ છે. એવા સાંકો જ્ઞાન મારે આપણે પાકાવ્ય નિહાનને ગુરુપદે રચાવરા નોંધજો ત્યાર પછી હવે કહે નોંધજો કે "આપણને-પોતાને" બંધુવાનું શું સાધન છે?

શિષ્ય:—નિર્વિજ્ઞાન અને અંતર્વિજ્ઞાન.

ગુરુ:—અર્થાત્ હેમાં બે સાંકો (બ્યોસોજ, એસોસોજ) પ્રતિનિજ્ઞાન તથા સગાંબિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આવેલ છે. આ જ્ઞાન પણ આપણને પાકાવ્ય ગુરુએ પ.સેથી મળી શકે તેમ છે.

શિષ્ય:—હવે, ઇશ્વરને જાણવાનું શું સાધન છે ?

ગુરુ:—હિંદુશાસ્ત્ર. ઉપનિષદો, દર્શનશાસ્ત્રો, પુરાણો, ઇતિહાસગ્રંથો તથા મુખ્યતઃ ગીતા.

શિષ્ય:—એટલે કે જગત્માં જે જે ગ્રંથ પદાર્થો છે તે સર્વ આપણે જાણવાં જોઈએ. આજપર્યંત પૃથ્વીમાં જેટલા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રચલિત થયું છે તે સર્વ જ્ઞાન આપણે સંપાદિત કરવું જોઈએ. ત્યારે શું જ્ઞાન શબ્દનો અહીંઆં બહુ સાધારણ અર્થમાં વ્યવહાર થયો છે ?

ગુરુ:—હું પૂર્વે કહી ગયો છું તેનું પુનઃ સ્મરણ કર. મેં કહ્યું હતું કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની બરાબર સ્મૃતિ તથા ઉન્નતિ થવી જોઈએ. જ્યાંસુધી સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનોની આપણે ચર્ચા ન કરીએ અથવા રસપૂર્વક તેમાં લાગ ન લાઈએ, ત્યાંસુધી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ અનુશીલન અથવા ખીલવણી થાય નહિ. હવે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિનું યોગ્ય સ્મરણ થયા પછી જો અનુશીલન-ધર્મની વ્યવસ્થાને અનુસરી તે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ભક્તિને આધીન થઈ ઇશ્વરમુખી થાય તોજ તે ગીતાક્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે. કર્મયોગ જેવી રીતે અનુશીલનધર્મમાં સમાઈ જાય છે તેવીજ રીતે જ્ઞાનયોગ પણ અનુશીલનધર્મમાંજ સમાઈ જાય છે.

શિષ્ય:—અનુશીલનધર્મનું રહસ્ય હવે કાંઈક સમજાય છે. અત્યારસુધી અનુશીલનવાદને હું જુદાજ રૂપમાં સમજ્યો હતો.

ગુરુ:—હમણાં વિષયાંતરને રહેવા દે. આપણે આજે જ્ઞાનયોગ સમજવાનોજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શિષ્ય:—જ્ઞાનમાંજ ધર્મની સંપૂર્ણતા જો આવી જતી હોય તો તો પછી પાંડિતોનેજ ધાર્મિક પુરુષો માની લેવા જોઈએ.

ગુરુ:—પાંડિત્યમાં અને જ્ઞાનમાં જમીન આસમાન જેટલો તફાવત છે એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું. જે વ્યક્તિ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સમજે છે તથા ઇશ્વર અને જગત્ની સાથે પોતાને કેવો સંબંધ છે તે જાણે છે, તે વ્યક્તિ કેવળ પાંડિતજ નથી, પરંતુ જ્ઞાની પણ છે. પાંડિત્ય વિના અનેક સત્પુરુષો જ્ઞાનીનું પવિત્ર પદ શોભાવી ગયા છે. કેવળ જ્ઞાનવડેજ તેને પોતાને (ઇશ્વરને) પામી શકાય છે, એમ શ્રીકૃષ્ણે પોતે પણ ક્યારે કહ્યું નથી. તેઓ ખુદા રીતે જાહેર કરે છે કે:—

વીતરાગભયક્રોધાઃ મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

વહ્નો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥

અર્થાત્—જેઓએ પોતાના ચિત્ત ઉપર સંયમ કર્યો છે, ઇશ્વરપરાયણ છે, તેઓ જ્ઞાનદ્વારા પવિત્ર બનીને મારા ભાવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મતલબ કે કેવળ જ્ઞાનદ્વારાજ તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એવો કૃષ્ણાક્ત ધર્મનો મુદ્દલ આશય નથી.

જ્ઞાન અને કર્મ ઉભયનો સંયોગ જોઈએ. જો કશું જ્ઞાન જેમ વિદ્યેશી નથી તેમ જો કશું કર્મ પણ ઉપયોગી નથી. * કર્મદાગળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલાજ માટે સ્વયં અભ્યાસ કરે છે કે:-

આરુઢ્યોમુંનેયોર્ન કર્મ કારણમુચ્યતે ।

અર્થાત:-જ્ઞાનયોગમાં આરુઢ થવા કંઠનારને કરે કર્મજન ઉભોગી-કારણનું ન છે. મનસમ કે ક્રમોપશાનદારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. આ સ્થળે અભ્યાસવાળો અર્થ એવો કરવાનો છે કે કર્મયોગ સિવાય મિતશુદ્ધિ થઈ શકે નહિ; અને મિત-શુદ્ધિ ન થઈ શકે ત્યાં ત્યાં જ્ઞાનયોગપ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:-જો હું કર્મદારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી કર્મનો ત્યાગ કરી દેશો તો શું થાય? નહિ, જન્મેનો સંયોગ તથા જન્મેની વધાયોગતા સચવારી જોઈએ. મીનામાં કશું છે કે:-

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિપ્રસંશયમ્ ।

આત્મયંતં ન કર્માણિ નિયમન્તિ ધનંજય ॥

અર્થાત:-જે ધનંજય । જેણે યોગવડે કર્મોના સંન્યાસ (ત્યાગ) કર્યો છે તેને, અને જ્ઞાનવડે જેના સંયોગ ઉદાર્થ થયો છે તેને તથા આત્મામાં નિશ્ચયના પુરુષને કર્મો બાંધી શકતાં નથી.

એટલાજ માટે શુભ્યતઃ જે વસ્તુઓ જરૂરની છે. (૧) કર્મોના સંન્યાસ અથવા પ્રથમ અર્થથી, અને (૨) જ્ઞાનદારા સંશયહેન. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદ અને કર્મ-વાદના વિવાદનો નિવેડો આણી શકાય તેમ છે; તેમજ કર્મની વ્યાખ્યા પણ તેથી સંપૂર્ણ થાય છે. મીનાકારે સપજા વિચારોના નિર્ણયપૂર્વક જે અપૂર્વ-જ્ઞાનનું કર્મ પ્રયોગ્ય છે તેનું વધાર્યું માહાત્મ્ય આવાજ સ્થળે સ્પષ્ટ થાય છે. તમારા કર્મો પ્રથમને અર્પણ કરો, અને કર્મદારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી પરમાર્થ-તત્ત્વસંબંધી તમારા સંયોગને હટી નાખો; એ પ્રમાણેના ઉપદેશમાં જ્ઞાન અને બંધનનો ઉદયનો સંયોગ થઈ જાય છે, જેમ કહેવાની જરૂર નથી.

* આ સિદ્ધાંત જ્ઞાનવાદી શ્રીકૃષ્ણચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ છે જેમ કહેવાની જરૂર નથી. તેમના મતાનુસાર જ્ઞાનમાં કર્મને તિલમાત્ર સ્થાન નથી. ઉદાર વિચાર-વાળા સુસિક્ષિત વર્ગો સિવાય, શ્રીકૃષ્ણચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ જન્માતું અમારું આ દેશન વર્તમાનકાળે શોષ સાંભળશે નહિ, જે અમારા લક્ષ્ય બદલ નથી. શ્રીધર સ્વામી જેવા બંધિતવાદીઓ શ્રીકૃષ્ણચાર્યના અનુવર્તી નથી, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પૂર્વગામી આચાર્યોના મતનું અંકન કરવા કિંવા પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવા શ્રી-કૃષ્ણચાર્યને પોતાના ભાષ્યમાં અનેક સ્થળે વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે, જે વાત પણ પ્રસંગોપાત અમારે કહી દેવી જોઈએ.

તદ્વુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તાન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥

ભાવાર્થ:—ધર્મમાંજ જેમની શુદ્ધિ છે, ધર્મમાંજ જેમનો આત્મા છે, ધર્મમાંજ જેમની નિષ્ઠા છે, અને જેઓ ધર્મપરાયણુજ છે, તેમનાં પાપો જ્ઞાનવડે ધોવાઈ જાય છે અને તેઓ પુનર્જન્મરહિત મોક્ષપદને પામે છે.

શિષ્ય:—જ્ઞાન અને કર્મની સાથે-સમવાયપણેજ લક્ષિત રહેલી છે, એ વાત હવે મારાથી સમજાય છે. કર્મને માટે કાર્યકારિણી અને શારીરિક વૃત્તિઓની ઉપયુક્ત સ્ફુર્તિ તથા પરિણતિ જરૂરની છે. તેની સાથે તે વૃત્તિઓને ધર્મરાતુગામી બનાવવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે. જ્ઞાનને માટે પણ જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની તેજ પ્રમાણે સ્ફુર્તિ તથા પરિણતિ જોટલી જરૂરની છે, તેટલીજ તેને ધર્મરમુખી બનાવવાની જરૂર છે. આ બંને વિષયો બહુજ સ્પષ્ટ થયા. પણ ચિત્તરંજિની વૃત્તિનું શું કરવું?

ગુરુ:—તેનું પણ તેજ પ્રમાણે સમજી લેવું. પરંતુ તે વિષે વિસ્તારથી બોલવાનું હજી બાકી છે. હાલ તુરત તો મેં ઉપર કહ્યું તેજ ચિત્તરંજિની વૃત્તિસંબંધે પણ સમજી લેવું.

શિષ્ય:—આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓને યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ તથા પરિણતિયુક્ત કરી તેમને ધર્મરમુખી કરવી, એજ ગીતાકત જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ એ વાત હવે સ્પષ્ટ જણાય છે. અને જ્ઞાન તથા કર્મનો સંયોગ તેજ લક્ષિત. મનુષ્યત્વ અને અતુશીલનધર્મ-સંબંધે પૂર્વે મને જે આપે ઉપદેશ કર્યો હતો તે આ ગીતાકત ધર્મનીજ વૃત્તિ બ્યાખ્યા હોય એમ મને લાગે છે.

ગુરુ:—ક્રમે ક્રમે એ વાત વધારે સ્પષ્ટ થતી જશે.

અધ્યાય ૧૬ મો--મગવદ્ગીતાનો સંન્યાસ

ગુરુ:—ત્યાર પછીની એક વાત સાંભળી લે. યુવાવસ્થામાં જ્ઞાનાર્જન કરવું અને મધ્યવયે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કર્મ કરવાં એવી હિંદુશાસ્ત્રની આચાર્ય છે; પરંતુ ગીતાકત ધર્મમાં તેવી ખાસ આચાર્ય નથી. ગીતાકત ધર્મ તો કર્મદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી એજ ઉપદેશ આપી રહ્યો છે. અને એ વાત સત્ય પણ લાગે છે; કારણ કે કેવળ અધ્યયનવડે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. તે ગમે તેમ હો. મનુષ્યને માટે જીવનમાં એક સમય એવો આવે છે કે જે સમયે તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હોય છે, અને કર્મ કરવાનો અવકાશ અથવા તો શક્તિ કે આવશ્યકતા તેને હોતી નથી. આવી અવસ્થામાંજ તૃતીય અથવા ચતુર્થ આશ્રમનો સ્વીકાર કરવાનું હિંદુશાસ્ત્રે

કે છે. સાધારણ રીતે તેને સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. “ કર્મનો ત્યાગ કરવો ” એ સંન્યાસીઓનું સ્વયં કર્તવ્ય છે. મુક્તિના ઉપાય તરીકે સ્વયં ભગવાને પણ તેજ માગ્યો છે. તે મિત્રાણ, તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે “ જો તમારે જ્ઞાનયોગમાં આરંભ થવું હોય તો ‘ કર્મ ’ એજ તમારે માટે આવશ્યક છે; પરંતુ જો જ્ઞાનયોગમાં આરંભ થઈ ચૂક્યા હો, તો ‘ કર્મત્યાગ ’ એજ સદાયરૂપ છે.”

आचरन्तोमुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव श्रमः कारणमुच्यते ॥

અર્થાત્—યોગીની ઇચ્છાવાળા મુનિને માટે, નિષ્કામ કર્મજન સાધન કહેવાય છે, અને યોગમાં આરંભ થયેલા મુનિને માટે શ્રમ-સંકલ્પનો ત્યાગ-એજ સાધન કહેવાય છે.

શિષ્યઃ—પરંતુ કર્મત્યાગ અને સંસારત્યાગ એ જનને શું એકજ અર્થનું સમજ કરે છે? જો તેમજ હોય તો તો સંસારત્યાગ પણ એક પ્રકારનો ધર્મજ ગણાય! જાનીને માટે શું તેજ કર્તવ્ય છે?

ગુરુઃ—પૂર્વજામી શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત તો તેજ છે. જાનીની સાધનામાં તેનો પોતાનો કર્મત્યાગ સદાયજૂત અને છે એ વાત સત્ય પણ છે. સ્વયં ભગવદ્વાક્ય તેને ટેકા આપે છે; પરંતુ કર્મયોગવડે ચિત્તશુદ્ધિરૂપ યોગ્યતા, મેઘગ્ણા વિનાજ દરેકાદ્રએ કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો અથવા સંસારને તિર્થાંગસિ આપી દેવી, એવી કુખ્જોક્ત પુણ્યમય ધર્મની શિક્ષા નથી. ભગવાને કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ એ ઉભયને મુક્તિના સાધન ક્યા છે. પરંતુ તેમાં શ્રેષ્ઠતા તો કર્મયોગનેજ અપવામાં આપી છે.

સંન્યાસઃ કર્મયોગઃ નિઃશ્ચેયસકરાવુમી ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાન્ કર્મયોગો વિદિષ્યતે ॥

ભાવાર્થઃ—કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બંને માગેો નિઃશ્ચય કલ્યાણને કરનાર છે. પણ તેમાં કર્મસંન્યાસથી કર્મયોગ-કર્મ કરતાં તેજ શ્રેષ્ઠ છે.

શિષ્યઃ—એવું તો કેઈ કાળે બને નહિ. રોગને દૂર કરવો એ જો ઇચ્છવા યોગ્ય હોય તો રોગનો કુખસો કદાપિ આવશ્યકતાય લેખી સમજ નહિ. કર્મત્યાગનો માર્ગ જો શિક્ષાગ્રાંથો દોષ તો પછી કર્મયોગનો માર્ગ કદાપિ શ્રેષ્ઠ દોષ સો નહિ.

ગુરુઃ—કર્મ કરવા છતાં જો કર્મત્યાગનું ફળ મળી શકવું હોય તો ?

શિષ્યઃ—તો તો પછી કર્મયોગજ શ્રેષ્ઠ; કારણ કે તેમ કરવાથી તો કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ ઉભયનું એકાગ્રાથે ફળ મળી જાય.

ગુરુઃ—ત્યારે વધાર્થ વરતુ પણ તેજ છે. પૂર્વજામી દિગ્દુષર્મનો ઉપદેશ એવો છે કે કર્મત્યાગપૂર્વક સંન્યાસ મદણ કરો. મીતા એવો પ્રત્યેષ કરે છે કે કર્મ અથવા ચિત્તથી કરો કે કર્મ કરવા છતાં સંન્યાસનું ફળ મળી શકે. નિષ્કામ કર્મત્યાગ એજ વધાર્થ સંન્યાસ છે.

જ્ઞેયઃ સંનિત્યસંન્યાસી ચો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્વિન્દો હિ મહાબાહો સુખં વંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥

સાંખ્યયોગૌ પૃથક્ વાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भुमयेर्विदते फलम् ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति सपश्यति ॥

संन्याસસ્તુ મહાબાહો દુઃખમાપ્તુમયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ (અ. ૫-૩૫૧૬)

અર્થાત્ જો મનુષ્ય દ્વેષ કરતો નથી તેમજ ઈર્ષ્યાયે કરતો નથી તેને સદાએ સંન્યાસીજ નાણુવો; કેમકે હે મહાબાહો ! એવો રાગદ્વેષરહિત નિર્વિન્દ પુરુષ સુખપૂર્વક અધર્મી મુક્ત થાય છે. (સાંખ્ય) સંન્યાસ અને (કર્મ) કર્મયોગ એ બંને જૂદા જૂદા છે એવું તો બાળકો એટલે અસાધી મનુષ્યોજ કહે છે- પંડિતો નહિ; કારણ કે એ બેમાંથી કોઇ પણ એક માર્ગને યથાર્થ રીતે આચરનારો મનુષ્ય બંને માર્ગના ફળને પામે છે. જે મોક્ષસ્થાન^x સાંખ્ય-સંન્યાસ-ત્રયે પમાય છે તે સ્થાન યોગથી (કર્મયોગથી) પણ પમાય છે; માટે સાંખ્યને અને યોગને જો એક જાણે છે તેજ યથાર્થ જાણે છે; છતાં હે મહાબાહો ! કર્મયોગ વિનાનો સંન્યાસ તો દુઃખ પામવાને મારેજ છે. કેમકે કર્મયોગવાળો સંન્યાસી થોડા વખતમાંજ બ્રહ્મને પામે છે. મતલબ કે જો મનુષ્ય અનુષ્ટેય કર્મો કરવા છતાં ચિત્તથી નિષ્ક્રમ રહે છે, અથવા તો હૃદયમાં કર્મસંબંધે સંન્યાસી બની રહે છે તેજ યથાર્થ ધાર્મિક મનુષ્ય છે.

શિષ્યઃ—આત્મા પરમ પવિત્ર વૈષ્ણવ ધર્મ ત્યજી દઈને લંગોટીવાળા બાવાઓ શામાટે આમ તેમ રખડવા બહાર નીકળી પડ્યા હશે તે સમજતું નથી. પાશ્ચાત્યો જેને ‘એસ્ટીસીઝમ’ કહે છે તેવા અર્થ વૈરાગ્ય શબ્દમાંથી નીકળતો નથી એ વાત હવે મને સમજાવવાની જરૂર નથી. ગીતાકત પરમ પવિત્ર ધર્મમાં વૈરાગી આચાર્યના જીવનને સ્થાન નથી, તેમજ તેના જેવો પવિત્ર, સર્વગ્રાપી અને ઉન્નતિશીલ વૈરાગ્યધર્મ જગતમાં અન્ય કોઇ નથી એવો હવે મારો વિશ્વાસ અધાર્યો છે. ગીતાકત પવિત્ર વૈરાગ્ય પાસે કિંવા સકર્મ વૈરાગ્ય પાસે ધર્મસાર્યોની જીવમી સત્તા નથી રાક્ષી નથી. ગીતા જેવા સરળ-અપૂર્વ ધર્મશાસ્ત્રને એક બાબુએ મૂંઝી દઈને લોટો વેદમાં, રમ્ભનિમાં, બાઈબલમાં તથા કુરાનમાં શામાટે ધર્મની દોષ કરતા હશે તે મારાથી સમજતું નથી. ગીતાકત ધર્મના પ્રચારક જેવા ધર્મવેતા પુરુષ પાસે બીજો કોઈ ધર્મવેતા ઉભો રહી શકે નહિ. ભક્ષા, એ દૈવીધર્મપ્રણેતા કોણુ હશે ?

x “સાંખ્ય” એ શબ્દના અર્થ માટે જેને સંકેત હોય તેણે શાકરતત્ત્વ નોંધ-
મુજા લેખક

ગુરુ:—કુરુક્ષેત્રના કુદ સમયે કૌરુઓ અર્જુનના રથ ઉપર ચડી આવ્યા હતા હશે. એમ ને કહેવાય છે તે ઉપર અને વિશ્વાસ નથી; કારણ કે વિશ્વાસ નહિ રાખવાના અનેક સગળ દેવુઓ મળ્યા આવે છે. ગીતા એ મહામારનમાં પ્રથમ અંક છે, એમ માફ માનવું છે, પણ ગીતાકામર્મના કર્તા કૃષ્ણ છે એ સંન્યાસી અને લેશમાત્ર યોદ્ધા નથી. તેનાં અનેક સગળ કારણો પણ છે. અત્યારે તું જોઈ શકશે કે એ પવિત્ર-પુણ્યમય કુરુક્ષેત્રના પ્રતાપે નિષ્કામ ધર્મનો જગતમાં વિસાગ પ્રચાર થયો જાય છે. માનવ-જીવન નિષ્કામધર્મની આરાધનારકે સર્વ કરવાની પવિત્ર ભાવનાઓ પ્રસરીતી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ નીતિ અને ધર્મમાં પણ એજ નિષ્કામ ધર્મના પવિત્ર અંશો પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છે. વસ્તુતઃ કામ્ય ધર્મનો ત્યાગ એજ સંન્યાસ અથવા તો નિષ્કામ ધર્મ કરવાં તેનુંજ બીજું નામ સંન્યાસ. નિષ્કામ ધર્મનો પણ ત્યાગ કરવો એને સંન્યાસ કહી શકાય નહિ.

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સ્તર્લભ્યકલ્પણાં પ્રાદુસ્ત્યાનં વિચક્ષણાઃ ॥

અર્થાત્ વિદ્વાનો સમમ કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ જાણે છે; અને વિચક્ષણ પુરુષો સર્વ કર્મોના ફળના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે.

જે દિવસે સૂરોપીમ વિજ્ઞાન અને શિષ્ય, તથા ભારતવર્ષનો આ નિષ્કામધર્મ એ જન્મે એક જ થશે ત્યારે આ સંસાર સ્વર્ગ સમાન બનશે, અને મનુષ્યો દેવ સમાન બનશે. ત્યાર પછી વિજ્ઞાન અને શિષ્યના નિષ્કામ પ્રયોગો થવા લાગશે, અને વિદ્યાનાદિ વિદ્યાઓનો સક્રમ વ્યવહાર કેવી રીતે કરવો તેની કાષ્ટને હલપના પણ આવશે નહિ.

શિષ્ય:—મનુષ્યોના ભાગમાં એવો દિવસ કાંઈ કાલે આવશે ખરો ?

ગુરુ:—તમે લેણી આર્થપુત્રો છો, તે કેમ જૂલી જાઓ છો ? તમારાથી શું અસાધ્ય છે ? તમે જે કંઈ ધારો તે કરી શકો તેમ છે. તમે દંડ ધારણ કરો તો સમસ્ત પૃથિવીના દોરનાર બની શકો. જો તમારા હૃદયમાં આવી મહત્વાકાંક્ષા તથા આત્મ-જગ ન હોય તો મારો આ સર્વ બકવાદ નિષ્ફળ છે. અસ્તુ. હવે, ગીતાકત સંન્યાસવાદનું યથાર્થ તાત્પર્ય શું શું સમજીયો ? કર્મચક્રિત સંન્યાસ એ હલકી કોટીનો સંન્યાસ છે, એજ આજની આપણી ધર્મવ્યાખ્યાનો નિષ્કર્ષ છે. ભક્તિયુક્ત કિંવા ભક્ત્યાત્મક કર્મો આપણે કરવાં જોઈએ એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું. એટલા માટે ગીતાકત સંન્યાસનું પણ અંતિમ તાત્પર્ય તો એજ નીકળી શકે કે ભક્ત્યાત્મક કર્મયુક્ત સંન્યાસ એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે.

અધ્યાય ૧૭ મો-ભક્તિ-ધ્યાન-વિજ્ઞાનાદિ

૯૫૭

ગુરુ:—લગવદ્ગીતાના પ્રથમ પાંચ અધ્યાયોવિષે હું વિવેચન કરી ચૂક્યો છું. પ્રથમ અધ્યાયમાં સૈન્યદર્શન, બીજા અધ્યાયમાં જ્ઞાનયોગનો સ્થૂલ આભાસ, અથવા તો સાંખ્ય યોગ, ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્મયોગ, ચોથા અધ્યાયમાં જ્ઞાન-કર્મસંન્યાસયોગ, અને પાંચમા અધ્યાયમાં સંન્યાસયોગ વિગેરે વિષયો આવી જાય છે. છઠ્ઠો અધ્યાય ધ્યાનયોગનો છે. ધ્યાન એ જ્ઞાનવાદીઓનું અનુદાન છે, તેથી તેનું જૂદું વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આ અધ્યાયમાં યોગ કેને કહેવાય તેના લક્ષણો આપવામાં આવ્યા છે. જે અવસ્થામાં યોગાનુદાનદ્વારા ચિત્તનો નિરોધ થાય, જે અવસ્થામાં વિશુદ્ધ અંતઃકરણદ્વારા આત્મદર્શન થવાથી, આત્મામાંજ પરિતૃપ્તિ અનુભવાય અને જે અવસ્થામાં કેવળ બુદ્ધિવડેજ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું અતીન્દ્રિય-આત્યંતિક સુખ પ્રાપ્ત થાય, એટલુંજ નહિ પણ જે અવસ્થામાં એક સમય સ્થિતિ થયા પછી પ્રાણ ફરવાનું રહેતું નથી અને જે અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતા સુખની તુલના કોઈ પણ વસ્તુની સાથે થઈ શકતી નથી, તેમજ ગમે તેવું ભારે દુઃખ પણ જે અવસ્થામાંથી મનુષ્યને વિચલિત કરી શકતું નથી, તે અવસ્થાને “ યોગ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. કેવળ નેતી-ધોતી, મુદ્રા, આસન, કે પ્રાણાયામ જેવાં સ્થૂળ સાધનોથીજ યોગ દશા પ્રાપ્ત થતી નથી; પરંતુ

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાંતરાત્મના ।

અદ્વાવાન્ મજતે યો માં સ મે યુક્તત્તમો મતઃ ॥

અર્થાત્ જે યોગી મારામાંજ મન રાખીને શ્રદ્ધાપૂર્વક મને લજે છે તેને મેં યોગયુક્ત વ્યક્તિઓમાં સર્વોત્તમ યોગી માનેલો છે. આ લગવદ્ગીતા સાંભળ્યા પછી હવે તને ખાત્રી થઈ હશે કે ગીતાકત જ્ઞાન, કર્મ, ધ્યાન કે સંન્યાસ વિગેરે ધર્મોમતો એકેકે ધર્મ લક્ષિતવિના સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. લક્ષિત એજ સર્વ રહસ્યોનો અને સર્વ તરવોનો એકમાત્ર નિષ્કર્ષ છે.

સાતમો અધ્યાય વિજ્ઞાનયોગસંબંધી છે. તેમાં ઈશ્વર પોતે પોતાના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવે છે. જો કે તે સ્થળે લગવાનું પોતે પોતાના નિર્ગુણ અને સંયુગ્મ ભાવનું વર્ણન કરે છે, તથાપિ તેની સાથે એટલું પણ ખુદ્દી રીતે કહી દે છે કે લક્ષિત સિવાય મને પ્રાપ્ત કરવાનો એકેકે ઉપાય નથી. મતલબ કે લક્ષિત અલજ્ઞાનમાં પણ સહાયક છે.

આઠમા અધ્યાયમાં તારકઅભયોગ આવે છે. એ પણ એક પ્રકારનો સંપૂર્ણ અક્તિયોગ છે. આ અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે ઈશ્વરપ્રાપ્તિના સ્થૂલ ઉપાયોનું વર્ણન છે.

તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે શક્તિ સિવાય તેને પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો એક ઉત્તમ માર્ગ નથી.

નવમા અધ્યાયમાં વિષ્ણુના રાજગુણોત્ક્રાંતિ, રચના આપવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયમાં ધણીબરી વાતો અતિશય મનોહરિણી છે. અત્યાર પૂર્વે જન્મદીપ્તર એક અતિશય મનોહર ઉપમાદાર, જગતની સાથેનો પોતાનો સંગ્રહ દર્શાવી ચૂક્યા છે. અર્થાત્-એક સૂત્રના દોરામાં જેવી રીતે અનેક મણિઓ સુધાયણા દોર્યા છે, તેવીજ રીતે આ સમસ્ત વિશ્વ એક મારાવડેજ અધિષ્ઠિત થયેલું છે એમ કહ્યું છે. પ્રસ્તુત નવમા અધ્યાયમાં એક જાદુજ સુંદર ઉપમા આપવામાં આવી છે. જેમ:-

“ સર્વ જૂતમાત્રુ પાલન તથા ધારણ મારો આત્માજ કરી રહ્યો છે. છતાં મારો આત્મા કાંઈ જૂતોમાંજ આવી રહેતો નથી. જેમ મહાન અને સર્વજ્ઞ ગતિ કરનારો વાયુ તેથી પણ મહાન એવા આકાશમાં નિત્ય રહેલો છે તે રીતે સર્વ જૂતો મારામાં સમાપ્ત રહેલો છે; પણ કું જૂતોમાં સમાપ્ત રહેલો નથી. ” હર્બટ સ્પેન્સરની નદી ઉપરના પાણીના પરપોટાઓની ઉપમા કરતાં આ ઉપમા કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે ?

શિષ્ય:-મારી આંખ ઉપરના પાટાઓ ધીમે ધીમે દૂર થતાં જાય છે. નિર્ગુણ્યબ્રહ્મવાદ એક પ્રકારનો ‘પાન્થેઇઝ’ માત્ર છે, એવી મારી આજપર્યંત માન્યતા હતી. હવે મારી એ માન્યતામાં મોટો ફેર પડી ગયો છે.

ગુરુ:-એકવાર અગ્રેજ સંરક્ષકો પ્રાપ્ત કર્યા, એટલે પછી આર્યસાક્ષીનું અવલોકન કરવા છતાં પણ ધર્માર્થ-સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ જે કહેવાય છે તે સાત્ય છે, અને તારાં આ વાક્યો પણ એજ વાતને સિદ્ધ કરે છે. આપણામાં અનેક માણસો એવાં મળી આવે તેમ છે કે જેઓને કામના ગ્રાસમાં પાણી બરીને ન આપીએ તો તેમને તે પાણી પીવાની ઈચ્છાજ ન થાય ! અત્યારનો સુધરેલો વર્ગ મહિન પાણી પણ કામના ગ્રાસમાં ગટગટાવી જાય છે ! તમે લોકો તો એમજ માની બેશા હો કે સામ્યવાદ અથવા સમાનભાવના સિદ્ધાંતો સુદ્ધધર્મ કે ક્રીશ્ચિયન ધર્મ સિવાય બીજો કયાંઈ છેજ નહિ. ! એક માત્ર શાકધર્મસિંહ કિંવા ઇસુખ્રિસ્તજ જન્મ-તાના મતુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવાનેજ સમર્થ છે, એવું જૂત તમારા મનમાં ભરાય પેકું છે ! તમને એવા સંરક્ષકો વળગી ગયા છે કે દિન્દુધર્મમાં વર્જ્યબેદ-સિવાય બીજી કોઈ મહત્ત્વની વાતજ નથી, અને એટલા માટે મૂર્ખ તથા યાની, ધની તથા દરિદ્ર પુત્ર તથા સ્ત્રી, અને જલ તથા બાગક વિગેરેનો સમાનભાવે ઉદ્ધાર કરવાને સુદ્ધ-ધર્મ કે ક્રીશ્ચિયન ધર્મ સિવાય દિન્દુધર્મ કોઈ રીતે ઉપકારક થઈ શકે નહિ, પરંતુ પ્રમુગ અધ્યાયના મત્ર એજ ‘શ્લોકાનુ’ અવલુ કર:-

સમોઽહં સર્વમૃતેષુ ન મે દેષ્યોઽસિ ન પ્રિયા ।

યે મર્જંતિ હુ માં મન્વ્યા મયિ તે તેષુ પાપ્યદમ્ ॥

+ + + + +
 માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય ચેડપિ ર્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈઙ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥ (૯-૩૨)

અર્થાત્ યદપિ હુ સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાન રહ્યો છું, ને મારે કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી; તોપણ જેઓ મને લક્ષિતથી લગે છે તેઓ મારામાં અને હું તેઓનામાં વિશેષ ભાવે રહેલા છીએ. x x x x જેઓ પાપકર્મથી નીચે યોનિમાં જન્મેલા હોય, તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો હોય તોપણ તેઓ મારો આશ્રય કરવાથી પરમ ગતિ (મોક્ષ) ને પામે છે.

શિષ્ય:—થણું કરીને આ આશય તો ઔદ્ધ ધર્મમાંથીજ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો હશે.

ગુરુ:—અત્યારના લલ્લેલા ગણુતા વર્ગમાં એજ એક મોટામાં મોટી ભેવકુશી પ્રચલિત છે. યૂરોપીયન પંડિતો તમને શીખવે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ વર્ષે શાક્ય-સિંહ મૃત્યુ પામ્યો હતો. એટલા ઉપરથી તમે આંખો મીચીને એવો સિદ્ધાંત કરી બેઠા છો કે ભારતવર્ષમાં જે કાંઈ સારું તત્ત્વ જેવામાં આવે તે સર્વ બુદ્ધધર્મનુંજ હોવું જોઈએ. તમને એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે હિંદુધર્મ એવો નિષ્કૃષ્ટ છે કે તેમાંથી કોઈ સારી વસ્તુ કોઈ કાળે ઉત્પન્નજ થઈ શકે નહિ; પરંતુ બૌદ્ધધર્મ પોતેજ હિંદુધર્મનો એક ફાંટો છે, એ વાત અત્યારનો લલ્લેલો વર્ગ ભૂલી જાય છે. હિંદુધર્મમાંથી બુદ્ધધર્મ જેવો એક પ્રળ ધર્મ ઉત્પન્ન થવા પામ્યો તો પછી તેજ હિંદુધર્મમાં ખીજ કેટલાયે મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો ભર્યા હશે, તેનો કાંઈ વિચાર કરી શકો છો ?

શિષ્ય:—આપનું કહેવું યોગ્ય છે. જો આપને કીક લાગે તો હવે રાજગુલ્યોગની વ્યાખ્યા સંભળાવવા કૃપા કરો.

ગુરુ:—રાજગુલ્યોગને સર્વપ્રધાન સાધન માનવામાં આવ્યું છે. તેનો ર્યુક્ષ આશય એવો છે કે:—જો કે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ સર્વને માટે સંભવિત છે, તથાપિ જે મનુષ્ય જે ભાવે તેનું ધ્યાન કરે તેને તેવાજ રૂપે તે પ્રાપ્ત થાય, એવો પણ એક સામાન્ય નિયમ છે. જેઓ દેવ-દેવીઓની સકામ ઉપાસના કરે છે, અને તે દ્વારા ઇશ્વરાનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ સ્વર્ગે જઈ શકે છે, પરંતુ તેમને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેઓ નિષ્કામપણે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરે છે, તેઓની ઉપાસના નિષ્કામ હોવાથી એક રીતે તેઓ ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરે છે, એમ કહી શકાય, કારણ કે ઇશ્વર સિવાય ખીજે દેવજ કયાં છે ? અને તેથી તેઓ નિષ્કામ ઉપાસનાના ફળરૂપે સાક્ષાત્ ઇશ્વરત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અહીંઆં એવી શંકા થવી સંભવિત છે કે જો દેવ-દેવીઓમાં પણ ઇશ્વર વ્યાપ્ત છે, તો પછી સકામ ઉપાસનાદ્વારા તે

કેમ પ્રાપ્ત થતો નથી ? તો તેનું સમાધાન માત્ર એટલું જ છે કે સકામ ઉપાસના એ હૃદયની આરુઢનાનો સત્ય માર્ગ નથી. જો કે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરનારાઓ પશુ પ્રકારેતરે તો હૃદયનીજ ઉપાસના કરે છે; તોપણ વસ્તુતઃ હૃદયની નિષ્કામ ઉપાસના એજ મુખ્ય ઉપાસના છે. તે સિવાય હૃદયપ્રાપ્તિનો એકે રાજમાર્ગ નથી. એટલાજ માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી, હૃદયનેજ સર્વ ક્ષેત્રો અર્પણ કરવાં અને હૃદયમાં દૃઢ વાસ્તવભાવ રાખવો એજ ધર્મ અને એજ મોક્ષનો ઉપાય છે. આ રાજમુખ્યોગ ભક્તિરસથીજ પરિપૂર્ણ છે.

જ્ઞાનમા અધ્યાયમાં હૃદયનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે, અને દસમા અધ્યાયમાં તેની વિભૂતિઓનું વર્ણન છે. આ વિભૂતિયોગ બહુ-વિચિત્ર છે; પરંતુ અત્યારે તે વિષયમાં હિતરવાની જરૂર નથી. દસમા અધ્યાયમાં વિભૂતિઓનું વિવરણ કરી તેનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ વિષરૂપ દર્શનના આકારમાં અર્જુનને અગીઆરમા અધ્યાયમાં ભગવાન દર્શાવે છે. ત્યાર પછી બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિનો પ્રસંગ નીકળે છે આવતી કાલે હું તને એ ભક્તિયોગ સંભળાવીશ.

અધ્યાય ૧૮ મો-મગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ

શિષ્ય:—ભક્તિયોગ વિષયક વ્યાખ્યા કરવા પહેલાં અને એક વાત સમજાવો. હૃદય એક છે તો પછી તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં આદરેાં બધા વિવાદ કેમ ? સીધા માર્ગ તો સર્વદા એકજ હોવો ધટે છે. એક ગ્રામમાં જવાને માટે સીધા પાંચ માર્ગ હોય, એમ બનેજ નહિ.

ગુરુ:—સીધા માર્ગ પાંચ ન હોય, પરંતુ એકજ હોય એ વાત સત્ય છે. પરંતુ પ્રત્યેક માણસને સીધા માર્ગજ પ્રાપ્ત થાય એમ બનતું નથી. એક પદ્માડના શિખરે પહોંચવા માટે જો એક સીધા માર્ગ હોય તે માર્ગે યકને કેવળ એક-એ બળવાન વ્યક્તિઓ સિવાય બાકીના બીજા કોઈ ઉપર ચઢી શકે. સાધારણ માણસોને માટે એવાં રચણાં ધીમે ધીમે ચડતાં કાવે એવાં લાંબા માર્ગો યકને ધીમે ધીમે ચડવું એજ વધારે માફક હોય છે. આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યો વસે છે. તેઓનું સિદ્ધિ, તેઓના સંસ્કાર તથા તેઓની પ્રકૃતિ પણ અનેક પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કેટલાકો સંસારી હોય છે, તો કેટલાકો સંસારક્ષેત્રમાં પ્રવેશ પણ કર્યો હોતો નથી; કેટલાકો સંસાર ભોગવીને તેથી વિરક્ત બની ગયા હોય છે, તો કેટલાકો સંસારમાજ રહેવાનું પસંદ કરે છે. સંસારીઓને માટે ધર્મ, તેમજ અસંસારીઓને માટે સંન્યાસ એજ ઉપયુક્ત છે. જે મનુષ્ય

જ્ઞાની હોવા છતાં સંસારમંજર રહ્યો હોય તેને માટે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનયોગ એજ પ્રશસ્ત છે. તેવીજ રીતે જે મનુષ્ય જ્ઞાની હોવાની સાથે સંસારનો ત્યાગ કરી ચૂક્યો હોય, તેને માટે અર્થાત્ જ્ઞાની યોગીને માટે ધ્યાનયોગ એજ ઉત્તમ છે. તે સિવાયના પામરથી લઇને ઉચ્ચ ક્ષાત્રી સુધીના સર્વ મનુષ્યોને માટે સર્વ શ્રેષ્ઠ એવો રાજગુહ્યયોગજ ઠીક છે. સારાંશ કે સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે તેટલાજ માટે સ્વયં જગદીશ્વરજ આવા આશ્ચર્યમય અપૂર્વ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે. પરમાત્મા પોતે અનંત કરુણામય છે, તેથીજ તેમણે સર્વને અનુકૂળ આવે એવા ઉદ્દેશથી આવા સીધા માર્ગો દર્શાવ્યા છે.

શિષ્ય:—પરંતુ આપની ધર્મવ્યાખ્યા જે સત્ય હોય તો તો પછી લક્ષિતજ સર્વ સાધનાઓનું મૂળ છે, અને જે પ્રત્યેકને માટે લક્ષિતયોગજ ઉત્તમ હોય તો તેનેજ એક સીધા માર્ગરૂપે શામાટે ન લેખી શકાય ?

ગુરુ:—લક્ષિતનું અનુશીલન અત્યાવશ્યક છે, એટલાજ માટે અનેક પ્રકારની સાધનાઓ તથા અનુશીલનપદ્ધતિઓ પ્રચલિત થઇ છે. મારો અનુશીલનવાદ જે તું બરાબર સમજી શકશે તો પછી તે ઉપર કહી તેવી શંકાનું તું પોતેજ સમાધાન કરી શકશે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોને માટે ભિન્ન ભિન્ન અનુશીલન પદ્ધતિઓ જરૂરની છે. યોગ એ કેવળ અનુશીલનપદ્ધતિનું નામતર માત્રજ છે.

શિષ્ય:—પરંતુ સકળ યોગોનું જે પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પાઠકવર્ગને સ્વાભાવિકરીતેજ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા યોગ્ય છે. નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાને—અર્થાત્ જ્ઞાનને એક પ્રકારનું સાધન ગણાવવામાં આવ્યું છે, તેવીજ રીતે સદ્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાને—અર્થાત્ લક્ષિતને પણ એક પ્રકારના સાધનરૂપે ગણાવવામાં આવી છે. અનેક મનુષ્યોને માટે આ બંને સાધનો ઉપયોગી તેમજ સાધ્ય હોવા યોગ્ય છે. તો જેમને માટે બંને માર્ગો એકસરખા ઉપયોગી હોય તેમણે એમાંના કયા માર્ગનું અવલંબન લેવું ? બંને સાધનાઓમાં લક્ષિત તો રહેલીજ છે, એ વાત મારા લક્ષ્યહાર નથી; તથાપિ પ્રશ્ન એ છે કે જ્ઞાનમયી લક્ષિત અને કર્મમયી લક્ષિત એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ ?

ગુરુ:—બારમા અધ્યાયની શરૂઆત થતાંની સાથેજ અર્જુનને એ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યો હતો—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ તેનો જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તેજ આ બારમા અધ્યાયના લક્ષિતયોગરૂપે આપણી પાસે પ્રગટ છે. અર્જુનના પ્રશ્નનું અને તેના ઉત્તરનું રહસ્ય તું બરાબર સમજી શકે તેટલાજ માટે ગીતાના પૂર્વગામી અગીઆર અધ્યાયો હું તને હુંકામાં સમજાવી ગયો: કારણ કે ન્યાસિધી પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ન સમજાય ત્યાંસુધી ઉત્તર પણ બરાબર બુદ્ધિમાં ન ઉતરી શકે એ સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય:—શ્રીકૃષ્ણે તેનો શું ઉત્તર આપ્યો ?

ગુરુ:—તેમણે ૨૫૯ રીતે કહી દીધું કે નિયંત્રણકાના ઉપાસકો તથા મનુષ્ય ધર્મરક્ષાનો ઉભય ધર્મરત્ને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ તેઓમાં તરફવત માત્ર એટલોજ છે કે પાલના ઉપાસકોને અનેકોનેક કષ્ટો તથા દુઃખો સહન કરવા પડે છે, બ્યારે ભક્તો મનુષ્ય સંદેશાધી ઉદ્ધાર પામી જાય છે.

કેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસંકલ્પેતસામ્ ।

અવ્યક્તો હિ ગતિર્દુઃસ્વં દેહજાતિગ્ધાપ્યતે ॥

યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।

અતન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયંત ઉપાસતે ॥

તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુચંસારસાગરાત્ ।

મવામિ ન પિરાત્પાર્થ મત્પાવેશિત્ત્વેતસામ્ ॥

અર્થાત—જેઓ અવ્યક્તમાં (ગુનોપાસનામાં) આસક્તચિત્તવાળા છે તેમને અતિ મજા કશેય થાય છે, કારણ કે દેહધારીઓ અગત્યની ગતિને મનુષ્યથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પરંતુ જેઓ સર્વ કર્મો અને અર્પણ કરીને મત્પરાપણ થઈ અનન્ય યોગવડે માઈ પ્યાન કરે છે, અને અનેજ ઉપાસે છે, તેવા મારામાંજ આવે-શ્યુક્ત ચિત્તવાળાઓનો આ મૃત્યુયુક્ત સંસારસમુદ્રમાંથી હું સત્વર અને રી રીતે ઉદ્ધાર કરું છું.

શિષ્ય:—ભલા, તે ભક્તો કેવા હશે ?

ગુરુ:—૨૫૯ ભગવાન તેનું ૨૫૯ીકારણ આ પ્રમાણે કરે છે:—

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ વરુણ પથ વ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યથાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મત્પરપિતમનોવૃદ્ધિર્યો મે મત્તઃ ક્ષમે પ્રિયઃ ॥

યસ્માન્નોદિજતે લોકો લોકાન્નોદિજતે ચ યઃ ।

દુર્વામર્ષમયોદ્દૈર્ગ્યનુષ્ઠો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥

અતપશ્ચઃ શુચિદંશ ઉદાસીનો નવલ્લયઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્ગત્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

યો ન દૃષ્યતિ ન દેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી મત્કિમાન્વઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

ક્ષમઃ શર્મા ચ મિત્રે ચ સદા જ્ઞાનાપમાનયોઃ ।

શીતોષ્ણમુષ્ણદુઃખેષુ સમઃ સંગવિદર્શિતઃ ॥

તુલ્યનિદાસ્તુતિર્દીની સંતુષ્ટો યેનકેનચિન્ ।

અનિશ્ચિતઃ શિથિરમતિર્ભક્તિમાન્વે પ્રિયો જટ ॥

જાની હોવા છતાં સંસારમંજ રહ્યો હોય તેને માટે જ્ઞાન તથા વિદ્યા પ્રચલિત છે. તેવીજ રીતે જે મનુષ્ય જાની હોવાની સાથે સંસારનો ચૂક્યો હોય, તેને માટે અર્થાત્ જાની ગોમીને માટે ધ્યાનયોગ એજ સિવાયના પામરથી લઇને ઉચ્ચ ક્ષેત્રી સુધીના સર્વ મનુષ્યોને માટે સંયોગયુક્તયોગજ હીક છે. સારાંશ કે સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો ઉન્નતિ પ્રાપ્તિ તેટલાજ માટે સ્વયં જગદીશ્વરજ આવા આશ્રયમય અપૂર્વ છે. પરમાત્મા પોતે અનંત કરુણામય છે, તેથીજ તેમણે સર્વને અનુકૂળ-આવ એવા ઉદ્દેશથી આવા સીધા માર્ગો દર્શાવ્યા છે.

શિષ્ય:—પરંતુ આપની ધર્મવ્યાખ્યા જે સત્ય હોય તો તો પછી ભક્તિજ સર્વ સાધનાઓનું મૂળ છે, અને જે પ્રત્યેકને માટે ભક્તિયોગજ ઉત્તમ હોય તો તેનેજ એક સીધા માર્ગરૂપે શામાટે ન લેખી શકાય ?

ગુરુ:—ભક્તિનું અનુશીલન અત્યાવશ્યક છે, એટલાજ માટે અનેક પ્રકારની સાધનાઓ તથા અનુશીલનપદ્ધતિઓ પ્રચલિત થઇ છે. મારો અનુશીલનવાદ જે તું ખરાબર સમજી શકશે તો પછી તેં ઉપર કહી તેવી શંકાનું તું પોતેજ સમાધાન કરી શકશે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રદ્ધતિનાં મનુષ્યોને માટે ભિન્ન ભિન્ન અનુશીલન પદ્ધતિઓ જરૂરની છે. યોગ એ કેવળ અનુશીલનપદ્ધતિનું નામાંતર માત્રજ છે.

શિષ્ય:—પરંતુ સઠળ યોગોનું જે પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પાઠકવર્ગને સ્વાભાવિકરીતેજ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા યોગ્ય છે. નિયંત્રણક્ષત્રની ઉપાસનાને—અર્થાત્ જ્ઞાનને એક પ્રકારનું સાધન ગણાવવામાં આવ્યું છે, તેવીજ રીતે સંયુક્તક્ષત્રની ઉપાસનાને—અર્થાત્ ભક્તિને પણ એક પ્રકારના સાધનરૂપે ગણાવવામાં આવી છે. અનેક મનુષ્યોને માટે આ બંને સાધનો ઉપયોગી તેમજ સાધ્ય હોવા યોગ્ય છે. તો જેમને માટે બંને માર્ગો એકસરખા ઉપયોગી હોય તેમણે એમાંના કયા માર્ગનું અવલંબન લેવું ? બંને સાધનાઓમાં ભક્તિ તો રહેલીજ છે, એ વાત મારા લક્ષ્યબહાર નથી; તથાપિ પ્રશ્ન એ છે કે જ્ઞાનમયી ભક્તિ અને કર્મમયી ભક્તિ એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણુ ?

ગુરુ:—બારમા અધ્યાયની શરૂઆત થતાંની સાથેજ અર્જુનને એ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યો હતો—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ તેનો જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તેજ આ બારમા અધ્યાયના ભક્તિયોગરૂપે આપણી પાસે પ્રગટ છે. અર્જુનના પ્રશ્નનું અને તેના ઉત્તરનું રહસ્ય તું ખરાબર સમજી શકે તેટલાજ માટે ગીતાના પૂર્વગામી અગીઆર અધ્યાયો હું તને ટુંકામાં સમજાવી ગયો; કારણ કે ન્યાસુધી પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ન સમજાય ત્યાંસુધી ઉત્તર પણ ખરાબર બુદ્ધિમાં ન ઉતરી શકે એ સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય:—શ્રીકૃષ્ણે તેનો શું ઉત્તર આપ્યો ?

ગીતાગત ભક્તિયોગનો એજ સ્પષ્ટ આશય છે, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાને જગતનો સર્વક્રિષ્ણ પ્રમથ્ય કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે આવો ઉદાર અને ઉગમ ભક્તિવાન જગતમાં બીજો ક્યાંય નથી.

અધ્યાય ૧૯ મો-ઈશ્વરભક્તિ-વિષ્ણુપુરાણ

ગુરુઃ—અમરદેહીતાના બાકી રહેલા અંશનું વિવેચન કરવાની હવે જરૂર નથી. અત્યાર પૂર્વે જે કંઈ કું કવી ચૂક્યો છું તેને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને માટે, હવે વિષ્ણુપુરાણમાંથી પ્રસ્લાદ્યરિત સષ્ઠ તેનીજ સમાયોચના કરીશ. વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રસ્લાદ અને ક્રુવ એ બે જગપ્રસિદ્ધ ભક્તતાત્માઓનાં જીવનચરિત્ર છે. આ બન્ને ભક્તતાત્માઓની ભક્તિ એક બિન્ન બિન્ન પ્રકારની હતી. હવે તું એટલું તો સમજી શક્યો હોઈશ કે ભક્તિ કુખ્યત્વે બે પ્રકારની છે:—(૧) સકામ, અને (૨) નિષ્કામ. સકામ ઉપાસનાને કામ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે અને નિષ્કામ ઉપાસનાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. ક્રુવની ઉપાસના સકામ હતી; કારણ કે તેણે ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિચ્છે વિષ્ણુની આરાધના કરી હતી. એટલા માટે તેની ઉપાસનાને મધ્યમ ભક્તિ કહી શકાય નહિ. જો કે ઇશ્વરમાં તેને દૃઢ વિશ્વાસ હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના મનચ્છિક્ષિ પણ તેણે ઇશ્વરનેજ અર્પણ કરી દીધાં હતાં, છતાં તેની ઉપાસનાને ભક્તિની ઉપાસના કહી શકાય નહિ. પ્રસ્લાદની ઉપાસના નિષ્કામ હતી, કારણ કે તેણે કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથી ઇશ્વરની ભક્તિ કરી નહોતી. બધી ઇશ્વરપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવા માટે તેને અનેક પ્રકારની આપત્તિઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું, છતાં તેણે ઇશ્વરભક્તિમાં સદૃજ પણ સકામ સંચો નહોતો. તે જાણતો હતો કે કેવળ ભક્તિની ખાતરજ તેને આ સર્વ આપત્તિઓ સહન કરવી પડે છે, તે છતાં તેણે ભક્તિનો એક છેદથી ધડી સુધી ત્યાગ કર્યો નહોતો. આવો નિષ્કામ પ્રેમ તેજ મધ્યમ ભક્તિ છે, તેમજ પ્રસ્લાદ જેવો નિષ્કામ પ્રેમની સાચા ભક્તના પવિત્ર નામને સંપૂર્ણ યોગ્ય છે. વિષ્ણુપુરાણના પ્રમથનાંએ સકામ ઉપાસના અને નિષ્કામ ઉપાસનાનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડવાચ્છે તેમજ એકબીજા જીવનચરિત્રની પરસ્પર તુલના કરવાચ્છેજ આવાં બે ચરિત્રોની—ક્રુવ તથા પ્રસ્લાદનાં ઉપાખ્યાનોની—રચના કરેલી હોવી જોઈએ. ભગવદ્ગીતાના રાજ્યોગમંજયે મેં જે કંઈ કહ્યું હતું, તે જો તને યાદ કર્યો તો તું સમજી શકશે કે સકામ ઉપાસના પણ એક નિષ્કામ તો નથીજ એ મનન કરી શકનાર્થક ઇશ્વરની કૃપામુદ્રા હરે છે તેને તે

ये तु धर्म्यामृतमिदं यश्चोक्तं पर्युपासते ।

શ્રદ્ધાના મત્પરમા મક્તાસ્તેડતીવ મે પ્રિયાઃ॥

અર્થાત—જેને મારું-તારું એવી મમત્વશુદ્ધિ નથી, જે નિરહંકાર છે, જેને સુખ અને દુઃખ ઉભય સમાન છે, જે ક્ષમાવાન છે, જે ક્રોધનો પણ દ્રેપ કરતો નથી, જે સર્વભૂતોનો મિત્ર છે, જે દયાળુ છે, જે સર્વદા સંતુષ્ટ છે, જે સ્થિરચિત્તવાળો (યોગી) છે, જેણે પોતાના મનનો સંયમ કર્યો છે, જે બળવાન નિશ્ચયવાળો છે, અને જેણે પોતાનું મન તથા શુદ્ધિ મને અર્પણ કર્યું છે, એવો જે મારો ભક્ત તેજ મને પ્રિય લાગે છે. જેનાથી લોકોને ઉદ્દેગ થતો નથી, અને લોકોથી જેને સંતાપ થતો નથી તેમજ જે હર્ષ-ક્રોધ તથા ભય-ત્રાસથી મુક્ત હોય છે તેજ મને પ્રિય લાગે છે. મારો જે ભક્ત નિરુદ્ધ, પવિત્ર, દક્ષ, ઉદાસીન, દુઃખરહિત, અને સર્વ આરંભોનો પરિત્યાગ કરવાને શક્તિમાન હોય છે તેજ મને પ્રિય થઈ પડે છે. જેને કોઈ પણ વસ્તુપ્રત્યે દ્રેપ નથી તેમજ આમક્રિત પણ નથી, જે કદાપિ શોક કે આકાંક્ષા કરતો નથી, અને જે શુભ કે અશુભનો ત્યાગ કરવાને સમર્થ હોય છે તેજ મને પ્રિય હોય છે. જે શત્રુ અને મિત્ર પ્રત્યે એકસરખો જ વ્યવહાર રાખે છે, માન અને અપમાનમાં સમાન ભાવ રાખે છે, ટાઢ-તડકો કે સુખ-દુઃખને પણ સમાન ગણે છે, જે કોઈ પણ વસ્તુપર આસક્તિ ધરાવતો નથી, જેને નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે, જેણે પોતાની વાણી ઉપર કાબૂ મેળવ્યો છે, યદચ્છયા જે પ્રાપ્ત થાય તેથીજ જે સંતુષ્ટ રહે છે, જેનું કોઈ નિશ્ચિત સ્થાન નથી, જેની શુદ્ધિ સ્થિર છે, અને જે મારી ભક્તિ કરે છે, તેજ મને પ્રિય થઈ પડે છે. મારાપર શ્રદ્ધા રાખી મત્પરાયણ થઈ મારા જે ભક્તો ઉપર વર્ણવેલા ધર્મામૃતનું સેવન કરે છે તે મને અતિશય પ્રિય છે.

હવે ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવું ને ? દેવપૂજનો ડોળ કરવામાત્રથીજ કોઈ સાચો ભક્ત બની શકતો નથી. માત્ર માણાના મણકા ફેરવવાથી કે માત્ર હરિ ! હરિ ! શબ્દોના ઉચ્ચારથી ભક્ત થવાનું નથી. હા ધન્ય ! અરે પ્રભુ ! એવી બીજી એવે સંભળાવવા માટે ખાલી ખૂંસો પાડવાથીજ સત્ય ભક્તનું બીરદ પ્રાપ્ત થવું નથી. જેણે પોતાની ઈંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય, જેનું ચિત્ત સંયમમાં રહી શકતું હોય, જે સમદર્શી હોય, અને જે પરહિત કરવાને સદા તત્પર રહેતો હોય, તેજ યથાર્થ ભક્ત પુરુષ છે. પોતાના તેમજ સર્વના અંતઃકરણમાં સર્વદા ધન્ય વિરાજી રહ્યો છે એમ દૃઢતાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખી, પોતાના ચરિત્ર સંપૂર્ણ નિર્દોષ બનાવવાનો જે પ્રયત્ન કરે તેમજ પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને ધન્ય ભિમુખી કરે છે, તેજ યથાર્થ સંતપુરુષ કે ભક્ત મહર્ષિ છે. જેના ચરિત્ર ઉપર ભક્તિનો પ્રભાવ નથી, તે કદાપિ ભક્તના પદને માટે યોગ્ય નથી. જેની સમસ્ત વૃત્તિઓ ધન્યરામુખી નથી, તે પણ પોતે ભક્ત હોવાનો કદિ દાવો કરી શકે નહીં.

મીલોડત ભક્તિયોગનો એજ સ્વરૂપ આશય છે, મીઠા સગવડગીતાને જગતને સર્વક્રેષ્ઠ ધર્મમંથ્ર કહેવામાં આવે છે તેવું કારણ એ છે કે આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાન જગતમાં બીજો ક્યાંય નથી.

અધ્યાય ૧૯ મો-ઈશ્વરભક્તિ-વિષ્ણુપુરાણ

ગુરુઃ—સગવડગીતાના બાકી રહેલા અંશનું વિવેચન કરવાની હવે જરૂર નથી. અત્યાર પૂર્વે જે કાંઈ કું કરી ચૂક્યો છું તેને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને માટે, હવે વિષ્ણુપુરાણમાંથી પ્રસ્લાદ્યરિત સદ્ધ તેનીજ સમાલોચના કરીશ. વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રસ્લાદ અને ધ્રુવ એ જે જગપ્રસિદ્ધ ભક્તાત્માઓનાં જીવનચરિત્ર છે. આ બંને ભક્તાત્માઓની ભક્તિ છેક સિન્ન સિન્ન પ્રકારની હતી. હવે તું એટલું તો સમજી રાક્યો હોઈશ કે ભક્તિ યુગ્મત્વે જે પ્રકારની છે:—(૧) સકામ, અને (૨) નિષ્કામ. સકામ ઉપાસનાને કામ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે અને નિષ્કામ ઉપાસનાને ભક્તિ. કહેવામાં આવે છે. ધ્રુવની ઉપાસના સકામ હતી; કારણ કે તેણે ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિઅર્થે વિષ્ણુની આરાધના કરી હતી. એટલા માટે તેની ઉપાસનાને મયાર્થ ભક્તિ કહી શકાય નહિ. જે કે ઇશ્વરમાં તેને દૃઢ વિશ્વાસ હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં મનશુદ્ધિ પણ તેણે ઇશ્વરનેજ અર્પણ કરી દીધાં હતાં, છતાં તેની ઉપાસનાને ભક્તની ઉપાસના કહી શકાય નહિ. પ્રસ્લાદની ઉપાસના નિષ્કામ હતી, કારણ કે તેણે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથી ઇશ્વરની ભક્તિ કરી નહોતી. બલકે ઇશ્વરમત્તે ભક્તિભાવ રાખવા માટે તેને અનેક પ્રકારની આપત્તિઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું, છતાં તેણે ઇશ્વરભક્તિમાં સદેજ પણ સંકોચ સેઓ નહોતો. તે અણુતો હતો કે કેવળ ભક્તિની ખાતરજ તેને આ સર્વ આપત્તિઓ મહન કરવી પડે છે, તે છતાં તેણે ભક્તિનેા છેક છેલ્લી ધડી સુધી ત્યાગ કર્યો નહોતો. આવો નિષ્કામ પ્રેમ તેજ મયાર્થ ભક્તિ છે, તેમજ પ્રસ્લાદ જેવા નિષ્કામ પ્રેમીજ સ્વાચ્છ ભક્તના પવિત્ર નામને સંપૂર્ણ યોગ્ય છે. વિષ્ણુપુરાણના અંશકોએ સકામ ઉપાસના અને નિષ્કામ ઉપાસનાનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડ્યાઅર્થે તેમજ એક-બીજા જીવનચરિત્રની પરસ્પર તુલના કરવાઅર્થેજ આવાં બે ચરિત્રોની-ધ્રુવ તથા પ્રસ્લાદનાં ઉપાખ્યાનોની-રચના કરેલી હોવી નેષ્ટએ. સગવડગીતાના રાજ્યોગમંથ્રમાં જે જે કાંઈ કહ્યું હતું, તે જે તને યાદ દરી તો તું સમજી રાક્યો કે સકામ ઉપાસના પણ છેક નિષ્કામ તો નથીજ હોતી. જે મનુષ્ય જેની કામનાપૂર્વક ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે તેને તે કામનાઅનુસારજ

ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ ખુદ ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ધ્રુવે ઉચ્ચપદની કામના રાખી ધર્મની ઉપાસના કરી હતી તેથી તેને પણ તેવું જ ફળ મળ્યું. તેની ઉપાસનાને નીચલી શ્રેણીની ઉપાસના કહી શકાય, પરંતુ તેને ભક્તિ તો નજ કહી શકાય. પ્રવહાદની ઉપાસના સંપૂર્ણ ભક્તિમય હતી, તેથી તેને મુક્તિ મળી.

શિષ્ય:—કેટલાકો તો એમ કહે છે કે ખરો લાલ તો તેમાં ધ્રુવેજ થયો. મુક્તિ એક પ્રકારનો પારલૌકિક લાલ છે, અને તેની સત્યતા કે યથાર્થતા માટે પણ અનેક સંશયો છે. આવા ભક્તિમય ધર્મની લોકો દર કરે એવી મને તો સંભાવના જણાતી નથી.

ગુરુ:—મુક્તિનું સત્ય સ્વરૂપ તું જૂલોડી ગયો જણાય છે. આજ લોકમાં અનેક મનુષ્યો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે અને કરી પણ શકે છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ હોય અને દુઃખનો જેને સ્પર્શ થતો ન હોય તે આ લોકમાં પણ મુક્તાત્માજ છે. એક મહાન ચક્રવર્તી રાજા પાસે અતુલ સત્તાસંપત્તિ હોય છે તોપણ તે દુઃખથી મુક્ત રહી શકતો નથી, પરંતુ એક મુક્ત જીવ પાસે એક કોડી ન હોવા છતાં પણ તે સુખી રહી શકે છે; કારણ એનું સ્પષ્ટ તેમજ ખુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેવું છે. જે મનુષ્ય પોતાના આત્મા ઉપર વિજય મેળવે તે મનુષ્ય વિશ્વ ઉપર વિજય મેળવી શકે એમાં આશ્ચર્ય જેવું જ શું છે ? ચક્રવર્તી રાજાને કેવા પ્રકારનું સુખ હોય તે કોઈથી કહી શકાય નહિ, અથવા તો તે બહુ સુખીજ હોય એ બનવાયોગ્ય નથી; પરંતુ મુક્તાત્મા અર્થાત્ સંયમી-વિશુદ્ધ ચિત્ત મહાત્મા પોતાના હૃદયમાં કેવું અને કેટલું સુખ ભોગવે છે તેનું વાણીથી વર્ણન થઈ શકે નહિ. મુક્તાત્મા આ જગતમાં પણ સુખપૂર્વક રહી શકે છે. એટલાજ માટે મેં તને એક પ્રસંગે કહ્યું પણ હવે કે ધર્મ સિવાય સુખ પ્રાપ્તિનો અન્ય એકેક ઉત્તમ માર્ગ નથી. મુક્તાત્માની સકળ વૃત્તિઓ સંપૂર્ણ સ્ફુર્તિ પામી ચૂકી હોય છે, અને તેની સાથે તેનું સામંજસ્ય પણ સુરક્ષિત રહેલું હોય છે, તેથીજ તેને મુક્ત કહેવામાં આવે છે. જેની વૃત્તિઓ સંપૂર્ણ સ્ફુર્તિ નથી પામી હોતી તે કાં તો અજ્ઞાન હોય છે, કાં તો અસમર્થ હોય છે અને કાં તો મલિન ચિત્તવાળો હોય છે. તેથી તે મુક્ત થઈ શકતો નથી.

શિષ્ય:—મને તો એમ લાગે છે કે એવી જીવન-મુક્તિની કામનાએજ ભારત-વર્ષને અધોગતિની ઉંડી ખાઈમાં ફેંકી દીધું છે, કારણ કે જેઓ જીવન-મુક્ત બને છે અથવા તો જીવન-મુક્ત બનવાની સાધનાઓ કરે છે તેઓ સાંસારિક ખાખોમાં જેવું જોઈએ તેવું લક્ષ આપી શકતા નથી, અને તેથી પરિણામે દેશની અવનતિ થાય છે. ભારતવર્ષની અવનતિનું પણ તેજ કારણ હોય એમ મને લાગે છે.

ગુરુ:—મુક્તિનું યથાર્થ તાત્પર્ય નહિ સમજી શકવાને લીધેજ એવા ભૂલભરેલા ખ્યાલો તમારામાં ભરાઈ પેદા છે. જેઓ મુક્તાત્મા હોય છે, અથવા તો જેઓ

મુક્તિમાર્ગના મુસાદરો હોય છે, તેઓ સંસારમાં નિર્લેપભારથી રહે છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તેઓ નિષ્કામભાવથી પણ પોતાનાં કર્તવ્યો કર્યા વિના તો રહેતા નથીજ, એ વાત ખાત્રીપૂર્વક માની લેવી. મહાત્માઓનાં નિષ્કામ કર્મો સ્વ-દેશનું નથા જગતનું જેટલું કલ્યાણ કરી શકે છે તેટલું સકામ કર્મ કરનારાઓનાં કામોથી દેશનું કે જગતનું મંગલ થઈ શકતું નથી. નિષ્કામ કર્મવીરોની સમ-સ્ત વૃત્તિઓ વિકસિત તેમજ સ્ફુર્તિશુક્લ બની ચૂકી હોય છ તેથી તેઓ જેટલા દક્ષ તથા પ્રબળ પરિશ્રમી હોય છે તેટલા બીજા કોઈ હોઈ શકે નહિ. અગાઉ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું એક વાક્ય ઉપ્ધૃત કરીને મેં તને ખતાવી આપ્યું છે કે દક્ષતા એજ ખરા ભગવદ્ભક્તોનું એક લક્ષણ છે. અને જેઓ દક્ષ હોવાની સાથે નિષ્કામ કર્મધોગી હોય તેઓ સ્વમતિનું તથા જગ-તનું જેટલું હિત કરી શકે તેટલું અન્ય કોઈથી કાઢી કાળે નજ થઈ શકે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. આ દેશનાં સમસ્ત મનુષ્યો ત્યારે મુક્તિમાર્ગનું અવલંબન લેશે ત્યારેજ ભારતવર્ષીય પ્રજા જગતમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજાતરીકેનું ઉચ્ચ પદ હીપાવશે. મુક્તિતરવનો માર્ગ ભાવ આજકાલ આપણામાં વિદ્યુત થઈ ગયો છે, તેટલાજ માટે આ અનુશીલનવાદદારો તેનો પુનરુદ્ધાર કરી તારા જેવા યુવકોના હૃદયમાં તેનો બળિયેક કરવા માગું છું.

શિષ્ય:—પ્રહ્લાદચરિત્રની જે સમાસોચના આપ કરવાના હતા, તે તો એક ખાલુએજ રહી ગઈ !

ગુરુ:—પ્રહ્લાદચરિત્ર વિશે વિસ્તારથી બોલવાની મને ઈચ્છા નથી, તેમજ તેટલી જરૂર પણ નથી. માત્ર પ્રહ્લાદના જીવનની એક વાત બહુ લક્ષમાં લેવા જેવી છે, તેજ કહીશ. મેં કહ્યું છે કે—“હે ઈશ્વર, અરે પ્રભુ !” એવી માત્ર મોહાની ખૂંસો પાડવાથીજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. જે આત્મજળથી પુરુષ સર્વ ભૂતમા-ત્રને પોતાનાજ આત્મા સમાન લેખે અને સર્વજનના હિતાર્થે તદ્દીન રહ્યા કરે, એટલુંજ નહિ પણ યજ્ઞ તથા મિત્રમાં સમાનભાવ રાખી શકે, તેજ નિષ્કામ-કર્મ અને માર્ગ સક્ત પુરુષ છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ એજ મહત્તરની વાત ઉપર બાર મુદ્દામાં આવ્યો છે. પ્રહ્લાદચરિત્ર તેનુંજ એક જવદંત ઉદાહરણ છે. બીજા ચબ્દોમાં કહું તો ભગવદ્ગીતામાં જે વાત ઉપદેશના રૂપમાં છે તેજ વાત વિષ્ણુ-પુરાણમાં વાર્તાના રૂપમાં છે. + શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભક્તતાત્પાતા જે લક્ષણો દર્શાવે તે જ બૂદ્ધી મેં હોમચ એમ ધારી પુનઃ એકવાર તારી પાસે કહી જાઉં છું. નીચેનાં લક્ષણો તારી યાદશક્તિમાં જગજર સંમતી લે:—

+ અહીં આ વાત પણ વાચક બંધુઓના ખાસ લક્ષણર ભાવવા જેવી છે કે શ્રી-મ.ભારતવર્ષમાં તો વળી ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનેજ અમલમાં આવેલો દર્શાવી આપ-

અદ્વેષા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ एव च ।
 निर्ममो निरहंकरः समदुःसुखः क्षमी ॥
 संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥
 यस्मान्नोद्वિजते લોકો લોકોન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।
 હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥
 अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
 सर्वारंभ परित्यागी योमद्भक्तः स मे प्रियः ॥
 યો ન હૃપ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।
 शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥
 સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥
 તુલ્યાનિદાસ્તુતિર્માની સંતુષ્ટો યેનકેનચિત્ ।
 अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥

વે તુ ધન્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।

શ્રદ્ધાધાનામત્પરમા ભક્તાસ્તેડતીવ મે પ્રિયાઃ ॥ (૧૨. ૧૩થી૨૦) *

પ્રારંભમાંજ પ્રહ્લાદને સર્વત્ર સમદર્શી અર્થાત્ સમાન દૃષ્ટિવાળો જણાવવામાં આવ્યો છે. પ્રહ્લાદના શુદ્ધોત્તરે ચરિત્રકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

સમચેતા જગન્યામ્મિન્ યઃ સર્વેષ્વેવ જન્તુષુ ।

યથાત્મનિ તથાન્યત્ર પરં મૈત્રગુણાન્વિતઃ ॥

ધર્માત્મા સત્યશૌચાદિગુણાનામાકરસ્તથા ।

ઉપમાનમદોષાનાં સાધૂનાં યઃ સદામત્રત્ ॥

અર્થાત્—અંધકારે પ્રહ્લાદને સર્વ જાતમાત્રમાં સમાનશુદ્ધિ રાખનાર, પોતાના જ સમાન અન્ય પ્રાણીઓને મણુનાર તથા સત્ય-શૌચાદિ અનેક ગુણગુણાલંકૃત જાતના છે; પરંતુ કેવળ શુદ્ધવાદ કરવાથી શુ વળે ! જોની સ્તુતિ કરવામાં આવે તેના અવચરિત્રમાં તેના મુખે સ્પષ્ટ ન થાય તેા તે ગુણાનુવાદ કરી અસર કરી શકતો નથી. પ્રહ્લાદનો સૌથી પ્રથમ ગુણ તેના અવન ચરિત્રમાં એ નિવામાં આવે છે કે પાપ સંસ્કારી હતો. સત્ય બોલવાના સમર્થતા તે એટલો બધો દૃઢ હતો કે નારી જેવા અનેક વાતો આવેલી છે. કામવત્તે એકદલ રક્ષ તેા એવી કોઈ વાતોથી પરાવચા ઉપરાંત કોઈમદસમવચીતતાની એકદલ ઉત્તમ કીડા જોવાજ છે.

પરંતુ એકેતો કારણ પૂર્વના અધ્યાયમાં જ મેં જણાવેલું છે.

તેના દુઃખના પંજમાં સપડાવા છતાં તેણે સત્યનો લેશમાત્ર પરિત્યાગ કર્યો નહિ. યુરુ પાસેથી પ્રસ્લાદને જ્યારે તેના પિતા-હિરણ્યકશિપુ પાસે લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેના પિતાએ તેને પૂછ્યું કે: “ જોશ, તું આશ્વરસધીમાં શું શીખ્યો? કહે જોઈએ? ”

પ્રસ્લાદે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે: “ હું જે કંઈ શીખ્યો છું તેનો સારાંશ એટલો જ છે કે જેને આદિ નથી, અંત નથી, મધ્ય નથી, વૃદ્ધિ નથી, અને ક્ષય નથી અર્થાત્ જે અમ્યુત છે, જે અકાલ્પ છે, અને જે સર્વકારણેનું પણ કારણ છે, તેને નમસ્કાર દો. ”

આ શબ્દો પુત્રના મુખથી સાંભળી હિરણ્યકશિપુ ક્રોધથી લાલચોળ જેવો બની ગયો. તેનાં તેજોમાંથી અગ્નિની ત્રીજીમારીઓ બહાર નીકળવા લાગી. તેણે ક્રૂરતા અવગણી પ્રસ્લાદના યુરુનો સખ્ત તિરસ્કાર કર્યો. યુરુએ કહ્યું કે: “ એમાં મારો લેશ પણ દોષ નથી. મેં તેમાંની એક પણ વાત તેને શીખવી નથી. ”

ત્યારમાઠ હિરણ્યકશિપુએ પ્રસ્લાદને પ્રશ્ન કર્યો કે:—“ તો પછી જોશ! પ્રસ્લાદ! તને આ સર્વ વાતો કોણે શીખવી? ”

પ્રસ્લાદ જોશી ઉઠ્યો કે: “ પિતા! જે વિષ્ણુ ભગવાન આ અર્નત જગત્ ઉપર પોતાનો અધિકાર વર્તાવી રહ્યા છે, અને જે મારા હૃદયને ત્રિષે પણ વિરાગી રહ્યા છે તેના સિવાય બીજું કોણ શીખવી શકે તેમ છે? ”

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે: “ અરે બેવકુફ! આ જગતનો હંધર તો હું જ છું! વિષ્ણુ તે વળી કોણ? ”

પ્રસ્લાદે જવાબ આપ્યો કે: “ જેના પરમપદને વ્યક્ત કરવાને વાણી અશક્ત બની રહે છે, યોગીઓ જેના પરમપદનું નિત્યં ધ્યાન કરે છે, જેનાવડે આ સમસ્ત વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે, અથવા જે પોતેજ વિશ્વસ્વરૂપ છે, તે વિષ્ણુજ પરમેશ્વરના નામને યોગ્ય છે. ”

હિરણ્યકશિપુનો ક્રોધ હવે અતિશય વેગથી વધવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે: “ પુત્ર-રૂપિ એજ વાત! તારા માથા ઉપર મોતજ ભમતું જણાય છે. પરમેશ્વર કોને કહેવાય તે તું જાણે છે? મારી દૈવાતિમાં તારો પરમેશ્વર મારા સિવાય બીજો કોણ હોઈ શકે? ”

પ્રસ્લાદે નિઃશરતાપૂર્વક જણાવ્યું કે: “ પિતા! તે શું કેવળ મારો એકલાનોજ પરમેશ્વર છે, એમ આપ માનો છો! જગતનાં સર્વ ગ્રાણીમાત્રનો તેજ એક પરમ હંધર છે. આપનો પણ તેજ હંધર છે. ધાતા કહે, વિધાતા કહે, રમે તે કહે; તે સર્વ એક માત્ર તેજ પરમેશ્વરમાં આવી જાય છે! પિતાજ ક્રોધ કરશો નહિ. પ્રસન્ન યાઓ! ”

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે: “ કોઈ પાપાત્માએજ આ બેવકુફ બાળકના હૃદયમાં

ગની શકે એમ હું માની શકતો નથી. એક મનુષ્ય ગમે તેટલો ધંધરભક્ત હોય તો-
પણ કુદરતી નિયમો તેની પાસે નિષ્ક્રમ હોય એમ માનવું યોગ્ય નથી. પરમ ભક્ત
પુરુષને પણ જે એક તત્ત્વચારનો પા ધાગે તો રંધિર નીકળતું જોઈએ.

શુરુઃ—અર્થાત્ હું ‘શીરેકલને’ (અદ્ભૂત વ્યાપારોને) માનતો નથી, એજ વાત
તારે કહેવાની છેને ? વિષ્ણુપુરાણનાથી ઘટના બહુ પુરાતન છે. ધંધરની શક્તિને તું
જેવી સીમાબદ્ધ માને છે તેવી હું માની શકતો નથી. વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રત્યક્ષાંની જેવી
રીતે રક્ષા થવાનું જાણવામાં આવ્યું છે, તેવી રીતની રક્ષા આજકાલ આપણી
દૃષ્ટિ સંપ્રુખ કોઈની થતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ એવી રક્ષા એક માત્ર નવમ્નાથામાંજ
સીમા પામે એ વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું; પરંતુ ધંધરકૃપાના પ્રતાપે કોઈ એક
ખાસ કુદરતી નિયમકારા બીજા કુદરતી નિયમોમાં ફેરફાર તજ થઈ શકે એમ તો
તારાથી કહી શકાય નહિ. એકાદ જાનના આધાતથી પરમ ભક્તના સારીરમાંથી
રંધિર વહેવા ધાગે એ ખરું, પણ ભક્તપુરુષ ધંધરકૃપાપ્રતાપે પોતાની શક્તિ તથા
શુદ્ધિનો એવો સરસ ઉપયોગ કરે કે જાનના આધાતો પણ નિષ્ક્રમ થાય, તો તે
શું બનવાયોગ્ય નથી ? ભક્તાત્મા ખાસ કરીને “દક્ષ” પુરુષ હોયો જોઈએ એ
વાત હું તને સૌ પ્રથમજ કહી ગયો છું. જે પુરુષ દક્ષ હોય તેની સર્વ પ્રકારની
શક્તિઓ સંપૂર્ણ અતુલીયિત થઈ હોય છે, અને તેથી તે અતિશય કાર્યક્ષમ હોય છે.
તે ઉપરાંત તેના ઉપર ધંધરનો પણ સંપૂર્ણ અનુમદ્દ હોય છે. ધંધરાનુમદ્દ હોય તો
ગમે તેવા દુઃખના પ્રસંગોમાં પણ મનુષ્ય કુદરતી ઉપાયોવડેજ પોતાની આત્મરક્ષા
કરી શકે એમાં તને અસંભવિતતા જેવું શું જણાય ? પંથુ તે વાતને હમણાં
જવા દે. અત્યારે એ વાતને ચર્ચાવાની કંઈ જરૂર નથી; કારણ કે હું અત્યારે ભક્તિનું
સ્વરૂપ સમજાવવા માગું છું. ભક્ત ધંધરાનુમદ્દ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે અથવા
પ્રાપ્ત કરી શકે કે નહિ તેવિષે હું અને બોલવા માગતો નથી. ભક્તાત્માએ કોઈ
પણ પ્રકારના કળની કામના રાખવી ન જોઈએ; કારણ કે કામનાયુક્ત ભક્તિને નિષ્કામ
ભક્તિ કહેવાય નહિ.

શિષ્યઃ—પરંતુ પ્રત્યક્ષે તો તે સમયે પોતાની રક્ષા થાય એવી કામના રાખેલી-

શુરુઃ—તદિ. તેણે એવી લેણમાન ઇચ્છા રાખી નહોતી. માત્ર એવો દૃઢ સંક-
લ્પ તેણે કર્યો હતો કે જે મારા આરાધ્ય વિષ્ણુભગવાન મારા પોતાનામાં વાસ
કરી રહ્યા છે તો પછી તેઓ આ અભિમાન પણ હોવાજ નોંધાશે. એથી કરીને આ
અભિમાન વિગેરે મને કશી હાનિ કરવાને સમર્થ નથી. તેનો આ પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય
ધીમે ધીમે અધિક સ્પષ્ટ અને જગજગત ધનો ગયો છે, એજ એક વાત મારે માર
નજીને કહેવાની છે.

દરે મૂળ કથા ઉપર જાતીએ. અભિ-કામના આધાતોથી પણ જ્યારે પ્રત્યક્ષાંના

શરીરને કાંઈ ક્ષતિ ન થઈ ત્યારે હિરણ્યકશિપુએ પ્રલ્હાદને કહ્યું કે:—“અરે દુર્જી! હજી પણ શત્રુની સ્તુતિ કરવી ત્યજી દે. મૂર્ખાઈની પણ હદ હોય છે. નો મારા શત્રુનાં ગુણગાન કરવાં ત્યજી દે તો હું તારા સર્વ અપરાધોની ક્ષમા આપવા તૈયાર છું.”

ક્ષમાની વાર્તા સાંભળી પ્રલ્હાદ બોલી ઉઠ્યો કે:—“જેઓ સર્વના ભયોને હરવાને સમર્થ છે, જેઓનું સ્મરણમાત્ર કરવાથી જન્મ-જરા-મૃત્યુના ભયો નાશ પામે છે, તે અનંત ઈશ્વરને હૃદયમાં રથાન આપ્યા પછી મને કાંઈ જાતનો ભય લાગતો નથી—હું નિર્ભય-નિરૂર છું.”

ગીતાની “મયોદ્વેગૈર્મુક્તઃ” વાળી વાણી યાદ કર. ત્યાર પછી હિરણ્યકશિપુએ તેના ઉપર સર્પો છોડી મૂક્યા પરંતુ સર્પદંશથી પ્રલ્હાદ મૃત્યુ પામ્યો નહિ. આ વાત ઉપર તને શ્રદ્ધા ઉપજતી ન હોય તો મને તેથી કશી હાનિ નથી; પરંતુ પુરાણકારને આ સર્પદંશવાળા વિગત જામાટે લખવી પડી તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ:—

સત્ત્વાસક્તમતિઃ કૃષ્ણે દશ્યમાનો મહોરગૈઃ ।

ન વિવેદાત્મનો ગાત્રં તત્ સ્મૃત્યાલ્હાદસંસ્થિતઃ ॥

તે સમયે પ્રલ્હાદનું મન કૃષ્ણમાં એટલું બધું આસક્ત હતું કે અનેક મહા ભયંકર સર્પોએ તેને ડંસ માર્યા તથાપિ કૃષ્ણ-સ્મરણના આનંદમાં તેને તેની કશી વ્યથા જણાઈ નહિ. આવો લક્ષિતપૂર્ણ આનંદ, નિર્મળ આલ્હદ, હૃદયમાં જગૃત થાય છે ત્યારે સુખ-દુઃખમાં કાંઈ ભેદ જણાતો નથી. પેલું લગવડવાક્ય પુનઃ સ્મૃતિમાં લાવ:—“સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી.” ક્ષમી એટલે શું એ વાત હું હવે પછી કહીશ. હાલ તુર્ત તો “સમદુઃખસુખઃ” એ કથનનું રહસ્ય સમજી લે.

શિષ્ય:—સમજ્યો. લક્ષ્મણના મનમાં રાત્રિદિન એક એવું મહાન સુખ રહ્યા કરે છે કે જેથી અન્ય પ્રકારનાં સુખ-દુઃખોને તે ગણતરીમાં લેખતો નથી.

ગુરુ:—હા. સર્પદંશથી પણ જ્યારે પ્રલ્હાદનું મૃત્યુ ન થયું, ત્યારે હિરણ્યકશિપુએ તેનાપર મદોન્મત્ત હરિતઓને છોડી મૂક્યા. હસ્તિઓના દાંત લાંગી ગયા, પણ પ્રલ્હાદને કશી હાનિ થઈ નહિ. તે પ્રસંગે પ્રલ્હાદ પોતાના પિતાને શું કહે છે તે એક વખત સાંભળી લે:—

દન્તા ગજાનાં કુલિશાગ્રનિષ્ઠુરાઃ શીર્ણાયદેતે ન ચલં મમૈતત્ ।

મહાવિપત્ પાપવિનાશનોઽયમ્ જનાર્દનાનુસ્મરણાનુભાવઃ ॥

અર્થાત્—વજ્રના અગ્રભાગ જેવા કઠિન ગજદંતો લાંગીને તૂટી પડ્યા એ કાંઈ મારા બળથી થયું નથી. જેઓ મહા વિપદ અને મહાપાપથી રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે તે એક જનાર્દન પ્રભુના સ્મરણનાજ પ્રતાપે તેમ બન્યું છે.

પુનઃ પેશુ ભગવદ્વાક્ય યાદ કર. " નિર્મમો નિરહંકારઃ " + ઇત્યાદિ ભગ-
વદુક્તિમાં જે નિરહંકાર, સખદ વાપરવામાં આવ્યો છે તે આવા રચેલે સાર્થક યાવ
છે. ભક્તાત્મા આ વાત બહુ સારી સમજે છે. કે વિશ્વમાં જે કંઈ બને છે તે કેવળ
પરમાત્માની ઇચ્છાથીજ બને છે, અને તેથી તે ભક્ત પુરુષ હમેશાં અહંકાર
રહિત રહે છે.

હરિતઓ પણ પ્રજ્ઞાદાતા અંગને દર્શી દાનિ કરી ન શક્યા, ત્યારે દિરમ્બકચિપુ-
એ તેને આગમાં બાળીને ભસ્મ કરવાનો હુકમ કર્યો. પ્રજ્ઞાદાતા ધમધમતા અગ્નિમાં
નાખવામાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાંથી પણ તે જોયોને તેવોજ બહાર નીકળ્યો. ભક્તાત્મા
દાદ-તટકાર્માં તથા સુખ-દુઃખમાં સમાનભાવવાળો હોય છે, એ વાત અગાઉ કહી
ચૂક્યો છું. પ્રજ્ઞાદાતા તે અગ્નિકુંડે પણ કમળપત્રના જેવો શીતળ જણાયો.

ત્યારબાદ દૈત્યપુરોહિત ભાર્ગવે-દૈત્યપતિને જણાવ્યું કે: " આપ ક્રોધને સાંત
કરી પ્રજ્ઞાદાતા અમારે હવાલે કરી દો. અમારી પાસે રહ્યા પછી પણ જે તે વિષ્ણુ-
લક્ષિનો પરિત્યાગ નહિ કરે તો અમે અમારા બહુમજાથી તેનો વધ કરી નાખીશું.
અમારા રાક્ષસી પ્રયત્નો કદાપિ નિષ્ફળ થતા નથી. "

દૈત્યેશ્વર આ પ્રસ્તાવને સમ્મત થયો. ભાર્ગવે પ્રજ્ઞાદાતાને પોતાની સાથે લઈ ગયા
અને દૈત્યપુરોહિતે જ્યાં ભજુતા હતા ત્યાં પ્રજ્ઞાદાતા પણ ભજુવા બેસવાનું કહ્યું. પ્રજ્ઞાદા
આ દૈત્યશાળામાં જોડા તો ખરો, પણ ત્યાંથી એક જૂદો વર્ગ ખોલી, દૈત્યપુરોહિતે
એકત્રિત કરી, તેમને વિષ્ણુલક્ષિસંબંધી હિપેશ આપવા મંડી ગયો. પ્રજ્ઞાદાતાની
વિષ્ણુલક્ષિ એ માત્ર તેનું પરહિતપ્રત હતું એમ કહીએ તોપણ બાકે:-

વિસ્તારઃ સર્વભૂતસ્ય વિષ્ણોર્વિશ્વમિદં જગત્ ।

દ્રષ્ટવ્યમાત્મવત્તરમાદમેદેન વિચક્ષણૈઃ ॥

સર્વત્ર દૈત્યાઃ સમતામુપેત્ય સમત્વમારાધનમહ્યુતસ્ય ॥

અર્થાત્ આ સમગ્ર જગત્ એ સર્વ ભૂતસ્વરૂપ વિષ્ણુનો વિસ્તારમાત્ર છે.
એટલા માટે વિચક્ષણ વ્યક્તિએ સર્વને પોતાની સાથે અનેકભાવવાળા માનવા
જોઈએ. x x x x દે દૈત્યગણ ! તમે સર્વત્ર સમાન શુદ્ધિ શખતા જાઓ. આતું
સમાનત્વ-એટલે કે-સર્વ ભૂતમાત્રને પોતાના આત્મવત્ લેખવા-એજ ધર્મરતી આરા-
ધના-પ્રજુની ભક્તિ છે.

પ્રજ્ઞાદાતા પોતાના શબ્દો ખાસ કરીને વિષ્ણુપુરાણમાંથી વાંચી લેવાની હું તને
બહામણુ કહું છું. નમુનાતરીકે અહિં એ-એ શ્લોકો આપ્યાવિના રહી શકતો નથી:-

અય મદ્રાણિ મૂતાનિ હીનશક્તિરહં પરમ્ ।

મુદં તથાપિ કુર્ષોત્ દાનિદ્વેષકલમ્ યતઃ ॥

+ " નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખમુદ્ધઃ ક્ષમી । "

યદ્યવૈરાણિ ભૂતાનિ દ્વેષં કુર્વન્તિ ચેત્તતઃ ।

જોનાન્યાન્યદ્વેષાદિતિમોહેન વ્યાપ્તાનીતિ મનીષિણઃ ॥

અર્થાત્—જેથી કરીને આપણે શક્તિરહિત બનતા હોઈએ, પરંતુ બીજાનું અંગણ ધરું હોય તો તેથી આપણે આનંદિત થવું જોઈએ. કાર્ધના પ્રત્યે કાંઈ દેવભાવ રાખવો નહિ; કારણ કે-કેવળ એ અનિષ્ટનું મૂળ છે. જેઓ પોતાના શત્રુઓ પ્રત્યે દ્વેષ નાખે છે તેઓ મોડથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા હોય છે, જેમ ધારી વાળી પુરુષો તે માટે દુઃખી થાય છે.

તેવે પેલું જગત્ત્રયમન યાદ કર. બહુતાત્માનાં લક્ષણો ગણાયતાં પ્રભુ પોતેમ કહે છે કે:—

પરમાત્મેદિજતે લોકો લોકાન્નેદિજતે ચ યઃ ।

યો ન દુષ્ટ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥

જેમાના " ન દેષ્ટિ " શબ્દ ઉપર વિચાર કરી જો, ઉક્ત ભગવદ્વાક્યમાંથી પુરાણુપર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

પ્રસાદે વિપ્રવક્ષિતો ઉપદ્રવ પુનઃ આતુ ક્યો છે એમ દિશ્યમકશિપુના વક્ત્રુ વામાં અવતાં તેણે તેને એવે આપવાનો હુકમ કરમાઓ. વિવિધપાનથી પણ પ્રસાદ થતું જાયો નહિ. ત્યાર બાદ દૈત્યેશ્વરે પોતાના પુરોહિતોને જોલાવી રામ પછી નંદ-નંદ કે જગદ્પ્રયોગથી પ્રસાદને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી. તે પુરોહિતે પ્રસાદને પોતાની સાથે લઈ ગયા અને એકાંતમાં કેટલોક ઉપદેશ આપ્યો. તેઓએ પ્રસાદને કહ્યું કે: " તારો પિતા પોને જગત્તે કષ્ટિર છે, તો પછી અનંત પરમાત્મા જેવાઓનાં હસ્તગત કરવાથી તારે શું કરવાનું થવાનું હતું ? " પ્રસાદના વિચારમાં કે વિવેચનમાં એથી પણ લેશમાય ફરક ન પડ્યો. મનશ્ચંદ્રે પ્રસાદ " ન સ્થિરમ્નિ " બની, અને પુરોહિતોના ઉપદેશ શબ્દો સંભળ્યાને માથે તલોડે એવે દેવપુરોહિતેએ અતિચાર ક્રિયા અગમ્યારવાને આરમ્બ કર્યો. અતિમન્ય સ્વરૂપ પાત્રે અતિચાર-ક્રિયાએ પ્રસાદના હૃદયમાં વિચ્છાદ માયું, કતાં પ્રસાદને તેથી કાંઈ લાભ થઈ નહિ. હિંદુ ત્રિશ્ય જાનાને વ્યેયુરુ થઈ ગયું. ત્યાર પછી તે દુર્ભિચાર અતિચાર ક્રિયાને અતિચાર તરફ પ્રસાદ પ્રતિ પ્રેરવામાં આવી. તેથી જાહેર, લોકા ક્રિયાવેરમાં અતિચાર ક્રિયા કરતા. દેવપુરોહિતે તરફ પાછા ફરી અને તેઓએ દેવપુરોહિતે સ્વયં કહેવા કરાવી આ દેવપુરોહિતે પ્રસાદ કહ્યું અને તેઓએ કહેવા કરાવી કે: " હું જાણું કે જગત્તે આ કષ્ટોની વફા કરી ? " એઓએ કહેવા કરાવી માત્ર એક જ નિર્ણય તે પોને દેવપુરોહિતેને અગમ્ય અગમ્ય કરાવી અને અગમ્યને સંજોગને કરાવી કરાવી કે " હું સર્વેશ્વરિય, હું જગત્તે

ન સ્થિરમ્નિ વિચરન્નિર્મિતમ્નિ મે વિરો નરઃ ।

સ્વપ્ન! હે જન્મત્ કર્તા ! હે જનાર્દન ! આ બ્રાહ્મણોને આવા અસહ્ય દુઃખમાંથી મુક્ત કરો. સકળ ભૂતમાત્રમાં આપજ્ઞ એક સર્વત્ર વ્યાપક છે એવી મારી દહ માન્યતા હોવાથી એ બ્રાહ્મણો મારા યત્રુ જનીને અને મારવા બાળ્યા હતા, પરંતુ તેમને હું યત્રુરૂપે માંની સકષો નથી. તેમની રક્ષા કરો ! જેઓ અને વિપપાન કરાવવા માયતા હતા, જેઓ અને દાષી નીચે ચમટી નાખવા માયતા હતા, અને જેઓ અને જાળીને બરમ કરવા ચાહતા હતા, તેઓ પણ મારા મિત્રોજ છે ! તેઓપ્રત્યે જો અને અત્યારપર્યંત દ્રેષભાવ ઉત્પન્ન થયો ન હોય અને મારો મૈત્રીભાવ આદિથી અંતપર્યંત જેઓને તેઓજ જળવાઈ રહ્યો હોય તો દે પ્રભો ! મારા એ સાથના જળથી એ બ્રાહ્મણોનો ઉદ્ધાર કરો. " તે પછી હંસરક્ષાથી બ્રાહ્મણો છવતા થયા અને પ્રસાદને આશીર્વાદ આપી પોતાના મૃદ તરફ વિદાય થયા.

મારી ઉદારકથા બીજા દોષ ધર્મસાહિત્યમાં મળતી અચક્ર છે. આવો ઉન્નત ભક્તિવાદ આયંધર્મ સિવાય બીજો દોષ પણ રચ્યો શું જતાવી શકો ? આવા ઉજન ધર્મનો અન્ય દોષ પણ દેશમાં દોષ પણ કાલે પ્રચાર થયો હોય, એમ દહ સુધી મારા જાણવામાં નથી. *

શિષ્ય:—આપનું કહેવું મધ્યમ છે. સ્વધર્મના પ્રયોગો ત્યાગ કરીને શો પહોંતાં અપ્રેષ્ટ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારું વિદ્ય અનિષ્ટ થયું છે, એ વાતનો હું સ્વીકાર કૌં છું.

શુરે:—જમવડીતીમાં જે ભક્તિભાવે હમાશીલ-તેમજ-યત્રુમિત્રમાં મુદ્દા ઠાની જણાવવામાં આવ્યો છે તે ભક્તિભાવે વરુણ જેવા પ્રભુને હોયો નિમંત્રિ, તેનો તને કંઈક ખ્યાલ આવી ગયો હશે.

દિવ્યપદ્મપિપ્પ પોતાના પુત્રનો આવો અપૂર્વ પ્રભાવ જોઈને જનુજ ચક્રિત થયો, અને તેણે પ્રસાદને પછયું કે: " તારામાં આવો પ્રભાવ જેવી રીતે મારી સકષોઈ" તેના ઉત્તરમાં પ્રસાદે જણાવ્યું કે:— " જેઓના હૃદયમાં અચુત દરિ વિદ્યપદ્મ અવરધાન કરે છે તેમનામાં સ્વભાવિકરીતેજ એવા પ્રભાવો પ્રવેશ થાય છે. જે મનુષ્ય બીજાનું અનિષ્ટ કરવાનો સ્વભાવ પણ વિચાર કરતો નથી, તેનું કદાપિ કોઈ

* સુમતિદ વિદ્યાર બાળ પ્રભાવકદ અનુદાર પે નાનું 'એ.રિવેન્ડલ કાષ્ટર' નામના ઉપર મન્યમાં એવા અવનું હાથ છે કે: " જેઓ પોતાના મનુષ્ય ભવતા હતા, તેઓપ્રત્યે દયા કરી હસુમિતે પ્રભુને પ્રવેશ કરી કે: " પિતા ! તેઓને હમા આવો: કરજુ કે તેઓ પોતે શુ કરે છે, તેનું તેમને પેન્ડે જાણ નથી. મારી આદર્શ હમા બેઠા કદ દોષ કો ? " પરંતુ હસુમિતે દયા કરતાં પ્રભુની દયા કરી જઈ ઉચ્ચ આદર્શસ્વરૂપ છે, તેને તેજ દેશ: હવન-અનિષ્ટ ઉપરથી વાચોએ કરી લેવે.

અનિષ્ટ કરી શકતું નથી; કારણ કે ત્યાં મૂળ કારણનોજ અભાવ હોય છે. જે મનુષ્ય પોતાનાં કર્મોદ્ધાર, અથવા તો મન કે વાણીદ્વારા બીજને પીડા આપે છે તે મનુષ્ય હાથે કરીને પોતાનાજ વિનાશનાં બીજ વાંધે છે, એમ સમજવું.”

“જે કેશવ મારામાં વ્યાપ્ત છે તેજ કેશવ સર્વ ભૂતમાત્રમાં રહેલો છે, એમ માની હું કાંઈકું છુદું ઇચ્છતો નથી, તેમજ કાંઈકું અનિષ્ટ કરતો નથી. પ્રત્યેક પ્રાણીનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય તેજ સંબંધી વિચારો હું રાત્રીદિન સેવ્યા કરું છું. તો પછી કાંઈ પણ શક્તિ મારું શારીરિક કે માનસિક અથવા ભૌતિક કે દૈવી અશુભ કેવી રીતે કરી શકે ? પરમાત્મા સર્વભય છે, એમ માની ભૂતમાત્રની અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરવી તે પડિતોનું કર્તવ્ય છે.

આથી અધિક ઉન્નત ઉપદેશ બીજો કયો હોઈ શકે ? આપણાં વિદ્યાર્થીઓમાં કિંવા કોલેજોમાં આવા ઉપદેશનાં મૂળતત્ત્વો પણ સમજાવવામાં આવતાં નથી. આપણી ઉદાર ધર્મકથાઓને ત્યજી દઈ મેકાલેફ્ટ વૉર્ન હેન્ડીંગ્સ કે લોર્ડ ક્લાર્કના પાપપૂર્ણ ઉપન્યાસોજ આપણી સન્મુખ ધરવામાં આવે છે, અને જાણે કે એ ઉપન્યાસોજ આપણામાં ઉચ્ચ સંસ્કારો પ્રેરી શકે છે, એમ માની આપણા શિક્ષકો અભિમાન લે છે, એ કેટલું બધું શોચનીય છે ?

પ્રહલાદના ઉપલા શબ્દો સાંભળી દૈત્યપતિ અત્યંત ક્રુદ્ધ થયો અને તેણે પ્રહલાદને અગાસીએથી નાખી દઈને મારી નાખવાનો આદેશ કર્યો; એટલુંજ નહિ પણ વાયુદ્વારા, માયાદ્વારા તથા બીજા અનેક ઉપાયોદ્વારા તેનો છવ લેવાનો હિરણ્ય-કશિપુએ પ્રયત્ન કરી જોયો; પરંતુ પ્રહલાદને કશી હાનિ થઈ નહિ. દૈત્યપતિએ વિચાર કર્યો કે જો પુનઃ પ્રહલાદને વિદ્યાલયમાં મોકલી તેના હૃદય ઉપર અન્ય પ્રાર્થના સંસ્કારોની છાપ પાડવામાં આવે તોજ તે કદાચિત મુક્ત થઈ શકે. બાકી આની શિક્ષાઓથી તેને કાંઈ અસર થાય તેમ લાગતું નથી. છેવટે તેને નીતિશિક્ષણ આપવા પુનઃ ગુરુ-ગૃહે મોકલવામાં આવ્યો. નીતિનું શિક્ષણ સંપૂર્ણ થયું એટલે દૈત્યગુરુ પોતે પ્રહલાદને સાથે લઈ દૈત્યેશ્વરની પાસે આવ્યા. દૈત્યેશ્વરે પ્રહલાદની પરીક્ષા કરવા પ્રશ્ન કર્યો કે:-

“હે પ્રહલાદ ! મિત્રો તથા શત્રુઓપ્રત્યે રાગ્નઓએ કેવા પ્રકારનો અવહાર કરવો જોઈએ ? મુદ્ધલેશમાં રાગ્નઓએ કેવી રીતે વર્તવું ઉચિત છે ? પોતાના પ્રધાન મંત્રીઓ તથા અમાઓપ્રત્યે કુશળ રાગ્નઓએ કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખવું જોઈએ ? મોરો, આરોપીઓ, ગુન્હેમારો તથા રાજ્યના શત્રુઓપ્રતિ રાગ્નએ કેવી રીતે જોવું જોઈએ ? સંવિદ્સમયે વિગ્રહસમયે તેમજ રાજ્યના ત્રિપુઓના દમન સમયે રાગ્નનું શું કર્તવ્ય છે ? મારા આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ ?”

પ્રહલાદે સૌ પ્રથમ પિતૃદેવને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કે: “ગુરુદેવે મને એ માર્ગ

પ્રજ્ઞાના ઉત્તરો શીખ્યા છે, અને હું તે શીખ્યો પણ હું-પરંતુ તેમણે શીખવેલી રાજનીતિ મને મંત્રોપદેષ જણાઈ નથી. શત્રુઓ તથા મિત્રોપ્રત્યે પ્રસંગોપાત સામ-દામ-દંડ-ભેદ વિગેરે ઉપાયો અજમાવવા એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ પિતાજી ! મારાથી જો કંઈ અપરાધ કે અવિનય થતો હોય તો તેની ક્ષમા માગીને મારે કહેવું જોઈએ કે હું તો શત્રુઓ અથવા મિત્રોમાં કશી બિભક્ષાવજ નિદાગી થતો નથી-મારી દૃષ્ટિએ તો ઉભય એકસમાન છે. મને કંઈ કરવાપણું હોય એમ જ હું તો માની શકતો નથી, અને તેથી રાજનીતિ જેવાં સાધનોની મને સહાય ભેગની જરૂર પડે એમ માનતો નથી. જો જગન્મય જગન્નાથ પરમાત્મા ગો-વિન્દ પોતેજ સર્વજ્ઞતોના અતઃકુસ્મમાં નિવાસ કરીને રહેલા છે તો પછી શત્રુ-મિત્ર જેવા ભેદો પાડવા એ એક જાતની મૂર્ખતા નહિ તો બીજું શું છે ? આપનામાં જે ભગવાન વ્યાપ્ત છે તેજ વિમૂર્તિ મારામાં અને સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપ્ત છે. વસ્તુતઃ શત્રુ અથવા મિત્ર એવા ભેદો આપણે શામાટે પોષણ, તેજ હું તો સમજી શકતો નથી, અને એથી કરીને કુદ્ધ વિધિ-વિધાનવાળી નીતિદિક્ષા મને ભેદ માત્ર આવશ્યક નથી.”

સિરવ્યકશિપુની કોપજ્વાળા નખથી સિંખાપર્વત બમ્બડી નીકળી. તેણે એકદમ ઉમા ધર્મ પ્રસ્લાદની છાતીમાં છાત મારી અને પોતાના અનુચરોને ફરમાવ્યું “જાઓ, આ કુદ્ધને નાગપાશથી બાંધી સમુદ્રમાં ફેંકી દો.” અનુચરોએ તુરતજ દૈત્યપતિની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું અને પ્રસ્લાદને નાગપાશથી બદ્ધ કરી, સમુદ્રમાં ફેંકી તેના ઉપર પતથરો દાગી દીધા. તે વખતે પ્રસ્લાદ ધર્મશરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. કારણ કે અંતિમકાળે ધર્મશરસ્તુતિ કરવી એ પ્રત્યેક મનુષ્યની પવિત્ર ફરજ છે. પ્રસ્લાદે આવા કદના સમયમાં પણ પોતાની આત્મશરણાં કરવા પ્રભુને પ્રાર્થના કરી નહિ. ધર્મશરમાં તક્ષીન થવું એજ આપણું દર્તવ્ય છે, એમ માની તે ધ્યાન કરતો કરતો ધર્મશરસ્તુતિમાં એકામ થઈ ગયો. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રસ્લાદ એક પોગી હતો, એમ કહીએ તોપણ કંઈ દોષ નથી. × અતે તેનાં બંધનો સિધ્ધિ થઈ ગયાં, સમુદ્રનું પાણી સફાઈ ગયું, અને તેના સિર ઉપરના પતથરો એક બાલુ ખસી ગયા. પ્રસ્લાદ વિષ્ણુસ્તવન કરતો કરતો ત્યાંથી ઉભો થયો. આ સર્વ સમયે પ્રસ્લાદ જે સ્તુતિ કરતો હતો તે તેના પોતાના આત્મશરણ્ય અર્થે કરતો હતો તેમ માનવાનું એકદમ કારણ આપણને મળી આવતું નથી. નિઃક્રામપણે ધર્મશરનું ભજન કરવું તે પ્રત્યેકનું દર્તવ્ય છે, એ વાત તે પોતે જાણે સારી રીતે સમજતો હતો. વિષ્ણુ પરમાત્માએ તેને આખરે પોતાનાં દર્શન આપી કૃતાર્થ કર્યો. પરમાત્માએ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ વર માગવાનો આદેશ કર્યો. પ્રસ્લાદ હંમેશાં સંતુષ્ટજ હતો,

* હંતુષ્ટઃ સનતે યોગી યતાત્મા દુઃખનિશ્ચયઃ ।

તેથી તેને કંઈ માગવાપણું હતુંજ નહિ. છતાં પ્રભુની આજ્ઞાને માન આપી પ્રહારો એટલીજ યાચના કરી કે:—“ જે હજારો યોનિઓમાં મારે પરિભ્રમણ કરતું પડે તે સર્વ જન્મોમાં આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ અચળ રહે એવી મને આશિષ આપો. ” ભક્તાત્મા ભક્તિ સિવાય બીજા કોઈ પણ વસ્તુની કામના કરતો નથી.

ભગવાને કહ્યું: “ જે વસ્તુ તારામાં છે, તે તો સર્વદા રહેવાનીજ છે. તો પછી ભક્તિ સિવાય બીજા કોઈ વસ્તુની માગણી કર. ”

પ્રહારો બીજા વાર પ્રાર્થના કરી કે:—“ હું આપની ભક્તિ કરું છું તેથી મારા પિતાશ્રમે દેવ અને દોષથી જે પાપનો ભાર સંચિત કર્યો છે, તે પાપભર તેમના શિરોથી દૂર થાય, એવી કૃપા કરો. ”

ભગવાને તે યાચનાનો સ્વીકાર કર્યો, અને તૃતીય વાર માટે પ્રાર્થના કરવાનો આદેશ કર્યો; પરંતુ નિઃશ્વાસ પ્રહાર માટે તૃતીય પ્રાર્થના કરવા જેવી કોઈ પણ વસ્તુ જગતમાં નહોતી; કારણ કે તે સર્વારંભપરિત્યાગી-દર્પ-શોક-દેવ-તથા રાગથી સંપૂર્ણ મુક્ત હોતો, એટલુંજ નહિ પણ શુભાશુભપરિત્યાગી x પણ હોતો. છેવટે તેણે પ્રભુની પાસે એવી યાચના કરી કે: “ પ્રભુ, આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ સર્વદા અઅભિચારિણી રહે એવો આશીર્વાદ આપો. ”

શ્રદ્ધિપૂર્ણ ભગવાન છેવટેનો વાર પ્રદાન કરી ત્યાંથી અંતર્હિત થયા. ત્યાર પછી શિવપરશિષ્ટને પણ પ્રહારો ઉપર અત્યાચાર કરવો ત્યજી દીધો.

શિષ્ય:—હું ધારું છું કે ત્રાગવાના એક પક્ષમાં વેદ, પાર્શ્વજ, કુરાન તથા જગતના સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોને મૂકીએ અને બીજા પક્ષમાં જે પ્રહારદર્શનન મૂકીએ તે એ બેમાં પ્રહારદર્શનજ વધી જાય.

ગુરુ:—મર્મ છે કે પ્રહારદર્શન આર્ય ધર્મ મદ્ય ધર્મોમાં એક એક ધર્મ છે. આર્ય ધર્મ એ સર્વ ધર્મોનો એક માત્ર નિઃકર્મ (સારાંશ) છે, અને તેથીજ તે સર્વ વિદ્યુદ ધર્મોમાં વ્યક્ત છે. જે ધર્મ જેટલે અંશે વિશુદ્ધ જગદાય તેટલે અંશે તે આર્ય ધર્મ છે એમજ આપણે તો સમજવું જોઈએ. ક્રિષ્ણાન ધર્મ કદો કે નવકુલધર્મ કદો કે મંજી ગમે તે ધર્મ કદો, પરંતુ તે સર્વ એક આર્યધર્મનો જ પરિભ્રમણ થક જાય છે. “ દાદ ” ના નામથી હંમરની પ્રાર્થના કરવા, “ અલ્લાહ ” ના નામથી પ્રભુને સંબોધનાર અથવા “ બ્રહ્મા ” સંબોધી હોય કે હું અલ્લાહને કરનાર એકમાત્ર જગન્નાથનેજ બોલાવે છે. સર્વ જગતના અંતરગમન રૂપ હોય તેણે અવર્ણ છે, તથા જેણે આનંદમય મૈત્ર્યને પામવાનો પ્રયત્ન કરે

x સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥
યો ન હૃષ્યતિ ન દ્રોષ્ટિ ન ગોચરિતિ ન કાંક્ષતિ.
શુભાશુભપરિત્યાગી મહિમાય નમઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

છે, અથવા તો કરે છે, અને જે સર્વ જૂતોમાં પોતાના આત્મા જેવી અમેદ છુદ્ધિ રાખે છે, તે પુરુષ ગમે તે દેહમાં જન્મે હોય કે ગમે તે ધર્મ પાળતો હોય તો પણ તે હિંદુ-આર્ય તથા વૈષ્ણવ છે, એમ કહેવામાં કદી અત્યુક્તિ નથી. જેઓ મહાકવેશ તથા દેવ-પ્રપંચમાં અહોનિશ તથીન રહેતા હોય, પોતાના માનવજંદુઓ-નું જ મનુ દાપવા તૈયાર હોય અને જનસમાજનું અનિષ્ટ કરવામાં જેમને લેશં પણ સંકાય રહેતો ન હોય, તેઓ ગળામાં મુતરનો તાંતલો તથા કંઠમાં રદાક્ષમાળા રાખવા છતાં પણ હિંદુ-આર્યના નામને યોગ્ય નથી. એકબીજાને દેવ કરનાર તથા માનવજંદુઓપ્રત્યે દૂરતાથી વર્તનાર મનુષ્યો એકબીજાથી પણ અવધ છે, અને તેથી તેઓનો રૂપક કરનાર પવિત્ર મનુષ્ય પણ દૂષિત થાય છે.

અધ્યાય ૨૦ મો-ભક્તિનું સાધન

શિષ્ય:—હવે મારે પ્રથમ માત્ર એટલોજ છે કે આપે ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કરી તે ભક્તિને મારે સાધનરૂપે માનવી કે સાધ્યરૂપે માનવી ?

ગુરુ:—ભક્તિને સાધનરૂપે તેમજ સાધ્યરૂપે પણ માની શકાય. ભક્તિથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલા માટે ત્યાં ભક્તિ સાધનરૂપે છે. વળી, ભક્તિ મુક્તિપ્રદ હોવા છતાં તે પોતે મુક્તિની કે બીજી કોઈ પ્રકારની કામના રાખતી નથી, એટલા માટે તે સાધ્ય પણ છે.

શિષ્ય:—ભક્તિને જે સાધ્યરૂપે લેખીએ તો પછી તેનાં સાધનો પણ દોર્ષા નેહ્યે. આપે કરી તે અનુશીલનપદ્ધતિને શું તેના સાધનરૂપે માની શકાય ? ઉપાસનાને ભક્તિના સાધનરૂપે ધણી શક્યથી સ્વીકારવામાં આવી છે, પરંતુ આપે હમણાં જે વ્યાખ્યા કરી બતાવી તેને સમજમાં લેતાં ભક્તિમાં ક્યાંય ઉપાસનાને સ્થાન હોય તેમ કું નેહં શક્યો નથી.

ગુરુ:—ભક્તિમાં પણ ઉપાસનાને યોગ્ય સ્થાન છે; પરંતુ ઉપાસના સખ્દ વિવિધ અર્થોમાં વપરાતો હોવાથી અસંગત એરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે. સમજ મિનટિતએને તેમજ સારીરિક વૃદ્ધિએને હથરાભિમુખી કરવી તે સિવાય બીજા એકે ઉદ્દેશ ઉપાસના નથી, તું બ્યામુધી તારા નિત્ય-નિર્મિતક કાર્યો કરનાં અત્યારજી પૂર્વક હવંતુ સ્મરણ ન કરે ત્યાંમુધી તારાથી એ ઉપાસના કયં દો નહિ.

શિષ્ય:—તથાપિ હિંદુસામ્રાજ્યમાં ભક્તિની અનુશીલનપદ્ધતિરે જે કંઈ નિવેદ્યે પ્રત્યેકવામાં વ્યાખ્યા હોય તેવિધે હું આપની પાસેથી વલકિમિલિ સંજગત ઇચ્છું છું.

તાની ઉર્ધ્વોક્તિયો રૂપી રીતે ઇષ્ટને અર્પણ કરવા માગતા હતા, તેનું ઉત્તરણ પ્રથમ ભાગવત પ્રશ્નમાંથી અને દેશાન્તે દેશો આપું છું. ભગવદ્ગીર્તન મધે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

વિલે, ઘસોદકમવિનમાન્ યે ન શ્રુગ્વતઃ કર્ણપુટે નરસ્ય ।
 જિહ્વાસતી ર્દુરિકેષ મૂન, ન પોષણાપત્યુદ્ગાપગાયાઃ ॥
 મારઃ પરં પદ્મિકીટજ્જલમપ્યુત્તમાર્ગં ન મમેમુકુન્દમ્ ।
 પાદૌ કરી નો કુરુતઃ સપર્શો દરેલંસારકાલનર્પકર્ણી વા ॥
 ર્દુર્યોતે તમપનં નરાણાં લિઙ્ગાનિ વિષ્ણોર્ન મિરીક્ષતે યત્ ।
 પાદૌ મૃણાં સૌ દ્રુમજન્મમાઝી શેત્રાણિ માનુષજતો દરેયી ॥
 જીવઘ્વયો માગયતાદિપ્રરેણું ન જાતુ મર્ત્યોઽભિલમેત યસ્તુ ।
 ધીવિષ્ણુપણા મનુજાતુલસ્યા ધ્યસઘ્વયો યસ્તુ ન પેદ ગન્ધમ્ ॥
 તદ્દમસારં દ્વયં યતેદં ચદ્ગૃહમાણીર્દરિતામધેયૈઃ ।
 ન ચિકિયેતાય યદા વિકારો નેત્રે જલં નાગ્રહેષુ દર્પઃ ॥

અર્થાત્-જે મનુષ્ય ર્ધ્વવડે શીદરિના ગ્રજાનુવાહનું મવણ ન કરે, તેનાં બન્ને હોં રથા મર્ત (આશા) માત્ર છે. હે સત્ ! જે દક્ષિર્તન કરે નહિ તેની અશુભ ક્ષયા દેશાની છદ્વા સમાન છે. મંત્રકવડે જે મુકુન્દને નગરકાર નથી કરતો તેનું સ્તક મુગદવડે ભસે મુશીમિત હોય તોપણ તે નિષ્ફળ ભારણ છે. જે પોતાના સ્તકવડે હરિની પૂજા ન કરે તેના હાથ કનક-કંકણથી શીમતા છતાં પણ પ્રાણના હાથ સમાન છે. જે ચમ્પુઓવડે વિષ્ણુમર્તિનું દર્શન ન થાય તે ચમ્પુ-એને ચમ્પુ નહિ સમજતાં મોરના પીછર્માના કાપ સમાન સમજવા. જેનાં ચરણો રિતીર્ધર્મા પર્યટન ન કરે તે ચરણો નિષ્ફળ છે. પ્રજાની ચરણુરજ જે મનુષ્ય ધારણુ રતો નથી તે છવવા છતાં પણ રાગસમાન છે. વિષ્ણુના ચરણમાં અર્પણ કરેલી ઇક્ષ્મીની ગધ જે મનુષ્ય નથી લેતો, તેના વાસોન્ધવાસ ચાલતા હોય તોપણ તે રતવત્ છે. હરિના નામનું કીર્તન સાંભળી જેનું હૃદય ઉન્નત ન થાય અને જેની નામમાં પાણી ન આવે તથા જેનું અંગ રોમાંચિત ન થાય તેનું હૃદય લોહમય, એમ સમજવું.

આ પ્રમાણે એક ગ્રેણીના લકડો ઇષ્ટને પોતાની બાહ્યેન્દ્રિયો સમર્પણ કરવાનો મર્ગ દર્શાવતા ગયા છે; પરન્તુ એ ઉપાસના મર્તિની અપેક્ષાવાળી છે. નિરાકાર પ્રજા ત્યે ઉપર ક્લો તેવો આખિ-ધનનો નિયોગ થઇ શકે એ અસંભવિત છે.

શિષ્ય:—પરન્તુ મારા પ્રશ્નને ઉત્તર હજી મને મળ્યો નહિ. ભક્તિનું યથાર્થ સાધન શું ?

ગુરુ:—લગવાન પોતે ગીતાના આરંભ અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહે છે:—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार सागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशिते चेतसाम् ॥

મરણેવ મન આધત્સ્વ મયિ વુદ્ધિ નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મરણેવ અતઃ કુર્ષ્વ ન સંશયઃ ॥ (૬-૭-૮)

અર્થાત—હે અર્જુન ! સર્વ કર્મો મારેવિષે અર્પણ કરીને, મત્પરાયણ રહીને, અને મારા સિવાય અન્ય આલંબન નથી એમ માનીને જેઓ ભક્તિયોગ સેવે છે, અર્થાત મારું ધ્યાન અને ઉપાસના કરે છે, તેવા મુમુક્ષુઓનો—મારેવિષે જેઓનું ચિત્ત છે એવા ભક્તોનો—આ મૃત્યુયુક્ત સંસારમાંથી હું સત્વર ઉદ્ધાર કરું છું. મારેજવિષે તું તારા મનની સ્થિરતા કર, અને બુદ્ધિને પણ મારેજ વિષે તું સ્થાપન કર. એમ કહેવાથી દેહ છૂટ્યા પછી પણ તું મારા વિષેજ વસીશ. ”

શિષ્ય:—અહુ કહિન વાત જણાય છે. એવી રીતે કૃટલાં માણસો ધૈર્યને વિષે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરી શકે ?

ગુરુ:—ધારે તો સર્વ કષ્ટ કરી શકે. પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શિષ્ય:—પણ એવો પ્રયત્ન કરવો કેવી રીતે ?

ગુરુ:—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પોતેજ તે વાતનો ખુલાસો કર્યો છે. સાંભળો:—

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छातुं धनंजय ॥

અર્થાત—“ હે અર્જુન ! મારેવિષે ચિત્તને સ્થિર કરવા જેટલું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો યોગાભ્યાસવડે મને પામવાની ઇચ્છા કર. ” મતલબ કે ધૈર્યને વિષે ચિત્તની સ્થિરતા ન થાય તો પુનઃ પુનઃ પ્રયત્નોદ્વારા તેવો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

શિષ્ય:—અભ્યાસમાત્ર કહિન છે, અને તેમાં પણ આવો અભ્યાસ તો બહુ કહિન લાગે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આવો અભ્યાસ સર્વ કષ્ટથી થઈ શકે નહિ જેમનાથી આવો અભ્યાસ ન થઈ શકે તેમણે શું કરવું ?

ગુરુ:—જેઓ કર્મ કરવાને શક્તિમાન છે તેમણે ઇન્દ્રોદિટ કર્મ અથવા ઇન્દ્રવાનુમોદિત કર્મ કરવાનો અભ્યાસ કરવો. આ પ્રમાણે સર્વદા કર્મો કરતા રહેવાથી કર્મ કર્મ ઇન્દ્રવર્જન મનની સ્થિરતા થશે. એટલા માટે લગવાન પોતે કહી મળે છે કે:—

अभ्यासेऽप्यस्तमर्थोऽस्ति मत्कर्मपरमो भव ।

नदंश्यमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ (૧૨ અ. ૧૦ શ્લો)

અર્થાત્—જો અભ્યાસ કરવા જેટલું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો મારે વારતેજ સર્વ કર્મ કરવા લાગ-અર્થાત્ મતપરાયણ થઈ ને કર્મો કરવા લાગ. મારે વારતે કર્મ કરતેયો પણ તું સિદ્ધિને પામશે.

શિષ્ય:—પરંતુ કેટલાએકથી તો કર્મ પણ થઈ શકતાં નથી અને ઉદ્ધ અકર્મણ્ય બેસી રહે છે, તેમને માટે કાંઈ ઉપાય ખરો ?

ગુરુ:—એવા પ્રશ્નની આશંકા કરી ભગવાન પોતેજ કહે છે કે:—

અર્થેતદ્વ્યક્તોઽસિ કર્તુ મયોગમાયિતઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં તત્તઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥

અર્થાત્—જો એ પ્રશ્નરે અને ઉદ્દેશીને કર્મ કરવાનું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો નિયત ચિત્તવાળો થઈ સર્વ કર્મનાં ફળો ત્યાગ કર.

શિષ્ય:—એમ કેવી રીતે બની શકે ? જે કર્મ કરવાને અશક્ત છે, તેમજ જેને માટે કાંઈ કર્મ નથી, તે પોતે કર્મના ફળો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકે ?

ગુરુ:—કોઈ પણ જીવ તદ્દન કર્મચત્ત્વ હોઈ શકે નહિ. જે સ્વતઃપ્રવૃત્ત થઈને કર્મ ન કરે, તેને પણ કંઈક ને કંઈક તો કરવુંજ પડે. આ સંબંધી ભગવદ્વચન કં તને પૂર્વે કહી ચૂક્યો છું. એક મનુષ્ય પોતે જે કર્મ કરે, તે કર્મના ફળની આકાંક્ષા ન રાખે તો તેથી અન્ય કામનાના અભાવે ઈશ્વર પોતેજ તેના એકમાત્ર હાર્થ પદાર્થ બની રહે; અને જો એમ બને તો અનાયાસેજ ચિત્ત હૃદયમાં રિધર થઈ જાય.

શિષ્ય:—એ ચતુર્વિધ સાધનો તો બહુ કઠિન હોય તેમ અને લાગે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેથી ઉપાસનાનો કોઈ દેવ સિદ્ધ થતો હોય એમ પણ મને લાગતું નથી.

ગુરુ:—એ ચતુર્વિધ સાધનજ એક પ્રકારની ઉપાસના છે. જે સાધકો એની સાધના અથવા ઉપાસના કરી શકે તેમને માટે અન્ય પ્રકારની સાધનાની કે ઉપાસનાની કશી જરૂર નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ અગ્નિની, દુરાચારી, તથા બાળકો માટે આપે રહી તે સાધના કાંઈ ઉપાયોગી થઈ પડે એમ હું ધારતો નથી. તું તેઓને સક્ષિત કરવાને અધિકાર નથી ?

ગુરુ:—તેં કહ્યું તેવાં મનુષ્યોને માટે ઉપાસનાત્મક કૌબુદ્ધિન ઉપયોગી થઈ શકે. ગીતામાં કહ્યું પણ છે કે:—

યે યથા માં પ્રપચન્તે તાંસ્તથૈવ મજામ્યદય ॥

અર્થાત્—જે પ્રકારે જે મારો અભય લે છે, તેને હું તેજ પ્રકારે માત્ર થઈ પુ. વળા બાળે સ્થગે તેઓ કહે છે કે:—

યત્રં પુષ્પં વત્સં સૌર્યં યો મે મક્ત્વા પ્રયજ્ઞતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥

અર્થાત—પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ ભક્તિવડે જે પુરુષ મને આપે છે, તે શુદ્ધ વૃત્તિવાળા પુરુષે ભક્તિભાવવડે આપેલું તે સર્વ હું ગ્રહણ કરું છું.

શિષ્યઃ—ત્યારે શું ગીતામાં પણ સાક્ષર મૂર્તિની ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે ?

ગુરુઃ—ફળ-પુષ્પાદિ અર્પણ કરવા યોગ્ય રથૂળ પદાર્થો, કેવળ પ્રતિમાનેજ અર્પણ થઈ શકે એવો કાંઈ નિયમ નથી. ઇશ્વર સર્વત્ર છે એટલે જ્યાં આપણે અર્પણ કરીશું ત્યાં તે પોતે તે સ્વીકારી લેશે.

શિષ્યઃ—પ્રતિમા આદિની પૂજાવિષે વિશુદ્ધ હિંદુધર્મમાં નિષેધ હશે કે વિધાન હશે ?

ગુરુઃ—અધિકારીભેદે તે નિષિદ્ધ તેમજ વિહિત પણ છે. તે સંબંધી ભગવાન કપિષ્ઠાનું કથન હું ભાગવત-પુરાણમાંથી અહીં ઉધ્ધૃત કરું છું. ભાગવત-પુરાણમાં કપિષ્ઠાને ઇશ્વરનો અવતાર માનવામાં આવ્યા છે. તેઓ પોતાની માતા-દેવહૃતિને નિર્ણય ભક્તિયોગનાં સાધનો કહી બતાવે છે. તેમાં તેઓ એક રીતે સર્વભૂતમાત્રપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવાનું તથા દયા-મૈત્રી અને યમ-નિયમ પાળવાનું કહે છે, તો બીજી રીતે પ્રતિમાની પૂજા-દર્શન કરવાનું પણ કહે છે. પરંતુ વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે—

અહં સર્વેષુ ભૂતેષુ ભૂતાત્માવસ્થિતઃ સદા ।

તમવજ્ઞાય માં મર્ત્યઃ કુરુતેઽર્ચાવિહસ્વનમ્ ॥

યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમીશ્વરમ્ ।

હિત્વાર્ચામ્ ભજતે મૌહ્યાદ્ ભસ્મન્યેવ જુહોતિ સઃ ॥ ૩ સ્કં. ૧૭

અર્થાત—હું સર્વભૂતમાત્રમાં તેમના આત્મસ્વરૂપે રહેલો છું. મારી અવગણ કરીને—અર્થાત ભૂતમાત્રની અવગણ કરીને જેઓ પ્રતિમાપૂજા કરે છે, તેઓ વ્યર્થ વિઙ્ગ બના પામે છે. સર્વ ભૂતોના આત્મસ્વરૂપ જે હું ઇશ્વર તેનો પરિત્યાગ કરીને જે મનુષ્યો પ્રતિમાને ભજે છે, તેઓ ભસ્મમાં વ્યર્થ થી હોમે છે.

વળી,

અર્ચ્વાદાવર્ચ્યેત્તાવદીશ્વરમ્ માં સ્વકર્મકૃત્ ।

યાવન્ન વેદ સ્વહૃદિ સર્વભૂતેષ્વવસ્થિતમ્ ॥

“ જે વ્યક્તિ પોતાનાં કર્મોમાંજ તલીન રહે અને સર્વ ભૂતમાત્રમાં ઇશ્વર રહેલો છે એવી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાંસુધી તેણે પ્રતિમાની પૂજા કરવી જોઈએ.”

હવે તારી ખાત્રી થઈ હશે કે શાસ્ત્રમાં પ્રતિમા પૂજાની જેમ વિધિ છે તેમ નિષેધ પણ છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રેમભાવ ન ઉદ્ભવે અને ઇશ્વરસંબંધ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી પ્રતિમાની પૂજા એ એક પ્રદારના સાધનરૂપ છે જેના હૃદયમાં સર્વ જનપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રહ્યા કરતો હોય, અને જેને ઇશ્વરશબ્દ પ્રાપ્ત થયું હોય તેને માટે પ્રતિમાપૂજા આવશ્યક નથી. જ્યાંસુધી ઉપર કહ્યું તેવું

ગાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી વિષયી લોકો માટે પ્રતિમાપૂજન જરૂરની છે; કારણ કે તેથી કરીને ક્રમે ક્રમે ચિત્તની શુદ્ધિ થતી આવે એવો સંભવ છે. પ્રતિમાપૂજનને ગૌણભક્તિમાં ગ્રહી શકાય.

શિષ્ય:—ગૌણભક્તિ કોને કહેવી તેજ હું તો ખરાખર સમજતો નથી.

ગુરુ:—મુખ્યભક્તિમાં અનેક વિધો રહેલા છે. આ વિધોનો જેવડે નામ થાય તેને કોશિયસૂત્રના પ્રયોગોએ “ગૌણભક્તિ” એવું નામ આપ્યું છે. ઇશ્વરનું નામકીર્તન, કથ-પુષ્પાદિકારો તેની પૂજા-અર્ચના, વંદના અને પ્રતિમાપૂજન, વિગેરેને ગૌણભક્તિનાં લક્ષણો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. સૂત્રના ટીકાકારે પોતે પણ એટલી વાત તો સ્વીકારી છે કે ઉક્ત અનુષ્ઠાનો ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં સાધનમૂલ છે, અને તેટલા માટે તેને ભક્તિજનક સાધનો કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી. ઉક્ત અનુષ્ઠાનોનું તે સિવાય બીજું કંઈ હજી નથી. *

શિષ્ય:—તો હું ધારું છું કે પૂજા-દોમ-મઘ-નામકીર્તન તથા સંખ્યાવંદનાદિ, વિશુદ્ધ હિંદુ-ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી, એવો આપનો મત છે. તેની સાથે આપનો એવો પણ આશય છે કે એ સર્વની માત્ર ભક્તિના સાધનોતરીકે જોટલી કિંમત આપી દેવાએ તેટલીજ આપી શકાય.

ગુરુ:—તે સાધન તો છે, પણ નિમ્ન સાધન છે, એમ પણ મારે કહી દેવું જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ સાધન કોને કહેવાય તે વાત પણ કૃષ્ણવાક્ય ઉપરૂત કરી તને જણાવી ગયો છું. જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાને અચકત હોય તેમને માટેજ પૂજાનિવું વિધાન છે. જોતાં સ્તુતિ વિગેરે માટે અને થોડું બોમવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે ખાસ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી લે. જ્યારે ઇશ્વરમરણના ઉદ્દેશ્યપૂર્વક પૂજા-દોમ વગેરે થાય ત્યારે તેને ગૌણભક્તિના લક્ષણરૂપે નહિ સ્વીકારતાં મુખ્ય ભક્તિનુંજ લક્ષણ માનવું જોઈએ. દાખલાતરીકે જીવનમુક્ત પ્રસ્થાને જે વિષ્ણુસ્તુતિ કરી દત્તી તેને મુખ્યભક્તિજ કહેવી જોઈએ; પરંતુ અમારાં પાપોનો ખંસ થાઓ, અમ.કેં જીવન સુખમાં પધાર થાઓ, એવી રીતની સકામ આર્થનાઓ તથા સંખ્યા-વંદનાદિ કિયાઓ ગૌણભક્તિમાંજ ગણાવાયોગ્ય છે. મરી તો તને એટલીજ બલ્યામણ છે કે કૃષ્ણવાક્યને હૃદયમાં ધારણ કરી, ઇશ્વરાભિમુખી વૃત્તિઓદાર બની યોગે તેટલાં કર્મો કરવાનો તારે પ્રયત્ન કરવો.

શિષ્ય:—પૂજા-દોમ-માઘ-મઘ વિગેરે પણ ઇશ્વરને અર્પણ.—

ગુરુ:—એ તારી બલ છે. પૂજા-દોમ વિગેરે કોઈ ઇશ્વરાર્થે નથી દોતાં, પણ સ.પ.કના પોતાના કલ્યાણને માટે દોાય છે. કાંઈ એમ કહે કે એ સર્વ કોનો કેવળ

* મહત્ત્વા કીર્તનન મહત્ત્વા દાનેન પરા મંદિ સાધયોદિનિ x x x ન પલાન્તરાયમ ગૌરવાદિનિ ||

લક્ષિની વૃદ્ધિ અર્થે થાય છે તો તેને 'ધૃત્યર્થ' કર્મો' કેમ ન કહેવાય? તેનો ઉત્તર માત્ર એટલોજ છે કે સાધક પોતે પોતાની લક્ષિતા વૃદ્ધિ કરવા સાર જે કર્મ કરે તે કર્મ પણ સાધકના પોતાના કલ્યાણને અર્થે થતું હોવાથી તેને ધૃત્યરોધિત કર્મ કહી શકાય નહિ. ધૃત્યર જગત્તમ્ય છે, અને તેથી જગત્તત્ત્વ જે કાર્ય, તેજ તેતું કાર્ય, એમ આપણે દર વિસ્વાસ પૂર્વક માનવું જોઈએ. જે કાર્ય કરવાથી જગત્તત્ત્વ કલ્યાણ થાય તેજ કાર્યને કૃષ્ણોક્ત સત્કર્મ કહી શકાય. એવા જગત્તત્ત્વના કાર્યો કરવાને તત્ત્વર થા, અને સમસ્ત રત્તિઓને સુંદરરૂપે ડેળવી તે દ્વારા જગત્તત્ત્વ કલ્યાણ કરવાને યોગ્ય મા. જગત્તત્ત્વ કલ્યાણ કરવું તેજ ધૃત્યરનો ઉદ્દેશ છે. જે આપણે પણ એવા ઉદ્દેશપૂર્વક કર્મો કરવા લાગીએ તો સ્વાભાવિક રીતેજ આપણું મન ધૃત્યરી સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય અને કર્મ કરે છવનમુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

જેઓ એમ કરવાને અસક્ત હોય તેઓ ગૌણ ઉપાસના અર્થાત પૂજા-નામકીર્તન તથા સંધ્યાવંદનાદિદ્વારા લક્ષિતા નિમૃષ્ટ અનુશીલનમાં પ્રવૃત્ત થાય, તે પણ કલ્યાણકારી છે; તોપણ એટલું જલ્દીમાં રાખવું જોઈએ કે જે કંઈ સાધના કરવી તે અંતઃકરણપૂર્વક કરવી જોઈએ. શુદ્ધ હૃદયપૂર્વક જ્યાંસુધી કંઈ અનુશાન થાય નહિ ત્યાંસુધી લક્ષિતાનું લેશમાત્ર અનુશીલન થતું નથી. કેવળ બાહ્ય આડંબરોથી અંતઃકરણને કિતને બદલે અદિતજ કરી બેસે છે. ધણીવાર બાહ્ય આડંબરો લક્ષિતા સાધનરૂપ બનવાને બદલે દગાધના સાધનરૂપ બની જાય છે, એ વાત પણ વિચારી જવી જોઈતી નથી. આવી શક્તા કરવા કરતાં તો કંઈ કરવું નહિ એજ બહેતર છે. કેમકે જેઓ કંઈ પણ પ્રકારનું અનુશાન અથવા લક્ષિતાનું સાધન કરતા નથી, તેઓ અસક્ત હોયકરતા કરતાં બેટ છે, તોપણ તેમનામાં અને પશુઓમાં કંઈ સેક હોય એમ હું માનતો નથી.

મિત્રા—તો ખરી અભ્યારતા અનેક દિંદુઓને આપણે દગ, શક અને પશુ સમાવજ લેખવા પડે.

મુનિ—દિંદુવર્મની અવનતિનું એજ એક મુખ્ય કારણ છે; પરંતુ કરે અલગ છે કે જ્યાં દિંદુઓમાં વિગુહકલિનો પ્રચાર થશે ત્યારે તેઓ નવરૂપ પ્રાપ્ત કરી, સન્નિહતા સમયના અંગ્રેજી જેવા તથા મદુમદતા સમયના આરોગ જેવા અવસ્થામાં પ્રત્યક્ષિત અન્ય વિના સુદૃઢ નહિ; અને એ વિચાર પણ હવે મનુ કરે નથી.

મિત્રા—વત-વમન-કાર્ય, નવરૂપકરને પ્રાર્થના કરે છું કે આપણી એ અલગ રીતે રૂપ મન થાય !

અધ્યાય ૨૧ મો-પ્રીતિ

શિષ્ય:—દવે બિન્ન બિન્ન દિંદુમ્બોમાં લક્ષિની કેવી રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે સંબંધવાની મારી ઈચ્છા છે.

ગુરુ:—દે જે અનુશીલનધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં પ્રવૃત્ત છું, તેમાં તે વિષય અત્યંત નથી. ભાગવત-પુરાણમાં પણ લક્ષિતત્વ સંબંધે અનેક કથાઓ છે. છતાં તે સર્વમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાજ એક માત્ર મૂળસ્વરૂપ છે. અન્યાન્ય મન્થોમાં પણ લક્ષિતત્વવિષે જે કથન મળ્યાં આવે છે તેને કું તે ગીતામુદ્ધત્ત સમજી છે. એટલામાટે સર્વ મન્થોની અને કથાઓની પર્વાલોચના કરી મંગલોપ કરવો તે કું ઉચિત સમજતો નથી. માત્ર ચૈતન્યદેવનો લક્ષિતવાદ કાંઈક જૂદા પ્રકારનો જણાય છે; પરંતુ આપણા અનુશીલનધર્મ સાથે તે લક્ષિતવાદને સંબંધ નથી. ઉદ્ધટો સહેજ વિરોધ આવે છે, અને એ કારણને કીધે કું તે લક્ષિતવાદની આલોચનામાં ઉતરવા માગ્યો નથી.

શિષ્ય:—તો પણ દવે પ્રીતિવૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે ઉપદેશ આપવાની કૃપાકરો.

ગુરુ:—લક્ષિતવૃત્તિના સંબંધે બોલતાં પ્રીતિના મૂળતત્ત્વવિષે પણ કું બોલી ગયો છું. મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રીતિભાવ ન ઉદ્ભવે ત્યાંસુધી ઈશ્વરપ્રત્યે લક્ષિતભાવ રહીરેતો નથી. પ્રલ્લાદચરિત્રની આલોચના સમયે પ્રલ્લાદના પોતાના સખ્તોમાં આ સિદ્ધાંતની અમરકારકતાવિષે કું વિવેચન કરી ચૂક્યો છું. અન્ય ધર્મો મનુષ્યપ્રીતિ ઉપર આદર્શ વર્ણન મૂકે છે કે નહિ તે કું જણ્યો નથી, પરંતુ દિંદુમ્બો તે તેના ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. પ્રીતિના અનુશીલનમાટે બે માર્ગો છે. એક તો પ્રાકૃતિક માર્ગ અથવા ધૃતીપીય માર્ગ અને બીજો આધ્યાત્મિક અથવા ભારતવર્ષીય માર્ગ. આધ્યાત્મિક માર્ગની મર્યાદા દમણાં આપણે મુલતવી રાખીશું, અને પ્રાકૃતિક માર્ગવિષે કું જે કાંઈ સમજ્યો છું, તેજ કું તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રીતિ બે પ્રકારની છે. (૧) સદજ અને (૨) સંસર્ગજ. કેટલાંએક મનુષ્યોપ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. દાખલાતરીકે માતાપિતાની પોતાનાં સંતાન પ્રત્યેની પ્રીતિ, અથવા સંતાનની માતાપિતાપ્રત્યેની પ્રીતિ. આ પ્રીતિને સદજ પ્રીતિનું નામ આપવામાં આવે છે. બાકી કેટલીક પ્રીતિવૃત્તિ સંસર્ગજ હોય છે. ઉદાહરણતરીકે સ્વામીની સ્ત્રીપ્રત્યેની પ્રીતિ અથવા સ્ત્રીની સ્વામી પ્રત્યેની પ્રીતિ, બન્ધુઓની પરસ્પરની પ્રીતિ તથા શેઠ અને નોકરની પરસ્પરની પ્રીતિ, વિગેરેને પણ એજ પેટામાં મૂકી શકાય. આ સદજ અને સંસર્ગજ પ્રીતિ ધીમે ધીમે પારિવારિક બંધનમાં પરિણમે છે, કિંવા એ ઉભય પ્રીતિને કીધેજ આપણાં પારિવારિક

જીવનો અધાય છે, એમ કહું તો અયોગ્ય નથી. આ પરિવાર એજ આપણી પ્રીતિ-વૃત્તિને કેળવવાનું પ્રથમ અને યોગ્ય શિક્ષાસ્થળ છે; કારણ કે જે ભાવને આપણે વશીભૂત થઈ અન્યની ખાતર આત્મત્યાગ કરવાને તૈયાર થઈએ તેનું નામજ પ્રીતિ. એવી પ્રીતિની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે. પુત્રાદિને અર્થે આપણે આત્મત્યાગ કરવા નિત્ય તૈયાર રહીએ છીએ, એટલામાટે સંસારમાં આપણી પ્રીતિવૃત્તિને ખીલવાનો પ્રથમ પ્રસંગ ત્યાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. ધાર્મિક પુરુષો પારિવારિક જીવનની મહત્તા ગાય છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. હિંદુશાસ્ત્રકારોએ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી પસાર થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાવાનું ફરમાવ્યું છે, તેનું પણ એજ કારણ છે.

જો પારિવારિક જીવનમાં યોગ્ય અંશે પ્રીતિવૃત્તિનું અનુશીલન (ખીલવણી) થાય છે તો તે પ્રીતિવૃત્તિ પરિવારની સીમાબહાર વિસ્તરવાનો સ્વાભાવિક રીતે પ્રયત્ન કરે છે. હું પૂર્વે કહી ગયો છું કે અન્યાયશ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓની માફક પ્રીતિવૃત્તિ પણ અતિશય સ્ફુરણુક્ષમ એટલે કે અધિક વિસ્તાર પામવાના સ્વભાવવાળી હોય છે, અને તેથી તે ગૃહ અથવા પરિવારની નાની નાની દીવાલોને તોડી નાંખી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરે છે. આવી રીતે આ પ્રીતિવૃત્તિ ન્યારે વિશેષ વિકસીત થતી જાય છે, ત્યારે તે ક્રમે ક્રમે બાંધુવર્ગ, સ્નેહીવર્ગ, અનુચરવર્ગ તથા આશ્રિતવર્ગ પ્રત્યે પણ ગતિમાન થાય છે અને તે પ્રસંગે પણ જો તેનું બરાબર અનુશીલન (ખીલવણી) થાય તો તે સ્વાભાવિક રીતે ગામનાં મનુષ્યો, ગ્રાંતનાં મનુષ્યો અને છેવટે દેશનાં મનુષ્યો ઉપર પણ ફરી વળે છે. આ પ્રમાણે પ્રીતિવૃત્તિ ન્યારે સમસ્ત દેશનાં મનુષ્યો ઉપર વિસ્તાર પામે છે, ત્યારે તેને “દેશવાત્સલ્ય” ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ અવસ્થામાં એ પ્રીતિ બહુજ બળવાન બને છે, અને બનવી પણ જોઈએ. આ પ્રીતિવડે દેશની પ્રજાનાં અનેક માંગલિક તથા કલ્યાણકારક કાર્યો થયા છે તથા થાય છે. યૂરોપિયન પ્રજામાં આ પ્રીતિવૃત્તિનું બહુજ પ્રાબલ્ય જોવામાં આવે છે, અને એજ પ્રબળતાને લીધે તે પ્રજા આજે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી છે.

શિષ્ય:—યૂરોપમાં એવી પ્રબળ સ્વદેશપ્રીતિ જોવામાં આવે છે અને આપણા દેશમાં નથી જોવામાં આવતી તેનું શું કારણ હશે ?

ગુરુ:—મેં એ વિષે બહુ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારો કરી જોયા છે. યૂરોપનો ધર્મ વિશેષે ફરીને આધુનિક યૂરોપનો ધર્મ—આપણા હિંદુધર્મ જેટલો ઉન્નત નથી; એમ મને વિચાર કરતાં લાગ્યું છે. આ વાત તારી જુદીમાં ઉતરે તેટલા માટે મારે જરા વિસ્તારથી બોલવું પડે તેમ છે.

પ્રીતિવૃત્તિની સ્ફુર્તિ (ખીલવણી) દેશવાત્સલ્યપર્યંત પહોંચે એટલે તેને પ્રીતિની અંતિમ સીમારૂપે માની લેવી એ એક ગંભીર જૂલ છે. દેશવાત્સલ્યની ઉપર પણ પ્રીતિને માટે એક પગથીઉ ચડવાનું આકી હોય છે. સમસ્ત જગત ઉપર પ્રીતિ-

કાર ઉપજવો જેમ પ્રતિજ્ઞાની દેશી મીઠા છે. અને વચ્ચે ખર્મ પણ તેજ છે. ત્યાંમુખી સમસ્ત જગત્પ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સમાનભાવે ન રહે તેવાં મુખી એ પ્રીતિ અપૂર્ણ રહે છે, અને તેથી ખર્મ પણ અપૂર્ણ રહી જાય છે.

અમારે આપણે એટલું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ કે મૂરોપીય પ્રજાની પ્રીતિરૂપિ પોતાના સ્વદેશી એક પણ ખમણું અગત્ય વધી શકતી નથી. જે પ્રીતિએ સમસ્ત જગત્ અને સમસ્ત મનુષ્યો ઉપર ફરી વળતું જોઈએ, તે પ્રીતિ તેમનામાં માત્ર સ્વદેશની સંકુચિત સીમામાં જ અટકી ગઈ છે. પોતાના દેશનાં મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ રાખવો અને અન્ય દેશનાં મનુષ્યોનો નિરરક્કાર કરવો, એવો પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો સામાન્ય સ્વભાવ બંધાયેલો છે. તે સિવાય ખીજ કદલી-એક પ્રજાએ એવી પણ છે કે જે પોતાના સ્વધર્મોને પ્રેમપૂર્વક માટે છે, પરંતુ વિધર્મોપ્રત્યે સ્નેહભરી નજરથી જોઈ શકતી નથી, હાખસાતરીકે મુસલમાન પ્રજા એક મનુષ્ય જે મુસલમાન ધર્મ પાળતો હોય તો પછી તે કયા દેશનો છે, તે જણવાની પરવા નહિ રાખતાં મુસલમાનો તેને પ્રેમપૂર્વક આહવા લાગશે. મતલબ કે ધર્મની એકતા જોવા પછી તેઓ જાતિને માટે દેવભાવ રાખતા નથી. મુસલમાન દષ્ટિ સર્વ મુસલમાન પ્રજાને એકસમાન લેજે છે, પરંતુ અંગ્રેજ-ક્રિશ્ચિયનો અને રૂઝ-ક્રિશ્ચિયનોમાં ભારે વિરોધભાવ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—આપે કહ્યું તે રીતે તો જેમ મુસલમાન પ્રજાની પ્રીતિ * જગતિક નથી તેમ મૂરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિ પણ જગતિક નથી.

ગુરુ:—મુસલમાનોના પ્રીતિ-વિસ્તારમાં પણ અંતરાય કરનાર તેમની અમુક માન્યતા ખરી; પરંતુ જે સમસ્ત જગત્ મુસલમાન ધર્મનો અંગીકાર કરે તો મુસલમાન પ્રજા પણ સમસ્ત જગતને પ્રેમથી આહવા લાગે. * પરંતુ ક્રિશ્ચિયનોથી

* સમસ્ત જગત્ અથવા સમસ્ત મનુષ્યોપ્રત્યેની પ્રીતિને જગતિક પ્રીતિ કહેવામાં આવે છે, અનુવાદક.

* દિલ્હીની સાથે જણાવતું પડે છે કે હજી મદાયુદ્ધમાં સ્વાર્થી ખિસ્તી પ્રજાઓની હલકી અસર મુસલમાનો ઉપર પણ પહોંચી ગઈ; અને લાખો મુસલમાનોએ સામા પદ્ધતિના પોતાના ધર્મજંદુઓ ઉપર હથીઆર ચલાવ્યાં. દિંદુઓની તો આ વિષયમાં અવદહા સેંકડો વર્ષથીજ આજુ થઈ ચૂકેલી છે. પરદેશીઓનાં ધર બરવા સારૂ બારતવર્ષની અખજોની સંપત્તિ લૂંટી આપવા માટેના કાપડ વગેરેના ધંધા કરીને પોતાના પાપી પેટ બરવાતું અધમ કાર્ય કરવાવાળા, મોટાં મોટાં દીલાવાળા અને ધર્મોત્તમામાં ગણાયે જતા લાખો દિંદુઓ મુજબ અને ખીજ સહેરો તેમજ ગામેમાં આજે પણ પડેલાજ છેને! કરોડો લૂંટી આપી તેમાંથી લાખોની મજતર મેગવતી અને તેમાંથી થોડાં સો કે થોડાં દબારનું દાન કરી પોતાને ધર્મોત્તમા માની

તેનું બની શકે એમ નથી. સમસ્ત જગત્ જો ક્રિષિગનધર્મોવલ્લંબી થાય તો પણ જર્મનો જર્મનક્રિષિયનને અને ફ્રેન્ચો ફ્રેન્ચક્રિષ્ચીયન સિવાય અન્ય કોઈને ચાહી શકવાના નહિ. હવે પ્રશ્ન એ છે કે યુરોપીય પ્રીતિ દેશવ્યાપક બનવા છતાં શામાટે વિશેષ આગળ ગતિ કરી શકતી નથી ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગેળવવા માટે આ પ્રથમ પ્રીતિસ્ફુર્તિમાં મુખ્ય વિરોધી વસ્તુ ક્યા છે તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. મને વિચાર કરતાં એમ જણાયું છે કે આત્મપ્રીતિ એ તેમની પ્રીતિસ્ફુર્તિમાં મુખ્ય વિધનસ્વરૂપ છે. પશુ-પક્ષીઓની માફક મનુષ્યોમાં પણ આત્મપ્રીતિની અતિશય પ્રબળતા જોવામાં આવે છે. તેમનામાં કુદરતી રીતેજ પરપ્રીતિ કરતાં આત્મપ્રીતિ બહુજ બળવાન હોય છે. એટલા માટે જો ઉત્તર ધર્મદ્વારા આપણા સ્વાર્થી જીવનને આકુશમાં ન રાખીએ તો પ્રીતિનો વિસ્તાર આત્મપ્રીતિની સીમા બહાર એક પગલું પણ આગળ વધી શકતો નથી. જ્યાંસુધી પોતાના સ્વાર્થને ધક્કો ન લાગતો હોય અને આગળ પાછળ કાંઈ બદલો મળ્યો હોય કે મળવા સંભવ હોય ત્યાંસુધી જ આત્મપ્રીતિની ખીલવણી માણસથી થઈ શકે છે, એથી લેશ પણ તે આગળ વધી શકતો નથી. આપણી પારિવારિક પ્રીતિને આત્મપ્રીતિ સાથે મિલકુલ વિરોધ આવતો નથી; કારણ કે આ મારો પુત્ર, આ મારી ભાર્યા, અને આ સર્વ મારા સુખના સાધનો છે, એમ માની તેમને ચાહવાનો આપણને સ્વભાવ પડી ગયો હોય છે. તેથી આપણાં કુટુંબ, મિત્રમંડળ, આશ્રિતવર્ગ તથા અનુચરવર્ગને આપણે પ્રેમથી ચાહીએ છીએ. એજ પ્રમાણે ગામ, નગર કે દેશને પણ આપણા સુખને માટે આપણે ચાહીએ છીએ; પરંતુ જગતની સાથે આપણે કશો સંબંધ હોય એમ આપણે સમજતું નથી અને તેથી સમસ્ત જગતને આપણે પ્રેમપૂર્વક ચાહી શકતા નથી. આ પૃથ્વી ઉપર લાખો અને કરોડો મનુષ્યો વસે છે, તેમનો દેશ-પ્રાંત અલ-

લેનારા આ બગલગતો ! તમારા જેવાઓના પ્રતાપેજ દેશ નિર્ધન બની જઈને દર વરસે લાખો અને કરોડો માણસો ભુખમરાથી, દુષ્કાળોથી અને વ્યાધિઓથી મરે છે એ શું ચોખ્ખાને ચદ્ વાત નથી ? શું એ બધાઓના ખુની તમે નથી ? આ મહા ઘોર ગુન્હાથી બચવા માટે શું ઇશ્વરની આંખોમાં પણ તમે ધૂળ નાખી શકશો ? જ્યાંસુધી ગાંધી જેવો ગુરુ આવી બાજતો ચોક્ખી રીતે સમજવનારો તમને નહોતો મળ્યો, ત્યાંસુધી તો અબજોપણનો પણ બચાવ કદાચ ચાલી શકે, પણ હવે તો ચોક્ખા-છરાદાપૂર્વકનાજ ખુનીઓ તમે ખરા કે નહિ ? જાગો, અને તમારું લલું તાકીને એવા ધંધાથી છેદા રહો ! ચાર દહાડાનું ચાંદરણું તો કાલે ટળી જશે અને પછી દીર્ઘકાળ સુધી ઘોર નર્કમાં સડવાનું અને નીચ યોનિઓમાં રવડવાનું આવશે સંપાદક

નહીં બિન્ન હોય છે, પરંતુ તેઓ ને પૃથ્વી ઉપર

આપણી પૃથ્વીથી બિન્ન હોતી નથી, પરંતુ તે છતાં પણ

આપણી પોતાની માની શકતા નથી, અને તેથી પૃથ્વીપરના

આપણે ચાહી શકતા નથી.

એવી રીતે બાધા જવાનું શું કારણ હશે? તેનો ઉત્તર શું હશે

—પૂરોપમા એ પ્રકારના અનેક પ્રકાર ઉત્તરો આપવામાં આવે છે. પૂરોપમા

જનવાની મુદ્દા પ્રગળતા છે, તેઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જનસમાજના મોટા ભાગનું

અધિકાંશિક જવાવે છે, એવા પ્રકારનો છે. તે ઉપરાંત મધ્ય ક્ષિત્તિનો જાગૃતિ

પ્રતિવાદ પણ એવું કહે છે કે સર્વ મનુષ્યમાન ઉપરના પુત્રસ્વરૂપ છે, તેથી

પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રતિ સામાન્ય આચરણ રાખવું જોઈએ.

શિષ્ય—આવા સત્યાપારક ઉત્તરો વર્તમાન હોવા છતાં, અને તે ઉપરાંત

કાંઈક ધર્મનો ઉન્નત નીતિવાદ પ્રચલિત હોવા છતાં, પૂરોપમા પ્રગળતી પ્રીતિ

પોતાના દેશની બહાર કેમ વિસ્તાર નહીં પામી શકતી હોય?

શુદ્ધ—તેનાં કારણોની તપાસ કરવા આપણે પ્રાચીન કાળના ગ્રીસ તથા રોમ

તથા જુદા પાંચ પ્રાચીન ગ્રીસ તથા રોમમાં પ્રથમ કોઈ પ્રકારનો ઉન્નત ધર્મ

નહોતો. જે ક્ષિત્તિ અને સક્તિમાન હોય તેની મતિપૂર્ણ સિવાય તેઓ કંઈ

વિશેષ જાણતા નહોતા, અને તેથી તેઓ ઉચ્ચ ધર્મના સિદ્ધાંતથી ઓક વિમુખ

હતા. જગતના મનુષ્યો પ્રતિ સામાન્ય પ્રેમ રાખવો તે પ્રકારના તેઓની પાસે એક

ઉત્તર નહોતો. એટલા માટે તેમનો પ્રીતિભાવ દેશની સીમાને ઝોગંગી બહાર જઈ

શક્યો નહોતો; પરંતુ મેં જે જનતિઓના ઉદ્દેશ્યો તે જાણે જનતિઓ ઉન્નતસ્વ-

રૂપવાળા આર્થવંશમાંથી ઉદ્ભવેલી હતી, તેથી તેમનામાં સ્વાભાવિક રીતે જ મદત્વના

શુદ્ધો રહેલા હતા. આ મદત્વને લઈને તેમની પ્રીતિ સ્વદેશની સીમાપર્યંત વિસ્તરવા

પામી હતી, અને એ દેશપ્રીતિએ જુદા જાતો તથા આકર્ષક સ્વરૂપ પામ્યા હતા.

દેશાત્મકતાના શુભમાં ઉત્તમ જાણે જનતિઓ પૃથ્વીમાં અમર પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આધુનિક પૂરોપમા વર્તમાન કાળે, એક મનુષ્ય પોતે ક્ષિત્તિવાન હોય કે નહીં

તે હોય તેપણ તેને મુખ્યત્વે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાંથી ઉતરી આવેલું ક્ષિત્તિ

આપણામાં આવે છે. કુદામાં, પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમ અત્યંતના પદોને માટે

આદર્શ સ્વરૂપ મનાઈ શકે છે. આ બદલાઈએ આધુનિક પૂરોપમા એટલું જુદું અર્થિ-

ત્વ મેળવ્યું છે કે તેની પાસે મદત્વના કારણની નીતિ જુદી જાણી પડી શકે છે.

તે સિવાય આધુનિક પૂરોપમા ઉપર એક નીતિ જનતિની જુદી સંજ્ઞા અસ્તર એક

કાળ છે. કે જાણી જાણી વિષે જોવામાં આવે છે તે ઉપર કંઈક કંઈક કંઈક

પ્રજા ખાસ કરીને બહુજ દેશવત્સલ હોય છે; પરંતુ દેશવાત્સલ્ય અને જગત્ વાત્સલ્યને અતિશય છેટું છે, એ વાત પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી. જે દેશવત્સલ હોય તે જગત્વત્સલ પણ હોય એમ ભાગ્યેજ બનતું જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની અસરો પ્રધાનતઃ યૂરોપીય પ્રજા ઉપર થઈ છે, અને તેથી તે લોકવત્સલ બનવાને બદલે દેશવત્સલ બનવા પામી છે. તેમાં પણ ખૂબી તો એજ છે કે આટલું છતાં યૂરોપનો ધર્મ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ ગણાય છે. બિચારો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પણ ઉત્તર ત્રણ અસરોને લીધે એટલો બધો નિર્બળ થઈ ગયો છે કે હવે તે માત્ર વાણીમાંજ રહી ગયો છે. તેના જગત્ હિતના સિદ્ધિ તરફ કાંઈનું લક્ષ્ય ખેંચાતું નથી. યૂરોપીય પ્રજા મોટેથી તો પોતાને જગત્વત્સલ બતાવવાનો ડાંગ કરે છે; પરંતુ તેઓનાં અંતઃકરણોમાં જે ઉંડા ઉતરીને તપાસીએ તો દેશવાત્સલ્ય સિવાય બીજું કાંઈ દેખાશે નહિ. મારા કથનનો આશય સમજાય છે ને ?

શિષ્યઃ—પ્રીતિવૃત્તિનું પ્રાકૃતિક અથવા યૂરોપીય અનુશીલન તો જાણે મારા સમજવામાં આવ્યું. આત્મપ્રીતિરૂપી અંતરાય નડવાથી યૂરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિવૃત્તિ દેશવાત્સલ્યથી વિશેષ આગળ વધી શકતી નથી, અને તેથી તેઓ પ્રીતિની સંપૂર્ણ ખિલવણી કરી શકતા નથી, એ વાતમાં મને હવે કાંઈ શંકા રહી નથી. જે પ્રજા જગત્ની સાથે પોતાનો અમુક સંબંધ છે, એ વાત શ્રદ્ધાપૂર્વક ન સ્વીકારે, તે પ્રજા જગત્નાં મનુષ્યોનું હિત સાધવાને તત્પર ન થાય, એમાં હવે મને કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું જણાતું નથી. હવે પ્રીતિનો પારમાર્થિક અથવા ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો મર્મ સમજાવવાની કૃપા કરશો ?

ગુરુઃ—પરંતુ તે પહેલાં તારે ભારતવર્ષીય દૃષ્ટિએ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વિચારી લેવું જોઈએ. ક્રિશ્ચિયનોનો ઇશ્વર જગત્થી તદ્દન સ્વતંત્ર છે. અલગત તે જગત્નો ઇશ્વર છે, એમ મનાય છે, પરંતુ જર્મની અથવા ઋશીયાનો રાજા જેવી રીતે સમસ્ત જર્મન પ્રજા અથવા ઋશીયાન પ્રજાથી એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે, તેવીજ રીતે ક્રિશ્ચિયનોનો ઇશ્વર પણ જગત્થી એક પૃથક-જૂદીજ વ્યક્તિ ગણાય છે. આ પૃથ્વીના રાજાઓની માફક તે ઇશ્વર પણ જગત્થી લિજ રહી રાજ્યપાલન તથા રાજ્યશાસન ચલાવે છે, અર્થાત્ દુષ્ટોનું દમન, શિષ્ટોનું પાલન, તથા લોકોની સાર સંભાળ પણ તે લે છે. તેમનો ઇશ્વર પોલીસની માફક મનુષ્યો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. પૃથ્વીના રાજાની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા જેવી રીતે આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેવીજ રીતે તે જગત્ના ઇશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યોએ તેના પ્રતિ પ્રીતિ તથા ભક્તિ-ભાવ દર્શાવવો જોઈએ.

હિંદુઓનો ઇશ્વર તેવો નથી. તે તો સર્વ ભૂતમય-સર્વ પ્રાણીમાત્રના અંતરાત્મા સ્વરૂપ છે. તે જડ જગત્મય નથી-પણ જગત્થી પૃથક્ છે, છતાં તેના વડેજ આ

જગત્વી રિશ્તિ તથા બિન છે. જેવી રીતે એક મૂલના આધારે મજ્જિનો દાર શોષે છે, અને જેવી રીતે આશાએ વિશે વાધુ ગતિ કરે છે તેવીજ રીતે આ જગત્ ઇશ્વરનાજ આધારે રહી રહ્યું છે. કેઈ પણ મનુષ્ય એવો નથી કે જેનામાં ઇશ્વરનો વાસ ન હોય. તે પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમાં વિદ્યમાન છે. આશામાં પણ તેનોજ નિવાસ છે. અને પ્રેમથી આદનાર મનુષ્ય ઇશ્વરનેજ ચાહે છે. ઇશ્વરને નહિ આદનાર મનુષ્ય મને પણ ચાહી શકતો નથી, અને ઇશ્વરને આદનાર મનુષ્ય સકલ મનુષ્ય જાતિને પણ પ્રેમથી ચાહી શકે છે. જે કાષ્ટ, ઇશ્વરને ચાહી શકતું નથી તે ઇશ્વરને કે પોતાને પણ ચાહી શકતો નથી. અર્થાત્ સમસ્ત જગત્ જ્યાંસુધી પ્રીતિની અંત-ર્ગત યર્ધન જાય ત્યાંસુધી પ્રીતિનું અસ્તિત્વજ રવીકારી સદાય નહિ. આ સમસ્ત જગત્ ઇશ્વરમય અથવા આરા પોતામયજ છે-તું પોતેજ છું એમ જ્યાં સુધી આપણે સમજી શકીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણે આપણને સંપૂર્ણ જ્ઞાન, નિર્મળ બુદ્ધિ, પવિત્ર લક્ષ્મિ કે મનોહર પ્રીતિલાવ પ્રાપ્ત થયાની આશા રાખવી નિષ્ફળ છે. આ પ્રકારની જગતિક પ્રીતિ એજ હિંદુધર્મનું મૂળ છે. આથી બહેષ અને અભિન્ન જગતિક પ્રીતિ સિવાય હિન્દુત્વ પણ સંભવતું નથી. શ્રીમંજુ પરમાત્માનાં તે મહામહિમામય વાક્યોનું પુનઃ રમરમ કર:-

सर्वभूतरूपमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईशते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વે ચ મયિ પશ્યતિ ।

तस्मादं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ *

અર્થાત્—જો યોગયુક્ત આત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં પોતાનેજ રહેશે સમજે છે અને પોતાનામાંજ સર્વભૂતોનો વાસ છે, એમ માને છે; તથા જો મને સર્વત્ર આપક સમજે છે અને આશામાંજ સર્વને રહેલાં જુએ છે તેનાથી હું અદસ્ય રહેતો નથી તેમજ તે પણ આશાથી અદસ્ય રહેતો નથી.

હંકારમાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે હિન્દુશાસ્ત્ર અનુસારે મનુષ્યપ્રીતિ એ ઇશ્વરમક્ષિતની અંદરજ સમાવેસ પામી જાય છે. મનુષ્યપ્રીતિ ન હોય તો ઇશ્વર-મક્ષિત પણ અસંભવિત છે. શક્તિ અને પ્રીતિ, હિન્દુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તદન અભિન્ન

* વેદિક ધર્મ પણ તેજ છે. વાજસનેય સંહિતોપનિષદમાં કહ્યું છે કે:-

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येषानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैषામૂદ્વિજાનતઃ ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

અને અચ્છેદ છે-લકિત વિના પ્રીતિ રહીજ ન શકે. તેમ પ્રીતિ વિના લકિત પણ રહી શકે નહિ. લકિતતત્ત્વનું સ્પષ્ટીકરણ કરતી વેળા આ વાત હું તને કહી ગયો છું. લગવદ્ગીતા તેમજ વિષ્ણુપુરાણવાળાં પ્રલ્હાદચરિત્રમાંથી મેં જે વાક્યો તારી પાસે ઉધ્ધૃત કર્યાં હતાં, તે ઉપરથી પણ તું જોઈ શક્યો હોઈશ કે લકિત અને મનુષ્ય પ્રીતિને બહુજ નિકટનો સંબંધ છે.

જ્યારે હિરણ્યકશિપુએ પ્રલ્હાદને પ્રશ્ન કર્યો કે:-“શત્રુની સાથે રાજ્યને કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ?” ત્યારે પ્રલ્હાદે ઉત્તરમાં કહ્યું કે:-“શત્રુ હોઈજ કેમ શકે? પ્રાણીમાત્ર વિષ્ણુમય-ધૃત્વરમય છે. શત્રુ અને મિત્ર એવા બેદો કેવી રીતે પાડવા તેજ હું તો સમજતો નથી.” પ્રીતિતત્ત્વ સંબંધે આપણે જે વિચાર કરવાનો હતો, તેનો થોડો અંશ તો અહિંજ સમાપ્ત થાય છે. વસ્તુતઃ પ્રલ્હાદના છેલ્લા શબ્દો એવા મહત્ત્વના છે કે એટલા શબ્દો ઉપરથીજ હિંદુધર્મની શ્રેષ્ઠતા તથા મહત્તાનું સંપૂર્ણ માપ કાઢી શકાય છે. પ્રલ્હાદના સકળ ઉત્તરો તથા લગવદ્ગીતામાંથી સુંદરી કહાડેલાં વાક્યોનું આ સ્થળે એકવાર પુનઃ સ્મરણ કરી લે. જે તે વાક્યો તારા સ્મરણમાં ન રહ્યાં હોય તો તેનું ઉક્ત અર્થોમાંથી પુનઃ અધ્યયન કરી લે. જ્યાં સુધી એ વાક્યોનું મહત્ત્વ તારા હૃદયમાં અંકિત નહિ થાય ત્યાંસુધી હિંદુધર્મનું પ્રીતિતત્ત્વ તું સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકશે નહિ. આ પ્રીતિવડેજ જગત ટકી રહ્યું છે. જે આવી પ્રીતિ આપણામાં સ્વાભાવિક રીતેજ ન હોત તો જગત ક્યારેનું એ અવ્યવસ્થિત અને છિન્નલિન્ન થઈ ગયું હોત. પ્રીતિ વિના આ જગત કેવળ જડપિંડ જેવુંજ બની ગયું હોત. મનુષ્યોમાં પ્રીતિતત્ત્વનો છેક અભાવ હોત તો એ વિદ્વેષી મનુષ્યો આ જગત ઉપર એક ક્ષણ માત્ર પણ ઊંચી શકત નહિ. પ્રીતિના અભાવે આ સંસાર ક્યારનો મનુષ્યશૂન્ય બની ગયો હોત, અને કદાચ તેમ ન બન્યું હોત તો આ મનુષ્યલોકે અસહ્ય નરકનું ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું હોત. લકિત પછી પ્રીતિની આગળ બીજી એક ઉચ્ચવૃત્તિ નથી. જેવી રીતે ધૃત્વરને વિષે આ જગત ગુંથાયેલું છે, તેવીજ રીતે પ્રીતિવડે આ જગત ગતિમાન થઈ રહ્યું છે. ધૃત્વર પોતેજ પ્રીતિ અને ધૃત્વર પોતેજ લકિત સ્વરૂપે જગતનો એક માત્ર આધાર છે. પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં જે પ્રીતિ તથા લકિત રહેલી છે તે ધૃત્વરરૂપજ છે. અજ્ઞાનને લીધે આપણે ધૃત્વરને જોઈશી શકતા નથી, તેમજ અજ્ઞાનને લીધે આપણે પ્રીતિ તથા લકિતનું સંપૂર્ણ માહાત્મ્ય સમજી શકતા નથી. એટલાજ માટે મેં કહ્યું છે કે લકિત તથા પ્રીતિના યોગ્ય અનુશીલન અર્થે મનુષ્ય માત્રે પોતાની જાનાર્જની વૃત્તિઓને યથા યોગ્ય પ્રમાણમાં કેળવવી જોઈએ. જાનાર્જની વૃત્તિ જે કેળવાય નહિ તો લકિત પ્રીતિ આદિ વૃત્તિઓ પણ વિકસિત થઈ શકે નહિ. પ્રત્યેક વૃત્તિનું યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન અથવા ખીલવણી કરવી એ મનુષ્ય માત્રની પવિત્ર દૈરજ છે, એમ કહ્યું

હું તે એટલાજ માટે કે સમસ્ત વૃત્તિઓની યથાચોગ્ય રચુતિ ન થાય તો ધર્મની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—પ્રીતિવૃત્તિની ભારતવર્ષીય અથવા પારંપરિક અનુકીલન પદ્ધતિ મારા મનુષ્યમાં આવી ગઈ. જ્ઞાનદ્વારા મધ્યસ્થ સ્વરૂપ સમજી જગતની સાથે તેની તથા આપણી અભિનનતા છે, એવી ક્રમે ક્રમે આપણે દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. ઉપરે જ્યારે સર્વ લોકને આપણે આપણા આત્મા સમાન લેખતાં થીખીએ ત્યારેજ પ્રીતિવૃત્તિની સંપૂર્ણ રચુતિ થઈ એમ ગણાય. આત્મપ્રીતિ (સ્વાર્થવૃત્તિ) પણ એ જાતનિક પ્રીતિની વચમાં વિષ્ણ નાંખી શકતી નથી. કારણ કે સમસ્ત જગત જો પ્રભુમય અથવા આત્મમય જણાવા લાગે તો પછી આત્મપ્રીતિ કાંઈ દાનિ કરી શકે એવો સંભવ રહેતો નથી. આવી પ્રીતિરચુતિનું પરિણામ ઉપરે માત્ર દેશવાત્સલ્યમાજ આવીને નહિ અટકતાં જગત વાત્સલ્યમાજ પરિણામ પામે છે. પ્રાકૃતિક (ભૌતિક અથવા સ્થૂળ) ઉન્નતિના પરિણામે યુરોપમાં તો દેશવાત્સલ્યનો જન્મ થયો છે, પરંતુ હું જણુવા માગું છું કે આપણા ભારતવર્ષમાં જગત વાત્સલ્યે કયાંય જન્મ લીધો છે ?

શુદ્ધ:—આજકાલ એવું બનતું જોવામાં આવતું નથી. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સંસ્કારોએ આપણા ઉપર એવી તો સત્તજક અસર કરી છે કે હવે આપણે જગતવાસી થવાને બદલે દેશવાત્સલ્ય થવા લાગ્યા છીએ. અત્યારે આપણને અન્ય પ્રગ્નઓ ઉપર નિરભાર આવવા લાગ્યો છે, પરંતુ અત્યાર સુધી આ દેશમાં એવું કંઈજ નહોતું. "દેશવાત્સલ્ય" એવી વસ્તુજ આ દેશમાં નહોતી. અન્ય પ્રગ્નપ્રતિ બેઠાવે વર્તાવું, એવો કોઈને કશાપિ ખ્યાલ પણ આવતો નહોતો. હિંદુ રાજ્યોની પછી યુસલમાન રાજ્યો થયા તોપણ હિંદુઓએ તેમની રામે કશો વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. હિંદુઓને મન હિંદુ તથા યુસલમાન એક સમાન હતા. યુસલમાન પછી અંગ્રેજો આવ્યા, તો પણ હિંદુઓએ એકે રાખે ઉચ્ચાર્યો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુઓએજ અંગ્રેજોને બોલાવી રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યા. હિંદુ સીપાહીઓ અંગ્રેજોની તરફથી લડ્યા અને હિંદુઓનું રાજ્ય તેમનેજ અર્પણ કર્યું. કારણ કે અંગ્રેજો પોતાનાથી જિન્ન જાતિના છે, એવો ખ્યાલજ હિંદુ પ્રગ્નને આવી શક્યો નહોતો. અંગ્રેજો પ્રત્યે તેમને મુદ્દલ દેવભાવ નહોતો. આજે પણ ભારતવર્ષ અંગ્રેજ રાજ્યપ્રત્યે સંપૂર્ણ વશાધાર છે. અંગ્રેજ પ્રગ્ન હિંદુજાતિની આવી પ્રત્યુત્ક્રાંતિ-રાજ્યક્રાંતિ સમ્પરકે સમજી શકતી નથી, અને તેથી તે હિંદુજાતિને દુર્ભાગ માની દુનિયા પ્રભુમાન જાનિ માને છે. પરંતુ અંગ્રેજ પ્રગ્નની તે એક ચંબીર જૂલ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

* અંગ્રેજ પ્રગ્નની એ જૂલ, અને તે લોકોને એજ માની લેવાની હિંદીઓની જૂલ, એ બંને જૂલો અથવા જમણાઓનો મદરોહ હવે કેવા રીતે થવા માંડ્યો છે તે જાન હવે પ્રસિદ્ધ છે.

શિષ્ય:—પરંતુ હિંદુ પ્રજા અથવા અંગ્રેજોના હિંદુ સીપાઇઓ “ ઇશ્વર સર્વ જૂતમાત્રમાં છે, સર્વત્ર આત્મતત્ત્વ છે. ” એમ માનીનેજ અંગ્રેજો તરફથી હુકમ હોય એમ હું તો માની શકતો નથી.

ગુરુ:—સાધારણ જનસમાજ એવી તાર્ત્ત્વિક વાતોને સમજી ન શકે. એ વાત તો તદ્દન સ્પષ્ટજ છે. પરંતુ જાતીય ચરિત્ર સર્વદા જાતીય ધર્મનેજ અવલંબી રહી હોય છે, એ સિદ્ધાંત વિસરી જવો જોઈતો નથી. જેઓ પોતાનો જાતીય ધર્મ સમજતા નથી તેઓને પણ જાતીય ધર્મને અધીન રહ્યા સિવાય ચાલવું નથી. અર્થાત્ જાતીયધર્મદ્વારાજ જાતીય ચરિત્ર ધરાય છે. ધર્મનો ગૂઢ ભર્મ તો બહુજ અદ્ભુત મનુષ્યો સમજી શકે છે; પરંતુ જેઓ તે ગૂઢ ભર્મ સમજી શકે છે તેમની આજ્ઞાથી અને તેમના અનુકરણદ્વારા તે દેશનું જાતીય (સામાજિક) ચરિત્ર પણ ક્રમે ક્રમે ગઠિત તથા શાસિત થતું ચાલે છે. હું તને જે અનુશીલન ધર્મ આજે સમજાવવા બેસી છું. તે ધર્મ પણ સર્વ સાધારણ હિંદુ પ્રજાને માટે મહત્ત્વ સમજાય એમ હું માનતો નથી; પરંતુ એટલું તો નિશ્ચિતજ છે કે જે વિદ્વાન પુરુષો આ ધર્મના રહસ્યને બરાબર સમજીને ગૃહજ કરે તો તેમની આજ્ઞા અને અનુકરણદ્વારા સમસ્ત હિંદુજાતીનું જાતીય ચરિત્ર પણ ગઠિત થયા વગર રહે નહિ. જાતીય ધર્મનું મુખ્ય ફળ બહુજ અદ્ભુત મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તેનું જાણુ ફળ તો સૌ કોઈને અવસ્યજ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:—એક વાત હજી બરાબર સમજાઈ નહિ. આપે પ્રીતિની જે પારમાર્થિક અનુશીલનપદ્ધતિ દર્શાવી તેના પરિણામે જગત વાતસલ્યમાં દેશવાતસલ્ય સમાપ્ત જાય, એ વાત તો હું સમજી ગયો. પણ દેશવાતસલ્યના અભાવે આ ભારતવર્ષ સાતસો વર્ષથી પરાધીનપણે અવનતિ પામતો જાય છે, તેનો કાંઈ વિચાર છો? આરે કહી તે પારમાર્થિક પ્રીતિ સાથે જાતીય ઉન્નતિને કાંઈ સંબંધ છે ખરો?

ગુરુ:—નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારાજ જાતીય ઉન્નતિ થઈ શકે. પોતાના સર્વ કર્તવ્ય-કર્મ નિષ્કામપણે કરવાં જોઈએ. જે કર્મો ઇશ્વરાનુમોદિત એટલે કે શાસ્ત્ર સંમત હોય તેજ કર્મો અનુષ્ઠેય છે, એ વાત તો પૂર્વે હું કહીજ ગયો છું. આત્મ-રક્ષા, દેશરક્ષા, પરદીગ્ગતી રક્ષા, અને પતિતોનો ઉદ્ધાર-એ સર્વ ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મો છે; અને તેથી તે અચરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ નિષ્કામ ચિત્તે આત્મરક્ષા, દેશ-રક્ષા, પદ્ધિન બંધુઓની રક્ષા તથા દેશીય લોકોની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયત્નો અંતરજ કરજી પૂર્વક કરવા જોઈએ.

શિષ્ય:—નિષ્કામપણે આત્મરક્ષા કેમ થઈ શકે, તે સમજાવું નથી. આત્મરક્ષા એટલે શું છે.

ગુરુ:—તે પ્રશ્નને હિન્દુ રૂપે પછી આપીશ.

અધ્યાય ૨૨ મો-આત્મપ્રીતિ

શિષ્ય:—નિષ્કામ આત્મરક્ષા જેવી રીતે યદ્ય શકે એ પ્રયત્નો હિતર આપે આને આપવાનું હતું છે. ૧૫૧ હરીને તેનું સગાધાન કરે તો સાંભળવાની ઈચ્છા છે.

શુર:—આપણા જાગૃતવાદના સમર્થન માટે કોઈ પાશ્ચાત્ય પંડિત પ્રમાણે આપે એવી આદા હું રાખતો નથી. છતાં દર્જાટરપે-સરની એક મુક્તિનો ભાવાર્થ હું તને હવે તે સાંભળ:—

“હમ્મરની સૃષ્ટિની રક્ષામાટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતાની આત્મરક્ષા કરવી જોઈએ. સૃષ્ટિ રક્ષા અર્થે આત્મરક્ષા અત્યંત પ્રયોજનીય છે, અને તેથી તે હમ્મરોદિષ્ટ કર્મ છે. એ હમ્મરાનુમોદિત કર્મ સર્વદા નિષ્કામપણે કરવું જોઈએ. આત્મરક્ષા પણ નિષ્કામપણે યદ્ય શકે છે, અને તેમ કરવું એ પ્રાણીમાત્રની ફરજ છે.”

હવે, પરદિત અને પરરક્ષાની સાથે આ આત્મરક્ષાની સરખામણી કરી જો. પરદિત ધર્મ કરતાં પણ આત્મરક્ષાધર્મનું ગૌરવ અધિક છે. જો જગતના લોકો પરપરનું હિત ન કરે, અથવા પરસ્પરની રક્ષા ન કરે તો તેથી જગત મનુષ્ય-રહિત યદ્ય જાય એવો સંભવ નથી. હિંદાદરણ તરીકે અસંખ્ય કિંવા જંગલી મનુષ્યો પરદિત ધર્મને લેણ પણ સમજતા નથી. છતાં પણ જગતમાંથી જંગલી જાતિઓ હજી નહીં યદ્ય નથી, અને યદ્ય શકે પણ નહિ; પરંતુ કોઈ પણ સંખ્ય અથવા અસંખ્ય સમાજ જો આત્મરક્ષામાં બેદરકાર રહે તો તેનો નાશ તો વહેલો મોડો થયા વિના રહેજ નહિ. જો પ્રત્યેક મનુષ્ય અથવા પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાની આત્મરક્ષા અર્થે સર્વદા તત્પર ન રહે તો જગતમાં એક પણ મનુષ્ય કે એક પણ પ્રાણી બચી શકે નહિ. મતલબ કે પરદિત કરતાં પણ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવી એ અત્યંત પ્રયોજનીય છે.

શિષ્ય:—આપના આ સિદ્ધાંતો અને તે નાસ્તિક જેવા બળવાન છે. કેમકે હું કોઈને કાંઈ પણ આપ્યા વિના માફ પેટજ બધીં કંઈ તો તેનું પરિણામ શું આવે ?

શુર:—તું તારા માટે જે કાંઈ ખાવાની સામગ્રી એકત્ર કરી શકે, તે સર્વ સામગ્રી જો હું દરરોજ અન્ન-પાન વહેંચી દે તો, બહુ બહુ તો સાત-આઠ દિવસે તારા દાનધર્મનો અંત આબ્યા વિના રહે નહિ; ધરણ કે તું પોતે ખાઈ ન શકે તો તારો દેહ પણ ટકી શકે નહિ. પરાર્થે કાંઈ પણ વાપરવું નહિ, એમ હું કહેવા માગતો નથી, પરંતુ પોતાની આત્મરક્ષાઅર્થે પણ પ્રત્યેક પ્રાણી તો જોઈએ, એજ હું કહેવા માગું છું. પરાર્થે કાંઈ પણ વાપરી શકે એવી જોની રીયતિ ન હોય, તેણે પરને આપ્યા વિના પોતેજ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી લેવો જોઈએ. અહીંયાં કેટ-

લીક જેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય છે ખરો. જેઓ પોતાના મોજશોખની ખાતર લખલૂટ ખર્ચ કર્યા કરતા હોય, તેઓ પરાર્થે કાંઈ પણ દાન આપી શકે નહિ, તો તે તેમને માટે કાંઈ પણ રીતે ક્ષતવ્ય લેખી શકાય નહિ. જેઓ ભૂતમાત્રમાં આત્મ-બુદ્ધિ રાખતા હોય, તેમણે તો પોતાના આહારમાં અને પેરના આહારમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખવો ઉચિત નથી; કારણ કે પોતાનામાં અને અન્યમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

શિષ્ય:—ઉદાહરણ આપવામાંજ મારી ભૂલ થઈ ગઈ. પરોપકારાર્થે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો એ શું આપણું કર્તવ્ય નથી ?

ગુરુ:—અનેક સમયે તેમ કરવું એ પણ આવશ્યક કર્તવ્ય છે, અને તેવે સમયે તે કર્તવ્ય નહિ બળવવું એ અધર્મ છે.

શિષ્ય:—એ વિષે કૃપા કરીને એક એ દૃષ્ટાંતો આપો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે.

ગુરુ:—જે માતાપિતાના પ્રતાપે તને આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે, અને જંમના પ્રતાપે તું કર્મ તથા ધર્મ કરવાને યોગ્ય બન્યો છે, તે માતાપિતાની રક્ષાર્થે પ્રસંગો-પાત પ્રાણ અર્પણ કરવો પડે તો કરવો એ ધર્મ છે, અને તેવે પ્રસંગે તે કર્તવ્ય ન બળવવું તે અધર્મ છે.

તેનીજ રીતે તને પ્રાણદાન આપવાનો જો અન્ય કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો હોય, તો તેમને માટે પણ તારે પ્રાણનું બલિદાન આપવાને તત્પર રહેવું જોઈએ.

તેજ પ્રમાણે જેઓના રક્ષકતરીકે તારે તારું કર્તવ્ય બળવવાનું હોય, તેમને માટે પણ પ્રાણ આપવો એ પણ તારું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. હવે, તું કોનો કોનો રક્ષક છે, તે વિષે વિચાર કરી જો એક તો તારાં સ્ત્રી-પુત્રાદિનો અને તારા પરિવાર વર્ગનો, (૨) સ્વદેશનો, (૩) તારા સ્વામીનો—અર્થાત્ જેઓ તને પગાર આપી પોતાના કાર્યમાં યોગે છે તે શેઠનો, અને (૪) શરણાગતનો. એટલા માટે સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવાર, સ્વદેશ, સ્વામી તથા શરણાગત વિગેરેની રક્ષાઅર્થે તારે તારા પ્રાણની આકૃતિ આપવી એ તારો ધર્મ છે.

જેઓ પોતાની રક્ષા કરવાને અસક્ત હોય, તેમની રક્ષા મનુષ્યમાત્રે કરવી જોઈએ. સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, દોગીઓ તથા આંધળા-અપંગો વિગેરે પોતાની રક્ષા કરી શકતા નથી. અવા મનુષ્યોની રક્ષાઅર્થે પણ આપણે પ્રાણનો ભાગ કરવો પડે તો તે કરવો એ ધર્મ છે.

એ સિવાય પણ પ્રાણપરિત્યાગ કરવાના અનેક પ્રસંગો આવે છે, કે જેની અભાવે રક્ષકી થવી અશક્ય છે, તેમજ તેની એટલી બધી આ પ્રસંગે જરૂર પડે નથી. જેની સામાજિક તથા કાર્યકારિણી દૃષ્ટિએ યથાયોગ્ય વિકાસ પામી હોય છે, તેઓ કેવે પ્રસંગે પ્રાણપરિત્યાગ કરવો તે ધર્મ છે, અને કેવે પ્રસંગે તેમ કરવું એ

અર્થ એ તે વાત અહીં કહી રીતે મમજી થો છે.

શિષ્ય:—આપનો કહેવાનો આશય એવો છે કે આત્મપ્રીતિ એ અન્ધ પ્રત્યેની પ્રેરિતશક્તિની વિરોધી દોષ છેનાં ને નિરરક્ષરને ખાત્ર તો નથીજ; પરંતુ આત્મપ્રીતિને યોગ્ય નિવેશથી સીમાબદ્ધ કરીનેજ તેનું ઉચિત અનુસરણ તથા વિકાસ કરવો તેમજો. એમજને!

ગુરુ:—વસ્તુતઃ જો રવ-પરમા કાંઈ બેદ ન લાગતો દોષ અને સર્વ કોઈ સમાન છે, એવી જ્ઞાતિ અતન રહ્યા કરતી દોષ, તો તો પછી રવ અને પર એવા બેરો પાડવા એજ અનુચિત છે. આત્મપ્રીતિને યોગ્યરૂપે ડેજાવવાથી તથા તેને વ્યવસ્થિત જનાવવાથી ક્રમે ક્રમે તેનો સમાવેશ જગતિક પ્રીતિમાં થઈ જાય છે; કારણ કે આપણે કાંઈ આ જગતની બહાર નથી. ધર્મનું, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને દિગ્દુષ્કર્મનું મૂળ એક માત્ર ધર્મર છે. ધર્મર સર્વ જૂતમાં વ્યાપ્ત છે, અને તેથી પ્રાણીમાત્રનું દિત સાધવું એજ આપણો ધર્મ છે. કું પૂર્વેજ કહી ગયો છું કે સર્વ જ્ઞાતિઓને ધર્મરુપી કરવી એ મનુષ્યજન્મનો અતિમ ઉદ્દેશ છે. જો પ્રાણીમાત્રનાં દિતસાધનમાં ધર્મ દોષ તો પછી પરનું દિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મકર્તવ્ય છે, એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. તેવીજ રીતે પોતાનું દિત સાધવું એ પણ આપણું ધર્મકર્તવ્ય છે; કારણ કે આપણે પણ સર્વ જૂતનાં અંતર્ગતજ છીએ. જેવી રીતે અન્ધ પ્રાણીઓમાં ધર્મરનું અસ્તિત્વ છે, તેવીજ રીતે આપણામાં પણ છે, એ વાતનો અસ્વીકાર કેવી રીતે થઈ શકે? સારાંસ કે પરપ્રાણીની રક્ષા કરવી એ જેમ આપણો ધર્મ છે, તેવીજ રીતે પોતાની રક્ષા કરવી એ પણ આપણો ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પણ મૂળ વાતમંજ મોટા વાંધા આવે છે, તેનું કેમ? જે રથજે આત્મહિત અને પરદિત વચ્ચે પરસ્પર વિરુદ્ધતા ઉપસ્થિત થાય ત્યારે આત્મહિત સાધવું કે પરદિત સાધવું તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો? અત્યાર પૂર્વેના ધર્મવેત્તાઓ એમજ કહી ગયા છે કે જ્યાં આવો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં પરદિત સાધવું એજ ધર્મ છે. તે વિષે આપનો શું અભિપ્રાય છે?

ગુરુ:—તે જે ઉદ્ધી વાત કહી તેવી વાત કોઈ ધર્મમાં દોષ એમ મારા જાણુવામાં નથી. કિંચિત્ત ધર્મ કહે છે કે બીજાઓ તરફથી જે પ્રકારના વર્તનની ઇચ્છા તમે રાખતા હો તેવા પ્રકારનું વર્તન તમે તેમના પ્રત્યે કરો. આ વચન ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય છે કે તેમાં પરદિતને આધાન્ય આપવાને બદલે સ્વદિત તથા પરદિત એ ઉભયને એકસરણું મદસ્ત આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એ વાતને આપણે દમણી રહેવા દઈએ; કારણ કે આપણે પણ આ અનુદીક્ષન તત્ત્વની વ્યાખ્યામાં, ખાસ પ્રસંગે પરદિતનેજ અગત્યનું સ્થાન આપવું પડે; પરંતુ તારા પ્રમતો નિર્ણય તો બહુજ સરળ રીતે થઈ શકે તેમ છે. તારા પ્રમતના ઉત્તરમાં

સર્વથી પ્રથમ મારે એટલું કહી દેવું જોઈએ કે પરંતુ અનિષ્ટ થાય એ તો સદાચ અધર્મજ છે. એટલે કે અન્યનું અનિષ્ટ કરી પોતાનું હિત સાધવાનો કોઈને પણ અધિકાર નથી. હિંદુધર્મ તથા ક્રિશ્ચિયનધર્મ તથા ખ્રીસ્ત ધર્મો પણ આમાં સમ્મત થયા વિના રહેશે નહિ. વર્તમાન દાર્શનિકો તથા નીતિવેત્તાઓ પણ તેથી જુદા પડી શકે તેમ નથી. અનુશીલન તત્ત્વ તું જો બરાબર સમજી શક્યો હોય તો તારા લક્ષમાં આટલી વાત તો ખાસ કરીને આવીજ હશે કે પરંતુ અનિષ્ટ ચિંતવવું એ પણ લક્ષિત, પ્રીતિ આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં મહાન વિઘ્નરૂપ છે. એટલુંજ નહિ પણ સમાનભાવ કે જોને લક્ષિત તથા પ્રીતિના લક્ષણરૂપ માનવામાં આવે છે, તે સમાનભાવનો પણ એ દુષ્ટવૃત્તિ ઉચ્છેદ કરે છે. પરંતુ અનિષ્ટ કરવાની ભાવનાથી લક્ષિત-પ્રીતિ-દયા આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ લુપ્ત થઈ જાય છે, એટલા માટે અન્યનું અહિત કરીને પણ પોતાનું હિત સાધી લેવું એ તો છેકજ અનુચિત છે. હિંદુશાસ્ત્રની તથા આપણા અનુશીલન ધર્મની પણ એજ આજ્ઞા છે. આત્મપ્રીતિનો ઉપર કહ્યો તે એક મુખ્ય નિયમ છે.

શિષ્ય:--આ નિયમનો અમલ કેવી રીતે કરવો, તે સમજાવો. હાખલાતરીકે એક માણસ ચોર છે, અને તેનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ કુટુંબીઓ લુપ્તથી ટળવળી રહ્યાં છે. ચોરી કરનારા મનુષ્યો ધણું કરીને એવી અવસ્થાજ ભોગવતા હોય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. એવો કોઈ ચોર, ધારો કે મારે ત્યાં રાત્રે ખાતર પાડવા આવે, અને તાળાં તોડવા ગાંઠે તો તે વખતે મારે શું તેને ન પકડવો? ચોરી કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ પોતાના પરિવાર વર્ગને અન્ન-વસ્ત્ર આપવા સિવાય ખીજે કંઈજ નથી, એ વાતનો હું અસ્વીકાર નથી કરતો; પરંતુ એવા ચોરને જતો કરવો, અથવા તો તેને ધનામ આપીને વિદાય કરવો, એને આપ શું યોગ્ય ધારો છો?

ગુરુ:--નહિ, એવાઓને તો પકડી યોગ્ય સજા અપાવવી જોઈએ.

શિષ્ય:--એમ કરવાથી મારી સંપત્તિની તો રક્ષા કરી શકું અને મારું પોતાનું હિત સાધી શકું, પણ પેલા ચોરનું તથા તેનાં કુટુંબીઓનું ભયંકર અનિષ્ટ થાય તેનું શું કરવું? આપનો પ્રથમ નિયમ હવે ક્યાં ગયો?

ગુરુ:--ચોરનાં નિરપરાધી સ્ત્રીપુત્રાદિ જો લુપ્તથી રીખાતાં હોય અને તેમને ખાવા માટે તું કંઈ આપે તો તે કાર્ય અયોગ્ય નજ કહેવાય. ચોર પોતે પણ ક્ષુધા-તૃષ્ણાથી પીડાતો હોય તો તેને પણ અન્ન-પાણી આપવું જોઈએ; પરંતુ તેને તેની ચોરીના અપરાધ માટે તો અવશ્ય દંડ મળવોજ જોઈએ; કારણ કે ચોર વિગેરેને જો ઉચિત શિક્ષા ન કરવામાં આવે તો તેથી આપણું એકલાનુંજ નહિ પણ સમસ્ત મનુષ્યજાતિનું અનિષ્ટ થાય છે. ચોરોને આશ્રય આપવાથી ચોરવૃત્તિ જન મળે છે અને તેથી એકંદરે સમાજનું અહિતજ થાય છે.

શિષ્ય:—આ તો આપ રિવાજની દિનવાદનો સિદ્ધાંત રજુ કરો. જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું દિન યાત્રા એ મુતનું આવા પ્રસંગે અવસરનું હેતુ જોઈએ, એમ આપ કહેતા મારો હો ને ?

ગુરુ:—દિનવાદનો સિદ્ધાંત મરાઠીમાં ઉગરી મૂળના જેવો નથી. દિતવાદીઓની એક મહાન ભૂમ છે તે આપણે યુવાની સેવી જોઈએ. તેઓ એમ કહે છે કે દિતવાદની અંદરજ સમસ્ત મનોનું સ્વરૂપ સમાપ્ત જાય છે; પણ તે તેમનો ભ્રમ છે. દિતવાદ તો મર્મતરજનો એક સામાન્ય અંશમાત્ર છે. મેં દિનવાદને ઉપર જે મહત્ત્વ આપ્યું તેને તો આપણા અનુચીતનવાદના એક ખુલામોળા કું રચાવ આપ્યું છે. દિતવાદનો સિદ્ધાંત સત્ય છે, પણ તે મર્મતરજના સમસ્ત હોત ઉપર પ્રસરી જાય એટલે બગવાન નથી. મર્મ જોઈએ તો બક્તિમાં અથવા સર્વભૂતમાત્રમાં સમદૃષ્ટિ રાખવામાં છે. એ બક્તિ ક્રિયા સમદૃષ્ટિથી મહાસિખરમાંથી જે હળસે નીકળે તથા ઝરાઓ વહે છે તે પેટી દિતવાદ તો એક નજીવામાં નજીવો ઝરા માત્ર છે. પરંતુ તે ઝરાનું જળ પવિત્ર છે. દિતવાદ પણ મર્મનો છેજ. દિતવાદને અધર્મ કહેવાનું સાદસ કરવું એ મૂર્ખતા છે.

વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે કહું તો અનુચીતન મર્મમાં “જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું દિત યાત્રા” તે સિવાય અન્ય કોઈ વાત કહેવાની નથી. દાખલાતરીકે ભૂત-માત્રનું દિતસાધન કરવું એ જો મર્મ હોય તો પછી એક જણનું દિતસાધન કરવું એ પણ મર્મજ છે. એક જણને બદલે જો દસ જણનું એક સરખું દિત થવું હોય તો તે વાગી એકના દિતની અપેક્ષાએ દસ ગણો મર્મ છે. જો એક તરફ એકજ બક્તિનું દિત સધાવું હોય અને બીજી તરફ દસ જણનું તેટલુંજ દિત સધાવું હોય તો એક જણના દિતના બોગે પણ બીજા દસ જણનું દિત સાધવું એ મર્મ-કર્તવ્ય છે. આવા સ્થળે દસ જણના દિતના બોગે એક બક્તિનું દિત થવા હેતુ એ અધર્મ છે.* મોટા ભાગના દિતનો સિદ્ધાંત આવા સ્થળે સફળ થાય છે.

બીજી રીતે કહીએ તો એક તરફ એક જણનું સ્વસ્થ દિત સધાવું હોય અને બીજી તરફ એક જણનું વિશેષ દિતસધાવું હોય તો આવા સ્થળે અસ્થ દિતનો પરિવાગ કરી વિશેષ દિતસાધન થવા હેતુ એજ મર્મ છે, અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ છે. મહાન દિતનો સિદ્ધાંત આવા સ્થળે સ્પષ્ટ થાય છે.

શિષ્ય:—આ વાતો તો બહુજ સરળ અને સ્પષ્ટ છે.

ગુરુ:—આ વાતો અત્યારે જેટલી સ્પષ્ટ જણાય છે તેટલી કાર્ય કરતી વેળા

* દસ જણના દિતાર્થે એક જણનું અનિષ્ટ કરવું, એવો અર્થ મહેરમાની કરીને આ ઉપદેશમાંથી કાઢીએ કહાડીએ નહિ; કારણ કે એવો અર્થ મધ્યમ મર્મથી વિરુદ્ધ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

સ્પષ્ટ જણાતી નથી. દષ્ટાંતતરીકે એક તરફ એક કુલીન બ્રાહ્મણ ગરીબાને લીધે પોતાની કન્યા મોટી વયની થઇ જવા છતાં પરણાવી શકતો ન હોય અને બીજી તરફ એકાદ ગરીબનું કુટુંબ ભુખમરાથી અધમુવા જેવી અવસ્થા ભોગવતું હોય, એવા પ્રસંગે મોટું હિત પેલા ગરીબના પક્ષમાં હોવા છતાં તેને પૂરો એક આનો પણ તું આપી શકશે નહિ અને પેલા બ્રાહ્મણને પાંચ રૂપિયા આપવા છતાં પણ તને તે રકમ નજીવી જણાશે. આ પ્રમાણે અનેક પ્રસંગોએ બને છે. વિશેષ હિત કેના પક્ષમાં છે, તેનો યથાવત્ તોલ અથવા વિવેક બહુજ આછાં મનુષ્યો કરી શકે છે.

શિષ્ય:—એ વાતને જવા દો. થોડાં મનુષ્યો કરતાં વધારે મનુષ્યોનું હિત સાધન એ ધર્મ છે, તેમજ એક મનુષ્યના અદ્યપહિતને બદલે બીજા મનુષ્યોનું તેથી વધારે હિત થતું હોય તો તે વિશેષ હિત કરવું એ ધર્મ છે, એ વાત સમજાઈ; પરંતુ જે સ્થળે એક મનુષ્યનું વધારે હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ દુઃખ મનુષ્યોનું અદ્યપ હિત સધાતું હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરુ:—એવે સ્થળે માર્ક મૂકવા, અર્થાત્ આંકડાની ગણતરીથી કામ કરવું જોઈએ. ઉદાહરણતરીકે કલ્પના કર કે એક તરફ એક મનુષ્યનું જેટલું હિત સધાતું હોય તેના ચોથા ભાગ જેટલું હિત બે સો મનુષ્યોનું—પ્રત્યેકનું સધાતું હોય તો એકંદરે પચીસ મનુષ્યોનું હિતસાધન એક મનુષ્યના હિતસાધન કરતાં ધણુંજ વધી જાય. આવા પ્રસંગે એક જણનું વિશેષ હિતસાધન રહેવા દઈ સો જણનું અદ્યપ હિતસાધન કરવું, એ ધર્મ છે. બીજી રીતે જોતાં એક મનુષ્યનું જેટલું હિત સધાતું હોય તેના હજારમા ભાગ જેટલું હિતસાધન બે સો મનુષ્યોનું સધાતું હોય તો તેવે સ્થળે સો જણના હિતને રહેવા દઈ એક મનુષ્યનું સંપૂર્ણ હિત સધાના દેવું એ કર્તવ્ય છે. કારણ કે સો મનુષ્યોનાં હિતની પેલા એક મનુષ્યના સુખની સાથે તુલના કરીએ તો માત્ર એક દર્શાશજ થાય.

શિષ્ય:—હિતાહિતનું એવી રીતે માપ થઈ શકે એ સંભવિત નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે બે એમ હિસાબ કરવા બેસીએ તો હિસાબમાં ને હિસાબમાં જ સમય નીકળી જાય.

ગુરુ:—અનુશીલનતત્ત્વના અભ્યાસીઓને માટે એ કાર્ય બહુ સરળ છે. જેઓની સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓ અને તેમાં પણ વિશેષે કરીને જેઓની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ સારી રીતે કેળવાઈને સ્ફુર્તિપાત્ર (સૂક્ષ્મ) થઈ હોય તેઓ હિતાહિતને નિર્ણય બહુ સારી રીતે કરી શકે છે. જેઓ અનુશીલનપદ્ધતિથી વિમુખ છે તેઓનેજ એ કામ કઠિન જેવું જણાય છે. વસ્તુતઃ એવાં મનુષ્યોને માટે સર્વ પ્રકારનો ધર્મ દુઃસાધ્ય છે, એ વાત હું તને પૂર્વે જણાવી ગયો છું. યૂરોપીય હિતવાદીઓ એ વિષે બહુજ સ્પષ્ટ રીતે પોતાના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી મારે તે વિષયપરત્રે વિશેષ વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર નથી. અનુશીલનવાદ તથા હિત-

કાનાં સ્થાનો તારાથી નિર્મિત થઇ કરે એટલા માટેજ એ દિનવાદમાંથી અને બાકી કરી છે.

શિષ્ય:—એ સ્થાનોનું જગ ૨૪-ગ્રીહરજુ કરે.

ગુરુ:—દિનવાદ તથા અનુશીલનવાદ, બંનેનો પ્રીતિવૃત્તિના સામંજસમાં સમાવેશ થઇ જાય છે. સર્વ જનપ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવો જોઇએ; પરંતુ જે સમયે જ્ઞાન-વિશેષનું દિન પરપર વિશેષી જણાય તે સમયે જ્ઞાત્ર મૂકીને તથા નિષ્પ-શ્વપન ક્ષુદ્રિએ દુલના કરીને જનસમાજના મોટા ભાગનું વિશેષ દિત કરી સમાવેશું છે, તેનો નિષ્કંપ કરવો જોઇએ. તટસ્થપણે રહી એ વ્યક્તિઓના દિતાદિ-ત્વનો નિષ્કંપ કરવો એ કામ જનકુ ક્ષતિ નથી, પરંતુ જ્યારે આત્મદિત અને પર-દિન વચ્ચે વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે અનુપ્પ પોતાની સમતોલન વૃત્તિને ગુમાવી બેસે છે. એટલા માટે એવે રથજે નીચેના નિયમે સદા રમરણમાં સાવવા જોઇએ:—

(૧) જ્યારે એક તરફ તારૂં પોતાનું દિત સમાયેશું હોય અને બીજી તરફ એક કરતાં વધારે અનુષ્ઠાનું સરખું દિત રહેશું હોય, ત્યારે તારે આત્મદિત તથા પરદિત કરવું એ ધર્મ છે.

(૨) જ્યારે એક તરફ તારૂં પોતાનું દિત સમાયેશું હોય અને બીજી તરફ બીજા કોઇએક અનુષ્ઠાનું અધિક દિત સમાયેશું હોય, તો તે રથજે પણ તારે પરદિત કરવા તત્પર થવું જોઇએ.

(૩) જ્યારે એક તરફ તારૂં વિશેષ દિત સમાયેશું હોય અને બીજી તરફ બી-જાનું અપદિત સમાયેશું હોય તે રથજે જે તરફની દિતની માત્રા એકંદરે વિશેષ જણાય તે તરફનું દિતપ્રાધન કરવું એજ કર્તવ્ય છે. જો સામા પક્ષના દિતની માત્રા એકંદરે વિશેષ પ્રમાણમાં જાય તો સામા પક્ષનું દિત થવા દેવું અને જો તારા પક્ષનું દિત વિશેષ પ્રમાણમાં થતું હોય તો તારે પોતાનું દિત સાધવું.

શિષ્ય:—પણ (૪) જે રથજે જન્ને પક્ષનું દિત સમાનભાવે રહેશું હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરુ:—તે રથજે પરદિત થવા દેવું એજ ધર્મ અથવા કર્તવ્ય છે.

શિષ્ય:—કેમ ? જો સર્વ જૂતમાત્ર સમાનજ હોય તો પછી ઉક્ત પ્રસંગે પણ જ તથા પર પ્રત્યે સમાન ભાવ કેમ ન રાખવો ?

ગુરુ:—તેનો ઉત્તર અનુશીલનવાદ બહુ યોગ્ય પ્રકારે આપે છે. પ્રીતિવૃત્તિ પરાનુરાગિણી હોય છે. કેવળ આત્માનુગિણી (સ્વાર્થ) પ્રીતિને પ્રીતિ કહી સમાય નહિ. પોતાનુંજ દિત સાધીને બેસી રહેવાથી પ્રીતિનું અનુશીલન, રહુરણ તથા સાર્થક્ય થતું નથી. પરદિન સાધનાયે જ પ્રીતિનો ઉપયોગ થાય તોજ તે પ્રીતિવૃત્તિ વિશેષ ઉન્નત તથા દિવ્ય બની શકે. એટલા માટે જ્યારે સ્વાર્થ તથા

પ્રથમ વચ્ચે ખેંચાખેંચી યાય તે સમયે પરપક્ષનું હિતસાધન કરવું, પણ આત્મહિત યથા વિના રહેતું નથી; કારણ કે પરહિત કરવામાં ઘુસની પ્રીતિવૃત્તિ યોગ્ય છે ત્યારે તેની પોતાની પ્રીતિનું સુકુરણ તથા સાર્થક્ય યથા વિના રહેતું નથી; અને એવી રીતે કરવામાં પણ તેનું પોતાનું હિત તો સમાયેલું જ રહે છે. મતલબ તર પરપક્ષનું હિત કરવા ઉચમશીલ રહેવું.

મેં જે વચ્ચે નિયમોનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો તેમાંનો પ્રથમ નિયમ બહુ જ અર્થાત્ ન્યાં અન્યનું અનિષ્ટ થતું હોય ત્યાં પોતાના સ્વાર્થને તિલાંજલિ આ નિયમની સીમા નક્કી કરવા હિતવાદીઓએ દ્વિતીય નિયમનો સ્વીકાર કર્યો તે સિવાય એક બીજો નિયમ પણ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. અનેક આપણું આત્મહિત જેટલું આપણા હાથમાં હોય છે તેટલું અન્યનું હિત આપણા હાથમાં હોતું નથી. ઉદાહરણતરીકે આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ જેટલી ધારી તેટલી સાધી શકીએ, પણ અન્ય કોઈ વ્યક્તિની માનસિક ઉન્નતિ કરવાનું કામ આપણા હાથમાં તેટલે અંશે હોતું નથી. આવા પ્રસંગે સૌ પ્રથમ આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ સાધી લેવી એજ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે; કારણ કે તેમાં સિદ્ધિની-સફળતાની સંભાવના વિશેષ રહેલી છે. વળી અનેક સ્થળે એવું પણ બને છે કે જે સૌ પ્રથમ આપણે આપણું હિત ન સાધી શકીએ તો પરહિતનું એક પણ કાર્ય આપણાથી થઈ શકે નહિ. એવે સ્થળે પરહિત પૂર્વે આત્મહિતજ સાધી લેવું જોઈએ. દૃષ્ટાંતરૂપે જે હું મારી માનસિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત ન કરું તો તારી માનસિક ઉન્નતિ કરવાને કદાપિ સશક્ત બની શકું નહિ. મતલબ કે આવા સંયોજોમાં સૌ પ્રથમ આપણે આપણું હિત સાધવા તરફ જ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ. વૈદ્ય પોતેજ માંદગીની પથારીએ પડ્યો હોય તો તે પોતે આરોગ્ય થવા પહેલાં અનેક દરદીઓને આરામ આપવાનું કર્તવ્ય બજાવી શકે નહિ. માટે એવા સંયોજોમાં પ્રથમ આત્મહિતજ સાધી લેવું, એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

અત્યાર પૂર્વે જે કાર્ય હું તને કહી ગયો તેનો સક્ષિપ્ત સાર પુનઃ કહી સંભળાવું છું તે સારીપેઠે ધ્યાનમાં રાખજે.

પ્રથમ—આત્મ તથા પરનું અભેદ જ્ઞાન એજ પ્રીતિવૃત્તિનું વચાર્થ અનુશીલન છે.

દ્વિતીય—પરન્તુ તેથી કરીને આત્મપ્રીતિનો છેક નિષેધ યાય છે, એમ સમજવાનું નથી. અમુક સીમામાં યોગ્ય પ્રકારે આત્મહિત પણ કર્તવ્ય છે, કારણ કે સર્વ જૂનમાં પોતાનો પણ સમાવેશ છે.

ત્રીતીય—વૃત્તિઓના અનુશીલનનો ઉદ્દેશ્ય એજ હોયો જોઈએ કે ક્રમે ક્રમે સર્વ વૃત્તિઓ ઈશ્વરોન્મુખી થઈ શકે. ઈશ્વરોદિષ્ટ ક્રમેજ નિરંતર કર્યા કરવાં કરવાં

યોગ્ય કર્મોમાં સંયોગોને અનુસરીને તથા ખૂબ વિચાર કર્યા પછી યોગ્ય લાગે તારે આત્મહિતને તથા પરહિતને પણ પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ.

ચિત્ત નિયમોના પાલનથી હિંદુધર્મમાં કહેલા સમભાવને કથું વિધન થતું નથી. જે રચ્યે આત્મરક્ષા કરવાનો એક માણસને અધિકાર હોય છે તે રચ્યે અન્ય માણસને પણ આત્મરક્ષા કરવાનો તેટલોજ અધિકાર છે. જે રચ્યે પરહિતાર્થે આત્મભોગ આપવાને તું બધારેલો હોય છે. તે રચ્યે અન્ય પણ તારે માટે આત્મવિસર્જન કરવાને બધારેલો છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન એજ સમત્વ જ્ઞાન છે. મેં અનેક વાતો મહારથી લાતો અહીં બધેએસતી કરી છે તેથી ગીતાક્ત સામ્યજ્ઞાનને કંઈ દાનિ થતી હોય એમ માનીશ નહિ.

શિષ્ય:—પરંતુ મેં પૂર્વે જે એક પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો તો યોગ્ય ઉત્તર મળ્યો નહિ. મેં જિજ્ઞાસાપૂર્વક એમ પૂછ્યું હતું કે હિંદુઓની પારમાર્થિક પ્રીતિની સાથે જાતીય ઉન્નતિને કેવા પ્રકારનો સંબંધ રહેતો છે ?

શુર:—તે પ્રશ્નના ઉત્તરનું પ્રથમ સૂત્ર નક્કી થઈ ગયું છે. બે, ધીમે ધીમે એજ પ્રશ્નના ઉત્તર આપવાનો પ્રયાન કરીશ.

અધ્યાય ૨૩ મો—સ્વજનપ્રીતિ

શુર:—હવે હર્જર્ટરપેન્સરનું પેકું વચન પુનઃ યાદ કર. તેણે કથું છે કે:—

“પ્રત્યેક પ્રાણી જે પોતાની સંભાળ ન લે તે બીજાની સંભાળ લેવાની કળાવાનું પરિણામ પોતાના મૃત્યુમાંજ આવે; અને પ્રત્યેક પ્રાણી જે આ પ્રમાણે પોતાનું જીવન ચલાવે તો પછી સંભાળ લઈ શકે એવાં કોઈ પ્રાણી જન્મવામાં રહે નહિ.”

જગદીશ્વરે જે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે તે સૃષ્ટિની રક્ષા કરવી, એવો ઇશ્વરને હિંદુ દેવો જોઈએ. આ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવે તો આત્મરક્ષા કરવી એ પણ ઇશ્વરે સૃષ્ટિ કર્મ છે, એ વાતમાં લેણ પણ સંકલ્પ રહેતો નથી; કારણકે તે સિવાય સૃષ્ટિરક્ષા અસંભવિન છે; પરંતુ એટલા ઉપરથી એજ સમજી લેવાનું નથી કે મને તે પ્રકારે આત્મરક્ષા કરવી એજ કર્મવ્ય છે. જોએ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને અટકાવ દોષ, અને જોએની આત્મરક્ષા કરવાની જવાબદારી અપણા ઉપર રહેલી દોષ તેઓની રક્ષા પણ આત્મરક્ષા જોઈએ એવો જ્ઞાનવિદ્ય છે; કારણકે તે સિવાય જન્મરક્ષા પણ સંભવે નહિ.

શિષ્ય:—આપ આજનાં વર્ણને દરદીને એ વાત કહો છો ?

શુર:—હા. હું પ્રશ્ન એ વિષય બોલ્યો હતો છું. જાણી: પોતાનું રક્ષણ કરે.

પાલન કરવાને શક્તિવાન હોતાં નથી. જો તેઓની રક્ષા તથા લાલન-પાલન કરવાનો ઓળો બીજાઓ પોતાના માથે ન લે તો તે બાળકો જીવી શકે નહિ. જો સમસ્ત બાલકો પાલન અને રક્ષા વગર રહે તો તેઓને માટે મુવા સિવાય બીજો રસ્તો રહે નહિ, અને એથી પરિણામે જગત જીવ શૂન્ય બની જાય. એટલા માટે આત્મરક્ષા કરવાની જોટલી ગંભીર જવાબદારી આપણા શિરે રહેલી છે, તેટલીજ ગંભીર જવાબદારી સંતાનાદિના પાલન માટે આપણા શિરે રહેલી છે. આત્મરક્ષાની માફક સંતાન-રક્ષા પણ ઈશ્વરોદિષ્ટ (ઈશ્વરનાઉદ્દેશમુજબનું) કર્તવ્ય છે. તેથી તે કર્મને પણ નિષ્કામ-કર્મમાં પરિણત કરી શકાય; એટલુંજ નહિ પણ આત્મરક્ષાની અપેક્ષાએ સંતાનાદિનું પાલન તથા રક્ષણ વિશેષ જવાબદારીવાળું છે, એમ કહું તોપણ અતિશયોક્તિ નથી; કારણ કે જો સમસ્ત જગત આત્મરક્ષા માટે છેક ઉદાસીન બની જાય, અને કેવળ સંતાનાદિની રક્ષામાત્ર સંપૂર્ણ લક્ષ્ય આપે તો તેથી પણ સૃષ્ટિ સુરક્ષિત રહી શકે; પરંતુ જો સમસ્ત જીવો સંતાનાદિની રક્ષા નહિ કરતાં પોતાની આત્મ-રક્ષાજ કર્યા કરે તો તો સંતાનાદિના અભાવે જીવસૃષ્ટિનો લોપજ થઈ જાય. મારો કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે આત્મરક્ષા કરતાં પણ સંતાનરક્ષા એ વધારે મહત્ત્વનું ધર્મકર્તવ્ય છે.

આ સ્થળે એક મહત્ત્વની વાત પ્રત્યે તારૂં લક્ષ્ય એંચવું જોઈએ, અને તે એજ કે સંતાનાદિની રક્ષા અર્થે પોતાનો પ્રાણ આપવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ તે ધર્મ-સંગત હોઈ કર્તવ્ય છે. આ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું; પરંતુ આ સ્થળે યુન: કહેવાનો પ્રસંગ લીધો તેનું કારણ એટલુંજ છે કે આ વાત આ સમયે પ્રમાણ-પૂર્વક રજૂ થાય છે.

પશુ-પક્ષીઓ પણ પોતાનાં સંતાનોની રક્ષા કરે છે. ધાર્મિક જ્ઞાનને લીધે તેઓ એમ કરે છે, એમ કહી શકાય નહિ; પણ અપત્યપ્રીતિ એ એક સાધારણ વૃત્તિ છે, અને તે વૃત્તિને વશીકૃત થઈ તેઓ તેમ કરે છે. પુત્રપ્રેમ જો સ્વતંત્ર સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય તો તે સાધારણ પ્રાણિકની વિરોધી થાય એ બનવાયોજ છે, અને લક્ષ્મીવાર તેમ જનનુ નેત્રમા પણ આવે છે. કદાચ વાર આપણે જોઈએ છીએ કે અનેક પ્રાણીઓ સંતાનરક્ષાને વશીકૃત થઈ અપત્ય અનિષ્ટ કરતાં જાંચરો ખાતાં નથી. ગરભિકપ્રીતિ અને અન્નપ્રીતિ વચ્ચે વિગત કિન્નર કલાનો બચ મેં પૂર્વે દર્શાવી હતી. તેજ પ્રસંગે ગરભિકપ્રીતિ અને અપત્યપ્રીતિ વચ્ચે પણ એવો ભેદ તથા સંકેત ઉભો થાય છે.

ગરભિકપ્રીતિ અને સંતાનપ્રીતિ વચ્ચે તિવ્ર કેરળ કરવાનો ભેદ રહે છે, એટલુંજ નહિ પણ કમીન સંતાનપ્રીતિ. તેજ અન્નપ્રીતિ પણ એક જ જગ્યા છે, એમ આપણે આગળ કહી કેવું જોઈએ. આ મારો જોઈ છે.

પ્રત્યેક પદ્ધતિ સમયે પણ તેને અપવૃત્તિ કરી જાવના મનુષ્યોને તથા પ્રાણીઓને રક્ષા કરે છે. પુનઃ પુનઃ દિનમાં માનવિત્ત્વો પેતાનું જ દિન માને છે, અને તેથી અમે તે રીતે પુનઃ દિન આપવા નૈવાર રહે છે. અનેક મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓ આવીજ દુષ્ટિથી પ્રેરાઈને કામ કરે છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એટલા માટે અપવૃત્તિપ્રીતિની વ્યવસ્થાના સાચવવા સર્વદા સાવગેન રહેવાની જરૂર છે.

શિષ્ય:—એવી આવેલી કેવી રીતે રાખવી ?

ગુરુ:—દિંદુષર્મણું કિંવા પ્રીતિતત્ત્વણું પેશું મળે ચાત માદં કર. 'સર્વજૂત પ્રાપ્તે સમાનભાવ' સમાનપ્રીતિનો સમાવેશ જનગતિપ્રીતિમાં કરી દહ અપત્તપાલન તથા રક્ષણ એ બંધારદિષ્ટ કર્મ છે માટેજ તે આચરવા યોગ્ય છે એમ માનીને "જગદીશ્વરની સેવાભજનવાખાતર આ કર્મ-કર્તવ્ય કરું છું, અને તેમાં ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ જેવું કંઈજ નથી." એવી શુદ્ધિ રાખીને કરવાયોગ્ય કર્મો કરવાં જોઈએ. જે આમ બની શકે તો સંતાનના પાલન તથા રક્ષણનો ધર્મ પણ નિષ્કામધર્મમાં પરિણત થઈ શકે. આવી રીતે નિષ્કામ ધર્મમાં યોગ્યવાથી મનુષ્ય એક તરફ પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોને સુંદરભાવે કરી શકે તેમ બીજી તરફ શોક-ભેદાદિથી નિર્લિપ્ત રહી પાપ તથા દુષ્ટ વાસનાઓના પાંખમાંથી પણ મુક્ત રહી શકે.

શિષ્ય:—આપ છું આ સંતાનરનેદરૂપી વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરી તે સ્થળે જનગતિક પ્રીતિને સ્થાપવાનો ઉપદેશ કરો છો ?

ગુરુ:—નહિ. હું કાંઈ પણ વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરવાનો ઉપદેશ કરતો નથી, એ વાત મારે પુનઃ પુનઃ બાર મુકીને જણાવવી જોઈએ. છતાં 'પાશવવૃત્તિ સંધધે મે' જે કાંઈ કશું છે તેનું ફરી રમરણ કર. પાશવવૃત્તિઓનું દમન કરવાનો ઉપદેશ તારા રમરણમાં હોવો જોઈએ. સંતાનરનેદરૂપીવૃત્તિ એક પ્રકારની પરમ રમણીય તથા પવિત્ર વૃત્તિ છે. પાશવવૃત્તિ સાથે તેની સરખામણી કરીએ તો માત્ર એટલુંજ મળતા-પણું મળી આવે કે તે વૃત્તિ જેમ મનુષ્યોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેજ પ્રમાણે પશુ-ઓમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી વૃત્તિઓ સ્વતત્કૃત (પોતાની મેળેજ સ્ફુરવા-વાળી) લેખાય છે, એ વાત પુનઃ જણાવવાની જરૂર નથી. એટલા માટે સંતાનરનેદરૂપી પ્રીતિવૃત્તિ પણ સ્વતત્કૃત છે, અને તેથી સમસ્ત માનસિક વૃત્તિઓ કરતાં તેનું બળ અતિ દુર્લભનીય છે, એમ પણ કહી દેવું જોઈએ. સંતાનપ્રીતિ અમે તેટલી રમણીય તથા પવિત્ર હોય તોપણ તેની અનુચિત રકૃતિ ધણીવાર વિધિરૂપ થઈ પડે છે. સ્વતત્કૃત વૃત્તિને સંવચમાં રાખવામાં ન આવે તો તે એકદમ અનુચિતપણે બજવાન થઈ જાય છે, એટલા માટે તેના ઉપર અંકુશ રાખવાની જરૂર છે. જે તેના ઉપર અંકુશ ન રહે તો તે વૃત્તિના પ્રવહમાં ઇશ્વરમક્ષિત તથા મનુષ્યપ્રીતિ પણ તજાઈ જાય છે. હું પૂર્વેજ કહી ગયો છું કે ઇશ્વરપ્રત્યે ભક્તિ તથા મનુષ્યપ્રત્યે

અન્ય કોઇ ધર્મ હોય એ સંભવિત નથી.

મનુષ્યો ધર્માચરણ કરી શકે તેટલા માટે સમાજની આવશ્યકતા છે. સમાજની રચાપના કરવા પટેલા વિવાહપ્રથા સુદૃઢ થવી જોઈએ. સ્ત્રી અને પુરુષ એકત્ર થઈ સાંસારિક વ્યવહાર પોતપોતાની જવાબદારી પ્રમાણે ચલાવે એ માટે વિવાહપ્રથા માન્ય કરવાની સમાજને જરૂર જણાય છે. વિવાહ કર્યા પછી પુરુષે સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણની જવાબદારી પોતાના શિરે રાખવી. સ્ત્રી પોતે પાલન તથા રક્ષણ માટે મને તેટલી સચક્રા હોય તેપણુ તેણે તે કાર્યથી વિમુખ રહેવું એજ યોગ્ય છે. કારણ કે સ્ત્રીને બીજા વિવિધ કર્તવ્યો જાળવવાનાં હોય છે. અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે સાંખ્યા રાજ્યી જે પદ્ધતિ આધી આવે છે તેને લક્ષને સ્ત્રીઓ પોતાનું રક્ષણ પોષણ કરવાની શક્તિ ધરાવતી હોતી નથી. આવા સંયોગોમાં જો પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓનું પાલન-પોષણ ન કરે તો સ્ત્રીવર્ગનું અસ્તિત્વ વિનાશ પામવાની હદ આખ્યા વિના રહે નહિ. આ રથજે જે કોઈ એવી શંકા કરે કે સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે અને સાંખ્યા કાળથી પરાધીન રહેવાનો જે અબ્યાસ તેમને પડી ગયો છે તે દૂર કરવામાં આવે તો શું તેઓ પોતાનું પાલન-પોષણ ન કરી શકે ? આ સંબંધે માર્કે કહેવું માત્ર એટલુંજ છે કે વિવાહપ્રથાનો નાશ કર્યા વિના અથવા તો સમાજના બંધારણને છિન્નવિન્ન કર્યા વિના એ વ્યવહાર નબી શકે નહિ; અર્થાત્ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા અર્પવાની સાથેજ સમાજને નાશ પણુ અવશ્યભાવી છે.

શિષ્ય:—પાશ્ચાત્ય પ્રજા કે જે સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે સમાનતા રચાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે શું અર્થે વિહંગનામાત્ર છે ?

ગુરુ:—બીજું શું ? પુરુષો શું કોઈ કાળે પુત્ર પ્રસવ કરી શકે ? અથવા શું શિશુઓને સ્તનપાન કરાવી શકે ? બીજી રીતે શું સ્ત્રીઓ પલટનમાં દાખલ થઈ પુરુષોનાં લગાઈ કરી શકે ? *

શિષ્ય:—આપનું કથન મને પરસ્પર વિરુદ્ધતાવાળું જણાય છે. આપ પૂર્વેજ કહી ચૂક્યા છો કે પ્રત્યેક પુરુષે તથા સ્ત્રીએ પોતાની સારીરિકશક્તિ યોગ્ય પ્રમાણે ખીસવવી જોઈએ. હવે જો આપ સ્ત્રીઓને મુદ્ધમાં મોકલવાની વિરુદ્ધમાં હો તો શું સ્ત્રીઓએ પોતાની સારીરિકશક્તિને અને તેટલે અંશે ન ખીસવવી ?

ગુરુ:—કામાટે ન ખીસવવી ? જેની જેટલી શક્તિ હોય તેણે તે શક્તિ બહાર આજીવવાનો પ્રયત્ન કરવોજ જોઈએ. સ્ત્રીઓમાં મુદ્ધ કરવાની શક્તિ હોય તો બસે તે શક્તિને યોગ્ય પ્રમાણે ખીસવે, અને પુરુષોમાં સ્તનપાન કરાવવાની શક્તિ હોય

* અપવાદરૂપે કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ તેમ પણુ કરી શકે, પરંતુ આ તો સામાન્ય ધારણાની વાત છે.

તો લાલે તેઓ પણ તે શક્તિ ખીલવે !

શિષ્ય:—યુરોપમાં અનેક સ્ત્રીઓ અધારોહણ કરી નિશાનગ્રાહ્ય ચલાવતાં શીખે છે, અને પુરુષોના જોડલીજ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરે છે, તે સંબંધે આપ શું જુલાસો આપો છો ?

ગુરુ:—અભ્યાસજનિત એવાં વિકૃત દષ્ટાંતો સમસ્ત મનુષ્યસમાજને માટે બંધ બેસતાં થઇ શકતાં નથી. અભ્યાસમાં અને અનુશીલનમાં મેં જે ભેદ દર્શાવ્યો છે, તેનું સ્મરણ કર. વિકૃત દષ્ટાંતોની ઉપેક્ષા કરવામાંજ લાલ છે. જેટલી જરૂરી વાત હતી તેટલી તને આ પ્રસંગે કહી દીધી. હવે, સંતાનપ્રીતિ તથા દંપતિપ્રીતિસંબંધે જે બોલ કહી આ વિષય સમાપ્ત કરીશ.

પ્રથમ કહી ગયો છું કે સંતાનપ્રીતિ સ્વતઃસ્ફુર્ત છે. દંપતિપ્રીતિ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી; તોપણ ઇન્દ્રિયવાસના કે જે સ્વતઃસ્ફુર્ત હોય છે તેની તૃપ્તિની લાલસા દંપતિપ્રીતિની સાથે સંયુક્ત હોવાથી એ દંપતિપ્રીતિ પણ સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિની માફક બળવતી જોવામાં આવે છે. આને લઇને એ ઉભય વૃત્તિઓ અતિ દુર્દમનીય બનવા પામે છે. અપત્યપ્રીતિ જેવી દુર્દમનીય વેગવાળી વૃત્તિ મનુષ્યોમાં અન્ય કાંઇ હોય એમ હું ધારતો નથી.

ખીજું—એ બંને વૃત્તિઓ અતિશય રમણીય છે. એ વૃત્તિઓના જેટલું બળ અથવા વેગ ખીજી કાંઇ વૃત્તિમાં હોય તો તે બનવાયોગ્ય છે, પરંતુ તેના જેવી પરમ રમણીય વૃત્તિ તો ખીજી નથી, એમ સ્પષ્ટતાથી કહી દેવું જોઇએ. પોતાની સ્વાભાવિક રમણીયતાને લીધે આ ઉભય વૃત્તિઓએ મનુષ્યની શેષ વૃત્તિઓ ઉપર એટલો બધો કાબૂમાં મેળવ્યો છે કે સંસારની સમસ્ત પ્રજાના કાવ્યસાહિત્યમાં એ બંને વૃત્તિઓને—તેમાં પણ વિશેષ કરીને દંપતિપ્રીતિને—બહુજ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. દંપતિપ્રીતિ અથવા સંતાનપ્રીતિ સિવાય જગતનું કાંઇ પણ કાવ્ય ખાલી રહ્યું હોય એમ ભાગ્યેજ કાંઈ કહી શકશે.

ત્રીજું—સાધારણ મનુષ્યોને માટે એ બે વૃત્તિઓ જેટલી ખીજી કાંઇ વૃત્તિ સુખદાયી થતી નથી. અલગત, લાકિત અને નગતિકપ્રીતિનું સુખ સૌથી વિશેષ તીવ્ર તથા ઉચ્ચ છે, તોપણ અનુશીલનાવના તે સુખની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે. એ અનુશીલન પણ કઠિન યાનનું સહયોગી છે. સંતાનપ્રીતિનું જે સુખ છે તેને માટે અનુશીલનની જરૂર રહેતી નથી. દંપતિપ્રીતિનું સુખ જો કે કેટલે અંશે અનુશીલનની અપેક્ષા રાખે છે, તો પણ તે અનુશીલન બહુ સહજ અને સુખકર હોવાથી તેમાં વિશેષ શ્રમ પડતો નથી.

ઉપર જણાવેલાં કારણોને લીધે અનેક સમયે ઉક્ત બંને વૃત્તિઓ મનુષ્યના ધર્મપાલનમાં વિધનમૂત થાય છે. ઉક્ત વૃત્તિઓ પરમ રમણીય અને સુખદાયક

દેવાથી મનુષ્યો તેની અપરિમિત ખીલવણી કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એ વૃત્તિ-એનો પોતાનો વેગ સ્વાભાવિકરીતેજ બહુ પ્રબળ હોવાના કારણે તે દુર્લભનીય થઈ પડે છે. આથી એનું પરિણામ એનું આવે છે કે એ જે વૃત્તિઓ અન્ય સર્વ વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવી જાય છે, અને કાંઈને આગળ વધવા દેતી નથી. પછી ક્ષમિ, પ્રીતિ અને અન્ય સમસ્ત ધર્મો તેનાજ વેગમાં સપડાઈ જઈ પોતાની સ્વયં શુભાવી બેસે છે. અનેક મનુષ્યો સ્ત્રી-પુત્રાદિની પાછળ માર્ગા નેવા જની વધ છે અને ધર્મધર્મને તિલાંજલિ આપી બેસે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. આપણી દિંદી પ્રભા ઉપર આ કમંઠ ખાસ કરીને બળવાન થયેલું જણાવવામાં આવે છે, તે અસત્ય નથી.

સંન્યાસ ધર્મના પ્રવર્તકો અથવા ઉપદેશકો અપત્યપ્રીતિ તથા દંપતિપ્રીતિ પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી નીકળે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. સંન્યાસીઓ સ્ત્રીમાત્રને પિશાચીરૂપે માને છે; પરંતુ હું તને આગળ કહી ગયો છું કે જે સંતાનપ્રીતિ તથા દંપતિપ્રીતિને તેની યોગ્ય સીમામાં ફેળવવામાં આવે તો તે પરમ ધર્મ છે. તેમ કરવાને બદલે સ્ત્રી-પુત્રાદિને નિર્લયપણે સાગ કરી દેવા એ પરમ અધર્મ છે. તે ઉપરાંત જનમતિક પ્રીતિ સંબંધે વિવેચન કરતી વેળા હું તને કહી ગયો છું કે જનમતિક પ્રીતિપર્યંત પદોચવાને માટે પારિવારિક પ્રીતિ એક પગથીઆ સમાન છે. જેઓ પારિવારિક પ્રીતિથી પ્રથમ પમથીઆનો ત્યાગ કરી જમતુ સાથે પ્રીતિ જોડવાનો દેખાવ કરે છે તેઓ તેમાં અનેકવાર નિષ્ફળ થયા વિના રહેતા નથી.

શિષ્ય:—હમુના સંબંધમાં એ કથન કેવી રીતે લાગુ પાડ્યો ?

ગુરુ:—હમુ અથવા શાક્યસિદ્ધની માફક જેઓ એનું પરાક્રમ ઘણી રીતે તેઓને હું ઈશ્વરથી લેખુ છું. તે સાથે એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે હમુ અથવા શાક્યસિદ્ધ જેવા મનુષ્યો સિવાય એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી આગળ વધવાને બાંધેજ કાંઈ સમર્થ થઈ શકે છે. હું એમ માનું છું કે જે હમુ અથવા શાક્યસિદ્ધે શુદ્ધચાવરચામા રહી ધર્મ પ્રવર્તીએ દોગ તો તેઓની પશ્ચિમના જાત્યારે છે તેના કરતા પણ અધિકાર્યપત્ર થઈ દોગ, એમાં કોઈ નથી કીડીજ; જેવા આદર્શ પુરુષો શુદ્ધચાવરચામા રહ્યા હતા તેનું અધર શાક્યસિદ્ધ અત્ર સંન્યાસીઓ કતા-આદર્શ પુરુષો નહોતા.

સંતાનપ્રીતિ અને દંપતિપ્રીતિ સિવાય સ્વજનપ્રીતિનું સંબંધમાં પણ દેવે બેરવાનું રહી જાય છે. જેઓ વરુન, અપ્સરુ: સત્ત્વ ન દેવ પણ સંતાનના રક્ષકે દોષ તેઓ પણ અપપૂર્ણ સત્ત્વપ્રીતિના દરકાર છે. (૧) જેઓ આપણે સાથે એક વરુન લેણી સંતરેલ દેવ, તેઓ અત્યંત અત્યંત.

વિગેરે પણ આપણાં પ્રીતિપાત્ર છે. સંસર્ગને લાઇને હોય કે આત્મપ્રીતિની ઉદ્ધાર-
તાને લાઇને હોય, પણ તેઓના પ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. (૩)
આ પ્રમાણે પ્રીતિનો વિસ્તાર ચતુર્તાની સાથેજ આપણા કુટુંબ તથા આડોશીપા-
ડોશીપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવનો નિર્ભજ ઝરો વહેવા લાગે છે. પ્રીતિનો સ્વાભાવિક
વિકાસ કેવી રીતે થતો જાય છે, તે વાત હું તને પૂર્વે જણાવી ગયો છું. (૪)
અનેક સમયે આપણે એવાં મનુષ્યોના સમાગમમાં આવીએ છીએ કે તેઓ
આપણાં સ્વજન ન હોય. તોપણ તેમના ગુણોપ્રત્યે મુગ્ધ થઇને તેમના પ્રત્યે
ખાસ પ્રીતિભાવ રાખ્યા વિના આપણે રહી શકતા નથી. આવી રીતની બંધુ-
પ્રીતિ પણ દૈટલીક વાર બહુ બળવતી થયેલી અનુભવવામાં આવે છે.

ધ્રુવપ્રીતિની પણ યોગ્ય પ્રકારે ખીલવણી થવી જોઇએ, કારણ કે તે મનુ-
ષ્યોનો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે. ક્યાં ક્યાં પ્રીતિને બળવાન બનાવવી તેના શુદ્ધ હૃદયથી
નિર્ણય કરીને, અથવા ઉપર જણાવ્યા તે સાધારણ નિયમોને લક્ષમાં રાખીને પ્રીતિ-
વૃત્તિનું અનુશીલન કરવું એજ યોગ્ય અને ઉત્તમ છે.

અધ્યાય ૨૪ મો—સ્વદેશપ્રીતિ

શુરુ:—સમસ્ત વૃત્તિઓને જગત તથા ઉન્નત કરી ધ્રુવરુપી કરવી એ અનુ-
શીલનનો ઉદ્દેશ છે, અને તેને માટે સાધકે ધ્રુવરોદ્દિષ્ટ કર્મો કરવાં જોઇએ. ધ્રુવર
પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપક છે, તેથી સમસ્ત જગતને પોતાના આત્માસમાન લેખી તેને
ચાહતાં શીખવું જોઇએ. જગતને આત્મવત્ લેખવામાં આવે તોજ મનુષ્યના હૃદયમાં
જગતિક (સમગ્ર જગત ઉપરની) પ્રીતિનો ઉદય થાય. કાષ્ટ એમ પૂછે કે સમસ્ત
જગતને આત્મવત્ ક્યામાટે માનવું? તો તેના એજ ઉત્તર આપી શકાય કે તેમ
કરવું એ ધ્રુવરોદ્દિષ્ટ કર્તવ્ય છે, અને તેથી તે ધર્મકાર્ય છે. છતાં એવી રાંધ કર-
વામાં આવે કે જે કાષ્ટપણુ ધ્રુવરોદ્દિષ્ટ કર્મ જગતિક પ્રીતિથી વિરુદ્ધ જતું હોય
તો ત્યાં થું કરવું? આવા સ્થળે જે દિશાઓની સંપૂર્ણ રક્ષા થવી અવશ્યક છે. તે
પછી ત્યાં ક્યાં દિશામાં કર્તવ્ય કરવું?

શિષ્ય:—તે સમયે નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરી જે વાજવામાં જે સમર્થ
નમતું જણાય, તેજ દિશાનું અવલંબન લેવું જોઇએ, એમ મને લાગે છે.

શુરુ:—જે વાત ખરી છે. તોપણ એ સંભવે છે કે હું તે બરાબર જણાવું કર.
દાખલપ્રીતિને વિષય સ્વજનરૂપી હોય એ તને કહું છું કે તેઓ સમાજની બહાર
હોય છે તેઓનું જીવન ધ્રુવરૂપ હોય છે. કાષ્ટજનરૂપે અંગેલી મનુષ્યો સમાજમાં

હોના નથી, તેથી તેમનું જીવન લગભગ પણ જેવું જ હોય છે. સમાજ સિવાય મનુષ્ય મથાણેએ પ્રકારે ધાર્મિક જીવન ગણી શકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ સમાજ સિવાય મનુષ્ય કોઈપણ પ્રકારનું મંગળ અથવા આત્મત્રેય સાધી શકે નહિ, એમ કહી શકાય અત્યુક્તિ નથી. હવે જો સમાજનો ખંસ થાય તો મનુષ્યના ધર્મને પણ ખંસ થયા વિના રહે નહિ, અને ધર્મનો ખંસ થાય તો પછી સર્વ પ્રકારના મંગળ કાર્યોનો ખંસ પણ તેની સાથે જ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. આ વિશે પછારે વિસ્તારથી તારા જેવા સમજીને સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય:—વાચરૂપિત મહાશય જો. આ પ્રસંગે હાજર હોત તો તેઓ એ હતીસતી કામે વાધા ઉઠાવત, પણ મને તેમાં કોઈ સંશય નથી.

ગુરુ:—અરુ. જો એમજ હોય, એટલે કે જો સમાજના ખંસની સાથે ધર્મ-ખંસ જોડાયેલો હોય અને ધર્મ-ખંસની સાથે સર્વ મંગળ કાર્યોનો ખંસ અનિવાર્ય હોય તો એટલું તો ચોક્કસ છે કે જો તે પ્રકારે સમાજની રક્ષા કરવી એ આપણું મંત્રીર કર્તવ્ય છે. હર્ષદ રૂપેન્દ્રર પણ કહે છે કે “આત્મરક્ષા કરતાં પણ દેશરક્ષા એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. અને એટલા માટે હજારો તથા લાખો મનુષ્યો પોતાના આત્માને ભોગ આપીને પણ દેશની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.”

આત્મરક્ષા જે કારણે ધર્મ લેખાય છે તેજ કારણે દેશરક્ષા પણ શ્રેષ્ઠ ધર્મ લેખાય છે. સ્વજનરક્ષાને પણ ધર્મનું અંગ લેખવામાં આવ્યું છે, તેનું એજ કારણ છે; કારણ કે આપણો પરિવાર એ પણ સમાજનું એક અંગ છે; પરંતુ સમુદાયના દિલની આત્મા પરિવારિક દિલની પણ ઉપેક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષાની પેઠે સ્વદેશરક્ષા એ પણ અધરોક્ષિત ધર્મ છે; કારણ કે તેમાં સમસ્ત જગતના દિલનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સામાજિક મનુષ્યો અથવા દેશનાં મનુષ્યો આત્મરક્ષાથી લઈ મરતાં હોય તે સમયે જો કોઈ પાપિષ્ઠ જાનિનો આગેવાન આવીને દેશજનોને કહાતી કે તો પૃથ્વીમાંથી ધર્મ તથા ઉન્નતિનો ઉગ્રેહ થયા વિના રહે નહિ. એટલા માટે જાતમાત્રના દિલની આત્મા સ્વદેશ-રક્ષણ કરવું એ પણ ધર્મ છે.

સ્વદેશરક્ષાને જો આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષાની પેઠે અધરોક્ષિત ધર્મ માનવામાં આવે તો તેને પણ નિષ્કાશ ધર્મ ગણવી તકાવ. આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષા કરતાં સ્વદેશરક્ષાના ધર્મને વિશેષ સહેલકારથી નિષ્કાશ ધર્મ ગણવી તકાવ, એ વાત હવે જો જાણ સમપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર હું કારણે નથી.

શિષ્ય:—આ પ્રગતી સંજ્ઞાનર્થક અર્થે કહું છું કે “વિચાર નિર્મુલક હાય. તો હવે હું બહુશ કહું છું કે આટલા વિચારના આપણે જ નિર્મુલક હવે બહુશ.”

ગુરુ:—એજ કે સર્વ જૂતપ્રત્યે સમદષ્ટિ રાખવી એ જેમ આપણું કર્તવ્ય કર્મ છે, તેજ પ્રકારે આત્મરક્ષા, સ્વજનરક્ષા તથા દેશરક્ષા પણ આપણું કર્તવ્ય કર્મો છે. એ ઉભયની અંદર જ્યારે પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કયી તરફનું ત્રાજવું ભારે છે, તે બારીકાથી-નિષ્પક્ષપાતપણે જોઈ જવું. આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષાની જરૂર એટલા માટે છે કે તેનાથી દેશરક્ષામાં તથા જગતરક્ષામાં બહુ મોટી સહાય મળે છે; માટે બની શકે ત્યાંસુધી દેશરક્ષા કિંવા જગતરક્ષા તરફજ વિશેષ લક્ષ આપવું.

વસ્તુતઃ જગતિક પ્રીતિની સાથે આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ તથા દેશપ્રીતિને વિરોધ ઉત્પન્ન થાય એવો સંભવજ લાગતો નથી. દૃષ્ટાંતતરીકે ધારો કે કોઈ એક મનુષ્ય આપણા ઉપર હક્કો કરે, તો તેનાથી આપણે આપણું આત્મરક્ષણ કરવું. પરંતુ તેની સામે નિર્દયતા કિંવા દ્વેષ દાખવવાની જરૂરજ શું છે? ક્ષુધાતુર ચોરના સંબંધમાં જ્યારે આપણે પ્રસંગ નીકળ્યો ત્યારે આ વાત હું તને સમજાવી ચૂક્યો છું. તે વખતે મેં તને એવા આશયનું કહ્યું પણ હવે કે જગતિક પ્રીતિ અથવા સર્વત્ર સમાનભાવનો અર્થ એવો નથી કે આપણે મૂંગે મોઢે મારજ ખાધા કરવો. મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે જે સર્વ પ્રાણીમાત્ર આપણા પોતાના આત્મા-સમાનજ છે, તો પછી આપણે કોઈનું કદાપિ અનિષ્ટ ન કરવું. કોઈ મનુષ્યનું તો શું પણ કોઈ સમાજનું પણ કદાપિ અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થવું નહિ. આપણા સમાજનું જેવી રીતે યથાશક્તિ ઇષ્ટસાધન કરવું, તેવીજ રીતે બીજી સમાજનું પણ ઇષ્ટ કરવા ચૂકવું નહિ. શક્તિ પ્રમાણે ઇષ્ટ કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કરવાનો છે કે કોઈ સમાજનું અનિષ્ટ કરી અન્ય સમાજનું ઇષ્ટ કરવું એ ખીલકુલ ઉચિત નથી. પરસમાજનું અનિષ્ટ કરી આપણા સમાજનું ઇષ્ટ ન સાધવું તેજ રીતે આપણા સમાજનું અનિષ્ટ કરી પરસમાજનું ઇષ્ટ સાધવું એ પણ યોગ્ય નથી. આમ થાય તોજ યથાર્થ સમાનભાવ, જગતિકપ્રીતિ તથા સ્વદેશપ્રીતિની યથાયોગ્યતા સચવાય.

કેટલાએક દિવસો ઉપર તેં એક પત્ર પૂઝ્યો હતો, તેનો ઉત્તર આપવાનો હવે યોગ્ય પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે. હું ધારું છું કે તારા મનમાં યુરોપીય " પેટ્રીયોટીઝમ " (સ્વદેશવાત્સલ્ય) ના સંસ્કારો બહુ દૃઢ થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ, અને તેનેજ લીધે તેં એવો પ્રશ્ન મૂક્યો હશે. મેં તને આજે જે સ્વદેશપ્રીતિસંબંધે ઉપદેશ કર્યો છે, તેને યુરોપની સ્વદેશવાત્સલ્યતા સાથે લેરા પણ સંબંધ નથી. યુરોપીય પેટ્રીયોટીઝમ (સ્વદેશવાત્સલ્ય) ને એક પ્રકારના મહાધોર પૈશાચિક પાપરૂપેજ હું તો ઓળખું છું. પાશ્ચાત્ય સ્વદેશવાત્સલ્યતાનો અર્થ માત્ર એટલોજ છે કે પરસમાજની પાસેથી જે કંઈ હોય તે છીનવી લ્યો અને પોતાના સમાજમાં લાવો. તે પેટ્રીયોટીઝમ ધર્મ કહે છે કે અન્ય સમસ્ત જાતિઓનું સત્યાનારા કાઢીને પણ

અધ્યાય ૨૫ મો-પશુપ્રીતિ

ગુરુ:—પ્રીતિતત્ત્વ સંબંધી હજી એક વાત કહેવાની ખાડી છે. અન્ય સર્વ ધર્મોની અપેક્ષાએ હિંદુ ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેનાં હંજરો ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. પ્રીતિતત્ત્વ સમજાવતી વેળા હિંદુધર્મની શ્રેષ્ઠતા હું પ્રસંગોપાત સિદ્ધ કરી ચૂક્યો છું. હિંદુધર્મ જગતિકપ્રીતિનો જેવો ઉપદેશ કરે છે તેવો ઉપદેશ અન્ય કોઈ ધર્મમાં નથી. ન્યાયની ખાતર મારે આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે અલખત અન્યાન્ય ધર્મો પણ સર્વ લોકપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવાની લક્ષામણુ તો કરે છે; પરંતુ તેમ કરવાનું જે યથાયોગ્ય મૂળ કારણ દર્શાવવું જોઈએ તે તેઓ દર્શાવી શક્યા નથી, અને તેથી તેમની તે લક્ષામણુ સાર્થક થઈ શકી નથી. ત્યારે ઈશ્વર સર્વવ્યાપક હોવાથી સર્વ-જૂતપ્રત્યે સમાનભાવ રાખવાનો હિંદુધર્મનો ઉપદેશ તરતજ હૃદયમાં ઉતરી જાય છે. હિંદુધર્મે ઉપદેશેલી દંપતિપ્રીતિ પણ અન્ય જાતિઓમાટે આદર્શરૂપ છે તેમજ નિવાહપ્રથા પણ કોઈ રીતે ઓછી અતુકરણીય નથી. આ ઉપરાંત હિંદુધર્મના પ્રીતિતત્ત્વનું એક વિશેષ ઉદાહરણ-પ્રમાણ આપું છું તે લલ્લ પૂર્વક સાંભળ.

જૂતમાત્રમાં ઈશ્વરનો નિવાસ છે, એટલા માટે પ્રાણીમાત્રપ્રત્યે સમદષ્ટિ રાખવી એ કર્તવ્ય છે; પરંતુ જેઓ એમ સમજતા હોય કે “જૂતમાત્ર” કહેવાથી કેવળ મનુષ્યોનોજ તેમાં સમાવેશ થાય છે તો તે ભૂલ છે. જૂતમાત્ર કહેવાથી જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓ તેમાં આવી જાય છે. અર્થાત્ પશુઓ પણ મનુષ્યોની પ્રીતિને પાત્ર છે. મનુષ્યોપ્રત્યે જેમ પ્રીતિભાવ રાખવાનો છે, તેજ પ્રકારે પશુઓપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવ રાખવો જોઈએ. આવો અનૈદલાવ હિંદુધર્મ અથવા તો હિંદુધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલ જૈનધર્મ મિલાય અન્ય સ્થળે નથી.

શિષ્ય:—એ અનૈદલાવ જૈનધર્મે હિંદુધર્મ પામેથી લીધો હતો કે જૈનધર્મ પામેથી હિંદુધર્મ લીધો હતો?

ગુરુ:—અર્થાત્ તું એમ પૂછવા માગે છે કે પિતાની મીલનનો વારસદાર પુત્ર થયો કે પુત્રની મીલનનો વારસદાર પિતા થયો?

શિષ્ય:—પિતાને પણ કેટલીકવાર પુત્રની સંપત્તિ મળે છે.

ગુરુ:—કુલની નિયમથી વિરુદ્ધ વાત જે કોઈ સિદ્ધ કરવા હતું, તેને પુત્રનાં રક્ત કરવો જોઈએ જૈનધર્મ પામેથી હિંદુધર્મે કિંતુ અનૈદલાવ લીધું, એમ કહેવામાં તું હું પ્રમાણ આપી શકું કે.

શિષ્ય:—જરી પામે તો એવું કંઈ પ્રમાણ નથી, પણ જૈનધર્મે હિંદુધર્મ પામેથી એ અનૈદલાવ લીધું એમ આપ કદી રીતે કહી શકો છો?

ગુરુ:—પિતાની આજ્ઞા-પ્રમાણ પૂરતે જાણે એ જિંદગી પ્રમાણ મારે મારે નમ છે. તે મિયાન વાગ્યાનેય દિશાનિર્ણયની કૃતિ કરતી હશે એ તને જાણી જાય છે. ૧ મર્મ બુદ્ધિએ સમાનભાવ રાખવો એજ પ્રાચીન રહેલું મર્મ છે.

શિષ્ય:—પરંતુ વેદમાં તો અર્થમર્પણની પણ નિષિ મંત્રી આવે છે તેનું કેમ ?

ગુરુ:—વેદ એ કોઈ એક જ અર્થનિર્ણયનો રહેલો મર્મ હોય તો અર્થમર્પણ રોગનો આરોગ તેના ઉપર મૂળી લાગતું રોગ એકદિનના કષ્ટની સાથે દર્પદ રોગના સિદ્ધિનાનું મગ્નતાપનું નિષામનું એ જેમ વિચિત્ર છે, તેજ પ્રકારે વેદના બિન્ન બિન્ન અર્થોનું પરસ્પર મગ્નતાપનું રોગનું એ વિચિત્ર છે. એટલુંજ નહિ પણ અર્થભવિત છે. દિશામર્પણ એકદિનનો ઉપલબ્ધિ છે; પરંતુ તે વાતને હમણાં રહેવા દેશું. "પશુઓમાંયે આ કરી" એ દિંદુર્ભનો ઉપરોક્ત પરમ રમણીય છે, એમાં તો કંઈજ શક નથી. દિંદુર્ભો આ ઉપરોક્તનું લાંબા કાળથી પાલન કરતા આવ્યા છે. જેઓ દિંદુર્ભો નથી તેઓ પણ અર્થસાધનનું અનુસરણ સ્વાયંક્રિયા કરે છે. કેવળ ખેતી અર્થે અથવા સ્વારી કરવા માટે પશુઓનું પાલન કરે છે, તેમજે ઉદ્યોગને દુઃખ આ વાત કરેલો નથી. કૃતરાત્રું માંસ કંઈ ઉપયોગમાં આવતું નથી, છતાં કેટલાંક કૃતરાત્રી બહુ પ્રેમથી ઉછેરે છે; કારણ કે તેમાંથી જે આનંદ-શુભ તથા પ્રેમનો બદલો મળે છે, તે તેઓ બહુ સારી રીતે જાણતા હોય છે. આપણા દેશમાં કેટલીએક બાઈઓ બિલાડી પ્રાણી સંતાનવીનતાના દુઃખને બૂકી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ એક અંગ્રેજી પુસ્તકમાં વાંચ્યું છે કે "જે ઘરમાં પાંજરામાં પક્ષી આનંદથી નાચતું હોય તે ઘરમાં કોઈ પ્રેમી અથવા સુત્ર મનુષ્ય રહે છે, એમ સમજવું." આ પુસ્તકનું નામ અને અત્યારે સ્મરણમાં નથી, પણ વાત સ્પષ્ટીકર મહત્ત્વની છે.

દિંદુર્ભોમાં ખાસ કરીને માથે સર્વથી વિશેષ પ્રીતિપાત્ર માનવામાં આવે છે. દિંદુર્ભોને માટે માથના જેવી અન્ય એકે પરોપકારી વસ્તુ નથી. માથનું દુધ દિંદુર્ભોના છવનરૂપ છે. આપણે દિંદુર્ભો માસભોજન કરતા નથી. જે અન્નભોજન આપણે આદારમાં લઈએ છીએ તેમાં પ્રુટિકર દ્રવ્ય બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે, તેથી જો માથનું દુધ ન વાપરીએ તો એ દ્રવ્યની ખોટ કોઈ રીતે પૂરી થાય નહિ. માથ કેવળ દુધ આપીને આપણને ઉછેરે છે, એટલુંજ નથી, પણ જે ધાન્ય ઉપર આપણો સંપૂર્ણ આધાર છે તે ધાન્ય પણ એક રીતે માથ-માતાનેજ આધારી છે, અને એટલા માટે માથને અન્નદાતા કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. બળદોદ્ધાર બેનરા બેઝાય છે, અને ભારે બોળાઓ એક માથથી બીજે માથ લઈ જવામાં આવે છે. જો માથોનું રક્ષણ ન થાય તો કેટલાં બધાં ખેતરો ખેડવા વિના પડ્યાં રહે જાય જરી કરીને જે માથ પરમાત્મા મોક્ષવામાં આવે છે, તે કોણ વહન કરી શકે?

હુંકામાં, ભારતવર્ષમાં ધણુ ખર્ચ કરમ ગાય અને તેની સંતતિ ઉપરજ નિર્ભર રહે ગાય અને બળદો મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ દધીચિની માફક પોતાના હાડ, ચામ ત શીંગડાદ્વારા આપણા ઉપર ઉપકાર કરતાં જાય છે. કેટલાએક મૂર્ખ મનુષ્યો કહે છે કે “ગાય તો હિંદુઓનો એક દેવતા છે.” વસ્તુતઃ તે દેવતા નથી, પણ દેવતા જેટલો ઉપકાર આપણા ઉપર કરે છે, એટલાજ માટે તેને દેવતાસમાન લેખવામાં આવે છે. વૃષ્ટિદેવતા આપણા ઉપર જેટલો ઉપકાર કરે છે તેના કરતાં પણ ગાય વિશે ઉપકાર કરે છે. ઇન્દ્ર જો પૂજ્ય હોય તો ગાય પણ પૂજવાયોગ્ય છે. જો આપણે દેશમાંથી ગાયનો લોપ થઈ જાય તો હિંદુઓ પણ તેની સાથેજ લોપ થઈ જાય એમાં શક નથી. મુસલમાનોની દેખાદેખીથી જો હિંદુઓ પણ ગોમાંસ ભક્ષણ કરવા લાગ્યા હોત તો અત્યાર પૂર્વે હિન્દુ નામનો ક્યારનોયે લોપ થઈ ગયો હોત, અથવા તો હિંદુઓ અત્યંત દુર્દશા ભોગવતા હોત, એમ વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થયા વિન રહેશે નહિ. હિંદુઓના અહિંસાધર્મને હિંદુઓની રક્ષા કરી છે. અનુશીલનનું પ્રત્યક્ષ જોણ જોણું હોય તો પશુપ્રીતિના સાક્ષાત્ ઉપકારોપ્રત્યે એકવાર દૃષ્ટિપાત કરી જ પશુપ્રીતિના અનુસરણના પ્રતાપેજ હિંદુઓ આજે જીવતી રહી ગઈ છે.

શિષ્ય:—ઘણા મુસલમાનો પણ ગોમાંસ નથી ખાતા.

ગુરુ:—એ પ્રતાપ હિંદુઓના સહવાસનો છે. જેઓ હિંદુ વંશમાં જન્મવા છતાં ગોમાંસ ભક્ષણ કરતા હોય તેઓ કુલાંગાર છે—નરાધમ છે. એથી વધારે સખ્ત શબ્દો મારી પાસે નથી.

શિષ્ય:—કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતો કહે છે કે: “હિંદુઓ જન્માંતર માને છે. તેથી રજોને આપણો કાષ્ટ પૂર્વપુરુષ દેહાંતર પ્રાપ્ત કરીને પશુરૂપે આપણે ત્યાં આવ્યો હોય તો ? એવા ભયથી હિંદુઓ પશુઓપ્રતિ દયાવાન રહે છે.”

ગુરુ:—પાશ્ચાત્ય પંડિતો અને પાશ્ચાત્ય ગર્દભો વચ્ચેનો ભેદ જુલવો જોઈએ નહિ. હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ મેં તને કહી દીધો છે. હજી પણ તું શું ગર્દભ ક્રોને કહેવાય અને પંડિત ક્રોને કહેવાય તેનો નિર્ણય કરી શક્યો નહિ ? ગર્દભ તો એના અવાજ ઉપરથીજ પકડાઈ જાય. ઉક્ત કથન કાષ્ટ પાશ્ચાત્ય પંડિતનું હોવા સંભવ નથી.

અધ્યાય ૨૬ મો—દયા

ગુરુ:—ભક્તિ અને પ્રીતિ પછી દયાનું સ્થાન આવે છે. આર્ત અથવા દુઃખી પ્રાણીપ્રત્યે જે વિશેષ પ્રીતિભાવ તેને દયા કહેવામાં આવે છે. ભક્તિના પેટામાં જેમ

પ્રીતિનો સમાવેશ છે, તેવીજ રીતે દયા પણ પ્રીતિનો એક ખાસ પેટા ભાગ છે. સર્વ ભૂતમાત્રમાં જે પોતાનાજ આત્માને ભેટો હોય અથવા સર્વ ભૂતમાત્રનો પોતાના- માંજ અનુભવ કરતો હોય તે અનુભવ નિરંતર દયામયજ હોય છે. એટલા માટે ભક્તિના અનુશીલન (અનુસરણ અને વિકાસ) થી જેમ પ્રીતિનું અનાયાસે અનુ- શીલન થાય છે તેવીજ રીતે પ્રીતિના અનુશીલનની સાથે દયાનું અનુશીલન પણ રહેલુંજ હોય છે. ભક્તિ, પ્રીતિ અને દયાને હિંદુ ધર્મે એવા સૂત્રથી એક બીજા સાથે શુદ્ધિ છે કે તેને જૂદી પાડી મતાવવાનું કામ સહજ નથી. હિંદુધર્મ જેવો સર્વાંગસંપન્ન ધર્મ અન્ય કોઈ નથી, એવા ઉદ્ગારો આવા પ્રસંગે બળપૂર્વક બહાર આવ્યા વિના રહેતા નથી.

શિષ્ય:—છતાં દયાનું અનુશીલન પૃથક્ રીતે કરવાનું હિંદુધર્મમાં કહેલું છે.

ગુરુ:—એકવાર નહિ પણ દબારવાર પુનઃ પુનઃ દયાના વિષય ઉપર બાર મુઠવામાં આવ્યો છે. વસ્તુતઃ જોનામાં દયા નથી તેને હિંદુ એવું નામજ આપી શકાય નહિ. તોપણ એટલું છે કે હિંદુધર્મમાં દાન શબ્દનો જેટલો છૂટથી ઉપયોગ થયેલો. આપણા જોવામાં આવે છે તેટલો દયા શબ્દનો અવહાર થયેલો જોવામાં આવતો નથી. ખરી રીતે તો દાનમાંજ દયાનું સત્ય અનુશીલન રહેલું છે; પરંતુ "દાન" શબ્દના અર્થ તરફ ધ્યાન-લક્ષ આપવામાં આવતું નથી. "દાન" કહે-વાથી માત્ર અન્નદાન, વસ્ત્રદાન અથવા ધનદાનજ સર્વત્ર સમજવામાં આવે છે; પરંતુ એ અર્થ તો બહુજ સીકડો છે. દાનનો ખરો અર્થ ત્યાગ છે. ત્યાગ અને દાન એક બીજાના માત્ર પ્રતિયોગીજ છે. દયાના અનુશીલનારે ત્યાગ શબ્દનો પણ અનેક સ્થળે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્યાગ શબ્દથી કેવળ ધનત્યાગજ સમજવો, એ યોગ્ય નથી. ત્યાગ શબ્દથી સર્વ પ્રકારના ત્યાગોનું સૂચન થાય છે, અને તેમાં પ્રાણત્યાગ પણ સમાઈ જાય છે. મતલબ કે જ્યાં દાનધર્મનો આદેશ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં આત્મત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ પણ સાથેજ રહેલો છે એમ સમજ લેવું. આ પ્રકારનું દાન કરવું તેમાંજ વ્યર્થ દયાના અનુશીલનનો માર્ગ રહેલો છે. એક માણસ પાસે પુષ્કળ ધન-સંપત્તિ હોય, અને તે સંપત્તિનો અમુક અંશ દોઈ દીન-દરિદ્રીને અર્પણ કરે તો તેથી તેણે દયા કરી એમ કહી શકાય નહિ; કારણ કે એક તળાવમાંથી કાંઈ પ્રવાસી જોયો બરીને પાણી પીવે તેથી તળાવને કાંઈ ખોટ જતી નથી, તેમ તારા ઉપર પ્રકારના દાનથી તને કાંઈ કષ્ટ થતું નથી. તેણે જેવો સ્વર્થત્યાગ કરવો જોઈએ તેવો સ્વર્થત્યાગ એથી થતો નથી. આ ઉપરથી એવા દાનની પણ જરૂર નથી એમ ખાતરી લઈ શકાય નહિ. જો એવું નહતું દાન પણ કરી શકાય નથી તેજો ધૈર્ય તર નરાધમથી દોઈ રીતે

છે, એ પણ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે. અનેક લોકોમાં અનુચિત દાન કરવા પ્રવૃત્તિ વધી પડેલી હોવાથી, જે મનુષ્યો પૃથ્વીમાં સત્કાર્યપરાયણ રહીને જ આજીવન શકે તેવાં હોય તેવાંઓ પણ લિક્ષુક અથવા પ્રપંચકનો વેશ ધારણ કરે અનુચિત દાન કરવાની પ્રવૃત્તિને લીધે સંસારના પ્રપંચોમાં ધટાડો થવાને બદલે ઉલટી વૃદ્ધિ થાય છે. સશક્ત લિખારીઓને દાન આપવાથી આજસને ઉત્તેજ મળે છે, એમ માનીને પણ કેટલાંકો દાન કરતાં અચકાય છે. આ પ્રમાણે બાળકોમાં તપાસીને યોગ્ય પાત્રે યોગ્ય દાન આપવું એજ ઉત્તમ છે. જેઓ જ્ઞાનાર્જની અથવા કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં વિકસિત થએલી હોય છે, તેમને પાત્રાપાત્રનો વિચાર બહુ મુશ્કેલીભર્યો નથી લાગતો; કારણ કે તેને દયાશીલ હોવાની સાથે વિચારવાનું પણ હોય છે. મતલબ કે મનુષ્યની સર્વવૃત્તિ સુંદર રીતે વિકસિત ન થાય ત્યાંસુધી તેની કાંઈ એક વૃત્તિ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.

ગીતાના સપ્તદશ અધ્યાયમાં દાનસંબંધે ભગવાનનું જે કથન છે, તેનું તાત્પર્ય પણ એવુંજ છે.

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેऽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્ષિપ્તં તદાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

અદેશકાલે યદાનમપત્રિભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૨॥

અર્થાત્—“આપવું એજ કર્તવ્ય” છે. એમ માનીને જે દાન આપવામાં આવે, જેના બદલાનો હેતુ ન રાખવામાં આવે, અને જે દાન દેશ, કાળ, પાત્રને વિચાર કર્યા પછીજ આપવામાં આવે, તેજ યથાર્થ—સાત્ત્વિક—દાન છે. બદલાની આશાથી જે દાન આપવામાં આવે, અમુક કૃણની આશાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે, અથવા અપ્રસન્ન થઈને જે આપવામાં આવે તે રાજસ દાન છે. દેશ-કાળ-પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના, અથવા અનાદર અને અવજ્ઞાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે તે તામસદાન છે.

શિષ્યઃ—દાન આપતી વેળા દેશ-કાળ-પાત્રનો કદી મિતે વિચાર કરવો, તે વિષે ગીતામાં કંઈ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે ?

ગુરુઃ—ગીતામાં નથી, પણ તાત્પર્યકરોએ તે વિષય ચર્ચા છે; પણ અન્યકે તેવી લખાણ ચર્ચામાં ઉત્તરવાની જરૂર નથી. કેવળ પણ કંઈ નેકું નથી કે એમ દેશ-કાળ-પાત્રનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા ન હોય દાનને માટે પણ વેચવું છે.

દેશ દાગ પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના જે દાન કરવામાં આવે, તેને સાત્ત્વિક નહિ, પણ તામસ દાન કહેવામાં આવ્યું છે. આમ કહેવાનું કારણ એકનું બધું ૨૫૯ છે કે તે સમજવાને માટે હિંદુધર્મની કોઈ વિશેષ વિધિ શોધી કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી. દાખલાતરીકે આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં દુધાળ પડયો હોય અને તેજ વખતે મચિરેટરની દાપડની ખીસો પણ બંધ પડી ગઈ હોય, અર્થાત્ બન્ને જગ્યાએ કારી મરે અને મળુરો દુઃખી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોય તે પ્રસંગે આપણે કાંઈ પણ આપી શકીએ એવી અવસ્થામાં હોઈએ તો આપણી પ્રથમ ફરજ છે કે સૌ પહેલાં આપણે આપણા પ્રતિના કૃત્તિવારણ્યર્થેજ હાથ લંબાવવો. બની શકે તો બન્ને સ્થાનોમાં અમુક અમુક સહાયતા આપવી એ પણ ઉત્તમ છે, પરંતુ જો ગુજરાતનાં મનુષ્યોને સહાય આપવાને બદલે મચિરેટર તરફજ પક્ષપાત રાખીએ તો દેશનો વિચાર આપણે રાખ્યો છે, એમ ન કહેવાય. કારણ કે મચિરેટરનાં દુઃખી મનુષ્યોને મદદ કરે એવા અનેક પુરુષો બહાર આવે એવો સંભવ છે, પણ ગુજરાતનાં મનુષ્યો તરફ કોઈની દ્રષ્ટિ પડવાને સંભવ નથી. દાગનો પણ તેજ પ્રકારે વિચાર કરવાનો છે, આજે જે વ્યક્તિને તે તારા પ્રાણના બોગે બચાવ્યો હોય તેજ વ્યક્તિને કદાચ આવતી કાલે સળ કરવાની ફરજ તારે શિરે આવી પડે તો તેને તું કોઈ પણ રીતે પ્રાણદાન આપી શકે નહિ. પાત્રાપાત્રનો વિચાર પણ ૨૫૯જ છે-પ્રાયઃ સર્વ તેના વિચાર કરી શકે છે. એક દુઃખી મનુષ્યને દાન આપવા અનેક માણસો તૈયાર થાય છે, પણ કોઈ ચોર કે જુગારીને આપવાને તત્પર થતું નથી. એટલા માટે દેશે કાલેજ પાત્રેજ એની સક્ષમ વ્યાખ્યામાં ખાસ કરીને ઉત્તરવાની જરૂર નથી. જે ઉદાર જાતિના મહાત્માની સર્વના હાલમાં રહેલી છે, તેને અનુસરીનેજ દેશ દાગ પાત્રના બેટા દર્શાવવામાં આવ્યા છે; પરંતુ વિવિધ વ્યાખ્યાઓએ એ ૨૫૯ અને સરળ વાતના પણ કેવા વિચિત્ર અર્થો કર્યા છે, તે પણ જોવા હોય તો એક નમુનો આપુ. શ્રીશંકરાચાર્ય તથા શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે દેશ એટલે કુરક્ષેત્ર આદિ તીર્થસ્થાનોમાં જે દાન થાય તેજ દાન યોગ્ય દેશ ચલેકું મળ્યામ. દાગનો કેવો વિચિત્ર અર્થ કર્યો છે, તે જો. શંકરાચાર્ય કહે છે કે અંશાન્તિ આદિ પર્વને વિષે જે દાન થાય તેજ યોગ્ય દાન કહેવાય, તથા શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે મદ્ય પ્રસંગે જે દાન કરવામાં આવે તેજ ક્રેધ છે, પાત્ર એટલે શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે જે વેદમાં પારંખત દોષ, ૭ અંગોનો સારી રીતે જનનુ-દાર હોય, તથા અચારમાં નિષ્ઠાવાળા હોય તેને યોગ્ય પાત્ર સમજવો. તેજ સંખ્યે શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે જે તપ જપ મન આદિ કરતો હોય એવા વ્રાત્ર-જુનેજ યોગ્ય પાત્ર માનવો જોઈએ. સર્વનાથ ! કું મારા દેશમાં રહી દીનદુઃખી પીડિત મનુષ્યોની સેવા પહેલી તારીખથી ૨૧ મી તારીખપરંત ક્યાં રહે તે,

તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભગવદભિપ્રેત દાન થયું એમ નજ ગણાય ! ભાષ્યકારોના વિચાર પ્રમાણે તો ગરીબ, રોગી કે દુઃખીને સહાય કરવી એ યોગ્ય દાન ન લેખાય. આ પ્રમાણે ઠાઠ કાઠ ભાષ્યકારે અતિ ઉન્નત ઉદાર તથા સાર્વદૌરિકિ હિન્દુધર્મને એવો તો સંકીર્ણ, અનુદાર તથા ઉપધર્મ ખનાવી દીધો છે કે તે ભાષ્યકારોના વિચારોને યથાર્થ હિન્દુધર્મના વિચારો કહેવાની હિંમત કાઢી ચક્ર શકે નહિ. મને એમ લાગે છે કે સ્મૃતિને અનુમોદન આપવા મારેજ ભાષ્યકારોએ ભગવાનના ઉદાર વાક્યને એટલું બધું સંકીર્ણ રૂપ આપી દીધું હશે. જો કે ઉક્ત સર્વ અને મહા પ્રતિભાસંપન્ન, સર્વશાસ્ત્રવિત્ ભાષ્યકારોની પાસે હું કશીજ ખિસા-તમાં નથી, તોપણ મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે,—

કેવલં શાસ્ત્રમાશ્રિત્ય ન કર્તવ્યો વિનિર્ણયઃ ।

યુક્તિહીનવિચારે તુ ધર્મદ્વાનિઃ પ્રજાયતે ॥*

અર્થાત્ માત્ર શાસ્ત્રના આધારેજ કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવો યોગ્ય નથી. યુક્તિહીન-વિચારશૂન્ય ખનીને કર્તવ્ય કરવાથી તો ધર્મહાનિજ થાય છે. વિચાર કર્યા વિના, આંખો મીચીને ધર્મગ્રંથોનું અનુસરણ કરવા જતાં આજકાલ આપણે કેવી દુર્દશા-અંધર્મ અથવા વિશૂંળતાવાળી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ તેનો વિચાર કરતાં ત્રાસ થયા વિના રહેતો નથી. હજી પણ વિના વિચારે એવુંજ કર્યા કરીએ તો એ ઉચિત નથી. પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સર્વેએ વિચાર કરવો જોઈએ, નહિતર ચંદનવાહી ગર્દભ જેવીજ આપણી સ્થિતિ રહી જવાની—અર્થાત્ ચંદનનો મહિમા સમજવાને બદલે ચંદનનો ભાર વહન કરીનેજ જીવન વીતાવી દઈશું.

શિષ્યઃ—તો પછી ભાષ્યકારોના પંજમાંથી યથાર્થ હિન્દુધર્મનો ઉદ્ધાર કરવો એ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય નથી શું ?

ગુરુઃ—પ્રાચીન ઋષિ-મહર્ષિ તથા પંડિતો અતિશય પ્રતિભાસંપન્ન તથા મહા જ્ઞાની હતા. તેમનાપ્રત્યે વિશેષ ભક્તિભાવ રાખવો, અને તેમનો અનાદર અથવા અભર્યાદા કદાપિ ન થાય તેનું સતત લક્ષ રાખવું એ આપણે ધર્મ છે. છતાં જે સ્થળે તેમનું વાક્ય ધ્વજરત્ના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધતાવાળું જણાય તે સ્થળે તે વાક્યનો પરિત્યાગ કરી ધ્વજરાભિપ્રાયનુંજ અનુસરણ કરવું, એજ મારો કહેવાનો મર્મ છે.

* મનુ ૧૨ મો અધ્યાય, ૧૧૩ મા શ્લોકની ત્રીજામાં જુદસ્પતિનું વચન.

અધ્યાય ૨૭ મો-ચિત્તરંજિની વૃત્તિ

શિષ્ય:-દેવે અન્ધાન્ધ શર્વકારિણી વૃત્તિઓની અનુશીલન-પદ્ધતિ સંતોષવાની ક્ષમતા રાખું છું.

શુર:-એ વિષય શિષ્યજીવાત્મનો છે, તેથી તેવિને અર્થ વિસ્તારથી બેઠા બાંધે પ્રસંગ નથી. શારીરિક રૂપિ તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિમાંથી કું કેવળ આપા-રણ અનુશીલન પદ્ધતિ તને કહી શકો છું-વૃત્તિવિદ્યને ખાસ કરીને જેવી રીતે જેવવી તે વિષે મેં કંઈ કહ્યું નથી. બીજા ક્ષેત્રમાં કહું તો સરીરને જેવી રીતે બળવાન બનાવવું, જેવી રીતે અસ્વચ્છ ગતિવર્તન, જેવી રીતે જુદિને તીક્ષ્ણ બનાવવી તથા મનજને અશ્વિનશાસ્ત્ર સમજી શકે એવી યોગ્યતાઓ જેવી રીતે બનાવવું; એ સર્વ વિષયોને મેં સ્પર્શ કર્યા વિનાજ રહેવા દીધા છે; કારણ કે એ વિષય જેવણીશાસ્ત્રનો છે. અનુશીલન તત્ત્વનો સ્પૃશ્મ મર્મ સમજવાને માટે કેવળ સાધારણ વિધિનું જ્ઞાન જલ્પ છે. એટલા માટે શારીરિક તથા જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે મેં સાધારણ વિધિજ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ કાર્ય-કારિણી વૃત્તિની અનુશીલન પદ્ધતિ-સાધારણ વિધિ-અક્રિયાના વિષયમાં સમાવેશ પામી જાય છે. પ્રીતિતત્ત્વ અક્રિયાતત્ત્વની અંદર સમાવેશ પામે છે તથા દયાતત્ત્વ પ્રીતિતત્ત્વની અંદર સમાવેશ પામી જાય છે, એ વાત કું તને પૂર્વે કહી ગયો છું. સમસ્ત ધર્મો ઉક્ત ત્રણ તત્ત્વોની અંદરજ સમાવેશ પામે છે, એમ કહું તોપણ અતિસંયોજિત નથી. એટલા માટે મેં અક્રિયા, પ્રીતિ તથા દયાનો વિષય બની શકે તેટલા વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે. નહિતર ઉક્ત સર્વ વૃત્તિઓની ગણના કરાવવી તેમજ તેની અનુશીલનપદ્ધતિનો નિર્ણય કરવો એ મારો ઉદ્દેશ નથી, તેમજ તેટલી સંક્ષિપ્ત પણ નથી. શારીરિક, જ્ઞાનાર્જની અને કાર્યકારિણી વૃત્તિસંબંધે મારે જે કંઈ બોલવા યોગ્ય હતું તે બેઠી ગયો છું. દેવે, ચિત્તરંજિની વૃત્તિસંબંધે સંક્ષેપમાં કહું તે સાંભળ.

જનનના સર્વ ધર્મોમાં એક અપૂર્ણતા રહી ગઇ હોય, એમ મને લાગે છે, અને તે એજ કે ચિત્તરંજિની વૃત્તિઓના અનુશીલનમાટે ખાસ કરીને કાંઈએ બાર મૂક્યો નથી; પરંતુ એ ઉપરથી એવો સિદ્ધાંત કરી લેવો યોગ્ય નથી કે પ્રાચીન ધર્મવેત્તાઓ તેની આવસ્થકતા બરાબર સમજી શક્યા નહિ હોય, અથવા તો તેઓએ એ વિષયનો બીજકુલ ઉપદેશ નહિ કર્યો હોય. દિંદુઓની પૂજના સામગ્રી-પુષ્પ, ચંદન, ધૂપ, દીપ, તૃપ, ગીત તથા વાદ્ય આદિનો ઉદ્દેશ અક્રિયા અનુશીલનપૂર્વક ચિત્તરંજિની વૃત્તિના અનુશીલનનો પણ હોવો જોઈએ, અથવા

તો ઉક્ત સાધનોદ્વારા લક્ષિતનેજ જાગૃત કરવાનો હોવો જોઈએ, એમ વિચાર કરતાં લાગ્યા વિના રહેવું નથી. પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાના ધર્મમાં તથા મધ્યકાળના યુરોપીય રોમન ક્રિસ્તીઅન ધર્મમાં ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરંજિની વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિ અર્થે ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા. આપિલીસ અથવા રાફેલેનાં ચિત્રો, અને જર્મનીના રિખ્યાત સંગીતશાસ્ત્રીઓનું સંગીત એ સર્વની ઉપાસના સમયે સહાયતા લેવામાં આવતી; એટલુંજ નહિ પણ ચિત્ર-શિલ્પ તથા સંગીત આદિ લક્ષિત કળાઓ ધર્મના ચરણ પાસે મસ્તક નમાવીને ઉભી રહેતી. ભારતવર્ષમાં પણ ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, તથા સંગીત વિદ્યાને ઉપાસના અર્થે સહાયક સામગ્રી માનવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરંજિની વૃત્તિને તૃપ્ત કરવા માટેજ મૂર્તિપૂજા વિગેરેનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હોય; એમ મને લાગે છે.

ગુરુ:—એ વાત કેટલેક અંશે સત્ય છે, પણ તે સિવાય મૂર્તિપૂજાની ઉપયોગિતા અન્ય કોઈ કારણે સિદ્ધ થતી નથી, એમ કહી શકાય નહિ. મૂર્તિપૂજાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે વિષે વિચાર કરવાનો અત્રે અવકાશ નથી. ચિત્રવિદ્યા, શિલ્પવિદ્યા તથા સંગીત વિદ્યા વિગેરે ચિત્તરંજિની વૃત્તિને તૃપ્તિ તથા સ્ફુર્તિ અર્પી શકે છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ કાવ્યના જેવો ચિત્તરંજિની વૃત્તિને ખીસવવાનો અન્ય એકંકે શ્રેષ્ઠ ઉપાય નથી. ગ્રીક અને રોમન ધર્મોએ પણ કાવ્યની સહાય લીધી હતી; કિન્તુ હિંદુધર્મે કાવ્યનો જે પ્રભાવ સ્ત્રીકાર્યો છે, તે તો ઇતિહાસમાં અપૂર્વજ છે. રામાયણ અને મહાભારત જેવા કાવ્ય ગ્રંથો એજ હિંદુઓના પ્રધાન ધર્મગ્રંથો મનાય છે. વિષ્ણુપુરાણ તથા ભાગવતાદિ ગ્રંથોમાં એવાં એવાં વાક્યો મળી આવે છે કે અન્ય કોઈ દેશના ધર્મસાહિત્ય સાથે તેની તુલના થઈ શકે નહિ. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ચિત્તરંજિની વૃત્તિની ખીસવણી મંત્રધે હિંદુધર્મે કાંઈજ લક્ષ આપ્યું નથી, એમ તો આપણાથી કહી શકાય નહિ. છતાં એટલું છે કે પૂર્વે જે શુભ પ્રવૃત્તિ વિધિરૂપે નહિ પણ લોકાચારરૂપે ચાલતી હતી, તે પ્રવૃત્તિને આ કાળે આપણે વિચિત્ર કરવી જોઈએ, અને શારીરિક તથા જ્ઞાનાર્તની વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર જેટલો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેટલોજ ભાર ચિત્તરંજિની વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર પણ મૂકવો જોઈએ.

શિષ્ય:—અર્થાત્ આપ એમ કહેવા માગો છો કે શાસ્ત્રમાં જેવી રીતે ગુરુજનની લક્ષિત કરવાનું, દયા રાખવાનું, દાન કરવાનું તથા શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તેજ પ્રકારે ચિત્રવિદ્યા-શિલ્પવિદ્યા-નૃત્યગીત-તથા કાવ્ય આદિ લક્ષિતકળાઓની પણ ખીસવણી કરતા શાસ્ત્રદ્વારા લોકોને પ્રેરણા કરવી જોઈએ ?

ગુરુ:—હા, નહિતર મનુષ્યોનો ધર્મ અપૂર્ણ રહી જાય.

શિષ્ય:—તે કેવી રીતે ?

ગુરુ:—આપણે પ્રત્યક્ષ જે કાંઈ જોઈ શકીએ છીએ તે ઉપરથી તો જગત્ એટલે જડ શરીરો અને ખીજ વસ્તુઓની સમષ્ટિ, એટલું જ કહી શકાય; પરંતુ આ જગતમાં આપણે જે વિવિધ પ્રકારની, વિવિધ પ્રકૃતિવાળી તથા વિવિધ ગુણોવાળી વસ્તુઓ નિત્ય અનુભવીએ છીએ, તે સર્વ અનેકતાની અંદર તને કાંઈ એકત્વ જેવું જણાય છે? વિશુદ્ધસત્ની મધ્યમાં કાંઈ શૂન્યતા જેવું જણાય છે?

શિષ્ય:—હા.

ગુરુ:—કેવી રીતે, કહે જોઈએ.

શિષ્ય:—એક અનંત સત્ય અથવા અનિર્વાચનીય શક્તિ—જેને હખંડ રપેન્સર ‘ઇન્ફીનિટીયલ પાવર ધન નેચર’ કહે છે, તેમાંથીજ સર્વ વસ્તુઓ જન્મે છે, જીવે છે અને છેવટે તેમાંજ વિધીન થઈ જાય છે.

ગુરુ:—એ સર્વોપરિ તરવને અથવા શક્તિને આપણે વિશ્વઆપી ચૈતન્યના નામથી ઓળખીશું. તે ચૈતન્યશિષ્ટી શક્તિને ચિત્તશક્તિ કહીશું તો તે ચોગ્ય થઈ પડશે. હવે, કહે જોઈએ એ સત્માં ચિત્તના અવસ્થાનનું કળ શું?

શિષ્ય:—કળ તો આપે દમણાંજ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું, અને તે એજ કે આ જગતિક શૂન્યતા—અવસ્થા; કિંવા અનિર્વાચનીય એકત્વ.

ગુરુ:—હવે જરા વિચાર કરીને જવાબ આપ કે જીવના સંજોષિ આ અનિર્વાચનીય શૂન્યતાનું પરિણામ શું?

શિષ્ય:—જીવનની ઉપયોગિતા અથવા જીવનું સુખ.

ગુરુ:—તેનુંજ નામ આનંદ. એ સચ્ચિદાનંદનું જ્ઞાન થાય એટલે જગતનું પણ સાદેજ જ્ઞાન થાય; પરંતુ પ્રથમ એ છે કે તેને જાણવું થી રીતે! હવે કમે કમે આપણે તેના વિચાર કરીશું. પ્રથમ તો એ સત્ અર્થાત્ જે ત્રિશક્તિમાપ્ય છે, તેનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે જાણવું?

શિષ્ય:—એ સ્વતંત્રી સાથે સત્તાના ગુણો પણ આવી જાયને?

ગુરુ:—હાજ તો.

શિષ્ય:—તો પછી મત્ અથવા સત્ત્વને પ્રમાણદાર જાણવું જોઈએ.

ગુરુ:—પ્રમાણ કેટલાં છે?

શિષ્ય:—જન્મનંતરે તો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણનાં પ્રમાણોનો સમાવેશ અનુમાનમાંજ સમાવેને તેને પૃથક્કરણ શક્યતા નથી.

ગુરુ:—ક. અનુમાનનું મૂળ પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે, અથવા તો સત્ત્વજ્ઞાન પણ દોઢાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણ દોઢાં યોગ્ય છે, એ જ્ઞાન રમણજીમાં રાખજો. દાનેદિપદાગ્ર પાંચ પણ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થઈ રહે છે. એટલા માટે પ્રથમ તો વસ્તુનાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણની પ્રતિષ્ઠા કરી શકીએ તો સારીરિકી રાજિઓની ખીલવણી કરી જોઈએ; અને જન્મે

પ્રમાણે અનુમાનજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિઓની યોગ્ય સ્થુતિ તથા ખીલવણી થવી જોઈએ. જેને આપણે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિ કહીએ છીએ તેમાંની કેટલીક વૃત્તિને મન એવું નામ આપણાં દર્શનશાસ્ત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે, તથા કેટલીક વૃત્તિઓને બુદ્ધિ એવું પણ નામ આપવામાં આવ્યું છે. સંકલ્પવિકલ્પની એટલે કે વિચારક વૃત્તિઓને 'મન' એવું નામ અપાયેલું છે અને નિર્ણયાત્મક વૃત્તિ 'બુદ્ધિ' નામથી ઓળખાય છે. એ પૈકી અનુમાનજ્ઞાનને માટે મનોમય વૃત્તિઓનીજ સ્થુતિ ખાસ કરીને જરૂરની છે. હવે કહે જોઈએ એ સદ્વ્યાપી ચિદને-ચૈતન્યને-કેવી રીતે જાણી શકાય ?

શિષ્ય:—અનુમાનપ્રમાણુદ્વારા.

ગુરુ:—એમ કહેવું તે ઠીક નથી. જેને બુદ્ધિ અથવા વિચારકવૃત્તિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેદ્વારા-અર્થાત્ જ્ઞાનદ્વારાજ સતને જાણવું જોઈએ; અને ધ્યાનદ્વારા 'ચિત્'ને જાણવું જોઈએ; પરંતુ ત્યારબાદ આનંદને કેવી રીતે જાણવો ?

શિષ્ય:—'આનંદ, એ તો અનુમાનગમ્ય નથી, પણ અનુભવગમ્ય છે. આપણે આનંદને અનુમાનથી જાણી શકતા નથી, પણ અનુભવથી-ભોગથી-જાણી શકીએ છીએ. એ આનંદનો અનુભવ જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિથી થતો અશક્ય છે. આનંદની પ્રાપ્તિ અર્થે તો કાંઈ એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ જોઈએ.

ગુરુ:—જે વૃત્તિની હું વાત કરવા માગું છું તેજ તે વૃત્તિ, અર્થાત્ 'ચિત્તરંજિતી' વૃત્તિ. તેના સમ્યક્ અનુશીલનથીજ આ સચ્ચિદાનંદમય જગત્ અથવા જગત્મય સચ્ચિદાનંદનો સ્વરૂપાનુભવ થઈ શકે છે. ત્યાંસુધી તેવો અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી ધર્મ અપૂર્ણ લેખાય છે. ચિત્તરંજિતી વૃત્તિની ખીલવણી ન થાય ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ, એમ કહેવાય નહિ. આપણા સર્વોચ્ચસંપન્ન હિન્દુ-ધર્મનો ઇતિહાસ જો તું બરાબર લક્ષમાં લેશે તો આ વાત તું બહુ સારી રીતે સમજી શકશે. આપણા ધર્મમાં જેટલા જેટલા ફેરફારો થયા છે તે સર્વ હિન્દુધર્મને સંપૂર્ણ બતાવવા માટેજ થયા છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. આપણી પ્રથમાવસ્થામાં ઋગ્વેદસંહિતાનો ધર્મ બહુ પ્રખળ હતો. તે ધર્મની આલોચના કરવાથી તને જણાશે કે જે કાંઈ શક્તિમાન, જે કાંઈ ઉપકારી અથવા જે કાંઈ સુંદર હોય તેનીજ ઉપાસના કરવી એ આદિ વૈદિક ધર્મ હતો. તેમાં અજ્ઞાત તથા ધ્યાનનો પ્રાયઃ અભાવ હતો. એટલાજ માટે ઉપનિષદોએ તેમાં સુધારો કર્યો. ઉપનિષદો ધર્મ પરબ્રહ્મની ઉપાસનાની વિધિ દર્શાવે છે. એટલામાટે તેમાં જ્ઞાન અથવા ધ્યાનનો અભાવ નથી, પરંતુ આનંદનો અભાવ છે, x એમ તો મારે કહેવું જોઈએ.

x આ બંને કથન યોગ્ય જણાતાં નથી. પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, તો પછી આનંદ તો એના પેદામાંજ આવી ગયો. એ સચ્ચિદાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિ

સર્વ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિનો છે, એ વાતનો કું અસવીકાર નથી કરતો; પરંતુ તે જ્ઞાન તથા આનંદ ધર્મમાં ચિત્તરંજનીવૃત્તિને ખીસવવાની કાંઈ વ્યવસ્થા દર્શાવવામાં આવી હોય એમ મારા બળુવામાં નથી. + બૌદ્ધોમાં ઉપાસના નથી. બૌદ્ધો સત્તેજ માનતા નથી તેના પછી તેમના ધર્મમાં આનંદ હોયજ કયાંથી? મગ્ગેદ, ઉપનિષદ તથા બૌદ્ધ એ ત્રણે ધર્મોમાંથી એકે ધર્મ સામ્યદાનંદ પ્રચારી દિંદુભાતમાં સંપૂર્ણ સ્થાપીરૂપે નબી રાક્યો નહિ, પરિણામે એ ત્રણે ધર્મોના સારભાગ મદ્દલ્ય દરી પૌરાણિક દિંદુધર્મ બહાર આવ્યો. આ પૌરાણિક ધર્મમાં સત્તી ઉપાસના, ચિત્તની ઉપાસના તથા આનંદની ઉપાસના બહોળા પ્રમાણમાં છે. તેમાં પણ ખાસ દરીને આનંદભાગ વિશેષરૂપે શ્લુતિ પામ્યો છે, અને એટલાજ માટે તે જ્ઞાતીય ધર્મતરીકેનું અચળ સ્થાન હજી પણ સાચવી રહ્યો છે. કાંઈ પણ વિજ્ઞાતીય અસંપૂર્ણ ધર્મ તેના ઉપર હુમલો દરીને હજીમુધી ફાવી ગયો નથી. આજકાલ જેઓ ધર્મસંસ્કાર અર્થે પ્રયાત્ન દરી રહ્યા છે તેઓએ આ એક વાતનું નિરંતર સ્મરણ રાખવું જોઈએ કે ઈશ્વર જેવી રીતે સત્ત્વ છે, જેવી રીતે ચિત્ત્વ છે તેવીજ રીતે આનંદસ્વરૂપ પણ છે. માટે જ્યાંમુધી ચિત્તરંજનીવૃત્તિઓના અતુશીલનની વિધિ તથા ઉપાય દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાંમુધી સંસ્કાર પામેલો ધર્મ પણ કદાપિ સ્થાપીરૂપે ટકી રોકે નહિ.

શિષ્ય:—પરંતુ પૌરાણિક દિંદુધર્મમાં આનંદનો ભાગ હલ કરતાં વધારે છે, અને તેથી આનંદની વધાયોઅતા સચવાઈ નથી, એ સંબંધે આપનો શું અભિપ્રાય છે?

ગુરુ:—એ વાત સાચ છે. દિંદુધર્મમાં અનેક ભર્જા-ક્રાંતિમાં ખાત્રી મળી છે

માટે અને દુઃખમાત્રની આત્મતિક્તિ નિર્જાતને માટે તો કર્મ ઉપાસનાદિ સાધનો દરેકાં છે. ગાધન એજ સાધ્ય નથી, મુંજમની ટીકાટ લઈ રહેવેના ડામાં બેસ, તે એજ મુંજ નથી કે તેમાં મુંજમનો અનુભવ થાય. એમાં તો હિંસાનું ધરમાં મુંજ સમય હશે તેટલા પણ નહિ મળતાં કેટલુંક કદ પણ વેડવું પડે; અને મુંજમ તો તે સમયે માત્ર ઉદ્દેશમાં સમાયક્ષ્મ રહીને તેનો સાક્ષાત્કાર તો એ પ્રયાત્નની છેવટે-ફળાપેજ સ્વતેના, આખાના થક, ડાળ, પાંદડાં, વગેરેમાં ફેરીને સ્વાદ, નજ દોષ, પણ ઉઠતી મુમ્મજ દોષ એ બધાંથી આમળ વધી ડાળની છેવટે પડેલિવાથીજ ફરી અને તેના ઉમદા સ્વાદ મેળવી સક્ષય. આવી રીતે વિચાર કરવાથી સમજશે કે ઉપનિષદે ઉપનિષદ ધર્મમાં આનંદનો અભાવ નથી પણ આનંદ તો (કેવળ આનંદજ નહિ પણ અનલ પ્રકારની અનુપમ અનુભ્ય મદનાઓ) તેના ઉદ્દેશમાં અને ફળમાં રહેલાજ છે; અને એ સન્નિદાનંદને પ્રાપ્ત કરવાના ઇચ્છામુથીજ ગીતા ઉપનિષદ બારપૂર છે. બાક પદ્ધતિદાન મેળવી સક્ષતા આમાસમાત્ર વિવચનંદ કે જેની કન્ઝાવગ, નો અલ્પવિદ્યામાં અધિષ્ઠાજ નથી એમ એ વિદ્યાના મથો પ્રથમ થઈ દરી કે છે. તેમાં-ગીતા ઉપનિષદમાં વિવચનંદનું હિંદુજ કે વ્યવસ્થા ન દોષ એ તો સ્વાસ્થ્યવિજ છે.

જે કંઈ જાણે છે તેને જાણી નોખવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે, એ
પણ જાણી નથી. દિગ્દર્શનથી યથાર્થ મર્મ જેઓ સમજી શકશે તેઓ ધર્મ
અનુભવ કરી અનાવરણ અશોભે પણ બહુ સારી રીતે સમજી શકશે. તેથી તેઓ
અનુભવ કરી તેના અર્થને મના અનાવરણ અશોભે પરિપૂર્ણ બહુજ સહેલાઈથી
જાણે શકશે. જેઓ સજ્જ નથી, જ્યાં નહિ યાત્રા ત્યાં સુધી દિગ્દર્શનની ઉન્નતિ થ
અનુભવ થાય છે. જો, અનુભવ આ રમણે જે કાંઈ વિચારવાનું છે, તે એજ છે
જે કંઈક અનંત અંદરથી હોય તે કંઈક જે સગળ હોય તે તેનામાં સકળ
કોઈ સમાવેશ હોય એ નહીં સ્વભાવિક છે. કારણ કે તે સર્વમય છે, એટલું
નહિ પણ તેના સગળ ક્ષેત્ર પણ અનંત છે. જે અનંત હોય તેના ગુણ અંતવાળ
પરિમાણવાળા હોઈ શકે નહિ. મનુષ્ય કે પ્રાણ અનંત સૌંદર્યવિશિષ્ટ હોઈ
તે જ્ઞાન, પ્રેમ, પ્રેમમય, વિચિત્ર છતાં એક, સર્વાંગસંપન્ન તથા નિવિઘ્નર પણ
છે. તેના આ સર્વ ગુણો અમાપ હોવાથી એ સકલ ગુણોનું સમવાય સ્વરૂપ
સૌંદર્ય તે પણ અનંત હોવા યોગ્ય છે. આપણી જે વૃત્તિઓદ્ધારા સૌંદર્યને ઉપ
ભોગ કરી શકીએ તે વૃત્તિઓને ને આપણે યોગ્ય પ્રકારે ન જાણીએ તો તે સૌંદર્ય
દેવી રીતે અનુભવી શકીએ ? તેટલાજ માટે હું હું હું કે જેમ શુદ્ધિ આદિ જ્ઞાન
જનીવૃત્તિઓને અને ભક્તિ આદિ કાર્યકારણીવૃત્તિઓને જાણવાની, ધર્મપ્રાપ્તિ અર્થે
જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્તરજિનીવૃત્તિને પણ જાણવાની તથા પીલવવાની જરૂર
છે. ત્યાંસુધી પરમાત્માના સૌંદર્યનો સમુચિત અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી તે પર
માત્માપ્રત્યે આપણો સમ્યક્પ્રેમ અથવા સમ્યક્ભક્તિ સ્ફુરી શકે નહિ. આધુનિક
વૈજ્ઞાનધર્મે કૃષ્ણોપાસનાની સાથે વ્રજલીલા-કીર્તનનો સંયોગ કર્યો છે, તેનું કારણ
હવે તું સમજી શકશે.

શિષ્ય:—પણ એ વ્રજલીલાનું જાણ શું સારું આવ્યું છે, એમ આપ કહી શકશો ?

ગુરુ:—જેઓ આ વ્રજલીલાનું યથાર્થ તાત્પર્ય સમજી શક્યા છે, અને જેઓનું
ચિત્ત શુદ્ધ થયું હોય છે, તેમને માટે એ વ્રજલીલાનું પરિણામ બહુ ઉત્તમ થયું છે,
એમ કહેવામાં હોય નથી; પરંતુ જેઓ અજ્ઞાન હોય, વ્રજલીલાનો યથાર્થ આશય
સમજવાને જેઓ અશક્ત હોય, અથવા જેઓની ચિત્તવૃત્તિ મૂળથીજ ક્ષુદ્રિત હોય
તેમને માટે એનું પરિણામ ખરાબજ આવે છે. ચિત્તશુદ્ધિ સિવાય, કિંવા જ્ઞાનજની,
કાર્યકારણી અને ચિત્તરજિની વૃત્તિના ઉચિત અનુશીલન સિવાય કોઈપણ મનુષ્ય
યથાર્થ વૈજ્ઞાન થઈ શકે નહિ. વૈજ્ઞાન ધર્મ અજ્ઞાન અથવા પાપાત્માઓ માટે નથી.
જેઓ રાધાકૃષ્ણને ઇન્દ્રિયસુખમાં તણીન માની તેમને ઉપાસે છે, તેઓ
યથાર્થ વૈજ્ઞાન નથી—પણ પિશાચ છે.

ધણખરા લોકો તો એમજ માને છે કે રાસલીલા એ એક પ્રકારનો અત્યંત

વૃત્તિઓની શું સમુચિત સ્ફુર્તિ થઈ શકે ?

ગુરુ:—એ વિષયમાં તો મનુષ્યોજ મનુષ્યોને ઉત્તમ સહાય આપી શકે છે. શિલ્પવિદ્યા ચિત્રવિદ્યા, સંગીતવિદ્યા, તથા નૃત્યવિદ્યા વિગેરે વિદ્યાઓ મનુષ્યદ્વારાજ ઉદ્ભવી છે, અને તે વિદ્યાઓ ચિત્તરંજિતવૃત્તિને કેળવવામાં અમૂલ્ય સહાય આપી શકે છે. ઉક્ત વિદ્યાઓના અભ્યાસથી બાહ્ય સૌંદર્યનો અનુલભ કરવાની શક્તિ ખાસ કરીને સતેજ થયા વિના રહેતી નથી. વસ્તુતઃ કાવ્ય એ એક અતિઉપયોગી સાધન છે. કાવ્યથી ચિત્ત વિશુદ્ધ થાય છે, અને હૃદય આંતર પ્રકૃતિના સૌંદર્યમાં રસ લેતાં શીખે છે. કવિને ધર્મનો પ્રધાન સહાયક લેખવામાં આવ્યો છે, તે પણ એટલાજ માટે. મનુષ્યત્વની ખીલવણી માટે વિજ્ઞાન અથવા ધર્મોપદેશ જોટલો જરૂરનો છે, તેટલુંજ કાવ્ય પણ જરૂરનું છે. જોએ ઉક્ત ત્રણ વસ્તુઓમાંની એક વસ્તુ ઉપર હૃદ કરતાં વધારે ભાર મૂકી દે છે તેઓજ મનુષ્યત્વ અથવા ધર્મનો યથાર્થ લક્ષ્યો લઈ શકતા નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ કાવ્યમાં તો કેટલાંક કુવાક્યો પણ હોય છે.

ગુરુ:—ખરી વાત, પણ એથી કરીને તેનો ત્યાગ કરવો, તેના કરતાં વિશેષ સાવચેતીપૂર્વક કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવો એજ હિતકારક છે. જોએ કુકાવ્યો રચી જન-સમાજની વૃત્તિને કલુષિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય તેઓ ચોર અને તુટારાઓની પેઠે મનુષ્યજાતિના શત્રુઓ છે એમ ગણી એવા કુકવિઓને પણ શિક્ષા કરવી નિષ્પ્રય.

અધ્યાય ૨૮ મો—ઉપસંહાર

ગુરુ:—અનુશીલનમંજાંધી મારું વક્તવ્ય હવે સમાપ્ત થાય છે. મારે જે કંઈ કહેવા યોગ્ય હતું તે સર્વે કહી ચૂક્યો છું. એમાં કેટલીક વાતો અપૂર્ણ તેમજ અસ્પષ્ટ રહી ગઈ હશે, તોપણ મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે એ વિષય ચર્ચ્યો છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે પ્રત્યેક વાતનો નિર્ણય કરવા બેસીએ તો મૂળ વાતનો કોઈ દિવસે ઉકેલ આવે નહિ. એટલા માટે ન જુલો કેટલીક વાતો અસ્પષ્ટ તથા અપૂર્ણ રાખીને આગળ ચાલવાની મને જરૂર પડી છે. હું આશા રાખું છું કે અત્યાર સુધીમાં મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે સર્વ પુરવચાયેલ્ય રીતે સમજી શક્યો હોય, અને જે વાત બરાબર સમજવામાં આવી ન હોય તે સમજવાનો પ્રયત્ન જરૂરિયાતમાં આણી શકાય. મને વિશ્વાસ છે કે એમ કરવાથી કાળક્રમે તે વાત તારા સમજવામાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ. ધાણું કરીને સ્પષ્ટ જાતો તો તારા સમજવામાં બરાબર આવી ગઈ હશે.

શિષ્ય:—કેટલીક મર્મકથાઓ સંક્ષિપ્તમાં બોલી જઈ છું, તે કૃપા કરીને એકવાર

મંત્રણા જાઓ:-

(૧) મનુષ્યમાં કેટલીક શક્તિઓ દેવ છે, તેને આપે "શક્તિ" એવું નામ આપ્યું તે જ્ઞાતિઓનું અનુશીલન-અટલ છે તેની જાણ, અનુકરણ અને ઉત્પત્તિ કરીને તે શક્તિઓ અથવા જ્ઞાતિઓને ચરિત્રાર્થ કરવી તેજ મનુષ્યત્વ, એમ આપ સિદ્ધ કરી ગયા છે.

(૨) મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ એજ ધર્મ છે.

(૩) તે અનુશીલનની સીમા; અને જ્ઞાતિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય સાધવું જોઈએ.

(૪) જ્ઞાતિઓનું સામંજસ્ય તથા સ્ફુરણ એજ મુખ.

(૫) સમસ્ત જ્ઞાતિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન કરી, તેને હિમરમુખી કરવી જોઈએ, અને જ્ઞાતિઓને હિમરમુખી કરવી એજ યથાર્થ અનુશીલન છે. એ અવસ્થાને ભક્તિ પણ કહી શકાય.

(૬) હિમર સર્વ જૂતમાત્રમાં છે, એટલા માટે સર્વ પ્રાણીપદાર્થ પ્રત્યે ભક્તિ તથા પ્રીતિ રાખવી એ આચાર્યશબ્દ છે. જૂતમાત્રપ્રત્યે ભક્તિમાત્ર ન જન્મે ત્યાં સુધી હિમરપ્રીતિ પણ ભક્તિમાત્ર ઉદ્ભવે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યત્વ તથા ધર્મ પણ અપૂર્ણ રહી જાય.

(૭) આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ, સ્વદેશપ્રીતિ, પશુપ્રીતિ તથા દયા એ સર્વ પ્રીતિની અંદર સમાવેશ પામે છે. તેમાં પણ મનુષ્યની અવસ્થાનો વિચાર કરતાં સ્વદેશપ્રીતિ એ સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, એમ કહી શકાય. જાસ, આપના કથનનો એટલો સ્પૂર્ણ ધર્મ મારા હૃદયમાં સુવર્ણરૂપે કાતરાઈ ગયો છે.

શુદ્ધ:-પણ યારીરિક શક્તિ, યાનાર્જની શક્તિ, કાર્યકારિણી શક્તિ તથા ચિત્તરંગિની શક્તિ વિગેરેનું તો તેં નામ પણ ન લીધું ?

શિષ્ય:-એની કોઈ જરૂર નથી. અનુશીલનતત્ત્વના સ્મૃતગર્ભનું વર્ણન કરતાં એવા વિભાગો પાઠવા અનાવશ્યક છે. હવે હું જરાજર જોઈ સકું છું કે કેવળ મને સમજાવવા માટેજ આપે એવા વિભાગો પાઠ્યા હતા.

શુદ્ધ:-હવે તું અનુશીલનતત્ત્વ સમજ્યો છે. તારી હિમરભક્તિ દૃઢ થાય તથા તારો સ્વદેશપ્રેમ સવિશેષ પવિત્ર થાય એવી મારી આશિષ છે.

અનુશીલન અથવા તત્ત્વની સાથે જાતિભેદ અને કર્મનો સંબંધ

આપણે આપણી તમામ જ્ઞાતિઓદ્વારા શું કરીએ છીએ ? કેટલીક જ્ઞાતિઓ વડે કેટલાક કર્મ કરીએ છીએ, અને કેટલીક જ્ઞાતિઓવડે કેટલુંક જાણીએ છીએ, મનુ-

ખ્યાના છવનમાં વૃત્તિ માત્રનું કર્મ અને જ્ઞાન સિવાય બીજું પરિણામ અથવા ફલ નથી; એટલા માટે જ્ઞાન અને કર્મ મનુષ્યોનો સ્વધર્મ છે. જો સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાની સમગ્ર વૃત્તિઓને વિહિત માર્ગમાં અભ્યાસવાળી કરે તો જ્ઞાન અને કર્મ અને સર્વ મનુષ્યોના સ્વભાવરૂપ જ થઈ જાય; પરંતુ મનુષ્યસમાજની અપરિપક્વ દશામાં સાધારણ રીતે તેમ બનવું સંભવતું નથી. કેટલાક કેવળ જ્ઞાનને જ પ્રધાન ગણી સ્વધર્મરૂપ માને છે, અને કેટલાક કેવળ કર્મને જ પ્રધાન ગણી લક્ષ સ્વધર્મરૂપે સ્વીકારે છે.

જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર છે. સમસ્ત જગત્ બ્રહ્મમાં છે; એટલા માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી એ જેમનો સ્વધર્મ છે, તેમને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ શબ્દ બ્રહ્મનું શબ્દમાર્થી થયેલો છે.

કર્મને ચાર શ્રેણીમાં વિભક્ત કરી શકાય; પરંતુ તે સમજવા પૂર્વે કર્મના વિષયને સારી રીતે જાણી લેવો જોઈએ. જગત્માં આંતરિક વિષય અને બાહ્ય વિષય એમ બે પ્રકારના વિષય છે. આંતરિક વિષયને કર્મો વિષય કરી શકે નહિ. બાહ્ય વિષયને કર્મોનો વિષય છે. તે બાહ્ય વિષયોમાંના કેટલાક સર્વભોગ્ય છે. મનુષ્યોનાં કર્મ મનુષ્યોના ભોગ્ય વિષયોનો જ આશ્રય કરી શકે છે. તે આશ્રય ચાર પ્રકારનો છે. (૧) ઉત્પન્ન કરવું અથવા બનાવવું; (૨) યોજના કરવી અથવા સંગ્રહ કરવો; (૩) રક્ષા કરવી; અને (૪) સેવા કરવી.

(૧) એમાં જેઓ ઉત્પન્ન કરે તેઓ કૃષિધર્મી બેકુત, (૨) જેઓ સંયોજન અથવા સંગ્રહ કરે તેઓ શિલ્પી અથવા વ્યાપારી, (૩) જેઓ રક્ષા કરે તેઓ યુદ્ધધર્મી અને જેઓ સેવા આકરી કરે તે સેવાધર્મી (૪) જ્યારે જ્ઞાનધર્મવાળા, યુદ્ધધર્મવાળા અને વાણિજ્ય અથવા કૃષિધર્મવાળાઓને પોતપોતાનાં કાર્યો એટલાં વધી પડે, કે જેથી તેઓ પોતાના દેહવ્યવહાર આદિ અગત્યનાં કાર્યોને ન પહોંચી વળે, ત્યારે કેટલાક લોકો તેમની સેવામાં નિયુક્ત થાય છે. તેમને શૂદ્ર કહે છે. આમ હોઇને જ (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અથવા લોકશિક્ષણ, (૨) યુદ્ધ અથવા સમાજ રક્ષણ, (૩) શિલ્પ અથવા વ્યાપાર, (૪) ઉત્પાદન અથવા ખેતી અને (૫) પરિચર્યા-સેવા. આ પાંચ પ્રકારનાં કર્મો છે. હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં એમાંની પહેલી બાબત તે બ્રાહ્મણના સ્વધર્મરૂપ કહી છે. બીજી બાબતને ક્ષત્રીયના સ્વધર્મરૂપ, ત્રીજી અને ચોથી બાબતને વૈશ્યના સ્વધર્મરૂપ અને ચોથી બાબતને શૂદ્રના સ્વધર્મરૂપ કહેલી છે.

ભગવદ્ગીતાની ટીકામાં મેં જે લખ્યું છે, તેમાંથી આ કેટલીક વિગત લીધેલી છે. અહિં એ સ્મરણમાં રાખવું અગત્યનું છે, કે સર્વ પ્રકારનાં કર્મોનુજ્ઞાન માટે અભ્યાસનો ઉપયોગ કરવો જરૂરનો છે. જેનો જે સ્વધર્મ છે, તેને અનુસરતો અભ્યાસ કર્યા વિના તેનાથી તે સ્વધર્મનું સારી રીતે પાલન થઈ શકતું નથી.

સ્વધર્મને અનુસરતો અભ્યાસ જોઈએ, જેમ કહેવાનો અર્થ એ છે, કે સ્વધર્મની આવશ્યકતાને અનુસરીને તેજે ધર્મનો અભ્યાસ કરીને અમુક સમય મુકી વિશેષ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

યોગ્યતાની રજાદાર અમુક ધર્મ. અભ્યાસ કરીને વિશેષ અભ્યાસ શી રીતે થઈ શકે તે મારા લખેલા 'સિદ્ધાન્ત' થાં અતી મોટું છે એથી આ પ્રયત્નમાં તે વિગતના વિશેષ અભ્યાસની વાત લખવામાં આવી નથી. મેં આ પ્રયત્નમાં સાધારણ અભ્યાસનીજ વાત કહી છે; કેમકે તેનોજ ધર્મતત્ત્વમાં સમાવેશ થઈ શકે એમ છે. વિશેષ અભ્યાસની વાત કહી નથી; કેમકે તે સિદ્ધાન્તરતો વિષય છે. જનમાં કાંઈ પણ વિશેષ નથી, અને દોષ પણ ન થો; એટલું મારે અહિં કહેવું અત્યવશ્યર છે.

વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પૂરાં પાડનારી, આખા હિંદમાં
સર્વથી સસ્તી અને ૧૫ વર્ષથી ૫૦૦૦ પ્રતમાં નીકળતી

વિવિધ ગ્રંથમાળા-ચાલુ વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે ૫૫૪૮ના કદનાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં વિવિધ
વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪ માં અને પાકાં
પૂઠાં સાથે રૂ. ૫ માં મળે છે. પોંખાઈ.

“વિવિધ ગ્રંથમાળા”નાં સં. ૧૯૮૧ નાં પુસ્તકો:-સ્વામી રામતીર્થ લાગ
૧૨-૧૪ મો, સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, યોગી રામચરકતું આરોગ્ય વિષેનું ઉત્તમ
પુસ્તક, ટુંકી વાર્તાનો નવો ભાગ, દર્શાતસંગ્રહ, ટાગોરકૃત ભારતધર્મ, જેમ્સ
એક્લનનાં પુસ્તકો, ભારતીય નીતિકથાઓ, સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્ઞાનયોગ, એમાંથી
તેમજ વધુ પસંદગી જરી રહી તેમાંથી પણ નીકળશે.

સૂચના ૧-ગમે તેમાંમાં ગ્રાહક ચનારને પુસ્તકો આખા વર્ષનાંજ અપાઈ
લવાજમ પણ પૂરું વર્ષનુંજ લેવાય છે. ૨ વર્ષ પૂરું થતાં સુધીજ પોસ્ટેજ માફ હોઈ
તે પછી જૂદું ચડે છે. ૩-આ માળાનાં બંને વર્ગનાં પુસ્તકો મહિને મહિને નથી
નીકળતાં, પણ મોટે ભાગે ૩૦૦થી ૫૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો નીકળે છે; અને તે તૈયાર થાય
ત્યારે ત્યારે મોકલાતાં રહીને વર્ષ પૂરું થતાં સુધીમાં બધાં પુસ્તક અપાઈ જાય છે. ૪-વર્ષ
અથમથી અખરઆપીને દરેક વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલીને નવા વર્ષનું
લવાજમ મંગાવાશે. ૫-માળા ઉપરાંતના જે નાનામોટા ગ્રંથો નીકળે છે, તેની અખર
માળાનાં પુસ્તકોમાં છપાઈ તરતમાં લેનારને ખાસ કિંમતે અપાય છે.

આ માળાના આગલાં વર્ષોના હજી મળતા એટ
સંવત ૧૯૭૬ નાં ત્રણ પુસ્તક-(કદ ૫×૬૧૧, પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૨૧) સ્વામી
વિવેકાનંદ ભાગ ૬-૭ મો, ભાગ્યના સૃષ્ટિઓ, ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૬ થો.
સંવત ૧૯૭૬ નાં ત્રણ પુસ્તક-(કદ ૫×૬૧૧, પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૩૧) પાકાં
૪૧) ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૭ મો, કાઉન્ટ ટાઉસ્ટોય, સ્વામી વિવેકાનંદનો રાજયોગ.
સંવત ૧૯૮૦ નાં ત્રણ પુસ્તક-(કદ ૫૫×૮, પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, રૂ. ૪, પાકાં પૂઠાં
સાથે રૂ. ૫)-સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧૦-૧૧-૫૪ ૫૨૮, નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું
વિસ્તૃત ચરિત્ર ૫૪ ૮૪૦, ધર્મતત્ત્વ-૫૪ ૨૪૮.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણદરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશનકોર્ટ પાસે.
મુંબઈમાં-કાલબાદેવીરોડ, હનુમાનગલીને નાકે, કાલબાદેવીના મંદીરપાસે

સંતમહાત્માઓની બોધપ્રદ વાણી, તથા મહાન શ્રીપુરુષોનાં
ઉત્તમ છવનચરિત્ર સ્વરૂપ મૂલ્યે આપવાની યોજના

વિવિધ ગ્રંથમાળા-નવીન વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે સંતમહાત્માઓ ઈન્ની બોધપ્રદ વાણીનાં,
તથા ઉત્તમ છવન ચરિત્રનાં ૫૪૬ ના કદનાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં
પુસ્તકો માત્ર રૂ ૪)માં અને પાકાં પૃષ્ઠાં સાથે
રૂ. ૫) માં મળશે. પૌ. માફ.

આ વિભાગ સંવત ૧૯૮૧થી શરૂ થઈ તેનાદ્વારા નીચે જણાવેલાંમાંથી તેમજ
બીજાં નક્કી થશે તે તે પુસ્તકો નીકળશે.

છવનચરિત્રો:—મુખસિદ્ધ સ્વામી ભારકરાનંદ સરસ્વતી, મહાન ગૌરાંગનું વિસ્તૃત
ચરિત્ર, મુસલમાન મહાત્માઓનાં બોધપ્રદ વૃત્તાંત, જમખસિદ્ધ ઉદારાત્મા કારતેગી.

સંત મહાત્માઓની વાણી:—આ વાણીનાં પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા તેમજ
બીજાં અનેક સંત મહાત્માઓનાં ધોળ, ભગ્ન, મરખી, હાપા, મદિના, સાખીગો,
રેખતા, આખ્યાન વગેરે નીકળશે. જેમ કે પ્રીતમ, બોળે, ધીર, નરસિંહ, મીરંબાઈ,
નીરાંત, બાપુ, નિખુજાનંદ, રવીદાસ, બાબુદાસ, દવાળમજન, મોખામ, ભુડીયો, મોરાર,
લાલદાસ, નરદરિ, શામગ, ગિરધર, દવારામ, વગેરે. વગી આમજ જતાં દસપતરામ,
કેશવ, હસાપિ, અણિલાસ, નાનાલાસ, કાન્ત, બોળાનાથ, બોલાદર, પ્રેમિસિદ્ધરખ,
નૃસિંહાચાર્ય, ૪૦ વર્તમાન કવિમુખના દિન્દી તથા ગુજરાતી કવિઓની કવિતાઓ
પણ સુદી કહાડીને અપાશે. અખ્યાની વાણી તો નીકળી ઉઠ.

વંને વર્ગમાં ગ્રાહક ધવાથી સ્વાસ્થ લાભ

જેઓ વિવિધ ગ્રંથમાળાના ચાલુ વિભાગમાં આદક દેવા
(અથવા ધવા) ઉપરાંત નવીન વિભાગમાં પણ આદક
થશે, તેમની પાસેથી રૂ. ૧) કમી એટલે કે રૂ. ૮ ને
બદલે ૭ અને પાકાં પૃષ્ઠાં સાથે ૧૦ ને
બદલે ૯ લેવાશે. પૌ. માફ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફના

ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદદંડ	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ ...	૭૫૦...	૫૫૫x૬	...૨૫	...૦૫
ધર્મતત્ત્વ-અકિમચરિત્ર સાથે...	૨૫૬...	૫૫x૮	...૦૫	...૦૫
અખાની વાણી...	૫૦૦...	૫x૮	...૧૫	...૦૫
શ્રીવાલ્મીકી રામાયણ-મોટા બે ભાગમાં...	૧૪૦૦...	૬૫૫x૧૦	...૬	...૧૫
મહાભારતનાં આદિ અને સભાપર્વ ...	૬૦૦...	"	...૨	...૦૫
શ્રીદાસબોધ-નવી આવૃત્તિ...	૬૨૦...	૫૫x૮	...૨૫	...૦૫
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ...	૭૦૦...	૫૫x૮ ૫૫x૮ ૫૫x૮	...૨૫	...૦૫
શ્રીમદ્ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાંતર	૭૦૦...	૮x૧૧	...૫	...૧
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-અને ભાગ ભેગા...	૬૫૦...	૫૫x૮	...૨૫	...૦૫
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ ભા. ભા ૧થી ૫...	૫૦૦...	૫૫x૮	...૨	...૦૫
" " ગ્રંથ ૨ ભા. ૬ થી ૯...	નવી આવૃત્તિ સત્વર	પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો.		
" " ગ્રંથ ૩ ભા. ૧૦-૧૧...	૫૦૦...	૫૫x૮	...૨	...૦૫
" " ગ્રંથ ૪ ભા. ભા. ૧૨-૧૪	થોડા માસ પછી છપાશે.	"	...૨૫	...૦૫
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ ભા. ભા. ૧-૨-૩...	૫૭૫...	"	...૨૫	...૦૫
" " ગ્રંથ ૨ ભા. ૪-૫	૬૦૦...	"	...૨૫	...૦૫
" " ભાગ ૬-૭-૮ નોખા નોખા ૧૦૦૦...	૫x૬૫૫	...૩	...૦૫	...૦૫
" " ભાગ ૯ મો-સંપૂર્ણ ચરિત્ર ...	૧૦૪૦...	"	...૨૫	...૦૫
" " ભાગ ૧૦ મો રાજયોગ.....	૩૦૦...	"	...૧૫	...૦૫
શ્રીભજનસાગર-નવી આવૃત્તિ...	૨૦૦...	૫x૮	...૦૫	...

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આત્મજીવન...	૫૮૪...	૫x૬૫૫	...૧
ભાગ્યના મુદ્રાઓ...	૭૨૦...	"	...૧
મુખ્ય સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ...	૫૫૨...	"	...
પ્રભુભય હવત...	૨૧૬...	"	...
અકિમનિખંધમાળા-ધર્મતત્ત્વ તથા ચરિત્ર સર્વે ૧૦૦...	૫૫x૮		

વેદક સંબંધી ઉપયોગી પુસ્તકો

આર્યભટ્ટ અથવા હિંદી વેદગણ...	૧૦૦૦...	૫x૮	
આર્યભટ્ટ સામાન્યજ્ઞાન-ગણિતકૃત...	૧૪૦...	૫	

બોધદાયક જીવનચરિત્રો

કાલિદાસ રાજસૂયનું જીવનચરિત્ર...	૧૨૦...	પાખટ	...૨૧	...૦૮
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર...	૭૪૦...	પાખટ	...૨૧	...૦૮
જગતનો મહાન પુરુષ (મ૦ ગાંધીજી)	૩૫૦...	"	...૧	...૦૮
મહાન નેપોલિયન...	૮૪૦...	પાખટ	...૩	...૩
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો અંચ ૧ લો	૨૦૦૦...	પાખટ	...૬	...૧૧
" ૨ લો				
" ૩ લો				

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો માટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

દુઝી વાર્તાઓ ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ ચોઠા માસ પછી જપાઈ બહાર પડશે.				
દુઝી વાર્તાઓ-ભા. ૫ મો-૨૮ વાતો.....	૩૦૪...	પાખટ	...૦૧	...૦૮
દુઝી વાર્તાઓ-ભા. ૬ શ્રો-૨૭ વાતો ...	૩૬૦...	"	...૦૧	...૦૮
દુઝી વાર્તાઓ-ભા. ૭ મો-અરેક વાતો...	૩૫૦...	"	...૧૧	...૦૮
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી.....	૧૬૮...	૪૫૭	...૦૧	...૦૮

બાળકો માટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-૬૬ ખરાખરેસા બનાવો.....	૧૨૮...	૪૫૭	...૦૧	...૦૮
બાળસૂબોધ-વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ...	૧૧૨...	"	...૦૧	...૦૮
બાળકોની વાતો-સચ્ચ વાતચીતએ ૨૧ પાઠ...	૬૬...	પાખટ	...૦૧	...૦૮
દુઃખમાં વિદ્યાર્થ્યાસ-સંગ્રહ સાચાદર્શનો.....	૬૦...	પાખટ	...૦૧	...૦૮
સૂબોધનીતિકા ૧૫૨ બોધદાયક નાની વાતો...	૧૮૪...	પાખટ	...૦૧	...૦૮

ભગવદ્ગીતા, પંચરત્ન ગીતા, ઇત્યાદિ

		૪૮ ઈંચ સાફ પૃષ્ઠ પાકું પૃષ્ઠ પોસ્ટર		
ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી દીક્ષા મંદિર		૦૮	૦૧	...૦૮
" મરાઠી કે હિંદી દીક્ષા મંદિર		૦૮	૦૧	માફ
ભગવદ્ગીતા-મૂલભાગ-નાના અક્ષરમાં	૩૫૫ પા	૦૮	...	"
" મધ્યમ અક્ષરમાં		૦૮	૦૧	"
" મોટા અક્ષરમાં	૫૫૫ પા	૦૧	૦૧	"
પંચરત્નગીતા-મૂલભાગ-નાના અક્ષરમાં	૩૫૫ પા	૦૮	૦૧	"
" મધ્યમ અક્ષરમાં		૦૧	૦૧	"
" મોટા અક્ષરમાં	૫૫૫ પા	૦૧	૧	"

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણ દરવાજા બહાર, નદીને કાંઠે, સેશન હાઉસ પાસે.
મુ'બદલ-૬૯૫૨૬૨૨૨૨૨૨, હનુમાન મંદીર નાજી. શાશ્વત્વની માટે સારાની દુકાન

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફના

ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદદંડ	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ ...	૭૫૦...	૫૧૧x૬	...૨૧	...૦૧
ધર્મતત્ત્વ-અકિમચરિત્ર સાથે...	૨૫૬...	૫૧x૮	...૦૧	...૦૭
અખાતી વાણી...	૫૦૦...	૫x૮	...૧૧	...૦૮
શ્રીવાદિમદી રામાયણ-મોટા બે ભાગમાં...	૧૪૦૦...	૬૧૧x૧૦	...૬)	...૧૮
મહાભારતનાં આદિ અને સભાષવં	૬૦૦...	"	...૨)	...૦૮
શ્રીદાસબોધ-નવી આવૃત્તિ...	૬૨૦...	૫૧x૮	...૨૧	...૦૮
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ...	૭૦૦...	૫૧x૮૧૧...	...૨૧	...૦૧
શ્રીમદ્ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાંતર	૭૦૦...	૮x૧૧	...૫)	...૧)
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-અને ભાગ બેમાં...	૬૫૦...	૫૧x૮	...૨૧	...૦૮
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ ભા. ભા ૧થી ૫...	૫૦૦...	૫૧x૮	...૨)	...૦૮
" " ગ્રંથ ૨ ભા. ૬ થી ૮...	૫૦૦...	૫૧x૮	...૨)	...૦૮
" " ગ્રંથ ૩ ભા. ૧૦-૧૧...	૫૦૦...	૫૧x૮	...૨)	...૦૮
" " ગ્રંથ ૪ થા. ભા. ૧૨-૧૪	૫૦૦...	૫૧x૮	...૨)	...૦૮
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ ભા. ભા. ૧-૨-૩...	૫૭૫...	"	...૨૧	...૦૮
" " ગ્રંથ ૨ ભા. ૪-૫	૬૦૦...	"	...૨૧	...૦૮
" " ભાગ ૬-૭-૮ તેખા તેખા ૧૦૦૦...	૫x૬૧૧	...	...૩	...૦૮
" " ભાગ ૯ મો-અંકુરચરિત્ર ...	૧૦૪૦...	"	...૨૧	...૦૮
" " ભાગ ૧૦ મો રાગયોગ...	૩૦૦...	"	...૨૧	...૦૮
શ્રીભગવતગીતા-નવી આવૃત્તિ...	૨૦૦...	૫x૮	...૦૧	...૦૮

ઉત્સાહ અને ચેતના પ્રેરક પુસ્તકો

આગળ ધસો...	૫૮૪...	૫x૬૧૧	...૧)	...૦૮
ભાગ્યના મુદ્રાઓ...	૭૨૦...	"	...૧૧	...૦૮
સુખ સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ...	૬૫૨...	"	...૧૭	...૦૮
પ્રભુમય હૃદય...	૨૧૬...	"	...૦૧	...૦૮
અકિમચરિત્ર-અને અન્ય તથા અન્ય ૧૦૦૦...	૫૧x૮	...	...૧૧	...૦૮

વેદક સંબંધી ઉપયોગી પુસ્તકો

આર્યભટ્ટ અથવા હિન્દી વેદક...	૧૨૫૦...	૫x૬૧૧	...૨)	...૦૮
આર્યભટ્ટ સામ્યનાત-વેદક...	૧૪૦...	૫x૬૧૧	...૨)	...૦૮

બોધદાયક છવનમિત્રો

દાદર શાળાસંઘનું છવનમિત્ર...	૧૭૦...	૧૯૨૮	૨૦૦૬	૧૦/૬
સ્વામી વિવેકાનંદનું મિત્ર છવનમિત્ર...	૧૭૦...	૧૯૨૮	૨૦૦૬	૧૦/૬
જામનગર મહાન પુસ્તક (૫૦ મિત્રો) ...	૧૭૦...	૧૯૨૮	૨૦૦૬	૧૦/૬
મહાન નેપાલિયન...	૧૭૦...	૧૯૨૮	૨૦૦૬	૧૦/૬
બારુનાં શ્રીકૃષ્ણા " ૧ લો	૨૦૦૦...	૧૯૨૮	૨૦૦૬	૧૦/૬
" " ૨ લો				
" " ૩ લો				

શ્રીઓ તથા પુરુષો માટે બોધદાયક વાર્તાઓ

દુહી વાર્તાઓ જન ૧, ૨, ૩, ૪ કામ મામ પત્ની અર્ધ જ્ઞાતિ પાત્રો				
દુહી વાર્તાઓ-મા. ૫ મો-૨૮ વાર્તા...	૩૪૫...	૧૯૨૮	૨૦૦૬	૧૦/૬
દુહી વાર્તાઓ-મા. ૧ દો-૨૭ વાર્તા ...	૩૧૫...	"	૨૦૦૬	૧૦/૬
દુહી વાર્તાઓ-મા. ૩ મો-અન્ય વાર્તા...	૩૫૦...	"	૨૦૦૬	૧૦/૬
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી.....	૧૧૮...	૧૯૨૮	૨૦૦૬	૧૦/૬

બાળકો માટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકોનાં અસાધ્ય રોગોનાં વર્ણન.....	૧૨૮...	૧૯૨૮	૨૦૦૬	૧૦/૬
બાળસંબોધ-વાર્તાઓપે પાર્થિવ મિત્રનું...	૧૧૨...	"	૨૦૦૬	૧૦/૬
બાળકોની વાતો-રસિક વાનગીતપે ૨૧ પાઠ...	૬૧...	૧૯૨૮	૨૦૦૬	૧૦/૬
દુઃખમાં વિદ્યાવધારા-સચ્ચિદ સાચાદિતિ.....	૬૦...	૧૯૨૮	૨૦૦૬	૧૦/૬
મુખ્યબોધકની નિદેશ ૧૫૨ બોધદાયક નાની વાર્તા...	૧૮૪...	૧૯૨૮	૨૦૦૬	૧૦/૬

ભગવદ્ગીતા, પંચરત્ન ગીતા, ઇત્યાદિ

ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી રીક્ષા મંદિર	૨૬ દિવસ સાપ્તાહી	૫૪૧૬	૧૯૨૮	૨૦૦૬
મરાઠી કે દિંદી રીક્ષા મંદિર	૨૬ દિવસ સાપ્તાહી	૫૪૧૬	૧૯૨૮	૨૦૦૬
ભગવદ્ગીતા-મૂલભાષા-નાના અક્ષરમાં	૨૬ દિવસ સાપ્તાહી	૫૪૧૬	૧૯૨૮	૨૦૦૬
" " મધ્યમ અક્ષરમાં	૨૬ દિવસ સાપ્તાહી	૫૪૧૬	૧૯૨૮	૨૦૦૬
" " મોટા અક્ષરમાં	૨૬ દિવસ સાપ્તાહી	૫૪૧૬	૧૯૨૮	૨૦૦૬
પંચરત્નગીતા-મૂલભાષા-નાના અક્ષરમાં	૨૬ દિવસ સાપ્તાહી	૫૪૧૬	૧૯૨૮	૨૦૦૬
" " મધ્યમ અક્ષરમાં	૨૬ દિવસ સાપ્તાહી	૫૪૧૬	૧૯૨૮	૨૦૦૬
" " મોટા અક્ષરમાં	૨૬ દિવસ સાપ્તાહી	૫૪૧૬	૧૯૨૮	૨૦૦૬

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણ દરવાજા બહાર, નવીને રસ્તે, સેશન રોડ પાસે.
 મુ'બદ્-મલખાદેવી રોડ, હનુમાન મંદીર નીચે. શાળાદેવીના મંદિર સામેની દુકાન

हवे पल्ली बहार पडनारा ग्रंथो

नीयश्रामांता वज्राभरा ग्रंथो यावु तेमन् आवता-१६८२ ना वर्षमां वि
ग्रंथभागादारा तेमन् छुटा नीक्षणशे अने तरतमां लेनारते शिक्षायते भणशे.
सप्ततीर्थ-भाग १२ यी १४. संतवाणीसंग्रह-अनेक भागोमां.
भद्रान् अष्टपर. तुलसीकृत रामायण-भूष तया टी.
पट्टियारनां स्वर्णांनां पुस्तके। राजस्थाननो इतिहास-यंते भा.
द्वितीय वातोना नदि गणता भागो। योगवासिष्ठ अने भाग-नदी आठवि.
भारतना संतपुत्रयो। लगवती लागवत-नदी आवृत्ति.
श्रीधरसंग भद्राप्रभुपुं मोडुं सरित्त. महाभारतनां अद्याये पर्व.

संपूर्ण महाभारत

આ અર્થે હડાડવાની યોજના અગાઉ આ સંસ્થાએ પડતી ધૂડેલી, તે નેત્રસરથી રહે હરવાની તૈયારી સાથે છે. કૃત્તિરેન્દ્રા તે આવતા વર્ષમાં તેની પે નજી હડાડતે અનન્ય સુધી એકાદ વરસમાંજ આણે. અર્થ ૨. ૨૫ મ. ૫૬. ૫ પડી

પ્રસ્તાવો મંગાવનારને ખાસ સૂચના

[illegible]

सम्पुं साहित्य वर्षिक कार्यालय

सन्तु माहित्य

